

dc_139_10

MIKÓ ÁRPÁD

A RENESZÁNSZ MŰVÉSZET TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGON

(akadémiai doktori értekezés)

BUDAPEST

2011

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés (4)

ELSŐ RÉSZ

I. AZ ELŐZMÉNYEK. VITÉZ JÁNOS, JANUS PANNONIUS ÉS KÖRÜK (8)

II. ALL' ANTICA MŰVÉSZET MÁTYÁS KIRÁLY UDVARÁBAN. KULTÚRA ÉS HATALOM

1. Képmások a királyi udvarban (17)
2. Az itáliai humanisták és a művészet (20)
3. All' antica művészeti reprezentáció a királyi rezidenciákban: épületek és szobrok Budán és Visegrádon (25)
4. Aragóniai Beatrix és a reneszánsz művészet a királyi udvarban (36)
5. Az alkotók: építészek, szobrászok, kőfaragók (39)
6. Bibliotheca Augusta – Bibliotheca Corvina. Az uralkodói könyvtár és szerepe Budán (45)
7. Reneszánsz művészet a királyi székhelyen kívül 1490 előtt: miniatúrafestészet, szobrászat, építészet (57)

III. A JAGELLÓ-KOR. AZ ALL' ANTICA MŰVÉSZETI KÖZNYELV KIALAKULÁSA

1. II. Ulászló udvara és a humanisták (63)
2. Beatrix királyné Esztergomban (1490–1500) (75)
3. A reneszánsz stílus változatai (80)
4. Az egyházi központok és a reneszánsz művészet 1490 után
 - 4.1. Esztergom (85)
 - 4.2. Veszprém (90)
 - 4.3. Zágráb (94)
 - 4.4. Várad (98)
 - 4.5. Gyulafehérvár (99)
5. Miniatúrafestészet és könyvművészet a Jagelló-korban (104)
6. Építészet és kőfaragás (113)
7. Tabernákulumok (122)
8. Az északi reneszánsz nyomai (125)
9. Síremlékek (129)
10. A középkori magyar királyság végnapjai: II. Lajos és Habsburg Mária udvara (133)
11. Egy korszak vége: a királyi udvar Mohács után (134)

IV. RENESZÁNSZ MŰVÉSZET A SZÉTHULLOTT ORSZÁGBAN

1. A keretek (139)
2. A dicső múlt képe: a Mátyás-hagyomány (141)
3. A uralkodói udvar hiányzó erőtere (147)
4. Főúri műpártolás: párhuzamos életrajzok (148)
5. A humanista elit és a művészet: főpapok és környezetük (153)
6. A magyar történelem új, illusztrált kiadása (159)
7. Reneszánsz emblémák (161)
8. A felekezetek és a művészeti reprezentáció (163)
9. Építészet a Magyar Királyság területén (170)
10. Építészet és épületplasztika Erdélyben (176)
11. Funerális művészet: síremlékek, epitáfiumok, halotti címerek (180)
12. A miniatúrafestészet leszálló ágban: könyvfestészet (186)
13. A címeres nemeslevelek: heraldikai reprezentáció, nemzeti hagyomány (189)
14. Az ötvösség, mint európai színvonalú műfaj Magyarországon (194)
15. Az erdélyi fejedelmek és a művészet (197)

MÁSODIK RÉSZ

RENEZÁNSZ, MAGYAR RENESZÁNSZ, MAGYARORSZÁGI RENESZÁNSZ. RÉSZLETEK EGY STÍLUSKORSZAK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

1. Reneszánsz a reneszánsz előtt (207)
2. A kezdetek egyike: a Bibliotheca Corvina (210)
3. Henszlmann, Ipolyi és a többiek – megjelenik a „renaissance” (213)
4. Myskovszky Viktor, a „munkás történeti bűvár” (217)
5. Egyetemes mércével: Pulszky Ferenc (221)
6. Éber László tanulmányai a reneszánsz kőfaragványokról (224)
7. Hekler Antal és a magyar reneszánsz (225)
8. Gerevich Tibor és tanítványai (227)
9. Balogh Jolán, a magyar reneszánsz legnagyobb tudósa (230)
10. 1945 után: új lehetőségek (232)
11. A „kétkötetes” kézikönyv és környéke (234)
12. Támogatott? Túrt? Tiltott? (235)
13. Párhuzamok: a hagyományos modell képviselői és kritikusai (238)
14. A nyolcvanas évektől napjainkig (246)
15. A reneszánsz éve tudományos hozadécai: 2008–2009 (261)

Bibliográfia (a leggyakrabban használt irodalom rövidítéseinek jegyzékével) (266)

BEVEZETÉS

Aby Warburg (1866–1929), a reneszánsz kultúra egyik legnagyobb, ihletett tudósa, 1928 késő ősztől a következő év tavaszáig Rómában időzött. Ekkor látta utoljára a várost. November végén munkatársával, Fritz Saxllal a vatikáni gyűjteményekben járt. Sok mindent szerettek volna megnézni, de elakadtak az illuminált kéziratoknál, a *Sala dei manoscritti*-ben. Naplójában Warburg öt illusztrált kódexet említett meg aznap: a késő antik Vergilius-kéziratot (a *Vergilius Vaticanus*), a bizánci, 10. századi Józsué-tekerest, azután Federico da Montefeltro urbinói herceg és kortársa, Hunyadi Mátyás magyar király egy-egy kódexét, valamint Baldassare Castiglione *Udvari emberének* kéziratát.¹ Nem írta le, sajnos, melyik corvinát látták – nyilván a leggazdagabban díszítettek közül való volt –, leginkább a *Breviarium Romanum*² vagy esetleg a *Pontificale*³ lehetett; mindkettő a könyvtár féltett kincsei közé tartozik ma is.

Ennél fényesebb helyet nem is találhatnánk a magyarországi reneszánsz európai recepciójának illusztrálására. Találóbbat is alig: Mátyás király művészetpártolásának antikizáló fele mindig az itáliai reneszánsz élmezőnyéhez fog tartozni. Aligha akad e kor művészetének olyan összefoglalása, amelyben ne fordulna elő a magyar király neve. Szerepe még hangsúlyosabb a kelet-közép-európai reneszánsz történetében: Jan Białostocki szellemes monográfiájában (1976) éppúgy a protagonisták közé tartozik,⁴ mint Thomas DaCosta Kaufmann lendületes összefoglalásában (1995)⁵ vagy Jan Harasimowicz rövid áttekintésében (2005).⁶ A történet azonban itt véget is ér: Białostocki (és honfitársa) a magyar-

¹ ABY WARBURG – GERTRUDE BING: *Diario Romano*. (1928–1929). A cura di MAURIZIO GHELARDI. Torino 2005, 7–8.

² Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, jelz.: Cod. Urb. Lat. 112. (CSAPODI 1973, 402 [725. sz.])

³ Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, jelz.: Cod. Ottob. Lat. 501. (CSAPODI 1973, 444 [937. sz.])

⁴ BIAŁOSTOCKI 1976, 5–9, 13–15, 29–34, 45–46, 61–63.

⁵ DACOSTA KAUFMANN 1995, 29–49.

⁶ JAN HARASIMOWICZ: *Il Rinascimento fuori dal limes Romanus*. In: *Storia e storiografia*. (Il Rinascimento Italiano e l'Europa, 1.) A cura di MARCELLO FANTONI. Vicenza 2005, 415–422.

országi reneszánsz Mátyás utáni, Jagelló-kori történetét elég részletesen tárgyalja, DaCosta Kaufmann számára ezt a kort csak a Bakócz-kápolna képviseli. A Mohács utáni másfélszázadról egyikük sem írt semmit.

A művelt magyar olvasót valószínűleg meglepi ez a zavaró tény, és főképp meglepi a hallgatás. Nem így tanulta az iskolában. A hazai művészettörténet-írás, de a társtudományok is a 16. és a 17. századi műalkotások, épületek sokaságát tekintik e stíluskorszak emlékének. A hallgatás nemcsak bennünket érint, hanem a horvát vagy a szlovák művészettörténet-írást is, amelyek nagyjából ugyanannak a művészeti hagyatéknak az értelmezésével foglalkoznak, mint mi. Gyanítom, hogy csak kisebb részben az ismeretlenség és a kiemelkedő kvalitás hiánya az ok. Az a nemzeti történeti diskurzus, amely a reneszánsz kelet-európai változatának kontextusát alkotja, mintha kevésbé illenék abba az egyetemes jelentőségű összefüggésrendszerbe, amelyben az emlékek annak idején Warburg vagy Saxl előtt megjelentek. Ugyanarról beszélünk, és mégsem ugyanarról beszélünk.

A reneszánsz fogalmának szinte annyi a definíciója, ahányan belevágnak a meghatározásába. Az itáliai művészetben kétségtelenül az a megrázkódtatás áll megjelenése mögött, amit az ókori alkotások mélyebb föltárulkozása, megértése okozott, s amely valamennyi korábbi találkozásnál felforgatóbbnak, végül mindent átformálónak bizonyult. Hatását csak a görög nyelvű antik irodalom nyugati megszólaltatásához lehetne hasonlítani, ugyanebben az időben. Az ókori klasszikus és késő klasszikus építészet és szobrászat utánozandó példává vált, eszköztáruk a 16. században egész Európa művészetét átalakította. Az ókori hagyatékanak újabb és újabb szegmenseivel szembesülni azóta is a szüntelen változás lehetőségének záloga. Amit azonban ma francia eredetű szóval reneszánsznak nevezünk, annak idején nem hívták így; az ókort követő művekre az *all'antica* (antik módra készült) fordulatot alkalmazták. A reneszánsz, az „újjászületés” késői, 19. században kialakult, historiográfiai fogalom, amelyet kiterjesztettek a művészeten túlra is. E kötetben a szó jelentése szigorúan korlátozott: mindig stílustörténeti terminusként szerepel, és gyakran áll az *all'antica* szinonimájaként; reneszánsz államról, emberről, életérzésről, szellemről szó nem esik.

Az első *all'antica* emlékek Magyarországon jól datálhatók, és hovatartozásuk sem kérdéses: csupa itáliai – firenzei, nápolyi, római vagy lombardiai eredetű – modern mű, a 15. század második feléből. A 16. század első harmada sem okoz gondot; az olasz import mellett ekkor tűntek fel az északi reneszánsz elemei. A

16. század második fele, de főképp a 17. század problematikus: meddig tartott a késő reneszánsz, miket sorolunk oda?

Korunként és országonként változik ez a kép. Ötven évvel ezelőtt például 1600 körül jelölték ki nálunk a magyarországi barokk szobrászat alsó határát.⁷ Hasonlóképp jártak el tíz éve, a szlovákiai barokk művészet egészét tekintve,⁸ ámde a tavalyi pozsonyi reneszánsz kiállítás darabjai bőven belenyúltak a 17. századba is.⁹ Erdélyben a stílushatárok még különösebben átkulna k Kovács Andrásnak Erdély reneszánsz építészetéről írott monográfiája szerint viszont azon a vidéken barokk épület 1720 előtt egyáltalán nem létezett.¹⁰ Ráadásul a gótika is, a barokk is hosszúan együtt élt a reneszánsz jelenségekkel: Európában 1640-ig épültek gótikus templomok, a barokk viszont Itáliában már a 16. században elkezdődött. Magyarországra is jellemző a szinkretizmus: gótikus templomboltozatot a 17. század közepén is emeltek Kolozsvárt, az első barokk templomot pedig 1629-től kezdték építeni Nagyszombatban. Vannak olyan alkotások is, amelyek önmagukban több stíuselemet egyesítenek, mint például a modern, építészeti keretes epitáfiumok és oltárok, amelyek festői olykor száz évvel korábbi metszet-előképeket használtak.¹¹ Régi, divatjamúlt ornamentika ötvösműveken, díszítőfaragványokon is felbukkant, kivált Erdélyben.¹²

Nem érdektelen ez a művészeti örökség. Korai része, Mátyás kora könnyen megcsalja a szemlélőt, túl magasra emeli a mércét, és nemcsak azt sugallja, hogy a reneszánsz magyarországi története töretlen sorba rendezhető, hanem azt is, hogy egyetlen mércéje van, az itáliai reneszánsz. Pedig a Magyar Királyság művészetének színtere már a 15. században is Kelet-Közép-Európa, annak is egyre keletibbé váló fele volt, amit az oszmán hódítás végképp

⁷ AGGHÁZY 1959,

⁸ *Barokk* 1998, már az első fejezet címében így szerepelnek az évszámok. A Zmeskál-Gelethfy-epitáfiumot is bevették (186. színes kép, a 451–452 lapokon olvasható a tétel szövege). A következő jegyzetben idézett szlovák reneszánsz katalógusban is – joggal – ott van: *Reneszánsz* 2009, 85 (II.7.5. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ), és persze a *Mátyás király öröksége* 2008 is felléptette (történeti másolatban): I., 172–173 (V-24. sz.), illetve ugyanott, a II. kötetben, Galavics Géza tanulmányában: GALAVICS 2008, 58–61.

⁹ *Reneszánsz* 2009, pl. 123 (III.6.2–4. sz.), 133–135 (III.9.1–8. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ): 17. század közepi darabok, sőt a század második feléből is akad köztük néhány.

¹⁰ KOVÁCS 2003.

¹¹ GALAVICS 2008.

¹² KISS ERIKA: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége* 2008, 106–110.

perifériává, sőt, két civilizáció határzónájává változtatott.¹³ Vajon lehetséges-e egyáltalán, hogy a tudományos vizsgálódás a művészet történetének legfényesebb központjaihoz, azok legmagasabb teljesítményéhez mérje e vidék művészi produkcióját? Nem arról van-e inkább szó, hogy Közép-Kelet-Európa régióinak – köztük a Magyar Királyság darabjainak, Erdélyt is beleértve – másféle művészeti játéktere van? Torzult, szférikus tér, amelyben bizonyos axiómák érvényessége felfüggeszthető. Lehet, hogy a „magyar és/vagy egyetemes” drámai korrelációját kevésbé romantikus politikai, regionális, műfaji, felekezeti stb. parciális szempontokkal kellene felváltani. Egyet azonban biztosan nem lehet: az egyetemes művészet nevében megtagadni, kihajítani ezt az örökséget. Szerényebb, kopottasabb, mint szeretnénk, de súlyos helyi értéke van.

Nem állítom, hogy a következő lapok maradéktalanul ennek az elképzelésnek a jegyében íródtak volna; igyekeztem, hogy a tárgyakhoz alakítsam a történetet, és ne fordítva. Aki csupán arra kíváncsi, hogy mi tartozik ma a késő középkori és a kora újkori Magyar Királyság és Erdély reneszánsz hagyatékába, az összes kiemelkedő jelentőségű művet megtalálja a maga helyén; alkalmasint többet, mint a korábbi, hasonló összefoglalásokban. Bekerültek a kötetbe a frissen előbukkant, fontos darabok (régészeti leletek) és a kutatás legújabb – már publikált – eredményei. Jól végigkísérhető tehát a hagyományos történet fonala.¹⁴ Ha valaki az itt fellibbenő szálakat tovább szeretné követni, a lábjegyzetekben részletes eligazítást talál.

A kötet az előszó után két nagyobb részre tagolódik: az első – négy egymást szorosan követő fejezetben – a reneszánsz művészet magyarországi történetét tekinti át, a második rész egyetlen hosszú fejezete pedig a műtárgyak és a korszak kutatástörténetét nyomonza. A kettő a szerző szerint egymástól elválaszthatatlan egységet alkot. Irodalomjegyzékük ezért is közös.

¹³ Ld. erről részletesebben az MTA Irodalomtudományi Intézete – művészettörténészeket is megszólaltató – esztergomi (2008) tudományos konferenciájának előadásait: *Identitás és kultúra a török hódoltságban*. Szerk. ÁCS PÁL. Budapest 2011 (sajtó alatt)

¹⁴ Művészettörténeti munkát képek nélkül annak is nehéz követni, aki az anyagot régóta kutatja és alaposan ismeri. A szöveghez azonban ezúttal nem tudtam képeket mellékelni, elsősorban azért nem, mert közzétételükhöz – internetes hozzáférhetőségükhez – meg kellene szerezni a jogokat, a tulajdonosok és a fotósok jogait. Az itt említett, elemzett műalkotások zömének képe könnyen hozzáférhető korábbi munkáimban: *Pannonia regia 1994*, *Történelem – kép 2000*, *Mátyás király öröksége 2008*, és *MIKÓ 2009* – főleg az utóbbi kettőben.

ELSŐ RÉSZ

I. Az előzmények

Vitéz János, Janus Pannonius és körük

Magyarországot 14. és 15. századi történelme szinte predesztinálta arra, hogy igen korán kapcsolatba kerüljön az új irodalmi és művészeti mozgalmakkal, a humanizmussal és a reneszánszsal. Az Árpád-ház kihalása (1301) után a nápolyi Anjou-dinasztia került a magyar trónra, a fő szerepet azonban az itáliai szellemi kapcsolatok intenzívebbé válásában Luxemburgi Zsigmond király (és német-római császár) budai udvarának olasz tagjai játszották.

Jól csengő, az egyetemes művészettörténet kánonjához tartozó művésznevekre lehet bukkanni a z írásos forrásokban. Tudjuk például, hogy Masolino da Panicale 1425 és 1427 között közel két esztendeig Magyarországon tartózkodott.¹⁵ Itteni működéséről sajnos semmilyen adatunk nincs; csak feltételezzük, hogy az udvar tagjai, Branda da Castiglione bíboros (+1443) vagy Filippo Scolari (Ozorai Pipo) hívására érkezett. Branda da Castiglione (egy időben veszprémi püspöki adminisztrátor) Itáliában foglalkoztatta Masolinót: családjá rezidenciális városában, Castiglione Olonában a Colleggiata melletti Battistero, Rómában pedig tituláris temploma, a San Clemente-bazilika Cappella del Sacramentójának nagy freskóciklusát rendelte meg tőle.¹⁶ A festő Magyarországra

¹⁵ Le opere di Giorgio Vasari con nuove annotazioni e commenti di GAETANO MILANESI. Ultima impressione. Firenze 1906 (ristampa 1973), VII., 557–569.

¹⁶ VAYER LAJOS: Masolino és Róma. Művész és mecénás a reneszánsz kezdetén. Budapest 1962, passim; EIKO WAKAYAMA: La corte di re Sigismondo e l'arte italiana del Quattrocento. Arte Lombarda 139, 2003/3, 56–63.

Firenzéből jött, ahol Masaccióval dolgozott együtt a Santa Maria del Carmine Brancacci-kápolnájának freskóin.

A másik, kevésbé híres firenzei névvel, Manetto Ammanatiniével is csak a forrásokban találkozunk. Ő Brunelleschi köréhez tartozott, s bár korán (1409-ben) Magyarországra jött, és itt valószínűleg meg is telepedett, aligha szakadt el örökre a hazájától. Jóllehet Brunelleschi és Masaccio voltak a reneszánsz művészet alapító atyái, Masolino és Manetto Ammanatini neve említéséből mégsem vonható le az a következtetés, hogy az itáliai reneszánsz szele már Zsigmond korában végigseper volna az országon. Ami kettejük – és az itt megfordult, de említetlenül maradt többi olasz művész – keze alól kikerülhetett, az aligha forradalmi újdonságával hozta intellektuális izgalomba a magyar társadalmat, inkább a hazai 14. századi, az Anjou-uralkodók alatt természetes „italianizálás” egyenes folytatása volt. A legmagasabb színvonalú, az internacionális gótikához kapcsolódó udvari művészet.¹⁷ Ez az udvari művészet volt az, ami Zsigmond halála után, az 1437 és 1458 közötti zavaros két évtizedben az udvarral együtt eltűnt. Az itáliai kora reneszánsznak a magyarországi művészeti kultúrába való betagozódásáról, vagy pláne folyamatosságáról semmiképpen nem beszélhetünk.

A humanizmus viszont mindvégig jelen volt az intellektuális életben. Zsigmond Budáján a korai humanista nemzedék olyan kiválóságai fordultak meg, mint Francesco Filelfo vagy Poggio Bracciolini, egyik jeles alakjuk pedig, Pier Paolo Vergerio évtizedekig, 1444-ben bekövetkezett haláláig Budán élt.¹⁸ Az ő környezetében formálódhatott Vitéz János – a későbbi váradi püspök, esztergomi érsek – műveltsége. Vitéz lett Hunyadi János fiainak, Lászlónak és Mátyásnak a nevelője.

Hagyományosan őt, Vitéz Jánost, a Hunyadi-család legműveltebb tagját tartjuk a magyarországi reneszánsz atyjának. A hazai humanizmus első nagy személyisége mindenképpen ő volt, és úgy tűnik fel előttünk, hogy a hálka az összekötő kapocs a Zsigmond-kor *italianizálása* és a Mátyás-kor *antikizálása*

¹⁷ *Művészet Zsigmond király korában 1987; Sigismundus rex et imperator 2007*

¹⁸ HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest 1944², 40–42; MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest 1984, 270–272; PAJORIN KLÁRA: A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai. In: *Művészet Zsigmond király korában 1987*, I., 193–211; KLANICZAY 1993, 28–31; JÖRG K. HÖNSCH: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1457. München 1996, 480–481; KISÉRY ZSUZSANNA: Vergerio és Luxemburgi Zsigmond. In: *Sigismundus rex et imperator 2007*, 292–294; *Magyar irodalom 2010*, 60–63. (KISS FARKAS GÁBOR)

között. Jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni a magyar művelődés történetében.¹⁹

Neki köszönhető, hogy az itáliai humanista mozgalom „akadémiai” összejövetelével közel egy időben alakult meg Budán az 1440-es évek elején – majd később Esztergomban – az új típusú műveltség első szellemi műhelye, idegen és hazai literátorok részvételével. Találkozóikon irodalmi műveket, történeti, jogi, erkölcsi kérdéseket vitattak meg. Vitéz Jánosnak az itáliai humanisták között komoly híre volt; az „irodalom atyja” mágnesként vonzotta udvarába a tudósokat.²⁰

Szerepe korszakos jelentőségű Magyarország késő középkori szellemi életében. A pozsonyi egyetem alapítása és megszervezése az ő érdeme volt, nem – mint sokáig vélték – a királyé; sőt, az intézmény gyors megszűnése a z érsek bukása és halála miatt következett be.²¹ Vitéz hívta Budára az első nyomdászt, Andreas Hesst (Hess András) is, aki hamarosan légüres térbe került, s két, ősnymdától szokatlan műfajú könyv (egy országtörténet és két ókori munka) kinyomtatása után megszüntette működését.²² Úgy tetszik, bármennyire meglepő is, hogy az oly ígéretesen induló magyarországi humanizmust maga a király hibernálta 1471, a Vitéz és Janus szervezte összeesküvés bukása után.²³

A művészettörténet-írásnak arra a kérdésére, hogy a korszerű, humanista műveltség megjelent-e Vitéznek és körének a műpártolásában, a válasz egyelőre

¹⁹ Életrajzára, politikai szerepére az utóbbi időben: SZAKÁLY FERENC: Vitéz János, a politikus és államférfi. (Pályavázlat – kérdőjelekkel) In: Vitéz János Emlékkönyv. Esztergom Évlapjai 1990., 9–38; KUBINYI ANDRÁS: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás ura kodása idején. In: Humanista műveltség Pannoniában. Szerk. BARTÓK ISTVÁN – JANKOVITS LÁSZLÓ – KECSKEMÉTI GÁBOR. Pécs 2000, 7–26; LÁSZLÓ SOLYMOSI: König Matthias Corvinus und der ungarische hohe Klerus. In: *Matthias and his Legacy* 2009, 296–297.

²⁰ KLANICZAY 1993, 27–42; *Magyar irodalom* 2010, 62–63. (KISS FARKAS GÁBOR)

²¹ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ utószava In: Basilius Magnus: A költők olvasásáról. Xenophón: Socrates védőbeszéde. Hess András budai műhelyének humanista könyvecskéje. Hasonmás kiadásban, Ritoók Zsigmond fordításával és Soltész Zoltánné tanulmányával megjelentette a Magyar Helikon. Budapest 1978, 95–159; BORSA GEDEON: Hess betűöntvényeinek mérete és az abból levonható következtetések. In: Idem: BORSA GEDEON: Könyvtörténeti írások, I. A hazai nyomdászat. Budapest 1996, 67–75; RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A humanisták közös Európája. In: A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSKY GÉZA. Budapest 2007, 112–117. Legújabbban: SZÉKELY GYÖRGY: A harmadik magyar egyetemalapítás: Academia Istropolitana. In: *Auxilium historiae*. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. KÖRMENDI TAMÁS – THOROCZKY GÁBOR. Budapest 2009, 321–325; *Magyar irodalom* 2010, 62–63. (KISS FARKAS GÁBOR)

²² V. ECESEDY JUDIT: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Budapest 1999, 19–25.

²³ *Magyar irodalom* 2010, 70–71. (KISS FARKAS GÁBOR)

nemleges. Az utóbb nevéhez fűzött építkezések főpapi tisztségéből hárultak rá, és nem ütöttek el a korban szokásos gótikus építészeti gyakorlattól. Váradon a város püspökeként (1455–1465) állíttatta helyre az 1443-as földrengésben megrongálódott székesegyházat,²⁴ Esztergomban pedig, jóllehet csupán néhány évig volt érsek (1465–1472), szintén jelentős építkezéseket kapcsoltak a nevéhez. Janus Pannonius versei közül két idevágó epigrammát szoktak idézni,²⁵ a hús évvel később alkotó Bonfini értesülései szerint pedig felmagasíttatta a székesegyház tetejét, könyvtárat hozott létre, s az érseki palota nagytermének építését is neki tulajdonította.²⁶ Ezeken az elpusztult épületeken all'antica nyomokat hiába is keresnénk. Bonfini retorikus épületleírásai – antik műszóval: *ekphrasisai* – alapján viszont sokáig azt hitték, hogy az esztergomi palota nagyterme reneszánsz loggiával zárult, ám az újabb régészeti és filológiai kutatások tisztázták, hogy a grandiózus termet, előképéhez, a budai királyi vár Zsigmond-kori nagyterméhez hasonlóan, gótikus zárterkélysor kísérte a dunai homlokzaton, s építését talán már Vitéz elődje, Szécsi Dénes érsek elkezdte.²⁷ Bonfini – aki, humanista lévén, fölöttébb sokra tartotta az ókori uralkodókhoz hasonló, nagy építtetőket – Vitéznek épp az esztergomi építkezéseit emelte ki. Nem a régészeti leleteknek vagy az okleveles forrásoknak, hanem a humanista irodalmi műveknek volt köszönhető, hogy Vitéz utóbb nagy reneszánsz mecénás hírébe került.²⁸

Állítólag ő festette a nagy teremnek a magyar királyokat és a székithiai hercegeket ábrázoló falképeit is, amelyek a 16. század vége felé még láthatók voltak.²⁹ Megrendelésük mindenestre illenék Vitéz szellemi arcképéhez: a freskókon a régi magyar történelem elevenedett meg az őstörténettel, talán a hunokkal együtt. Az ikonográfiai program teszi izgalmassá ezt a sorozatot, a maradéktalanul elpusztult, csak hírükből ismert képek stílusáról tűnődni sem érdemes. Ami építészeti faragványt ismerünk ebből az időszakból Esztergomban,

²⁴ BALOGH 1982, I., 29–30., II., 47–51; TAKÁCS IMRE: Bátor András „második temploma”. A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei. In: *Várad i kő tőredékei* 1989, 48.

²⁵ Iani Pannonii opera quae manserunt omnia. Vol. I. Epigrammata. Fasc. 1. Textus. Ed. IULIUS MAYER. Budapest 2006, 414. sz. (Ed. Teleki Ep. I. 15.), 415. sz. (Ed. Teleki Ep. I. 359.) Az epigrammák hagyományos értelmezése: NAGY ZOLTÁN: Vitéz János művészeti alkotásai Janus Pannonius műveiben. In: *Janus Pannonius* 1975, 281–287.

²⁶ Bonfini 4.3.99–103.

²⁷ MAROSI ERNŐ: Buda és Vajdahunyad, a 15. század magyarországi építészet tartópillérei. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 293–310. HORVÁTH ISTVÁN: Vitéz János érsek esztergomi palotájának kutatásáról. In: *Csillag a holló árnyékában* 2008, 191–201.

²⁸ MIKÓ 1989, 37–40.

²⁹ Bonfini 4.3.100; *Komárom megye régészeti topográfiája* 1979, 100.

a z mind gótikus. Az érsek a hkjáva l díszített – jóval a halála után készült – síremléke szintén gótikus mű.³⁰ Disztichonban fogalmazott föliratát korai humanista kapitálissal vésték fel a tumba fedőlapján körbefutó szalagra.³¹

Míg az építészetet erősen kötötte helyi gyakorlat, más művekkel könnyen eljutottak hozzá az itáliai reneszánsz friss produktumai. Ilyenek voltak például a díszkódexek, vagy az érmek.³² Vespasiano da Bisticci, kora legnagyobb firenzei könyvkereskedője szoros kapcsolatba n á lott vele (kívüle még Ja nus Pannoniussal és Handó Györggyel),³³ sok könyv kerülhetett az ő közvetítésével Magyarországra. Vitéz János gyakran forgatta könyvtárának köteteit, olyiknak szövegét javította is. Nemrég derült ki, hogy híres *Leveleskönyve* kéziratának margóját is saját kezű jegyzetekkel látta el, megadva olykor a pontos auctorhelyeket.³⁴ Bár az ókori szövegek módfelett érdekelték, nem volt érzéketlen az antik auktorok kódexeinek reprezentatív kiállítása iránt sem. Livius-kéziratai – amelyek egyenesen az ő számára készültek – a korabeli firenzei miniatúrafestészet legpompásabb darabjai közé tartoznak.³⁵ A tobzódóan dekorált, fehér indafonatos címlapok apró miniatúrái mitológiai jeleneteket ábrázolnak, háttérükben all’antica építményekkel. A müncheni Livius-kódexek első címlapjain illuzionisztikusan festett reneszánsz aediculák, feliratos táblát keretező tabernákulum-architektúrák tűnnek fel. A legdíszesebb az első kötetben található: a fehér és halványlila, bronz applikációkkal gazdagított, aranyozott kőkeret mögött vörös bélésű kék brokátkárpit függ, az azuritkék táblára aranybetűkkel írták rá a Liviusra vonatkozó Szent Jeromos-idézetet. Nemcsak ebben a kötetben látható all’antica építészeti utalás. A (talán Bolognában készült) Plautus-kódex címlapján például klasszikus levélsorral szegett, szépen metszett

³⁰ Esztergom, Főszékesegyház, altemplom. *Komárom megye régészeti topográfiája* 1979, 106., 449/4. kép; LŐVEI-VARGA 1990–1992, 153., 61. kép.

³¹ MIKÓ 2005, 211.

³² Könyvtáráról: JAKÓ ZSIGMOND: *Vá ra d helye középkori könyvtártörténetünkben*. In: *Uő: Írás, könyv értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1977, 138–168; CSAPODI-GÁRDONYI 1984; FÖLDESI FERENC: *Tudósok és könyvek társasága*. Vitéz János könyvtára. In: *Csillag a holló árnyékában* 2008, 88–100; valamint az egyes kötetekre: *Csillag a holló árnyékában* 2008, passim.

³³ VESPASIANO DA BISTICCI: *Le vite*. Edizione critica con introduzione e commento di AULO GRECO. I–II. Firenze 1970–1976, I., 319–342.

³⁴ ZSUPÁN EDINA: *Vitéz János leveleskönyve*. ÖNB Cod. 431. In: *Erdély reneszánsza* 2009, 16–24.

³⁵ München, Bayerische Staatsbibliothek, jelz.: clm. 15.731, 15.732 és 15.733. CSAPODI-GÁRDONYI 1984, 115–117 (62–64. sz.); *Bibliotheca Hungarica II.* (1993), 64 (2020. sz.); *Csillag a holló árnyékában* 2008, 166–177 (31–33. sz.) (ZSUPÁN EDINA)

antikva betűkkel teleírt feliratos táblát festett a miniátor.³⁶ Vitéz tehát – bár nem tanult Itáliában – miniatúrákról ismerte az antik és az antikizáló művészet nem egy példáját, típusát. Ma már azt is tudjuk hogy nem csak kódexekből. Ritoókné Szalay Ágnes fedezte fel, hogy 1453-ban Janus Pannonius elküldte neki Matteo de’Pasti Guarino Veroneséről készült érmét.³⁷

Vitéz tudomány- és művészetpártolásához hozzátartozott, hogy tehetséges fiatalokat taníttatott Itáliában. Janus Pannonius, a korai magyar humanizmus európai rangú képviselője az unokaöccse volt, Garázda Péter, Megyericsei János szintén rokona. Valamennyiük politikai karrierjét összetörte Vitéz bukása. Garázda Péter Firenzében járt egyetemre, és a Vitéz János Livius-kódexeiben feltűnő apró címerei alapján arra gondolhatunk, hogy a megrendelést személyesen ő intézhette. Neki magának is maradtak fenn fehér indafonatos díszű, szerényebb kéziratok, például egy Cicero- és egy Macrobius-kötet; a címerek a díszes címlapok aljára kerültek.³⁸

A legjelentősebb személyiség Vitéz rokonai közül Janus Pannonius volt.³⁹ Guarino da Verona ferrarai iskolájában tanult, majd átment a padovai egyetemre, s az új típusú irodalmi és tudományos műveltség mellett megszerezte a hagyományos, a kánonjogi doktorátust is. Tizenegy évnyi itáliai tartózkodást követően, Mátyás trónra lépése után hazahívták, magas rangú kancelláriai alkalmazott és pécsi püspök lett. Politikai pályafutása, irodalmi életműve ismertebb, semhogy itt méltatni kellene;⁴⁰ művészeti érdeklődése azonban meglehetősen talányos. Erre vonatkozó adataink számosak: mesterének, Guarinónak is volt affinitása a képzőművészetek iránt, Padova pedig éppenséggel központja volt az ókor tárgyi hagyatékát faggató humanista kutatásoknak. Janus összeismerkedett a nála mindössze néhány évvel idősebb Andrea Mantegnával,

³⁶ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, jelz.: Cod. 111. *CSAPODI-GÁRDONYI 1984*, 125–126 (78. sz.); *Bibliotheca Hungarica II.* (1993), 38. (42. sz.); GIORDANA MARIANI CANOVA: Guglielmo Giralaldi miniatore Estense. Catalogo delle opere a cura di FEDERICA TONIOLO. Modena 1995, 75.

³⁷ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A kút. Matteo de’Pasti Guarinóról készült érméről. In: „Ez világ, mint egy kert...” 2010, 338–346.

³⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, jelz.: clm. 15.734, 15.738. *Csapodi-Gárdonyi 1984*, 97 (31. sz.), 118 (67. sz.); *Bibliotheca Hungarica II.* (1993), 64 (2021. sz.), 64–65 (2022. sz.); *Csillag a holló árnyékában* 2008, 210 – 211 (42. sz.) (FÖLDESI FERENC), 212 – 213 (43. sz.) (FÖLDESI FERENC)

³⁹ Csak két tétel, egymástól távol: HUSZTI JÓZSEF: Janus Pannonius. Pécs 1931; *Magyar irodalom* 2010, 63–70. (KISS FARKAS GÁBOR)

⁴⁰ Ld. Janus Pannonius (1434–1472). Válogatott bibliográfia. Összeállította BÉKÉS ENIKŐ. Budapest 2002

aki a Chiesa degli Eremitani Ovetari-kápolnájában talán arcvonásait is megöröktette az ifjú Guarino-tanítványnak.⁴¹

A két jó barátrol, Janusról és Galeotto Marziórol Mantegna kettős portrét készített, amelynek kapcsán a költő hosszú, latin nyelvű verset írt. A *Laus Andreae Mantineae pictoris Pataviensis* (Andrea Mantegna padovai festő dicsérete) szövegéből kiderül, hogy Janus a festészet antik példákkal illusztrált dicsőítését úgyszólván könyv nélkül tudta. Személyében olyan humanista érkezett Mátyás udvarába, aki birtokában volt az új, all'antica festészet elméleti-retorikai megközelítésének. Ismerte a csak leírásokból ismert, elpusztult ókori festmények problémáját is; a Marcellus-panegyricusba belefoglalta Lukianosnak *A rágalmazásról* című értekezését (ezt Guarino fordította latinra), benne Apellés *Calumniájának* Botticelliig ívelő leírásával.⁴² Janus minden bizonnyal a Mantegna alkotta kettős portrét is magával hozta Magyarországra, s így ez a Mantegna-mű lett az első, amely készítése után hamarosan elhagyta Itáliát.⁴³ A hazai folytatásról, Janus magyarországi műpártolásáról azonban lényegében semmit sem tudunk.

Vitéz környezete valószínűleg csak az egyik központja volt az itáliai művészeti kultúrának Magyarországon a 15. század közepe táján. Az Itáliában tanult főpapok közül több után is maradt olyan műalkotás, amely kapcsolatba hozható a bontakozó olasz reneszánszsal. Vetési Albert veszprémi püspöknek⁴⁴ például – ő Rómában járt egyetemre – a veszprémi székesegyház északi oldalánál álló Szent György-kápolnába épített márványoltárán (1473 előtt), a kápolna kapuján és egy nagyméretű konzolon (1467) humanista kapitálisokkal vésett feliratok tanúskodtak a főpapnak a klasszikus antikvitás iránti érdeklődéséről.⁴⁵

⁴¹ Legalábbis a szakirodalom erre következtet Vasari egyik helyéből kiindulva. Balogh Jolán – fizionómiai következtetések segítségével – felismerni vélte a fiatal költő portréját az egyik freskón. BALOGH JOLÁN: Janus Pannonius képmásai. In: *Janus Pannonius 1975*, 83–92, különösen 85–87.

⁴² RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Mert van egy istennő, neve Rágalom”. Lukianosz *Calumniája* Janus Pannoniusnál. In: *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Edd. ANITA CZEGLÉDY – LÁSZLÓ HORVÁTH – EDIT KRÄHLING – KRISZTINA LACZKÓ – DÁVID ÁDÁM LIGETI – GYULA MAYER. Budapest 2010, 845–855.

⁴³ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Andrea Mantegna és Janus Pannonius. *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009) 1–16.

⁴⁴ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Humanista veszprémi főpapok. In: *Tudomány és művészet a Veszprémben a 13–15. században*. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 6.) Veszprém 1996, 90–97; további, régibb tanulmányok újra közzései: Vetési Albert. Vetési László. In: *Vár Ucca Tizenhét* 8 (1998/1) 13–99.

⁴⁵ MIKÓ 2005, 209–211.

Ez a legkorábbi, gótikus tagozaton fennmaradt ilyen betűs felirat Magyarországon, ami – ismerve az all'antica feliratok reprezentációs szerepét Mátyás király műpártolásában – egyáltalán nem lebecsülhető tény. A püspök címerével díszített miseruháját Velencében hímezték.⁴⁶

Handó György pécsi prépost (később ka bcsai érsek) könyvtárában is lehettek korai reneszánsz díszkódexek, hisz ő volt a harmadik magyar – Vitéz és Janus mellett – Vespasiano da Bisticci megrendelői körében.⁴⁷ Vitéz iskoláztatta Padovában, s az ő ajánlásával kerülhetett Mátyás szolgálatába; diplomáciai megbízásokat teljesített (római követként is működött), kincstartó volt és rövid ideig főkancellár.⁴⁸ Vetési és Handó az udvari adminisztráció alkalmazottja volt, Mátyás budai udvarának tagja a király uralkodásának kezdetétől fogva. S ezzel el is jutottunk a magyarországi reneszánsz művészet történetének egyik sarkalatos kérdéséhez: milyen volt Mátyás király viszonya az itáliai reneszánsz művészethez uralkodása első szakaszában, vagyis az 1460-as években és a hetvenes évek első felében.

⁴⁶ Veszprém, székesegyház kincstára. EGYED EDIT: Vetési Albert püspök velencei casulája. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, II. Veszprém 1964, 209–223; MÁRIA CSERNYÁNSZKY: Kaseln „cum cruce veneziana”. *Ars Decorativa* 6., Budapest 1979, 11–38, Nr. 13; *Schallaburg* 1982, 467–468 (465. sz.) (MÁRIA CSERNYÁNSZKY); MIKÓ ÁRPÁD: A reneszánsz művészet emlékei Veszprémben. In: *Veszprém reneszánsza 2008*, 80, ill. ugyanebben a kötetben a kazula fényképei: 67–73.

⁴⁷ VESPASIANO DA BISTICCI: *Le vite*. Edizione critica con introduzione e commento di AULO GRECO. I–II. Firenze 1970–1976, I., 319–342.

⁴⁸ BÓNIS 1971, 225–226, 228, 229; SOÓS 1999, 45; KATONA ISTVÁN: A ka bcsai érseki egyház története. Ford. TAKÁCS JÓZSEF. Az előszót és a kiegészítő jegyzeteket írta THOROCZKAY GÁBOR. Kalocsa 2001, I., 254/967; FEDELES 2005, 373–375.

II. ALL'ANTICA MŰVÉSZET MÁTYÁS KIRÁLY UDVARÁBAN

KULTÚRA ÉS HATALOM

Mátyás király (1458–1490) nem származott királyi vérből, Hunyadi Jánosnak, az ország kormányzójának kisebbik fia volt.⁴⁹ Legitimitása úgyszólván uralkodása végéig vitatható maradt, hiába hódította meg a közép-európai régió tekintélyes részét. 1476-ban feleségül vette a nápolyi király leányát, Aragóniai Beatrixot, s ezzel végképp szélesre nyitotta udvarának kapuit az itáliai humanizmus és művészet befolyása előtt. Életének utolsó éveit beárnyékolta utódlásának problémája: törvényes örököse nem lévén, természetes fiát, Corvin Jánost szerette volna megtenni örököséül a magyar trónon. A legitimitás problémája itt újra, még hangsúlyosabban vetődött fel. Az itáliai humanisták ekkoriban dolgozták ki a *homo novus* király származásának all'antica legendáját, a római Corvinusoktól eredeztetve a Hunyadi-családot. Ha politikai érdeke úgy kívánta, a király a török szultánnal is ki tudta mutatni rokonságát, s jellemző, hogy még élete legvégén is hajlandó lett volna – bizonyos engedmények fejében – legfőbb ellensége, III. Frigyes fiát, Miksát elismerni utódjául. A frissen hatalomra került itáliai fejedelmekéhez sokban hasonló politikai portréja segít megérteni művészetpártolásának épp azt az összetevőjét, amely miatt oly hosszasan foglalkozunk vele itt: az itáliai reneszánsz művészet párját ritkítóan pompázatos (és fölöttébb költséges), az Alpokon túl példateremtő támogatását. Mindent összevetve: a reneszánsz művészet pártolásához politikai érdeke fűződött. Ezt az

⁴⁹ Életének, uralkodásának irodalma felmérhetetlenül gazdag. A legfontosabb, leggyakrabban forgatott feldolgozások: FRAKNÓI VILMOS: Mátyás király élete. Budapest 1890; SZEKFÜ GYULA: A magyar renaissance állam. In: HÓMAN BÁLINT – SZEKFÜ GYULA: Magyar történet, I–V. Budapest 1935–1936., II., 465–563; Mátyás király emlékkönyv, I–II. Szerk. LUKINICH IMRE. Budapest, 1940; ELEKES LAJOS: Mátyás és kora. Budapest 1956; TEKE ZSUZSA: Mátyás, a győzhetetlen király. Budapest 1990; E. KOVÁCS PÉTER: Matthias Corvinus. Budapest 1990¹ [2008²]; *Mátyás király 1990*; Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. RÁZSÓ GYULA – V. MOLNÁR LÁSZLÓ. Budapest 1990; JÖRG K. HÖNSCH: Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen. Graz–Köln–Wien 1998. – Csak az utóbbi évek néhány összefoglaló kötetét idézem még: DRASKÓCZY ISTVÁN: A tizenötödik század története. (Magyar századok) Budapest 2000, passim; ENGEL 2001, 249–284; KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király. (Tudomány–Egyetem) Budapest 2001; TRINGLI ISTVÁN: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. (Tudomány–Egyetem) Budapest 2003, passim; ANDRÁS KUBINYI: Matthias rex. Budapest 2008. A forrásokból és a másodlagos irodalomból nagyszabású szöveggyűjteményt adott ki az Osiris Kiadó a *Nemzet és Emlékezet*-sorozatban: Mátyás és a humanizmus. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest 2008. A 2008. év tudományos konferenciáinak közleményei egyelőre csak részben jelentek meg.

interpretációt azonban az uralkodásának utolsó szakaszában írott humanista szövegek sorozata teszi lehetővé; az azt megelőző időszak műpártolásáról nem tudunk sokkal többet, mint elődjeiről. Neveltetése – amely, ne feledjük, túl hamar ért véget –, s még inkább **bb** nevelőjének, Vitéz Jánosnak személye azt engedi feltételezni, hogy az all’antica művészet sem lehetett idegen tőle, s valóban vannak is adatok erre nézve. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a reneszánsz művészetet pártoló Mátyás képét főleg uralkodása utolsó szakasza alapján alkotta meg a tudomány, s ez vetül vissza 1476, a Beatrix királyné érkezését megelőző időszakra is.

1. Képmások a királyi udvarban

1486 nyarán elindult Ferrarából Magyarország felé az új esztergomi érsek, a mindössze hétéves Ippolito d’Este és népes udvartartása. Előőrsként, július végén Cesare Valentini, a ferrarai követ érkezett Pozsonyba, ahol a királyi pár akkor tartózkodott. Valentini két festményt hozott magával, az egyik a kis Ippolitót, a másik bátyját, a hercegi trón örökösét, Alfonsót ábrázolta. A követ részletes jelentéséből ismerjük a fényes fogadtatás részleteit. Először a királynénál, Beatrixnél tett tisztelegő látogatást, aki jövetelének fölöttébb megörült. „«Messer Cesare – mondta a királyné –, nekem elárulták, hogy kegyelmed magával hozta az én drága fiam, Don Ippolito képét; ha meg akar örvendeztetni, mutassa meg mindjárt!» Elővettem a magammal hozott képeket – írta Valentini –, úgy a Don Ippolitóét, mint a Signor Alfonsóét, s megmagyaráztam őfelségének, hogy melyik melyiket ábrázolja. Kimondhatatlan örömet és boldogságot mutatott, elmondván, hogy gondolatban fiacskáját már százszor keblére ölelte, s bizonygatván, hogy az ő fia (ti. Ippolito) sokkal szebb és kedvesebb a másiknál, habár azután az Alfonso képét is dicsérte – de nem annyira. Egy óra hosszat gyönyörködött Őfelsége a képekben, azután elküldte mind a kettőt a király Őfelségének. Ennek öröme sem volt kisebb mint a királynéé; ő is «az ő magyarja»-nak pártját fogta, mondván, hogy az sokkal szebb a másiknál, s meg nem állhatta, hogy össze ne csókolja a képet, amit aztán megtettek az összes jelenlevő főurak és nemesek is, és mint értesülök, a kép így kézről-kézre járt az udvarnál.”⁵⁰

⁵⁰ BERZEVICZY ALBERT: Beatrix királyné 1457–1508. (Magyar történelmi életrajzok) Budapest 1908, 354–356.

Ritka pillanat tanúi lehetünk utólag, hála az olasz követ eleven beszámolójának: láthatjuk két itáliai fejedelmi arckép diplomáciai szereplését a késő középkori Magyarországon. Amikor Beatrix megírta ugyanezt a történetet nővérének, Eleonóra ferrarai hercegnének, a levélben hallgatott a csóközönről; lehet tudni, hogy a magyar méltóságok nem voltak elragadtatva attól, hogy gyermek üljön a legmagasabb egyházi méltóságba Magyarországon. Bár kevés írásos forrás ismerünk a budai udvarnak a portrék iránt tanúsított érdeklődéséről, kétségtelen, hogy nem ez volt az egyetlen ilyen alkalom. A 15. század második felében Európa-szerte egyre több arckép készült, kivált udvari körökben; funkciójuk sokféle volt. Mátyásnak is – a késő középkori magyar uralkodók közül magasan kiemelkedő módon – sok egykorú képmása maradt fenn, Itáliában festett kódexek miniatúráitól a bautzeni Ortenburg tornyának monumentális szobraig.⁵¹ Egyik részük – ikonográfiaileg többé-kevésbé egységes, átpolitizált – all’antica mű volt, másik részük azonban nem.

Utóbbiakat – a kontextustól, a művészeti közegtől függően – nem individualizálták a szó későbbi értelmében. A koronázás után, 1464-ben vésett nagy felségpecsét⁵² vagy a – mindössze néhány példányban, csak a z ebből a z időszakból (1464–1465) ismert – aranybulla⁵³ királyalakja szorosan kapcsolódik egy bizonyos képi hagyományhoz: e képeken nem az egyéni vonások hitelesítették az uralkodó alakját. Amiben az aranybulla eltért a konvenciótól, az a (nem tisztán) humanista kapitálissal vésett, all’antica szándékú körirat, ami az itáliai reneszánsz feliratstílus iránti érdeklődésről tanúskodik. A negyedszázaddal későbbi Thuróczy-krónika mindkét kiadásának (1488)⁵⁴ metszete ugyanígy saját műfajának sémáit követte: még az életkor sem olvasható le róla.

Meglepő módon a „reneszánsz” képmásokon sem csupán az egyénítésre esett a hangsúly, hanem egy bizonyos képi séma követésére is. Ezek az arcképek ugyanis – zömmel a corvinák miniatúrái – az ókori császárportrékat imitálták;

⁵¹ Máig legteljesebb – túlhaladni meg sem kísérelt – adattára: BALOGH 1940.

⁵² Budapest, Magyar Országos Levéltár, jelz.: DL. 15222. KUMOROVITZ 1932, 8–9; BALOGH 1940, 439 (9. sz.), 476 (9. sz.); Schallaburg 1982, 213–214 (96. sz.) (ZSUZSANNA BÁNDI); *Sigilla regum* 2001, 74 (38. sz.); Hunyadi Mátyás, a király 2008, 242 (4.18. sz.) (RÁCZ GYÖRGY)

⁵³ Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, jelz.: DL. 1938. KUMOROVITZ 1932, 8; BALOGH 1940, 441 (10. sz.), 476–478 (10. sz.); Schallaburg 1982, 214 (97. sz.) (ZSUZSANNA BÁNDI); *Sigilla regum* 2001, 72 (36–37. sz.); Hunyadi Mátyás, a király 2008, 241 (4.17. sz.) (SPEKNER ENIKŐ)

⁵⁴ BALOGH 1940, 449, 486 (82. sz., Brünn), 486 (49. sz., Augsburg), 508–510 (49. sz., Augsburg), 532 (82. sz., Brünn); Schallaburg 1982, 207–208 (89.a–b. sz.) (JOLÁN BALOGH); Hunyadi Mátyás, a király 2008, 237–238 (4.12. sz., Augsburg) (W. SALGÓ ÁGNES)

éremutánszatok voltak, olykor – mint például a Philostratus-corvina első címlapján (fol. I^v) – valódi antik éremportrék közé illeszkedve.⁵⁵ Az ezeken ábrázolt egyedi vonások általában megfelelnek a kortársak vázlatos leírásainak, ámde azok sokszor maguk is idealizált szövegek voltak, mint például a leghíresebb, Bonfini – a király halálakor papírra vetett – portréja, amelynek legnagyobb része Plutarkhos Nagy Sándor-életrajzából származott.⁵⁶ E legnagyobb hatású arckép jó néhány ponton – ahogyan ezt Borzsák István felismerte – szószerinti Alexandros-imitáció: az oroszláni tekintet, a fehér-piros testszín, az aranylő haj, az isteni *euodia* mind Plutarkhos művéből került Bonfinihez, aki ezeket a toposzokat (vagy legalábbis egy részüket) már 1485–1486-ban leírta a Hermogenés-fordítás előszavában, anélkül, hogy a királyt látta volna.

Az éremábrázolásokon egy még régiebb típus tükröződött: a hajkorona elrendezése s kivált a magasba emelt tekintet Nagy Sándort idézte.⁵⁷ Elképzelhető az is, hogy a verbális és képi ideálhoz az eredeti minta, vagyis maga a király is idomulhatott. A bautzeni emlékmű késő gótikus naturalizmussal faragott Mátyás-figurája lehet ennek a tanúja: szemből és tisztos távolból sematikus majestas-figura, az arc azonban profilból hasonlít az all’antica érmekre. Utóbbi – korábban láthatatlan – nézetet egyébként csak a 19. század fedezte fel, amikor a szoborról másolatokat készítettek.

Aki Mátyás „valódi” arcvonásait keresi, még a leggyakrabban idézett, „élethű” Mátyás-képmásokban is könnyen csalódhat. Az antikizáló eszmekörben kapnak értelmet a reprezentatív márványdomborművek is: a bécsi Kunsthistorisches Museum felirat nélküli profilképe,⁵⁸ vagy az a híres kettős képmás,⁵⁹

⁵⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 417. Balogh 1940, 444, 465 (34. sz.) 500–502 (34. sz.); CSAPODI 1973, 316–317 (503. sz.); MADAS 2009, 95. sz.

⁵⁶ BORZSÁK ISTVÁN: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Antik Tanulmányok 30 (1983) 9–10.

⁵⁷ MIKÓ ÁRPÁD: Imago hitoriae. In: *Történelem – kép 2000*, 37–42; ÁRPÁD MIKÓ: Matthias Corvinus oppure Attila secundus. I ritratti di Mattia Corvino e gli umanisti Italiani. In: *La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l’Italie et la Hongrie*. Édité par AMEDEO DI FRANCESCO – ADELIN CHARLES FIORATO. Napoli 2004, 113–120.

⁵⁸ Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kunstammer, ltsz.: KK 5440. Balogh 1940, 473–474, (7. sz.), 495 (7. sz.); Schallaburg 1982, 209–210 (91. sz.) (MANFRED LEITHE-JASPER); Hunyadi Mátyás, a király 2008, 214, 225 (4.1. sz.) (CLAUDIA KRYZA-GERS)

⁵⁹ Budapest, Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény, ltsz.: 6711–6712. BALOGH 1940, 443, 468–473, 542, 547; BALOGH 1966, I., 288–291., II., 403–404. kép; JOLÁN BALOGH: Katalog der ausländischen Bildwerke des Museums der Bildenden Künste in Budapest, IV–XVIII. Jahrhundert. Budapest 1975, I., 101–106. (125–126. sz.), II., 162–163. kép; Schallaburg 1982, 203–204 (84–85. sz.) (ÉVA SZMODIS-ESZLÁRY); *Történelem – kép 2000*, 232–233 (III-1. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Mátyás király öröksége 2008*, 100–101 (II-24. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

amelyen az uralkodó-pár mellképe sötétzöld jáspisalapon emelkedik, mint valami felnagyított kámea. A király homlokára mindkettőn tölgylombból font koszorú illeszkedik, mintha csak Anchises alvilági látomását teljesítené be az Aeneas elé táruló, eljövendő aranykorról, a tölgylombkoszorús római ifjak soráról.⁶⁰ E reprezentatív képmások eredeti elhelyezéséről, funkciójáról sajnos semmi biztosat nem tudunk.

A kijelölt trónutódról, Corvin Jánosról is ma n a d fenn a rkép, a mely a herceget vőlegényként ábrázolja.⁶¹ Jóllehet a Corvinus nevet is elsősorban éppen őmiatta favorizálták Budán, a képmás kompozíciója konvencionális, és jellemző, hogy mesterének – aki megbízását az udvartól kaphatta – eredetéről nem tudtak megegyezni a kutatók. A modellnek nem egyéni vonásain, erőtlen állán, riadt tekintetén érdemes elidőzni (mint tették a történészek többször is), hanem azon az ékszer-együttesen, amit a kép szinte tolakodó módon prezentál. A vörös törökszegfű-koszorúról gyöngyökkel keretezett, ékköves függő csüng – hajfürtöktől nem takarva –, amelynek tetején a Hunyadiak hollója ül, csőrében gyűrűvel. A fekete madár tollain megcsillanó aranyos élfények jelzik, hogy ronde-bosse zománcos (színarany) ékszert látunk. A fülkében, hátul, drágakövekkel, gyöngyökkel megrakott pántkorona támaszkodik a falhoz, mintegy provizórikusan, mellette egy hasonlóképp kövekkel, gyöngyökkel díszített kereszt függ. A háttér bal oldali fülkéjébe pedig egy madártoll alakú – gyöngyös, ékköves – forgó került. Az ékkövek karéjos foglalatjai, kombinációjuk a gyöngyökkel a firenzei corvinák miniatúráit idézik. Gondosan megfestett darabok; mintha csak egy portékáját kínálgató kereskedő szórólapját látnánk magunk előtt.

2. Az itáliai humanisták és a művészet

Ma már pontosan látjuk, hogy a király művészetpártolására vonatkozó szövegek, amelyeket a késői Mátyás-kor itáliai humanistái írtak, s amelyeket hol hiteltelen fecsegésnek (hízelgésnek), hol szó szerint veendő orákulumnak tartott a kutatás,

⁶⁰ Aeneis VI, 772

⁶¹ München, Bayerische Staatgemäldesammlungen, ltsz.: 12441. *Schallaburg* 1982, 229–230 (117. sz.) (JOLÁN BALOGH); *Hunyadi Mátyás a király* 2008, 512, 516–517 (14.1. sz.) (FARBAKY PÉTER – KISS ERIKA); PÉTER FARBAKY: The Heir. The Role of John Corvinus in the Political Representation of Matthias Corvinus, and as Patron of Arts. In: *Bonum ut pulchrum* 2010, 413–432.

éppen mint humanista szövegek tartoznak a legfontosabb források közé. Segítünkkel nem annyira az egykori tárgyi valóság tárul elénk, mint inkább a hajdanvolt valóság egykorú – és századokra kiható – magyarázata. Ezek az írások éppúgy érintik a különböző művészeti ágak elméleti kérdéseit, mint a gyakorlati problémákat. Szerzőik között találunk olyanokat, akik a királyi udvarban tevékenykedtek, s olyanokat is, akik a távolból, elsősorban Firenzéből küldték Budára műveiket.

E humanisták között alighanem a firenzei Francesco Bandini dei Baroncel-linek jutott a legfontosabb szerep.⁶² Bandini Aragóniai Beatrix kíséretében érkezett Nápolyból Budára 1476-ban, és 1490-ig Magyarországon maradt. Firenzében született, és fiatalon Marsilio Ficino neoplatonista köréhez tartozott. Szülővárosából hamarosan távoznia kellett, de a kapcsolatot mindvégig fenntartotta a firenzei humanistákkal, és komoly szerepe lehetett abban, hogy Marsilio Ficino és Angelo Poliziano olyannyira jó viszonyba került a magyar királlyal. Bandini Firenzében ismert több művészt is, így feltehető, hogy bizonyos mestereknek ő egyengette az útját a budai udvarba. Érdeklődött az építészet kérdései iránt is. Ő adta Bonfininek Filarete (Antonio Averulino) építészeti traktátusát, hogy – az olaszul állítólag kevésbé tudó király számára – fordítsa le latinra. Bonfini a tolmácsolással rekordidő, mitikus három hónap alatt lett készen (1487), de a modern filológia úgy látja, hogy munkája nem fordítás, hanem csupán szabad átdolgozás: Bonfini Vitruvius,⁶³ az ifjabbik Plinius és más ókori szerzők építészeti kifejezéseinek segítségével antikizálta az olasz szöveget.⁶⁴ Az eredeti terminusokat (mint például a dór párkányzat leírását) olykor tökéletesen félre is értette.⁶⁵ A kötetet – azt a díszkódexet, amely a királyi könyvtár számára

⁶² BALOGH 1966, I., 470/3, 494/1, 651, 654; FEUERNÉ 1987, 19–22.

⁶³ HAJNÓCZI GÁBOR: Vitruvius De architectura című műve a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 32. kéziratában. In: *Collectanea Tiburtiana* 1990, 363–373; HAJNÓCZI GÁBOR: Volt-e Vitruvius-példány Mátyás király budai könyvtárában? In: *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére*. Szerk. MAKK FERENC – GALÁNTAI ERZSÉBET. Szeged 2002, 41–48; HAJNÓCZI GÁBOR: Vitruvius öröksége. Tanulmányok a „De architectura” utóéletéről a XV, és XVI. században. Budapest 2002, 77–91.

⁶⁴ Vö. Antonio Averlino detto il Filarete: *Trattato dell’Architettura*. Edd. ANNA MARIA FINOLI-LILIANA GRASSI. Milano 1972, CXII–CXIII. A Filarete-fordítás kiadása: Antonio Bonfini: *La latinizzazione del trattato d’architettura di Filarete*. A cura di MARIA BELTRAMINI. Pisa 2000. Újabban: MARIA BELTRAMINI: *Filarete in toga: la latinizzazione del Trattato dell’Architettura*. *Arte Lombarda* 139, 2003, 14–20.

⁶⁵ MIKÓ ÁRPÁD: Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezése. In: *Sub Minervae nationis praesidio*. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest 1989, 37–40; MIKÓ ÁRPÁD: Vitruvius redivivus? Bonfini Filarete-fordítása és az antik hagyomány. *Ars Hungarica* 22 (1994) 30–35.

készült,⁶⁶ s azt is, amelyikből Bonfini dolgozott – egyébként végig all’antica építészeti ábrák illusztrálták. A másik híres reneszánsz építészeti traktátusból, Leon Battista Alberti művéből, a *De re aedificatoria libri decem*ből két díszesen illuminált példányt is őriztek a Corvinában,⁶⁷ de a szöveg használatának nincs nyoma Bonfini munkáiban.⁶⁸

A humanisták, miközben az antik irodalom föltámasztásán buzgólkodtak, alaposan megismerték azokat az irodalmi műveket és műfajokat, amelyek az ókori képzőművészeti alkotásokról szóltak. Ilyeneket maguk is alkottak. Budán Beatrix felolvasója egy időben Francesco Arrigoni volt, aki utóbb – Itáliába visszatérve – Leonardo milánói lovas szobráról epigramma-sorozatot írt,⁶⁹ maga Bonfini pedig, aki Mátyás parancsára a *Magyar történet* megírásába fogott, latinra fordította a Philostratos-corpus híres, egy fiktív nápolyi képgyűjtemény darabjairól szóló leírásait, görög szóval *ekphrasis*ait.⁷⁰ Az udvari történetíró az építészeti *ekphrasis* műfajában is otthon volt: Visegrádról, Budáról készült leírásai szép példái az ókori idézetekkel bőven élő műleírásoknak.

A királyi udvarban nemcsak az építészet, hanem a festészet és a szobrászat elméleti kérdései iránt is élénken érdeklődtek. Azok a Firenzéből érkezett modern képek és szobrok – például Filippino Lippi *Utolsó vacsorája*,⁷¹ Andrea del Verrocchio domborművei,⁷² szökőkútja,⁷³ a Milánóból érkezett

⁶⁶ Velence, Biblioteca Nazionale di San Marco, jelz.: Marc lat VIII 1 (2796). CSAPODI 1973, 150–151 (95. sz.); MADAS 2009, 17. sz.

⁶⁷ Az egyik kódex: Modena, Biblioteca Estense Universitaria, jelz.: Cod. Lat. 419. CSAPODI 1973, 270–271 (389. sz.); MADAS 2009, 76. sz. A másik kódex: Olomouc, Státní archiv (Zemský archiv Opava, pracoviště Olomouc), jelz.: Cod. Lat. C. O. 330. CSAPODI 1973, 271 (390. sz.); MADAS 2009, 77. sz. Ld. még a következő jegyzetet is!

⁶⁸ MIKÓ ÁRPÁD: Il *De re aedificatoria* e la corte di re Mattia Corvino. In: Nuova Corvina, 16. Budapest 2004, 71–76.

⁶⁹ FEUERNÉ 1987, 16–18, 23–25, 44–45., 7–8. kép; FEUERNÉ 1990, 53–56, 132–134., 7–8. kép

⁷⁰ Az Eikones-fordítás a Philostratos-corvinában maradt fenn: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 417. BARTONIEK 1940, 417. sz.; CSAPODI 1973, 316–317 (503. sz.); KULCSÁR 1973, 198; MIKÓ 1991; MAROSI 1993, 28; *Pannonia regia* 1994, 407–408 (IX-1. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Uralkodók és corvinák* 2002, 252–255 (41–42. sz.) (FÖLDESI FERENC); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 472–474 (11.14. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD). Bonfini görög fordításairól: BOLONYAI GÁBOR: Philostratos szofistái – Bonfini fordításában. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk. DÉRI BALÁZS. Budapest 2008, 47–58.

⁷¹ BALOGH 1966, I., 524–525.

⁷² BALOGH 1966, I., 514. Legújabbban: ALESSANDRO CAGLIOTI: Andrea del Verrocchio e i profili di condottieri antichi per Mattia Corvino. In: *Italy & Hungary 2011*, 505–551.

⁷³ BALOGH 1966, I., 121, 513–514. Legújabbban: DÁNIEL PÓCS: White Marble Sculptures from the Buda Castle: Reconsidering some Facts about Antique Statue and a Fountain by Verrocchio. In: *Italy & Hungary 2011*, 553–591.

Madonna-kép⁷⁴ –, amelyek a budai palota ékességei voltak, s amelyeknek természetesen Itáliában is híruk ment, Mátyást az all’antica művészet hozzáértő pártolójaként tették közismertté. Így kerülhetett bele alakja még Leonardo da Vinci *Trattato della pitturájába* is, a festészet és a szobrászat között folyó versengés, a paragone döntőbírájaként.⁷⁵

Az itáliai humanisták tevékenységének egyik legmesszebb ható eredménye a középkor végére ismeretlenné vált ókori szövegek újrafelfedezése volt. A latin szerzők ismeretét ekkor bővítették a ma ismert határig: távoli kolostorok könyvtáraiban találták meg például Lucretiust, Tacitust, Cicero leveleit, beszédeinek egy részét, vagy Vitruvius építészeti traktátusát; a 14. században került elő a Catullus műveit tartalmazó egyetlen kódex is. Ennél is jelentősebb volt azonban az ókori görög szerzők felfedezése: Bizáncból – még a főváros eleste előtt – görög nyelvű kódexek tucatjai érkeztek Itáliába, amelyeket hamarosan latinra is lefordítottak.

A humanisták igen sokat tettek az ókor tárgyi emlékeinek felfedezéséért is: feliratokat gyűjtöttek, lerajzolták a faragványokat, romokat. Főképp Észak-Itáliában volt erős az archeológiai érdeklődés. Ide nyúltak annak a Felice Felicianónak a szellemi gyökerei is, aki 1479-ben jött – Giovanni d’Aragona (Aragóniai János) bíboros, Beatrix öccse társaságában – Magyarországra. Ő volt az első, aki az itt található római kőfaragványok – oltárok, építészeti elemek – feliratait lemásolta. Feljegyzéseiből lehet tudni, hogy Mátyás már ekkor antik, római köveket vitetett budai palotája elé.⁷⁶ Utóbb a két római provincia, Pannonia és Dacia területén talált feliratoknak politikai jelentősége is lett: a Hunyadi-család római eredetét, az ókori Corvinusokkal való rokonságát voltak hivatva igazolni. 1489 nyarán egész hajórakomány kő érkezett Erdélyből Budára a Dunán, a király parancsára, annak a látványosság-sorozatnak a részeként, amelyen bejelentették – a pápai legátus, a velencei követ, a császár megbízottai és a török küldöttek jelenlétében –, hogy a III. Frigyessel folyó diplomáciai tárgyalások hamarosan

⁷⁴ BALOGH 1966, I, 523. A név szerint nem említett, „kiváló festő”-t (optimo pictore) próbálták már azonosítani Leonardo da Vincivel (e tekintetben Balogh Jolán óvatosságra intett). A legutóbb felmerült kísérlet, amely a Mátyásnak küldött Madonna-képet Leonardo Louvre-beli Sziklás Madonnájával tartja azonosnak, sajnos minden tudományos alapot nélkülöz: PROKOPP MÁRIA: Vitéz János váradi püspök (1445–65) királyi főjegyző, majd fő- és titkos kancellár európai jelentőségű kulturális és politikai tevékenysége. In: *Erdély reneszánsza* 2009, 53.

⁷⁵ BALOGH 1966, I, 523–524; MIKÓ 1991, 70. Ld. Leonardo da Vinci: *The Literary Works*. Comp. and ed. by J. P. RICHTER. Bath 1969³, I, 65–66. Magyar fordítása: Leonardo da Vinci: *A festészetről*. Ford. GULYÁS DÉNES. (A művészettörténet forrásai) Budapest 1973², 30–31.

⁷⁶ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A római fölíratok gyűjtői Pannoniában. In: *RITOÓKNÉ* 2002, 80–81.

sikerrel járnak. A tárgyalások Corvin János trónutódlását is érintették.⁷⁷ Köztudott, hogy nagyjából 1485-től a király természetes fiát szánta utódjának, s tervének része volt a régi-új Corvinusok fiktív római származásának fitogtatása.

Bonfini részletesen írt erről a témáról a *Magyar történelem tizedeiben*, s a tétel bizonyítékaiként nemcsak a daciai és pannoniai feliratos emlékeket használta fel, hanem azokat az itt talált római pénzeket és gemmákat is, amelyeken csőrében gyűrűt tartó holló lett volna látható – valójában persze Jupiter és madara, a sas, csőrében koszorúval.⁷⁸

Érdemes figyelni arra, hogy Mátyás római származásának ideája mindig a művészet játéktérében jelent meg: a humanisták szövegeiben, a corvinák díszlapjain és a palota falain. Magát a Corvinus nevet egyébként – amit Pietro Ransano talált ki még Hunyadi János életében, vagyis 1456 előtt – csak 1485 után tették szélesebb körben ismertté az olasz humanisták. Okiratokban azonban Mátyás nevéként Budán ezt követően sem szerepeltették. Hivatalosan csak a király fiának, János lipthói hercegnek és hunyadi grófnak lett a neve: őt 1484-től kezdve Johannes Corvinusként emlegetik az iratok is, és ő maga is haláláig így nevezte magát.⁷⁹

Mátyás király számára a művészet törvényen kívülisége tette lehetővé, hogy a Corvinus-legenda megelevenedjék: a budai palota egyik felirata – „Mathias Corvinus rex invictissimus” – éppúgy valóságos volt,⁸⁰ mint a reá vonatkozó, Daciából származó római kő. A feliratoknak ebben a névvarázsban rendkívül fontos szerepük volt. Kivált a monumentális feliratoknak, amelyeknek még a technikája is antik gyakorlatot újított fel: aranyosan fénylő felületű, berakott bronzbetűkkel írták őket a vörösmárvánnyal borított falakra. Az all’antica reprezentációnak ez a foka ez idő tájt még Itáliában is ritka.⁸¹ Ez is arra utal, hogy az antikizálásnak a budai udvarban komoly intellektuális üzenete volt, amit – összes utalásával – csak a kevesek értettek meg. A többség – ezt is Bonfini-től tudjuk⁸² – nem volt elragadtatva a költséges fényűzéstől. Ebben

⁷⁷ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: *RITOÓKNÉ 2002*, 103–108. Vö. PÉTER FARBAKY: The Heir. The Role of John Corvinus in the Political Representation of Matthias Corvinus, and as Patron of Arts. In: *Bonum ut pulchrum 2010*, 413–432.

⁷⁸ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A római fölíratok gyűjtői Pannoniában. In: *RITOÓKNÉ 2002*, 83; RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: *RITOÓKNÉ 2002*, 106. A Bonfini-hely: *Bonfini* 3.9.295.

⁷⁹ *KULCSÁR 1990*, 31–35.

⁸⁰ A feliratot megörökítő forrást (Franciscus Omichius naplója, 1582) idézi *BALOGH 1966*, I., 58.

⁸¹ *LŐVEI 2001*, 48–49.

⁸² *Bonfini* 4.7.89–90. Vö. *FEUERNÉ 1987*, 22–23, 42–43.

szerepe lehetett annak is, hogy a fényűzés formája számukra nemcsak szokatlan, de egyenesen érthetetlen, sőt – lévén a magyar főurak többnyire analfabéták –, szó szerint *kibetűzhetetlen* volt.⁸³

3. All’antica művészeti reprezentáció a királyi rezidenciákban: épületek és szobrok Budán és Visegrádon

[Mátyás n]ekilátott, hogy a budai várat, amelyben Zsigmond fönséges épületein kívül nem volt semmi látnivaló, fölékesítse (...). A római fényűzéstől nem különböző palotákat építtetett, ahol fényes termek, pöffeszkedő paloták és lakószobák, mindenütt tarka kazettás mennyezetek, sok és sokféle aranyos címerrel; emellett mutatós intarziás ajtóablák, gyönyörű kályhák, tetejükön négyes fogat meg számos faragott római címer, alul tárházak és kincseskamrák, napkelet felé különböző ebédlő- és lakószobák, ahova széles lépcsők és folyosók vezetnek. Itt van a trón- és tanácsterem. (...) E palota bejáratánál az elülső, sokkal szélesebb udvarban kétfelől egy-egy mezítelen bronzszobor pajzzsal, bárdal, karddal fenyeget, a talapzaton körben domborművű diadaljelvények. E négyszögű térségben... elkezdte felújítani az oldalsó régi palotát, amit ha megvalósíthat, az igencsak vetélkednék a büszke ókorral. (...) Emeleteket szánt rá..., hogy azok kazettás mennyezetei az éteren keresztülkocsizó planétákat ábrázolják, és a bolygók pályáját mutassák a felbámulóknak. A homlokzaton a tető ereszei alá triglifeket tervezett, és a lehető legművészebbnek szánta a látványt.”⁸⁴ (*Kulcsár Péter fordítása*)

Bonfini leírása ez a budai palotáról, amelyet Mátyás halálának elbeszélése után iktatott be történeti művébe, a többi emlékezetre méltó tett közé. Nehéz a latin szöveget magyarul tolmácsolni, tele van ugyanis olyan speciális, itt különösen nehezen értelmezhető latin szóval, fordulattal, amelyeket ókori szövegekből emelt át a szerző, összességében, leírásként viszont elég sommás. Régóta foglalkozik azzal a hazai tudományosság, hogy az elpusztult budai királyi palotát a leírásokból rekonstruálja.⁸⁵ Legutóbb a Bonfininél olvasható,

⁸³ Vö. ENGEL 2001, 266–267.

⁸⁴ Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. KULCSÁR PÉTER. Budapest 1995, 869–870. (*Bonfini* 4.7.92–94, 97–98, 101.)

⁸⁵ A legelmélyültebb: BALOGH JOLÁN: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. *Művészettörténeti Értesítő* 1 (1952) 29–40.

felépíteni szándékozott palotaszárny vált ihlető forrássá.⁸⁶ Az itt említett triglifek ugyanis a klasszikus dór párkányz a telemei köz éta toznak, előfordulásuk Mátyás palotáján építészettörténeti szenzáció lett volna. Bonfini Averulinus-fordításából azonban kiderült, hogy a triglif szót természetesen nem a klasszikus értelemben használta, hanem erősen félreértve, akárcsak a dór párkányzat másik kötelező elemét, a metopét.⁸⁷

Bonfini az 1480-as évek vége felé epigrammát is írt Mátyás műpártolásáról, amelyet a budai palota legreprezentatívabb építményén, a kétszárnyú bronzkapuval díszített épületen, pontosabban magán a kapun helyeztek el.

Atria cum statuis ductis ex aere foresque

Corvini referunt principis ingenium.

Mathiam partos tot post ex hoste triumphos

Virtus, es, marmor, scripta perire vetant.⁸⁸

Az antikizáló szóhasználat nagyszabású reneszánsz épületeket sugallna, ha a régészeti leletekből nem tudnánk, hogy a palota javarészt gótikus épületegyüttes volt.⁸⁹

A 16. századi utazók, követek, humanisták feljegyzései csak bizonyos, számunkra megfoghatatlan részleteket – nagyméretű termeket, monumentális lépcsőket, az udvar árkádjait – őriztek meg a palotából, s a külső homlokzatok képe – a metszetábrázolások ellenére – visszahozhatatlanul elenyészett. Bár a II. világháború után megindult szisztematikus ásatások sok részletet tisztáztak az egyes palotaszárnyak pontos kiterjedéséről, az alapfalakból és alépítményekből nem tudtunk meg lényegesen többet az egykori reprezentatív *felső* szintek

A rekonstrukciók részletes elemzése: CSANÁDI SZILVIA: Rekonstrukció, fikció, irodalom. A művészettörténeti és az irodalmi rekonstrukció jellegzetességeiről a budai vár néhány leírása alapján. In: Szemközt a történelemmel. Szerk. KELLER MÁRKUS. (Studia Ignatiana, III.) Budapest 2003, 165–195.

⁸⁶ FEUERNÉ 1987, 28.

⁸⁷ MIKÓ ÁRPÁD: Vitruvius redivivus? Bonfini Filarete-fordítása és az antik hagyomány. *Ars Hungarica* 22 (1994) 30–35.

⁸⁸ Bonfini 4.7.100. Kulcsár Péter fordításában: „Bronzból öntött szobrokkal teli csarnokok, ajtók | Jelzik Corvinus nagyszerű lelkületét. | Virtus, márvány, bronz meg az írás tartja örökké | Életben Mátyást, nemcsak a sok diadal.” Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. KULCSÁR PÉTER. Budapest 1995, 870.

⁸⁹ MAGYAR KÁROLY: Gondolatok a Mátyás-kori rezidenciák kérdésköréhez. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 89–99; PAPP SZILÁRD: Késő gótikus boltozattöredék-együttes a budai királyi palotából. In: uo. 320–323.

topográfiajáról. Úgy tűnik föl, hogy Mátyás híres palotájának épületei lényegében nem léptek túl a Zsigmond-kori palotaépület határain. Az összes azonosítható nagyobb egység létezhetett már 1437-ben, részben befejezetlenül: megvolt a nagy, árkádos udvar, sarkában befejezetlen, hatalmas toronnyal – s a Várhegy keleti lejtőjének gigantikus pillérei, vagy a Csonkatorony irdatlan méretű kváderei sejtetik, hogy mekkora léptékű épületet örökölt Zsigmondtól Mátyás király.⁹⁰ Ehhez az egyébként igazi császári palotához illeszkedtek az új részletek, akárcsak Visegrádon.

Volt azonban egy lényeges különbség: itt jelentős all'antica építészeti részekkel kell számolnunk. A töredékek között ugyanis sok a monumentális léptékű. Így például a perspektivikusan szűkülő, kettős kazettasor, közein szárnyas kerubfejekkel;⁹¹ a heraldikus hollóval díszített vörösmárvány pilaszterek;⁹² az óriási pilaszterfejezetek, a bronzbetűkkel írott feliratok nagyszabású all'antica építkezések hírmondói.⁹³ A belső antikizáló pompájához tartoztak a majolikapadlók és aranyozott famennyezetek. Nem hiányoztak a reprezentatív elhelyezésű címerek sem, amelyek közül kiemelkedik egy hatalmas, vörösmárványból faragott, homorú oldalú, rozettás oromzat.⁹⁴ Írásos forrásokból tudjuk, hogy a palota megjelenésének pompáját freskók, kárpitok – Németalföldön és Firenzében szőtt munkák – és más berendezési tárgyak tették teljessé.⁹⁵ Néhány épen fennmaradt majolikátál,⁹⁶ valamint sok, az ásatásokon

⁹⁰ MAGYAR KÁROLY: „Et... introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria...” Habsburg Maria és Buda. In: *Habsburg Mária 2005*, 87–105; TÓTH SÁNDOR: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: *Sigismundus rex et imperator 2007*, 200–217.

⁹¹ Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, ltsz.: 597 és 50/501. BALOGH 1966, I., 118, 130, II., 343–345, 349. kép. A Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításának reneszánsz termében kiegészített rekonstrukciója látható: FEUERNÉ 1977, 34, 36. kép. Eredeti elhelyezésére vonatkozó elképzelések: GEREVICH 1966, 304., 416. kép; FEUERNÉ 1986, 42–44.

⁹² Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, ltsz.: 619. BALOGH 1966., I., 112, II., 90. kép

⁹³ Feliratok: LŐVEI 2001, 51; MIKÓ *Stílus és felirat 2005*, 213–217.

⁹⁴ Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, ltsz.: 626a–b. BALOGH 1966, I., 109, II., 66. kép; GEREVICH 1966, XXIV. tábla, 6. kép. A két töredék összetartozásában Balogh Jolán nem volt biztos, de ebben az esetben alighanem túl óvatos volt. Összeépítve és kiegészítve a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításán, a reneszánsz teremben: FEUERNÉ 1977, 12. kép.

⁹⁵ Kárpit Mátyás király címerével, Firenze 1470–1490: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: 1960.190. BALOGH 1966, I., 390–392, II., 628, 631–634. kép; V. EMBER MÁRIA: Régi textíliák. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei) Budapest 1980, 12–17, 43., 20. kép, III. színes kép; Schallaburg 1982, 457–458 (451. sz.), 74. színes kép; Hunyadi Mátyás, a király 2008, 20. lap, 1. kép

⁹⁶ Mindössze négy ép majolikátalat ismerünk: London, Victoria and Albert Museum, Department of Ceramics, ltsz.: 1738–1855. és 7410–1860; New York, The Metropolitan Museum of Art, Department of European Sculpture and Decorative Arts, ltsz.: 4 68 53 0 Berkeley, Phoebe Hearst

előkerült kerámialelet⁹⁷ tanúskodik arról, hogy a majolikának, ennek a luxusanyagnak nem csupán az építészettel összefüggésben jutott kitüntetett szerep Budán. A Mátyás-kálvária all'antica talapzata,⁹⁸ a Corvin János herceg arcképén ragyogó ékszerek, vagy a Mátyás és Beatrix kettős portré-domborművén látható, ékkövekkel, gyöngyökkel dúsított láncok, vagyis a kiemelkedő szépségű ötvösművek szintén hozzátartoztak a fényűző művészeti reprezentációhoz. Ha hihetünk az ifjú Benedetto da Majano – az ünnepélyes bemutatkozáson, Mátyás szeme láttára szétesett – cassonéjáról szóló anekdotának,⁹⁹ a legmodernebb, intarzia berakásos firenzei bútorokat is jól ismerték Budán.

A késő középkori királyi palota épületei elenyésztek. A pusztulás, pontosabban fogalmazva, a teljes töredezettség sajnos kizárja a hajdani összkép rekonstruálását: hogyan egészítették ki egymást az all'antica és a gótikus építészeti részletek. Az épületek képeinek rekonstrukciója ezért is – bár építészettörténészek és régészek nemzedékről nemzedékre kísérleteznek vele – reménytelen.¹⁰⁰ Ráadásul az ásatások során talált darabok provenienciája sem segít: a töredékek a legritkább esetben kerültek elő *in situ*, vagyis eredeti helyükön. Csak szerkezeti következtetések vonhatók le; az oszlopfők, a lebegőfejezetek, a balusztrádelemek, továbbá ajtó- és ablakkeretek arról árulkodnak, hogy voltak olyan belső terek, s olyan külső homlokzatok, amelyeken hangsúlyosan nyomot hagyott a reneszánsz. Az azonos típusú építészeti töredékek sokfélesége is meglepő: csupán különböző díszítésű balusztrád-elemekből is legalább tucatnyi fajta van.¹⁰¹ A – részleteiben máig

Museum of Antropology (University of California). BALOGH 1966, I., 437–438., II., 674–676, 673. kép; Schallaburg 1982, 297–298 (210–212. sz.) (HERTA BERTALAN); Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. Szerk. BALLA GABRIELLA. Iparművészeti Múzeum, Budapest 2008

⁹⁷ BERTALAN VILMOSNÉ: Majolikaművészet Mátyás király udvarában. (Import tárgyak és a budai műhely.) In: *Pannonia regia* 1994, 378–380. Katalógustételek uo.: 381–388 (VIII-10–36. sz.) (BERTALAN VILMOSNÉ); KOVÁCS ESZTER: A budai majolikák – a budai majolikaműhely. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 351–353.

⁹⁸ A Mátyás-kálvária; felső része 1402, alsó része 1480–1490. Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár, ltsz.: 1964.19.1. BALOGH 1966, I., 336–342., II., 596–605. kép; KOVÁCS ÉVA: A Mátyás-kálvária az esztergomi főszékesegyház kincstárában. Budapest 1983; WETTER 2011, 62.

⁹⁹ Vasari szövegét idézi BALOGH 1966, I., 483–484.

¹⁰⁰ Néhány – különböző megalapozottságú – példa: DIVALD KORNÉL: Budapest művészete a török hódoltság előtt. Budapest é. n., 132, 48. kép (Györgyi Géza rajza); FEUERNÉ 1986, passim; BUZÁS GERGELY: A budai királyi palota. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 187–199. Vö.: ERNŐ MAROSI: Risorgimento e Rinascimento in Ungheria. In: *Italy & Hungary* 2011, 28–42.

¹⁰¹ Vö. VÉGH ANDRÁS: Balusztrád-elemek a budai várpalotában. In: *Pannonia regia* 1994, 343; valamint az ehhez tartozó katalógustételek uo.: 344–346 (VII-14–17. sz.) (VÉGH ANDRÁS)

feldolgozatlan – faragott kőanyag tipológiailag és stílusosan csoportosítható. Datálásukat megnehezíti, hogy Mátyás utódja, II. Ulászló is építkezett Budán, folytatólagosan, vagyis a töredezettséggel ebben az irányban is számolnunk kell. Az összhang tehát rekonstruálhatatlan; a különböző korú és stílusú részletek egykor messze hangzó párbeszédének hozzánk már csak távoli – prágai, krakkói – visszhangjai jutnak el. S ezekhez hozzákeverednek a későbbi korok tudós és ihletett kommentárjainak hangfoszlányai is.

A királyi rezidenciák szemképrázta művészeti pompájához a monumentális szobrok is hozzátartoztak. Erre elsősorban az írásos forrásokból következtethetünk, mert a szobrokból alig maradt valami.¹⁰² Lehetséges, hogy már Mátyás elődei is állítottak külső homlokzatra nagyszobrot; a király legalábbis – évtizedekkel későbbi forrás, Ludovico Tubero szerint – újra aranyoztatta Zsigmond király és császár szobrát.¹⁰³ Egyedül Bonfini művéből tudjuk, hogy a három Hunyadi (János, Mátyás és László) szobra a palota nagyudvarára tekintett.¹⁰⁴

Az árkádos nagyudvaron állt az ún. Pallas-kút. Forrásaink közül egyedül Bonfini nevezte meg a kút díszítő, sisakos Pallas Athéné figuráját, s bár maga a kút megérte a 17. század, a török idők végét, a Pallas-szoborról többé nem írt senki. A szökőkútnak márványból és bronzból voltak a medencéi, s a vízköpő fejek kívül naturalisztikusan mintázott állatfigurák – csigák, madarak – díszítették, valamennyi bronzból öntve. Német nyelvű (!) körbefutó felirata azonban felveti a kérdést, mikor készülhetett s milyen stílusban.¹⁰⁵ Naldo Naldi tudott egy kútról a budai palotában, amelyet olasz és német mesterek készítettek; az adat talán erre vonatkozik.¹⁰⁶ A Nalditól említett másik kút Firenzéből szállították Budára; ez azonos lehet azzal, amelyet Andrea del Verrocchio-tól rendelt Mátyás király, s amelynek medencéjéből két fragmentumot ismerünk.¹⁰⁷ Meller Péternek sikerült tisztáznia, hogy ez a – csőrükben gyűrűt

¹⁰² Az ismert források másféle elemzése, újabb források bevonásával: MIKÓ 2000, 42–47.

¹⁰³ Tuberót idézi: BALOGH 1966, I, 137. A Zsigmond-szoborról részletesen VÉGH JÁNOS: Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól. In: *Művészet Zsigmond király korában* 1987, I, 95.

¹⁰⁴ Bonfini 4.7.96. Vö. BALOGH 1966, I, 138.

¹⁰⁵ BALOGH 1966, I, 146.

¹⁰⁶ BALOGH 1966, I, 146–147.

¹⁰⁷ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 2272; Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, ltsz.: TB 1014. A sokáig lappangó, kisebbik fehér márvány töredéket Végh András találta meg újra. BALOGH 1966, I, 121, 147., II, 158. kép; *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei* 1984, 61 (TÖRÖK GYÖNGYI); *Pannonia regia* 1994, 340–341 (VII-10. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Habsburg Mária* 2005, 166 (II-10. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 340–342 (9.14a-b. sz.) (PÓCS DÁNIEL).

tartó hollókkal és oroszlánfővel díszített – fehér márvány kúttál-töredék a Verrocchio-kútból maradt hírmondónak.¹⁰⁸ Erről a kútról Angelo Poliziano – a firenzei neoplatonista kör egyik meghatározó személyisége – két epigrammát is írt,¹⁰⁹ amelyek közül az egyik így szól:

Tusca manus, Tuscum marmor, rex Ungaris auctor,
Aureus hoc Ister surgere fonte velit.¹¹⁰

A magyar király kútjára írott versek összekötötték Toszkánát Magyarországgal, s mindkettőt újra antikká tették: világosan kifejezve számunkra, hogy ez a budai kút a Mediciek Firenzéjének művészi és szellemi környezetében született. Poliziano Mátyáshoz írott levelében is hangsúlyozta a budai all'antica műalkotások fontosságát, hozzájuk csatolva, velük egyenrangúként a költők – Mátyást dicsőítő – műveit is. A Mediciek kultúrpolitikája is ott rejlik ezek mögött a szavak mögött, nevezetesen az a Cosimo által is folytatott gyakorlat, amely firenzei műveket és művészeket juttatott Itália fejedelmi udvaraiba. Verrocchio Nagy Sándort és Dariust ábrázoló dombormű-párja is ilyen fejedelmi ajándék volt Budán, súlyos – a török elleni védekezést illető – politikai allúziót tartalmazva a civilizált és a barbár, egymással szemben álló uralkodók történelmi párhuzamával.¹¹¹

Valószínűnek tartjuk, hogy a budai palota előtt „oszlopon” álló bronz Hercules-szobrot is olasz művészek öntötték. Felirata (*Divinus Hercules monstrorum domitor*) a mitológiai figurát a szörnyetegek legyőzőjeként hirdette.¹¹² Mohács után ezt a bronzszobrot a törökök hadizsákmányként magukkal hurcolták Konstantinápolyba azzal a két bronzvitézzel együtt, amelyek trófeákkal díszített talapzatokon álltak a – híddal is védett – kapu két oldalán. Isztambulban az ókori Hippodromban, az *at mejdanin* állították fel mindhármat, láncokkal összekötözve, mint győzelmi trófeákat, ahol egy évtizeden át hirdették Szülejmánnak a magyar királyon aratott diadalát. (Az ötlet Szinán pasától, a renegát nagyvezértől származott; az ő bukásakor, 1536-ban pusztultak el a

¹⁰⁸ MELLER PÉTER: A Verrocchio-kút problémája. Előadás Budapesten, az MTA Jakobinus-termében 2000. október 17-én. (A szöveg nem jelent meg nyomtatásban.)

¹⁰⁹ *Analecta recentiora...* 1906, 123.

¹¹⁰ Détshy Mihály fordításában: „Toszkán kéz, s az a márvány is, magyar ám a király, ki | Szólt: aranyos Duna víz szálljon e kútból föl.”

¹¹¹ VAYER LAJOS: Alexandrosz és Corvinus. (A Verrocchio-œuvre és az olasz–magyar humanizmus ikonológiája.) In: Uő: Témák, formák, ideák. Válogatott tanulmányok a festészet, a szobrászat és a grafika történetéből. Budapest 1988, 92–102.

¹¹² A felirat: MIKÓ ÁRPÁD: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: Détshy Mihály emlékkönyv 2002, 234, 241.

szobrok is.)¹¹³ A legújabb budai ásatásokon előkerült, bronzbetűs feliratos töredék feltehetően a Hercules-szobor talapzatához tartozott.¹¹⁴

Korábbi feltárások során bronzrátétekkel díszített vörösmárvány talapzatelemek bukkantak fel: kettős szalagfonattal tagolt élű, jókora korongok, amelyeket alul bronz akantuszlevelekkel ékesített konzolok támasztottak meg; két, fölfelé keskenyedő, egykor féंबरakásos oldallapú talapzat; bonyolult profilú záró részek, tetejükön szobrok csapolási helyeivel. Valószínű, hogy két egyforma emelvényből származnak, amelyek eredeti formáját sajnos nem ismerjük.¹¹⁵ A rendkívül érzékenyen mintázott bronz akantuszlevelek, amelyek hajdan a konzolokat gazdagították, s amelyekből mára csak egy maradt meg hírmondónak, arról árulkodnak, hogy az egész szobor-együttest Budán készítették. A gerezsei vörösmárvány-faragványokhoz ugyanis csak helyben lehetett kiönteni az applikációkat.

A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy Budán éppúgy Hercules alakja állt a művészeti reprezentáció középpontjában, mint Visegrádon. Bonfini interpretációja a *Magyar történelem tizedeiben* – az ellenséges Ausztria a hidra – a budai szoborra is érvényes lehetett.¹¹⁶ Volt azonban annak másik olvasata is. Felirata azt tudatta mindenkivel, hogy a szobor a szörnyetegeket legyőző Herculest ábrázolja. Hercules a humanisták számára az a kultúrhérosz volt, aki megvédi a civilizációt a reá leselkedő szörnyektől és veszélyektől. Könnyen a kalma zha ő volt a z ellenség, a gonosz képe a törökre, Herculesé pedig a kereszténységet az oszmán hódítóktól megvédő magyar királyra.¹¹⁷ Ilyenként dicsőítette Mátyást Angelo Poliziano is. Bár a 16. században gondolták másként is, mégis úgy tűnik fel, hogy a Hercules – aki egyébként Bonfini szerint a magyarok őse volt – magát Mátyást jelképezte. Ugyancsak őrá utalhatott az a bronzkapu is, amely Hercules tizenkét munkáját ábrázolta, s amelyet újfent

¹¹³ MIKÓ 2000, 42–47.

¹¹⁴ Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, ltsz.: 99.116.1. *Történelem – kép 2000*, 237 (III-6. sz.) (MAGYAR KÁROLY – MIKÓ ÁRPÁD); MIKÓ *Stílus és felirat 2005*, 214., 16. kép

¹¹⁵ BALOGH 1966., I., 119, 121, 131, 144, 146., II., 144, 165–166. kép; GEREVICH 1966, XXII. tábla, 2–4. kép, XXIII. tábla, 2. kép; VÉGH ANDRÁS: Szobortalapzatok a budai várpalotában. In: *Pannonia regia 1994*, 339., valamint a hozzá tartozó katalógustétel faragványai uo.: 339–340 (VII-9.a–d. sz.) (VÉGH ANDRÁS); VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz szobortalapzatok a budai királyi palotából. In: *Reneszánsz látványtár 2009*, 99–103.

¹¹⁶ Bonfini 4.4.141. Idézi ebben az értelemben MELLER PÉTER: La fontana di Mattia Corvino a Visegrád. In: *Annuario dell'Istituto Ungherese di Storia dell'arte*, I. Firenze 1947, 56–57.

¹¹⁷ TÉGLÁSY IMRE: Hercules Hungaricus. (Egy Sambucus-embléma előtörténete és utóélete.) In: *A reneszánsz szimbolizmus. Ikonográfia, emblematika, Shakespeare*. Szerk. FABINY TIBOR – PÁL JÓZSEF – SZÖNYI GYÖRGY ENDRE. (Ikonológia és Műértelmezés, 2.) Szeged 1987, 193–201.

csupán Bonfini művéből ismer az utókor. Ezzel kapcsolatban feltétlenül meg kell említeni a nápolyi Castel' Nuovo kétszárnyú bronzkapuját, rajta sokalakos, mozgalmas csatajelenetekkel.¹¹⁸ Reprezentatív, világi rendeltetésű bronzkapu tehát Nápolyban is volt, ahol egyébként a stílárís kettősség éppoly természetes jelentkezett, mint Budán. A Castel' Nouvo monumentális, all'antica bejárati diadalíve és a gótikus kápolna egy időben épült.¹¹⁹ A forrásokból kirajzolódó budai szituáció erősen emlékeztet a – jóval nagyobb szabású – nápolyira.

Mátyás visegrádi palotája a budai rezidenciához hasonlóan eredetileg örökség volt, elődei, az Anjouk és még inkább Zsigmond palotája, amelyet a király csupán tovább bővített, alakított. Az átépítés után is úgyszólván teljes egészében gótikus épületkomplexus maradt. Ezt a legújabb ásatások is megerősítették: a nagy kiterjedésű építmények struktív faragványainak meghatározó része késő gótikus stílusú volt.¹²⁰ A feltárások során előkerült all'antica fragmentum-csoportok – egy balusztrád darabjai és egy sor oszlop – megoldatlan kérdések tuca jait vetik föl. Így például a z sem tudjuk megmondani, hogy az oszlopok és a baluszterek egyáltalán összefüggtek-e egymással; ugyanannak a struktúrának a részeit képezték-e, vagy különböző helyeken használták fel őket. A balusztrád vörösmárvány pillérei meglehetősen durván faragottak, s a homokkő oszlopok sem tartoznak a mívés munkák közé.

A visegrádi királyi palota ásatásain az utóbbi húsz esztendő talán legjelentősebb felfedezése egy eredetileg árkádokon álló, monumentális zárterkély volt, rajta beszédes díszként soktagú címersorozattal. A gótikus építmény a palota Dunára néző homlokzatának egyik leghangsúlyosabb pontja lehetett. Középuított természetesen az uralkodópár, Mátyás és Beatrix címerei ékeskedtek, körülöttük sorakoztak az országnagyok és a tartományok kisebb címerei (1476–1478).¹²¹ A címerkatalógus, amely az egész országot, illetve Mátyás és Beatrix birodalmát jelenítette meg, nem sokkal azután készült, hogy a magyar király feleségül vette a nápolyi király leányát, s ezzel végleg elfoglalni látszott legitim helyét az európai uralkodók között. A visegrádi „címertorony” a korban

¹¹⁸ ALISON COLE: *Art of the Italian Renaissance Courts. Virtue and Magnificence.* (The Everyman Art Library) London 1995, 63–65., 47. kép

¹¹⁹ ALISON COLE előző jegyzetben i. m., 62.

¹²⁰ BUZÁS GERGELY: A kápolna és az északkeleti palota. (Pest megye I., Visegrád, királyi palota 1.) (Lapidarium Hungaricum, 2.) Budapest 1990. Legújabban, rekonstrukciós rajzokkal, összefoglalólag: GERGELY BUZÁS: The Royal Palace in Visegrád and the Beginnings of Renaissance Architecture in Hungary. In: *Italy & Hungary 2011*, 369–407.

¹²¹ BUZÁS GERGELY – LŐVEI PÁL: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárterkélye. (Visegrád régészeti monográfiái, 4.) Visegrád 2001.

nem volt egyedüli; a példa, amelyre szerényebb válaszul születhetett, alighanem III. Frigyes császár bécsújhelyi várkapolnájának monumentális címerfala volt (1453), s hasonló reprezentációs igény hívta életre Innsbruckban az (elpusztult) címertornyot, valamint a *Goldenes Dachlt*, amely Miksa római király (a későbbi császár) és Bianca Maria Sforza esküvője alkalmából készült (1494–1496). III. Frigyes császár és fia, Miksa, Mátyás király adáz ellenfele, örök riválisa volt; a Sforza-hercegnőt a magyar uralkodó éppenséggel saját természetes fia, Corvin János feleségének szánta – ez volt az a politikai erőter, amelyben az egymásra távolról utaló művek elnyerték értelmüket. Figyelemre méltó, hogy Mátyás a nápolyi királynnyal kötött házassága reprezentatív közzétételére olyan művészeti formát választott, amely az Alpoktól északra alakult ki, ott volt divatban. (Egy kései forrás szerint a budai palotában is volt címertorony.¹²²) E címersorok szerepe hasonló volt ahhoz, amelyet a király 1464-ben vésetett – III. Frigyes, valamint Zsigmond császár nagypecsétjét követő – kettős felségpecsétjére, vagy Thuróczy János krónikája augsburgi kiadásának címlapján betöltöttek (1488): az uralkodó egész birodalmát – amelybe az igénycímek is beletartoztak – jelenítették meg.

A címersoroknak Visegrádon más műalkotásokon is kiemelt szerep jutott. Az ún. oroszlanos falikutat – amely a palota legfölső, a külvilágtól talán leginkább elzárt teraszán állt, már a hegy lábánál – az ország és a Hunyadi-család címerei díszítették, késő gótikus, mindent elborító lombornamentika közepébe illeszkedve (1483).¹²³ A palota gótikus kerengőjében álló Herkules-kútnak (1484 után) is volt hasonló heraldikai programja. A nyolcszögű medence négy ránc maradt kávalapijának középpontjában az országcímér, a besztercei oroszlan, a cseh oroszlan és a Hunyadiak hollója látható, a lobogó szalagokon függő pajzsokat gyümölcsfüzerek veszik körül.¹²⁴ Mindkét kút vörösmárványból készült, és korábbi – késő 14. századi – kútépítményt váltott föl a maga helyén. Bár nem választotta el készítésüket sok idő egymástól, stílusosan mégis két külön világot képviseltek: az oroszlanos kút késő gótikus építmény volt, amelynek

¹²² BALOGH 1966, I., 47, 49. Szamosközy a forrás. VERESS ENDRE: Müsztafa budai pasa álma s a nagy budai löporrobbanás. Szamosközy István feljegyzése. Történelmi Tár 1896, 741.

¹²³ DERCSÉNYI DEZSŐ – HÉJJ MIKLÓS: Visegrád. In: *Pest megye műemlékei* 1958, II., 441–442., 575–578. kép; BALOGH 1966, I., 245–247., II., 312–319. kép; *Magyarországi művészet 1300–1470 k.* 1987, I., 676., II., 1616–1617. kép; BUZÁS 1990, 36, 90. kép; BUZÁS GERGELY – SZÓKE MÁTYÁS: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Castrum Bene*, 2. Budapest 1992, 135.

¹²⁴ MELLER PÉTER: La fontana di Mattia Corvino a Visegrád. *Annuario dell'Istituto Ungherese di Storia dell'Arte di Firenze*, I. Firenze 1947, 47–73; DERCSÉNYI DEZSŐ – HÉJJ MIKLÓS: Visegrád. In: *Pest megye műemlékei* 1958, II., 424–429., 536, 549–550, 555–560, 562. kép; BALOGH 1966, I., 248–250., II., 366–385, 389. kép; BUZÁS–RÉTI–SZÖNYI 2001.

valamennyi eleme az Alpokon túli művészeti hagyományhoz kötődött, a Herkules-kút viszont könnyed, all'antica *fontana* volt, minden ízében itáliai mesterek – Giovanni Dalmata és műhelye – munkája, még ha teljes egészében Magyarországon készült is.

Az all'antica építészeti faragványoknál alighanem fontosabb volt Visegrádon a reneszánsz szoborművek szerepe. Az Ausztria legyőzőjét jelképező Herkules-kút felállta a jól egybe is vágható III. Frigyes elleni küzdelmekkel és Bécs elfoglalásával (1485). A másik reneszánsz kutat Oláh Miklós leírásából ismerjük. Ennek tetején Cupido állt, lejjebb pedig a Múzsák alakjai sorakoztak.¹²⁵ Ez a kút Mátyás személyiségének a másik aspektusát, vagyis nem az ellenséget legyőző hadvezért, hanem az építő, a művészeteket és a kultúrát támogató mecénást idézte. Sajnos erről a kútról egyelőre csak keveset tudunk; nem lehetetlen, hogy egy közel húsz éve előkerült, vörösmárványból faragott, szárnyas figura finom töredéke Cupido alakjából őrződött meg. Merész beállítása, kvalitása alapján kétségkívül ugyanannak mesternek attribuíható, aki a Herkules-kút figuráját faragta.¹²⁶ Egy csepp alakú formákkal tagolt, nagyméretű vörösmárvány kúttál-darab is valószínűleg idetartozik.¹²⁷

A gótikus palotakápolna berendezésének egy része biztosan reneszánsz stílusú volt: a ránc maradt, aranyozott fehér márvány töredékek olyan tabernákulumhoz tartoztak, amelynek alkotóját a korábbi kutatás Firenzében, Benedetto da Majano körében kereste.¹²⁸ Az egykori tabernákulum középrésze a firenzei San Lorenzo Desiderio da Settignano faragta tabernákulumával analóg;¹²⁹ és voltaképp stiláris jegyei is szorosan kapcsolódnak hozzá.

A visegrádi tabernákulum márványdomborműnek csupán középső részét ismerjük, azt is csupán fragmentumokban.¹³⁰ Gondosan szerkesztett, perspekti-

¹²⁵ BALOGH 1966., I., 247–248. Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila. Edd. COLOMANNUS EPERJESSY – LADISLAUS JUHÁSZ. Budapest 1938, 11 (Hungaria 6,9). Vö. a Magnus Gruber Visegrád-leírásában említett kúttal, a kápolna mellett: MIKÓ 2002, 240.

¹²⁶ Visegrád, Mátyás Király Múzeum, ltsz.: 93.155. *Pannonia regia* 1994, 335–336 (VII-6. sz.) (BUZÁS GERGELY – MIKÓ ÁRPÁD); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 342 (9.15.a. sz.) (BUZÁS GERGELY)

¹²⁷ Visegrád, Mátyás Király Múzeum, ltsz.: 2008.1–3. *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 342 (9.15.b–d. sz.) (BUZÁS GERGELY)

¹²⁸ BALOGH 1966, I., 244–245; BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest 1985, 234.

¹²⁹ Desiderio da Settignano. La scoperta della grazie nella scultura del Rinascimento. A cura di MARC BORMAND – BEATRICE PASOLA STROZZI – NICHOLAS PENNY. Parigi – Milano 2007, 228–235.

¹³⁰ Visegrád, Mátyás Király Múzeum, ltsz.: 52.13.1–5, 7–8, 13–15., és két darab leltári szám nélkül. DERCSÉNYI DEZSŐ – HÉJJ MIKLÓS: Visegrád. In: *Pest megye műemlékei* 1958, II., 444–445., 583. kép; BALOGH 1966, I., 244–245., II., 390, 393, 395. kép; *Schallaburg* 1982, 390–391 (358. sz.) (HÉJJ MIKLÓS); *Pannonia regia* 1994, 336–338 (VII-7. sz.) (RÉTI MÁRIA). A fehér márvány töredékek, a Visegrádi

vikus térben helyezkedik el az illuzionisztikus kompozíció: rövidülésben látszó épületbelső mélyén nyílik a szentségtartó apró fülkéje, amely felé két oldalról, árkádok alól kilépő angyalok sietnek; a jelenetet félrevont függöny engedi látni, a függöny felületét gravírozott minta borítja. Több magas minőségű, aranyozott fehér márvány farságnak ismerünk még a palota területéről, a melyek hasonlóképp kiemelkedő szépségű művekből maradtak hírvondónak. Egy puttó csaknem ép fejcskéje,¹³¹ egy gyümölcsökkel dúsan megrakott füzér,¹³² egy élesen metszett akantuszlevelekkel borított apró töredék¹³³ tanúskodik arról, hogy a visegrádi palotát első osztályú olasz importművek ékesítették. Az épület és berendezése az all'antica és a késő gótikus stílus olyan együttesét alkotta, amilyenre az 1480-as években legfeljebb Itáliában lehetett példa. Ahhoz a lélegzetelállító fényűzéshez azonban, amelynek pusztán látványa – az Oláh Miklós fenntartotta legenda szerint – belefojtotta a szót a török császár követébe,¹³⁴ aligha volt szükség erre a különös stíluskettősségre. A művészeti reprezentáció magas igénye önmagában nem adja okát annak a kettősségnek, amely számunkra a mátyási mecénatúrát oly izgalmassá teszi. A török követ anekdotája mégis tanulságos: abból a kultúrából jöve valóban nem lehetett különbséget tenni az all'antica és a gótikus között.

Az elpusztult visegrádi palotaegyüttes alaprajza ma már elég világosan áll előttünk. Tudjuk, hol volt a nagy udvar, amelyet a kápolna teraszára vezető széles lépcső vezet le, tudjuk, hol emelkedtek a teraszok (a függőkertek), hol húzódtak a palotaszárnyak. Mégoly precíz, tudományos leírásaink sem idézhetik föl azonban azt a csillogó képet, amely az udvar művelt tagjai előtt jelent meg. Antonio Bonfini 1488-ban – a Filarete-fordítás előszavában – azt írta a palotáról, hogy annak fényűző kényelme Lucullus villáját is fölülmúlta.¹³⁵ Hogy

Madonna és két puttódombormű-töredék kissé bizarr szentségház-rekonstrukciója: RÉTI MÁRIA – ZSILINSZKY ZSÓFIA: A visegrádi palotakápolna szentségháza. In: *Reneszánsz látványtár 2009*, 477–489. A szentségház fehérmárvány középrése töredékeinek Desiderio-attribúcióját paluzibilisnek tartja VÉGH JÁNOS: A lőcsei Szent János-oltár szárnyas angyalfej-sorozatának előzményeiről. *Művészettörténeti Értesítő* 60 (2011) (sajtó alatt; köszönöm a Szerzőnek, hogy kéziratát olvashattam)

¹³¹ Visegrád, Mátyás Király Múzeum, ltsz.: 62.14.1. BALOGH 1966, I., 251; *Schallaburg* 1982, 391 (359. sz.) (HÉJJ MIKLÓS); *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 466 (11.12. sz.) (BUZÁS GERGELY)

¹³² Visegrád, Mátyás Király Múzeum. *Balogh* 1966, I., 244., II., 396. kép

¹³³ Visegrád, Mátyás Király Múzeum, ltsz.: 52.13.9. BALOGH 1966, I., 244., II., 394. kép; *Pannonia regia* 1994, 338 (VII-8.b. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

¹³⁴ Nicolaus Olahus: *Hungaria – Athila*. Edd. COLOMANNUS EPERJESSY – LADISLAUS JUHÁSZ. Budapest 1938, 11–12 (*Hungaria* 6,11–14); Németh Béla fordításában: Oláh Miklós: *Hungária*. Budapest 1985, 31–33.

¹³⁵ Vö. *Analecta nova* 1903, 55.

magasztalása még találóbb legyen, ókori szerzők szavaival és stílusfordulataival tette hitelessé az épület és a kert – jobbára általánosságokat soroló – leírását. A sokáig szó szerint értett „leírás” azonban sokkal inkább humanista olvasata a visegrádi palotának. Az eredeti szöveg görög és latin terminusaiból jól látszik, hogy Bonfini tollán miképp kelt életre a virtuális valóság: a javarészt az ifjabbik Plinius leveleiből, annak tusculanumi és laurentumi villáinak leírásaiból összemontírozott építészeti leírás – *ekphrasis* – egy római villát állít elénk, pontosabban azt a képet jeleníti meg, amely Itáliában élhetett a humanisták között Mátyás király, vagy ahogy ők szólították, Matthias Corvinus rezidenciájáról.¹³⁶ Magnus Gruber 1531-es leírásán¹³⁷ kívül Oláh Miklós *Hungariája* (1536)¹³⁸ őrizte meg ennek a hajdani „földi paradicsomnak” a képét, a teraszon álló hársfákat, az oda felvezető, széles lépcsőzetet, a surrogó szökőkutatót. A *Hungaria* bekezdéseiben azonban nem az ókori uralkodókkal versengett Mátyás, mint Bonfininél, hanem a 16. század közepének európai nagyságaival. Ez a – király halála után közel félszázaddal írott – szöveg immár a nagy uralkodó bontakozó kultuszának irodalmi példája is volt.

4. Aragóniai Beatrix és a reneszánsz művészet a királyi udvarban

A 15. század második felében az itáliai majolikaedények Európa-szerte a luxus tartozékainak számítottak. Természetesen a magyar király udvarából sem hiányoztak, az ásatásokon előbukkant töredékek tanúsága szerint: nemcsak Budán találtak ilyeneket a régészek, hanem például Kőszegen is, ahol két szép kancsót sikerült apró darabokból összeilleszteni.¹³⁹ Összesen négy ép állapotú tál maradt fenn Mátyás tulajdonából, de ezeket távol Magyarországtól őrzik (London, New York, Berkeley). Pesaróban vagy Faenzában rendelték meg őket, 1476 után. Eredetileg nyilván jóval több lehetett belőlük. Az uralkodói pár közös reprezentációs eszköztárához tartoztak: mindegyiken Mátyás és Beatrix címere látható.

¹³⁶ FEUERNÉ 1987, 32–36; MIKÓ 1989.

¹³⁷ MIKÓ 2002, 240.

¹³⁸ Nicolaus Olahus: *Hungaria – Athila*. Edd. COLOMANNUS EPERJESSY – LADISLAUS JUHÁSZ. Budapest 1938, 10–11 (*Hungaria* 6,4–10); Németh Béla fordításában: Oláh Miklós: *Hungária*. Budapest 1985, 30–31.

¹³⁹ HOLL IMRE: Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. (*Fontes Archaeologici Hungariae*) Budapest 1992, 32–33, 137–138. kép; *Pannonia regia* 1994, 388–389 (VIII-38–39. sz.) (HOLL IMRE)

Beatrix királyné szerepe az itáliai reneszánsz művészet budai importjában, magyarországi elterjedésében nem könnyen ragadható meg.¹⁴⁰ Az érdeklődés középpontjában mindig az uralkodó, Mátyás állt, és arról, hogy az itáliai kapcsolatok alakításában milyen szerepet játszhatott a nápolyi királyné, aki 1476-tól a felesége volt, nem sok szó esett. Bonfini – fő forrásunk – ellenséges volt vele szemben, és nyomában a hazai történetírás is az maradt: a királyné soha nem volt népszerű Magyarországon. Meddő lévén nem biztosíthatta a törvényes utódlást, Mátyás halála után viszont magának szeretne volna megszerezni a magyar trónt.

A budai palota romjai között előkerült kőcímeri persze keveset bizonyítanak; királynéként gyakran szerepelt a koronás Aragóniai-címer párban a Mátyáséval, így Visegrádon is, a kápolna reneszánsz konzolain vagy a gótikus zárterkélyen (1476–1477). Esztergomban is megjelent az uralkodó-pár címere egymás mellett (1482).¹⁴¹ Ez fontos mozzanatra világít rá: a magyar prímási székbe 1480-tól kezdve Beatrix saját rokonait ültette: előbb Aragóniai Jánost (1480–1485), annak halála után unokaöccsét, Ippolito d’Estét (1487–1497), aki gyermek volt, amikor magas hivatalát elfoglalta. Ez természetesen azt jelentette, hogy az érseki jövedelmek a királyné érdekszférájába kerültek. A budai palota reprezentatív kőfaragványai anyagának forrása, a süttői vörösmárvány-bánya is az érsekség birtokában volt. 1487-ből és 1489-ből vannak is írásos adataink, amelyek szerint Beatrix parancsára több hajórakomány márványt szállítottak innét Budára. 1487-ben – a budai építkezések főszereplőjének tartott – Chimenti Camiciának is kiutaltatott 450 dénárt.¹⁴² Mátyás számadáskönyveit ugyan nem ismerjük, de tagadhatatlan, hogy a királynénak volt köze a budai reneszánsz építkezésekhez. Valószínűleg csupán a véletlen műve, hogy Giovanni Dalmata legépebb magyarországi műve, egy Ma donna-dombormű több töredékét a diósgyőri királynéi várban találta meg a régész, de a kápolna itt is tagadhatatlan.

Nem tudjuk, hogy milyen mértékben és hogyan befolyásolta az építkezéseket vagy a megrendeléseket Beatrix. Biztosan volt azonban egy olyan reprezentációs formula, amely Budán elképzelhetetlen lett volna az ő érkezése nélkül. Ez Mátyás emblémáinak sorozata. Az (egyébként máig csak megközelítőleg felfejtett jelentésű) emblémák – a kút, a homokóra, a sárkány, a

¹⁴⁰ MIKÓ ÁRPÁD: Beatrix királyné. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 251–253; ÁRPÁD MIKÓ: Beatrice d’Aragona e il primo Rinascimento in Ungheria. In: *Italy and Hungary 2011*, 409–425.

¹⁴¹ MIKÓ 1988, 133., 9. kép

¹⁴² Idézi: BALOGH 1966, I., 485.

méhkas, a gyémántköves gyűrű, az éggömb, az acél és kova és végül a hordó – a királyi könyvtár kódexeinek miniatúráin fordul elő leggyakrabban, többnyire Mátyás címereinek társaságában. A nyéki vadászkastély egyik frízén azonban a méhkas és a hordó mellett feltűnik – velük egyenrangú elemként – egy gyémánthege is, vagyis az Aragóniai-ház egyik emblémája.¹⁴³ A budai királyi palota majolika-padlócsompén pedig teljesen vegyesen szerepelt egymás mellett a két sorozat. Mint a címerek esetében, itt sem lehet pontosan meghatározni Beatrix szerepét. Az azonban bizonyos, hogy Mátyás emblémáit azért találták ki, mert a jobb családból származó feleségének volt.

Az Aragóniai-emblémák díszítik Beatrix királyné zsoltároskönyvének címlapját.¹⁴⁴ Az embléma-koszorúba a királyné és a király egyesített címere illeszkedik, ugyanaz a változat, amelyet a királyné pecsétjein is látni lehet.¹⁴⁵ Nem a psalterium az egyetlen kódex, amelynek címlapján egyedül Beatrix címere jelöli a tulajdonost. Agathiasnak, a kora bizánci történetírónak a gótok elleni háborúról írott művét Cristoforo Persona fordította le görögből latinra, és a humanista díszes címlappal felékesített fordítását – amint ez Hoffmann Edith már 1924-ben részletesen megírta¹⁴⁶ – több fejedelmi személynek is elküldte. Így kapott egy-egy külön példányt Mátyás is és Beatrix is.¹⁴⁷ Egyedül Beatrix címere ékesíti a bécsi Regiomontanus-kódexet, és a budapesti Curtius Rufus-kézirat is az ő révén juthatott Budára. Egyelőre megválaszolhatatlan kérdés, hogy volt-e a királynénak külön könyvtára. A címerével megjelölt kötetek mindenestre osztoztak a Corvina kódexeinek sorsában.

A humanisták is szoros kapcsolatban álltak a királynéval. Nápolyban Diomedes Carafa volt a nevelője, aki királyné-tükörrel (*De institutione vivendi*)

¹⁴³ Fríz töredéke Mátyás és Beatrix királyné emblémáival a nyéki vadászkastélyból, 1490 előtt. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 55.38.3. BALOGH 1966., I., 165., II., 202. kép.

¹⁴⁴ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, jelz.: Cod. Guelf. 39 Aug. 4°. CSAPODI 1973 446–447 (949. sz.); Schallaburg 1982, 445 (435. sz.) (CSAPODI CSABA – KOROKNAY ÉVA), 26.a–b. színes kép; MILDE 1995, sz. n.; ZSUPÁN EDINA: A Beatrix-psalterium geneziséhez. Művészettörténeti Értesítő 59 (2010) 233–260; MIKÓ ÁRPÁD: Beatrix királyné psalteriumának helye. Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül. Művészettörténeti Értesítő 59 (2010) 261–273.

¹⁴⁵ CSAPODI CSABA: Beatrix királyné könyvtára. (A MTA Könyvtárának Közleményei, 4.) Budapest 1964, 12–13.

¹⁴⁶ HOFFMANN EDITH: Christophoro Persona Agathias-fordításának néhány példányáról. Magyar Könyvszemle 31 (1924) 9–12.

¹⁴⁷ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 413. BARTONIEK 1940, 377 (413. sz.); CSAPODI 1973, 117 (10. sz.); Schallaburg 1982, 441–442 (428. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); Kódexek a középkori Magyarországon 1985, 138 (130. sz.) (ZENTAI LORÁND); Symphonia Hungarorum 2001, 44 (3.20. sz.) (KARSAY ORSOLYA); Nel segno del corvo 2002, 279–281 (51. sz.) (FÖLDESI FERENC); Hunyadi Mátyás, a király 2008, 260 (5.8. sz.) (PÓCS DÁNIEL)

bocsátotta útnak a messzi Magyarországra. Nyomában jött Budára Francesco Bandini da Baroncelli, aki kulcsfigurának számít a magyar királyi udvar műpártolásában, és – lehetséges, innét az ellenszenv – eredetileg maga Bonfini is Beatrix királyné felolvasója volt, s csak másszor buda i érkezésével lett a király udvari történetírója, 1488-ban. Talán a királynénak és környezetének volt köszönhető a magyarországi (budai) második ősnomda is.¹⁴⁸ A budai udvar zenei életében, úgy tűnik fel, egyértelmű Beatrix meghatározó szerepe. Tudjuk például, hogy Pietro Bono, a 15. század egyik legjelentősebb lantművésze, az ő kérésére jött Ferrarából Budára, s tartózkodott ott mintegy másfél-két esztendeig.¹⁴⁹ 1489-ben pedig arra tett kísérletet a királyné, hogy Paul Hofhaimer, kora egyik legnevesebb orgonistáját szerződtesse.¹⁵⁰ Úgy tűnik fel, Beatrix tökéletesen tájékozott volt a kor zenei életében, és a királyi udvarnak is megvolt az a vonzereje, hogy elsőrangú művészek érkezzenek ide. Bővebb ismeretekkel rendelkezünk Beatrix esztergomi éveiről, amikor – unokaöccse érseki székhelyét hídfőállásnak használva – megpróbált visszakerülni a hatalomba.

5. Az alkotók: építészek, szobrászok, kőfaragók

A mesterekre vonatkozó forrásaink teljesen véletlenszerűek. Mátyás számadáskönyvei elpusztultak; Beatrixéi – a királynéi jövedelmeket külön könyvelték – erősen hiányosak; az adatok nehezen értelmezhetők. Tekintsük át sorban a legfontosabb mestereket, illetve neveiket.

Az első olasz, aki feltűnik Mátyás udvarában, építész, név szerint Aristotile Fioravante, akit 1465-ben engedett el a bolognai tanács Magyarországra.¹⁵¹ Általában úgy vélik, hogy inkább erődépítések végett hívták ide, és csak feltételezzük, hogy megfordult a fővárosban. Ugyanebben az időszakban hallani a raguzai „Paschoe Michelievich ingenario” budai

¹⁴⁸ V. ECSÉDY JUDIT: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai, 1473–1600. (Hungaria Typographica, I.) Budapest 2004, 43–44.

¹⁴⁹ BALOGH 1966, I., 688; KIRÁLY PÉTER: Josquin des Prez járt Magyarországon? In: KIRÁLY 2003, 14–15.

¹⁵⁰ BALOGH 1966, I., 688.

¹⁵¹ BALOGH 1966, I., 495–496.

működéséről (1466),¹⁵² valamint hat milánói kőműves érkezéséről.¹⁵³ Valami egészen biztosan történt ekkor a király megbízásából.

Az 1479-es év a legfontosabb dátumunk. A firenzei Chimenti Camicia ekkor kötött négy szintén firenzei *legnaiuoló*val szerződést, hogy azok Magyarországra jöve álljanak rendelkezésére.¹⁵⁴ A helyzet azt sugallja, hogy ő afféle fővállalkozóként toborzott hozzáértő embereket a budai – és nemcsak budai – munkálatokra. Camiciáról ezt követően több firenzei forrás is állítja, hogy Magyarországon tartózkodik és a magyar király szolgálatában áll. Nagyon kézenfekvő a feltételezés, hogy személyében azt a vezető mestert lássuk, aki átfogta a budai építkezéseket; az összeg, amit a királynétól kapott 1488-ban, elég magas.¹⁵⁵ Egy évvel később két újabb firenzei kőfaragó – Baccio Cellini és Francesco Cellini – járt Magyarországon.¹⁵⁶ Egy 1487-es adat színezi a mesterek származásáról kialakult kissé egyoldalú képet. Ekkor végrendelkezett Budán egy dalmát kőfaragó, a trogiri (traùì) Johannes Grubanich, aki a király kőfaragójának (*lapicida serenissimi regis*) nevezi magát, és végrendelete tanúul további négy dalmát – Traüből, Zarából, Spalatóból jött – kőfaragót nevezett meg, közöttük a spalatói Lucas de la Festát, akinek Budán háza is volt, tehát ekkor már hosszabb ideje működött a magyar udvarban.¹⁵⁷ Nem érdemes valamennyi ismert kőfaragó nevét elsorolni, a kép világos: olasz (főleg firenzei, toszkán) és dalmát mesterek működtek, nem is kicsiny számban a magyar királyi udvarban az 1470-es évektől kezdve. Nekik kell tulajdonítanunk az ásatásokon talált *all'antica* kőfaragványok tömegét.

A budai vár ásatásain előkerült nagyszámú, ám roppant töredékes reneszánsz építészeti faragványok stíláris csoportosításával sokat foglalkozott a kutatás. Alapvetően toszkán eredetűnek tarthatjuk a struktív darabokat,

¹⁵² BALOGH 1966, I., 508.

¹⁵³ BALOGH 1966, I., 508. A hat milánói kőműves küldéséről Gian Galeazzo Maria Sforza levele laki Thuz János királyi főajtónálló mestert értesíti. A királyt nem említi.

¹⁵⁴ BALOGH 1966, I., 485–487, 496. Újabb adatok, elsősorban Camicia korai – korábban ismeretlen – római működésével kapcsolatban: FARBAKY PÉTER: Chimenti Camicia, a Florentine woodworker-architect, and the early Renaissance reconstruction of the royal palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus (cca. 1470–1490). *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 50 (2006) 215–256; ill. rövidebben: FARBAKY PÉTER: Chimenti Camicia, Mátyás firenzei asztalos-építész és szerepe a budai királyi építkezéseken. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 303–315; PÉTER FARBAKY: Florence and/or Rome? The Origins of Early Renaissance Architecture in Hungary. In: *Italy & Hungary 2011*, 345–367.

¹⁵⁵ BALOGH 1966, I., 485. 1488-ban 450 dénárt „Magistro Clementi”, akit nagy valószínűséggel Chimenti Camiciával lehet azonosítani.

¹⁵⁶ BALOGH 1966, I., 487.

¹⁵⁷ BALOGH 1966, I., 487, 497, 498–499, 504, 505, 508, 510.

megfelelően az írásos forrásokban szereplő mesterek – Camicia és munkatárai – illetőségi helyének. Hozzá kell tennünk azonban rögtön, hogy még a leggazdagabb tagolt építészeti elemek sem igazán alkalmasak arra, hogy a motívumok származási helyét pontosan meghatározzassuk, amint arra sem adnak lehetőséget, hogy elkülönítsük egymástól az olasz és a dalmát mesterek munkáit. A művész ében egyébként sincs ebben a korban etnikai kérdés, az antikizálásnak pedig a lényegéhez tartozik bizonyos internacionalitás.

A reneszánsz építészeti elemeket Magyarországon erősen megkülönbözteti a gótikus tagozatoktól, hogy – amint erre Feurné Tóth Rózsa felhívta a figyelmet – „önhordó” szerkezetek.¹⁵⁸ A vörösmárványból vagy márgával faragott all’antica elemek szinte önállóan, támasz nélkül is megállnak a lábukon; a reneszánsz ajtó- és ablakkeretek, különböző gyámkövek, vagy a balusztrádok stb. a falazatba mintegy applikációként illeszthetők be. A reneszánsz faragványok természete könnyítette meg technikailag, munkaszervezetileg is a stílus importját.

Erről a problémáról, a munkák menetéről, szervezéséről a források hiánya miatt alig lehet tudni valamit. Jagelló-kori párhuzamokból levonható következtetésekre vagyunk utalva. A mesterek Budán is vagy sallaristák voltak, vagy éves bért kaptak, vagy egyedi szerződés szerint, darabra fizették őket. Beatrix esztergomi udvarában (1490 után) például a kőfaragókat darabbérben fizették, s legfeljebb egyetlen mester szerepelt éves illetménnyel az udvar alkalmazottai között. Perényi Imre siklósi építkezésein (már az 1510-es években) ugyanez a fizetési mód volt természetes. A szisztéma erősen emlékeztet Chimenti Camicia budai státuszára és a négy firenzei legnaiuolo már idézett esetére. Lehetséges, hogy az alkalmazásnak többféle módzata volt. Cosimo dei Medici, vagy Lorenzo il Magnifico éppen Mátyás számára is közvetített műveket és művészeket. Aki igényelte az új típusú művészetet, mint például Báthori Miklós váci püspök, az könnyen hozzájuthatott. Nemcsak a kőfaragók között van erre példa, hanem a miniátorok között is: Bakócz Tamás címereslevelét 1489-ben a Cassianus-mester műhelyében illuminálták,¹⁵⁹ akárcsak ugyanekkor Nagylucsei Orbán psaltériumát,¹⁶⁰ amelynek kötése is ott készült, ahol a királyi könyvtár számára dolgoztak.

¹⁵⁸ FEURNÉ TÓTH RÓZSA: A magyar reneszánsz európai helyzete. *Ars Hungarica* 5 (1977) 7–29.

¹⁵⁹ HOFFMANN 1929/1992, 91–92.

¹⁶⁰ HOFFMANN 1929/1992, 126–128, 262.

A 15. században (kivált Budán) nehéz és nem is célszerű reneszánsz szobrászegyéniségeket elkülöníteni; mindig munkatársak, műhelytársak dolgoztak együtt egy-egy nagyobb, sok összetevőjű munkán. Csábító azonban egy-egy ismertebb név, és a stílusosan láthatóan összetartozó darabok összekapcsolása. Két mester körül látszik kikristályosodni lazább stílus csoport.

A Budán működő szobrászok szűkös névtára nemrég újabb adattal gazdagodott. Francesco Caglioti kiderítette, hogy a firenzei Gregorio di Lorenzo 1475 táján Magyarországra indult, s még 1480-ban is itt tartózkodott.¹⁶¹ A Desiderio da Settignano köréből induló kismester itáliai életművét most tisztázza a kutatás, s ehhez az oeuvre-höz kiválóan illeszkednek bizonyos budai és visegrádi darabok. Ezek eddig is nagyjából összetartozó csoportot alkottak: az ún. Mátyás király Mesterének és műhelyének munkái.¹⁶² A 19. század végén szükségnévvel megcímkézett – Itáliában szerényebb életművet „magáénak mondható” – művészegyéniéset már többféleképpen próbálták azonosítani (Tommaso Fiamberti, Giovanni Ricci da Sala), az új levéltári adat a kérdés egyik felét – úgy tűnik fel – megoldotta.

Magyarországi főműve az ún. *Visegrádi Madonna*. A szegmensívű lunetta keretét felül csupa klasszikus tagozat alkotja, amelynek leghangsúlyosabb eleme a legyezőszerűen ívelő kannelúrasor. Alul semmilyen tagozat nem zárja le a domborművet, amely minden bizonnyal széles párkányra nehezedett. Háttére sima, csak finom, kicsit ferdén elnyúló csíkok tagolják, stilizált felhők, amelyek között Mária félalakja magasodik. A kis Jézus párnán áll, jobbát áldásra emeli. Arcukat összezúzták a törökök (a Mária köpenye alatt megbúvó angyal arca ép csak, feltehetően eltakarta a párkány). A ruha lapos redőinek sematikus formái, a kimerevített mozdulatok kétségkívül rokonítják a Gregorio di Lorenzónak attribúált (itáliai) művekkel. Két másik visegrádi dombormű biztosan közeli stílus társa a Madonnának: egy rozettán ülő, fúvós hangszert tartó, és egy másik puttó,

¹⁶¹ FRANCESCO CAGLIOTI: A firenzei Gregorio di Lorenzo, Mátyás király szobrásza. In: *Hunyadi Mátyás, a király*, 2008, 129–137; ALFREDO BELLANDI: L'attività dello scultore Gregorio di Lorenzo per Mattia Corvino e due episodi sulla fortuna del Rinascimento nel collezionismo ungherese. Il *San Giovannino* e un *Salvatore coronato di spine* al Museo di Belle Arti (Szépművészeti Múzeum) di Budapest. In: *Italy & Hungary 2011*, 611–643.

¹⁶² Sok évtizedes – sokszor, sok helyütt publikált – kutatásai eredményeit összefoglalva: BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest 1985, 243–245. Balogh Jolán kutatásait tovább víve a – Giovanni Riccivel azonosított – mester tengeremléki horvátországi műveit áttekintette MARIJA ŠERCER: Djelatnost Giovannija Riccija i njegovih pomoćnika na području Hrvatskog primorja. In: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38. Split 1999–2000 [recte 2007], 179–214.

amely nyitott könyvet emel maga előtt, benne Mátyás címerével és a „Rex Mathia[s] Ungaria[e]” felirattal.¹⁶³

Gregorio di Lorenzo nevének szerencsés magyarországi felbukkanása több budai, kvalitásos dombormű-fragmentum stiláris hovatartozását is kijelöli. Maradtak persze nyitott kérdések, de nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy minden kőfaragó név szerint ismerünk, a ki valaha megfordult Mátyás király udvarában.

A Budán működő mesterek közül messze kiemelkedik – nemcsak műveinek kvalitása, hanem személyének státusza miatt is – Johannes Duknovich de Tragurio, maga választotta nevén Iohannes Dalmata (horvátul Ivan Duknović). Úgy tűnik föl ugyanis, hogy személyében nem közönséges kőfaragó, hanem igazi udvari művész került Mátyás környezetébe. A rá vonatkozó dokumentumok legalábbis ezt mutatják: elvégzett és jövőbeni szolgálatai jutalmául kapta 1488-ban a Körös megyei Makóvec várát és meg is nemesítették. A 15. századi Európában a művészek még csak igen ritkán kaptak nemességet.

A dalmáciai Traùban (Trogirban) született 1440 körül, és ott volt háza, ahová időről időre visszatért. Mivel Rómában 1480 után nem mutatható ki, feltehetően ekkor járt Magyarországon. Szülővárosában halhatott meg 1514 után. Néhány kevésbé jelentős itáliai munkát követően (Norcia, San Giovanni Evangelista, Mária-oltár; Vicovaro, Tempietto di San Giacomo, kapu) Rómában, a pápai udvar számára alkotta meg fő műveit. Mino da Fiesoléval közösen készítette el II. Pál pápa monumentális fali síremlékét a (rég) San Pietróban (1477), Andrea Bregnoval közösen Bartolomeo Roverella kardinális (1476) síremlékét a San Clementében, Bernardo Eroli kardinálisét (†1479) a (rég) San Pietróban. Általában a kor vezető római (oda hozzá hasonlóan máshonnét érkezett) szobrászaival működött együtt. Személyében a pápai udvar megrendeléseit teljesítő, a legújabb, all’antica irányzatot követő, jó római szobrász lépett udvari szolgálatba Budán.¹⁶⁴

¹⁶³ A Madonna-dombormű és a stilárisan vele összetartozó két másik vörösmárvány töredéket legutóbb beillesztették a palotakápolna tabernákulumának rajzi rekonstrukciójába; az összeállítást szerkezetileg nem indokolja semmi. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 476–489.

¹⁶⁴ Modern monográfiája: JOHANNES RÖLL: Giovanni Dalmata. (Römische Studien der Biblioteca Hertziana, 10.) Worms, 1994. A legújabb, rövid összefoglalások: JOHANNES RÖLL: Giovanni Dalmata (1440/45–1514 után). In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 451–455., valamint: JOHANNES

A régóta ismert okleveles adat alapján próbálta a művészettörténeti szakirodalom a legkülönbözőbb magyarországi műveket (többnyire művek töredékeit) nevével kapcsolatba hozni vagy tőle elvitatni, s így az elmúlt száz esztendő leforgása alatt életművének legalább attribúciós amplitúdóját sikerült kialakítani. A szobrászról írott újabb monográfia (1994) megengedő: szerepel benne a Mátyás királyt és Beatrix királynét ábrázoló domborműpár (Budapest, Szépművészeti Múzeum), a visegrádi Herkules-kút (Visegrád, Mátyás Király Múzeum), több budai töredék (Budapest, Budapesti Történeti Múzeum), valamint a diósgyőri Madonna (17. kép) (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria). Mindegyik attribúció mellett szólnak érvek. A Herkules-kút beillesztése a szobrász oeuvre-jébe azonban drámai fejlemény: évtizedeken át a Márványmadonnák Mestere művei között szerepelt. Horvátországban is több műről feltételezték Dalmata szerzőségét, a dalmát tengerparton faragványok soráról, például a traù Palazzo Cippico puttójáról – többé-kevésbé meggyőző módon. Mindössze két szignált műve van (a *Spes* alakja II. Pál pápa síremlékén és *Szent János evangélista* szobra a traù székesegyházban), és kevés írásos forrás szól róla. A nevéhez kapcsolódó életmű stílusban nem egyöntetű, színvonala ingadozó, ami egyfelől alkalmazkodóbb, nem stílusalkotó egyéniségének, másfelől a munkatársak közreműködésének köszönhető.

A diósgyőri Madonna – töredékes állapotában is – a magyarországi reneszánsz szobrászat egyik főműve.¹⁶⁵ A ránk maradt két fragmentum nem illeszkedik pontosan egymáshoz, de ugyanabból a kőtömbből való, amint ezt a közzétani vizsgálat nemrég igazolta.¹⁶⁶ A retabulum középső, kagylós záródású

RÖLL: Giovanni Dalmata at the Court of Matthias Corvinus in Hungary. In: *Italy and Hungary 2011*, 645–674.

¹⁶⁵ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 55.981; Miskolc, Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 59.38.1. (A felső rész letét a Magyar Nemzeti Galériában.) BALOGH 1966, I., 282–283., II., 340, 352–353. kép; fontos megjegyezni, hogy Balogh Jolán a két töredéket nem tartotta azonos oltártábla részeinek. Ezt a feltételezését megcáfolta a közzétani vizsgálat, ld. a következő jegyzetet. Legújabb irodalom: A Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményei. Kalauz. Szerk. GOSZTONYI FERENC – VESZPRÉMI NÓRA. Budapest 2007, 33 (MIKÓ ÁRPÁD); *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 456–457 (11.1.a-b. sz.) (JOHANNES RÖLL).

Az oltár keretének – szerkezetileg egyébként nem igazolt – rekonstrukciós kísérlete: BUZÁS GERGELY: A diósgyőri oltár. In: *Reneszánsz látványtár 2009*, 472–475. Buzás Gergely felvetette a kövek esetleges egri származását is; ezt kizárni nem lehet (bár történeti adatok nem támasztják alá), de jó volna, ha más diósgyőri kövekről egyértelműen kiderülne az egri eredet. Ugyanúgy, ahogyan sok „esztergomi” középkori kőfaragványról kiderült, hogy a pilisi ciszterci apátságából került jelenlegi helyére. Ld. HAVASI KRISZTINA: A pilisszentkereszi ciszterci apátság töredékei Esztergomban. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 189–232.

¹⁶⁶ Tóth Mária szíves szóbeli közlése. A kő ráadásul helyi eredetű, környékbeli bányából származik csakúgy, mint az 1200 körüli egri márványtöredékek. HAVASI KRISZTINA: 1200 körüli

fülkéjében Mária ül, ölében a gyermek Jézussal, az alacsonyabb fülkékben pedig, két oldalán Szent Lúcia és Alexandriai Szent Katalin. A szűkebb fülkék fölé az Angyali üdvözlés expresszív ábrázolása került, amelyből csak Gábrriel arkangyal lobogó ruhás alakját ismerjük. Mária lába alatt volt a megrendelő címere, amelyből csupán egy püspöksüveg csontja maradt fenn; az oltártábla alsó része a diósgyőri pálos templomból, felső része a királyné várából jutott múzeumba. Akár Szokoli János (a diósgyőri pálosokhoz visszavonult csanádi püspök) volt a megrendelő, akár Beatrix számára készült, a szobrász megbízása nem az uralkodótól származott.

6. Bibliotheca Augusta – Bibliotheca Corvina. Az uralkodói könyvtár és szerepe Budán

Mátyás király művészet- és irodalom pártolásának leghosszabban ható példája a budai királyi palota könyvtára volt. Nemcsak a kései utókor látja így a reá maradt emlékegyet alapján, hanem így volt ez már saját korában is. Amikor Alessandro Cortesi megírta Mátyás hadi sikereit dicsőítő panegyricusát, ígéretet tett egy másik dicsőimnusz megírására is, ezt azonban végül nem ő, hanem a firenzei humanista, Naldo Naldi alkotta meg. A mű címe: *De laudibus Bibliothecae Augustae*, vagyis *A fenséges könyvtár dicsőrete*. A prózai bevezetőből és négy énekből álló irodalmi alkotás 1487 táján született, vagyis Mátyás uralkodásának vége felé.¹⁶⁷ Példaképe a késő antik, a claudianusi panegyricus volt, ezért sem tanácsos primér forrásként olvasni: elsősorban azokat az auctorokat sorolta fel a költő, akiket ő szeretett volna Mátyás könyvtárában láttatni. Az a korábbi felfogás, amely a költeményt könyvtárkatalógusként olvasta, mára idejét múlta; Naldo Naldi egy ideális könyvtárat írt le, a szerzők listájába illesztve olyan görög auctorokat, akiknek önálló kötetei már Bizáncban elvesztek (például Sapphót vagy Alkaiost), vagy olyan ókori műveket, amelyek töredékeit csak a filológusok gyűjtötték össze később (XII táblás törvények). Kihagyott viszont sok olyan szerzőt – mint például a kevésbé jelentős egyházatyákat – amelyek munkái ma is megvannak a könyvtár állományában. Megtalálható benne – a

kisarchitektúra a középkori egeri székesegyházról, művészettörténeti kérdések és természettudományos vizsgálatok. In: Archeometriai Műhely 2009/4., 69.

¹⁶⁷ PAJORIN KLÁRA: Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére. In: *Hunyadi Mátyás* 1990, 350.

claudianusi mintát követve – a könyvtár szerepe a trónörökös nevelésében, ami az alexandriai könyvtár fennléte idejéből származó idea volt; ennek megfelelően a könyvtáros, vagyis Taddeo Ugoletto, a kijelölt trónörökös, Corvin János nevelője is volt.¹⁶⁸ A könyvtár ránk maradt díszkötetei önmagukban is fogalmat adnak arról a külső pompáról, amely a budai könyvtárat annyira híressé tette. Mert külső szépsége alighanem jócskán fölülmúlta tartalmi erényeit – legalábbis a távolból visszatekintve.

A könyvtár a kápolna közelében helyezkedett el, a középkorban általános gyakorlat szerint. A kötetek díszes külseje – az aranyozott bőrkötések, illetve az ötvösművű csatokkal ellátott, színes bársonykötések – biztosították, hogy a könyvtár már első pillantásra is pazar látványt nyújtson. Persze, egyáltalán nem biztos, hogy valamennyi kötet elhelyezése azonos volt; a kódexek egy része megőrizte régi, szerényebb kötését. A berendezés pompázatos volt (talán intarziadíszes bútorzattal), amelyet Naldi szerint firenzei mesterek készítettek. A palotába látogató utazók rövid híradásai sajnos nem világítják meg eléggé a könyvtárszoba és környéke topográfiáját.¹⁶⁹ A terem boltozatára azt a csillagállást festették, amikor Mátyás cseh királlyá lett, a

Cum rex Matthias suscepit sceptrum Bohemae
Gentis, erat similis lucida forma poli

epigramma kíséretében. Az egyik közeli teremben a boltozatra olyan freskó került, amely az égboltot ábrázolta Mátyás születésekor, szintén latin nyelvű epigrammával magyarázva:

Aspice Matthiae micuit quo tempore regis
Natalis caelis qualis utroque fuit.

Mátyás számára a cseh királyi cím hangsúlyozása – amely persze pusztán igénycím – különösen fontos lehetett: a cseh király ugyanis választófejedelem volt. Ezért is jelent meg országcímereinek többségén a kétfarkú cseh oroszlán, királyi címei között, titulaturájában pedig a cseh királyság mindjárt a magyar után következett. II. Ulászló – aki viszont ténylegesen is cseh és magyar király lett – a készen kapott, helyben talált művészeti eszközökkel igyekezett felülmúlni elődjét. A legitimáció eleinte számára is problémát jelentett. A

¹⁶⁸ KARSAY ORSOLYA: A fenséges könyvtár dicsérete. Magyar Könyvszemle 107 (1991) 316–324. Ld. még: PAJORIN KLÁRA: Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtár-ideálja és Mátyás király könyvtára. Magyar Könyvszemle 120 (2004) 1–13.

¹⁶⁹ VÉGH 2010, 213–217.

könyvtár szempontjából két dolog következett mindebből: a mű Mátyás halálakor nem volt teljesen készen; II. Ulászló – vagy tanácsadóinak sora – pedig pontosan átlátta a Bibliothecának azt a politikai szerepét, amit Mátyás szánt neki Magyarországon. Corvin János sem csupán anyagi okok miatt vitte magával a legértékesebb köteteket, s amikor – a csontmezői ütközet után – visszakövetelték őket tőle, nem véletlenül deklarálták azokat – akárcsak az ország okleveleit és a koronát – a regnum, a rendi ország tulajdonának. Ulászló a könyvtárral éppúgy legitimitását bizonyította, amint Corvin Jánosnak – Mátyás mellett a társtulajdonosnak – azt kellett volna demonstrálnia.

Ezt a könyvtár sorsában jelentős mozzanatot, a hatalomváltást talán a Ransanus-corvina híres címlapja mutatja meg a legszemléletesebben.¹⁷⁰ A rövid magyar történetet tartalmazó kötetet Pietro Ransano lucerei püspök, humanista állította össze a királyné kérésére; a kódex átadási ceremóniáját örököltette meg a címlap miniatúrája, amelyen Mátyás és Beatrix fogadják Ransanót. Az ajánlás is *Matthias rex*nek sz. d. A kép a k. az onban már eleve II. Ulászló király címerét festették, melléje pedig egy másik koronás címert szántak (talán Beatrixét), amelyet végül Bakócz Tamáséval fedtek el.¹⁷¹ (A kódexet ugyanis az érsek hozta vissza Itáliából, 1514-ben.)

Ezt az utolsó, nem túl hosszú korszakot egyébként igen részletesen ismerjük a korabeli – Mátyás uralmának végéről származó – forrásokból. A könyvtár történetének kezdete azonban homályba vész. Ismerjük szerepét 1490 körül, vagy 1485 után; de nem tudjuk sem azt, hogy mikor módosult a gyűjtés iránya, sem azt, hogy – például – az 1470-es évek első felében mi került be a Bibliothecába.¹⁷² 1471-ben például egy bizonyos Blandius, akit a király „miniátorunk”-nak nevezett, Rómából hozott könyveket, és fejedelmi ajándékokról is

¹⁷⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 249. HOFFMANN EDITH: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai. (Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kiadványai, 1.) Budapest 1928, 24; *Bartonic* 1940, 222 (249. sz.); *BERKOVITS* 1962, 61–62; *Kódexek a középkori Magyarországon* 1985, 139 (134. sz.) (ZENTAI LORÁND); *Bibliotheca Corviniana, 1490–1990. Nemzetközi corvina-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Szerk. FÖLDESI FERENC. Budapest 1990, LX. tábla, 156 (132. sz.); *Cimélie* 2000, 160–161 (19. sz.); *Uralkodók és corvinák* 2002, 274–275. (52. sz.) (FÖLDESI FERENC); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 509–510 (134. sz.) (TRINGLI ISTVÁN – WEHLI TÜNDE); *MADAS* 2009, 176. sz.

¹⁷¹ Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. Mikó Árpád. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2002, 215, 224–226 (208. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

¹⁷² Új összefoglalás az Országos Széchényi Könyvtár corvinái kapcsán: Mátyás corvinái a nemzet könyvtárában. [Írta] MIKÓ ÁRPÁD; [a felvételeket készítette] HAPÁK JÓZSEF; [a képaláírásokat és a magyarázó szövegeket írta] ZSUPÁN EDINA]. Kossuth Kiadó, [Budapest] 2008

vannak korai adatok.¹⁷³ Annak az alapításáról azonban, amit ma Corvinának nevezünk, nem tudunk. Annál többet nem tételezhetünk fel, hogy volt Budán egy királyi könyvtár, amely – összefüggésben az uralkodó politikai ambícióival, egy ponton túl egyenesen a trónutódlással – az 1480-as évek második felében egyfajta „állami” könyvtár szerepét kezdte játszani.

Bár a tartalmi kérdések elválaszthatatlanok a könyvtár szerepének megértésétől, művészettörténeti áttekintésben a Corvina elsősorban miniatúrái, kötési miatt szokott szerepelni. Most is a miniatúrák eredete szerint csoportosítva vesszük sorra a kódexeket.

Először az itáliai kéziratokat tekintjük át. Legkorábbiak az ún. fehér indafonatos kódexek, amelyek elsősorban 1450–1470 között készültek, zömmel Firenzben. Ezeken általában a címlap szövegét fölül és bal oldalon finoman gyűrűző, kanyargó, fehér színű indaszövevény keretezi. Az indák színe a festetlen pergamené, csak kontúrjukat jelöli vékony vonal; az ágak által közrezárt mezőket három szín szokta kitölteni: a kék, a vörös és a zöld; az indák végén stilizált virágok ülnek. A növényi elemek megformálása erősen emlékeztet az antik auktorok és az egyházatyák századokkal korábbi, 12. századi kézíratainak illuminációira; a 15. század közepén e régi kéziratok díszítését próbálták követni.¹⁷⁴ Mivel ezekben a corvinákban van a legtöbb utólag befestett Mátyás-címer, esetükben több mint kérdéses a királyi megrendelés.

A könyvtár gyarapodásának nagy korszakában – vagyis az 1480-as évek második felében – viszont kétségtelenül a magyar király megrendelésére dolgoztak a legkiemelkedőbb firenzei mesterek. Közülük is az első helyen áll Attavante degli Attavanti. Népés műhelye volt, amely szinte ontotta a díszesen illuminált kódexeket.¹⁷⁵ A Corvina mai állományában több mint húsz kötet attribuíható neki, illetve bottegájának. A legragyogóbb, legértékesebb liturgikus kódexek készültek nála: a legkorábbi datált műve egy monumentális – egykötetes, kottás – missale, amelyet 1485-ben kezdett el kifesteni, szignatúrája

¹⁷³ BALOGH 1966, I, 315, 331. A Silius Italicus-kötetre legújabbban: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Mátyás király és Silius Italicus. In: SZÖRÉNYI 2009, 97–106.

¹⁷⁴ JONATHAN J. G. ALEXANDER: Patrons, Libraries and Illuminators in the Italian Renaissance. In: The Painted Page. Italian Renaissance Illumination 1450–1550. Ed. by JONATHAN J. G. ALEXANDER. London–New York 1994, 15–16.

¹⁷⁵ GARZELLI 1985, 217–245; DIEGO GALIZZI: Vante di Gabriello di Vante detto Attavante. In: *Dizionario biografico...* 2004, 975–979.

szerint.¹⁷⁶ Ettől kezdve mindvégig dolgozott Mátyás számára; a missale párja, egy hasonló terjedelmű, hatalmas breviarium nem is készült el 1490-ig; még 1492-ben is a festő műhelyében volt.¹⁷⁷ Mindkét mű – amelyek megtévesztésig hasonlítanak egymásra – telve díszlappal, vagyis olyan folióval, amelyet teljes egészében festés borít. Mátyás és Beatrix alakja, medalionportréja többször is feltűnik a miniaturákon, a szegélydíszeken vagy a bibliai jelenetek szereplői között. Attavante műhelyében persze nemcsak ezek a nagy, végigfestett képeskönyvek készültek, hanem szerényebben dekorált kódexek is. Legtöbbjüknek csupán kettős címlapját borítja díszítés – virágminta, puttókkal, medalionba fogott képecskékkal, címerekkel, emblémákkal –, s néhány díszes kezdőbetű a kódex belsejében. De még ezek a kódexek sem egyforma színvonalúak: a jobbikat az első levél festetlen színén az „Attavantes pinsit” szignatúrával különböztették meg, a kevésbé színvonalasakat – amelyek természetesen még mindig a korszak könyvfestészeti produkciójának az élvonalába tartoztak –, ennyi sem jelzi, s csupán a kutatás tulajdonítja neki. Ilyen például az Országos Széchényi Könyvtár Damascenus-corvinája.¹⁷⁸ Ez a fajta díszítési gyakorlat egyébként a kor könyveire általában jellemző: csak a címlapot ékesíti díszes miniatúra, a következő, sokszor több száz oldal jobbára teljesen díszítetlen.

Az Atavante-műhely nemcsak a breviariumon dolgozott 1490-ben, hanem sok más kódexen is. Ezek nagy része befejezetlenül rekedt Firenzében, mint például egy monumentális, háromkötetes Biblia.¹⁷⁹ Ennek első két kötetét Attavante kezdte el díszíteni, harmadik kötetét pedig két másik, nem kevésbé híres firenzei mester, a Gherardo és Monte di Giovanni-testvérpár.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Brüsszel, Bibliothèque Royale, jelz.: Ms 9008. CSAPODI 1973, 435–436 (890. sz.); JEAN-M. HOREMANS: Le Missel de Mathias Corvin et la Renaissance en Hongrie. (Dossiers de la Bibliothèque royale Albert Ier, 1.) Bruxelles 1993; MADAS 2009, 156. sz.

¹⁷⁷ Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, jelz.: Cod. Urb. Lat. 112. CSAPODI 1973, 402 (725. sz.); *Bibliotheca Corviniana* 1990⁴, CLXIV–CLXXI. tábla; MADAS 2009, 174. sz.

¹⁷⁸ BARTONIEK 1940, 308–309 (345. sz.); CSAPODI 1973, 200–201 (220. sz.); Schallaburg 1982, 450–451 (443. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS – SZ. KOROKNAY ÉVA); *Uralkodók és corvinák* 2002, 238–239 (34. sz.) (FÖLDESI FERENC); MADAS 2009, 46. sz.; firenzei (még névtelen) másolójáról, s ugyanannak további munkáiról: ALBINIA DE LA MARE 1985, 544.

¹⁷⁹ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, jelz.: Plut. 15. Cod. 15–17. CSAPODI 1973, 399 (712. sz.); GARZELLI 1985, 301–310; PÓCS DÁNIEL: Exemplum és analógia. In: *Uralkodók és corvinák* 2002, 81–89; MADAS 2009, 171–173.

¹⁸⁰ GARZELLI 1985, 265–329; DIEGO GALIZZI: Gherardo di Giovanni. In: *Dizionario biografico...* 2004, 258–262; Uő: Monte di Giovanni. In: uo., 798–801.

Gherardo és Monte igen választékos festők voltak; figurális jeleneteik sokkal életszerűbbek, mint az Attavante-műhely kissé unalmas, mindig tökéletesre csiszolt alakjai. Címlap-kompozícióik, motívumtáruk is modernebb. A monumentális Biblia harmadik kötetének kettős címlapján két mozgalmas jelenet sugall politikai párhuzamot: a magyar király ifjú Dávidként legyőzi a filiszteusokat, vagyis III. Frigyes seregeit. Az imádkozó, idősebb Dávid király mögött pedig Mátyás és az aranyliliomokkal telehintett kék köpenyes Corvin János (?) VIII. Károly francia király társaságában mutatkozik. Gherardo és Monte kevésbé „átpolitizált” kódex-dekorációkat is alkotott. Ilyen például az Országos Széchényi Könyvtár Hieronymus-corvinája, vagyis Szent Jeromos műveit tartalmazó kódexe. Ennek is gazdagon festett kettős címlapja van, a szokásos formulát azonban hihetetlenül ötletesen dúsítják fel, és minden motívumot, elemet térbe fordítva szövik a kompozíciót.¹⁸¹

A festett építészeti terek a frontispiciumokon nemcsak Gherardo és Monte, hanem Attavante munkáin is feltűnnek, akárcsak az antik szoborművek – szarkofágdomborművek, gemmák, érmek – másolatai, utánérzései. Valóságos képeskönyvek voltak ebből a szempontból is ezek a firenzei corvinák; Lorenzo dei Medici legendás hírvé gyűjteményének több darabja is ezekről a „reprodukciók”-ról vált széles körben ismertté. Gherardo és Monte növényi díszítményeit nemcsak puttók, hanem ókori mitológiai lények is lakták. Ezekben az években találták meg Rómában a Mons Oppius lejtője alatt rejtőző Domus Aureát, Nero császár Aranyházát, amelynek ragyogó színű falképeit a festők lelkesen kezdték tanulmányozni és másolni. Ezek – a később groteszknek nevezett – dekorációs elemek hallatlanul újak számítottak a 1480-as években.

A harmadik nagy firenzei miniátor – aki egyben a quattrocento miniatúrafestészet utolsó nagy alakja lesz – Boccardino il Vecchio (Attavante tanítványa) volt,¹⁸² aki 1490 előtt, igen fiatalon dolgozott Mátyás király számára. A ránk maradt corvinák egyik legreprezentatívabb darabja, a budapesti Philostratos-kódex festett díszje az ő munkája.¹⁸³ E kötet kettős címlapja szinte

¹⁸¹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 347. *BARTONIEK 1940*, 310 (347. sz.); *CSAPODI 1973*, 243–244 (325. sz.); *Schallaburg 1982*, 421 (407. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); *GARZELLI 1985*, 926. kép; *Uralkodók és corvinák 2002*, 212–213 (21. sz.) (FÖLDESI FERENC); *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 474–476 (11.15. sz.) (PÓCS DÁNIEL); *MADAS 2009*, 68. sz.

¹⁸² *GARZELLI 1985*, 341–342.

¹⁸³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 417. *BARTONIEK 1940*, 379–380 (417. sz.); *CSAPODI 1973*, 316–317 (503. sz.); *Schallaburg 1982*, 422–425 (409. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); *Kódexek 1985*, 137 (128. sz.) (ZENTAI LORÁND); *GARZELLI 1985*, 342–343., 1050–1052. képek; MIKÓ ÁRPÁD: Ekphraseis. A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corvina. In:

programatikus a királyi könyvtár egészére nézve. Maga a szöveg Bonfini fordítása: Philostratos – a 2–3. századi görög rétor és hasonló nevű unokaöccse – műveit Mátyás parancsára tolmácsolta latinul, az előszó pedig Mátyás bécsújhelyi triumphusát írja le. A jobb oldali címlapon ott látjuk a diadalmenetet, egy trionfo-ábrázolást, a diadalkocsin Mátyás (esetleg Corvin János) országgyűlési, idealizált alakjával, a bal oldali címlapon pedig a kódex tartalom-mutatója, aediculába zárt bronztablát imitálva, talapzatán a tengeri istenek küzdelmét ábrázoló, kámea-szerű domborművel. Ugyanide került Mátyás antikizáló éremportréja is, a két talán leghíresebb hellenofil római császáré, Neroé és Hadrianusé közé. Mintegy összegzése ez a kettős címlap a mátyási all’antica mecénatúrának, humanista összetevőivel, politikai eredőjével együtt. Vajon ki tervezte ezt a programot, vetődik fel önként a kérdés (meg persze a többit, ahol van): a mutató szóhasználatából ugyanis kitűnik, hogy azt nem a fordító fogalmazta. Meglehet, Taddeo Ugoletto volt az, aki ezt az átgondolt képes beszédet előírta a festőnek.¹⁸⁴ A kódex többi díszlapja – van még ezeken kívül öt – a szokásos Attavante-címlapokat idézi, virágdíszekkel és az iniciálékban fiktív auktorportrékkal.

Mindhárom Firenzében dolgozó miniaturafestő díszlapjain három értelmező összetevő ismétlődik, ami szintén tudatos programadásról árulkodik. Az első a Mátyás-portrék sora, amelyek általában antik érmeket imitálnak, de olykor nyílt politikai utalásként is megjelenik a király alakja, mint a Biblia Dávid-képen vagy a Philostratus-kódex triumfus-ábrázolásán. Politikai propagandaként fogható fel mindez, ha a kör, amelyhez szólt, fölöttébb szűk is volt. A második réteg ehhez kapcsolódik: a lapszéldíszeken hivalkodó címerek sora.¹⁸⁵ Ugyanígy címersorok láthatók – már láttuk is őket – a művészeti reprezentáció majd’ minden monumentális vagy sorozatban készülő alkotásán, a kutakon, a falakon, a Thuróczy-krónikában stb. Ezek között is ott vannak az igénycímerek, de ott vannak a király friss hódításaié is: Sziléziáé, Ausztriáé és

Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve. Budapest 1991, 69–77; *Uralkodók és corvinák* 2002, 252–255 (41–42. sz.) (FÖLDESI FERENC); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 472–474 (11.14. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *MADAS* 2009, 95.

¹⁸⁴ Louis A. Waldmann legújabb felvetette, hogy az az Alexander Formoser játszhatott közvetítő szerepet a firenzei kódexek megrendelésében (is), aki révén 1498-ban II. Ulászló érdeklődött a Mátyás halálakor Firenzében rekedt kódexek után. LOUIS A. WALDMANN: Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and his Sons, Jacopo and Raffello del Tedesco. In: *Italy & Hungary* 2011, 427–501.

¹⁸⁵ CSAPODI 1973, 490–492. BERTÉNYI IVÁN: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. In: Uő: *A címtan reneszánsza. Tanulmányok*. Budapest 2010, 97–117. Legújabb: BERTÉNYI IVÁN: I. Mátyás király címerváltozatai. *Levéltári Közlemények* 79 (2008) 77–100.

Bécs városáé. A harmadik réteg az emblémáké.¹⁸⁶ Ezekben a Firenzében illuminált kódexekben a címerekkel egyenrangú szerepet játszanak. Teljes sorozatuk megtalálható itt: a hordó, a gyémántköves gyűrű, a méhka és a homokóra, az acél és kova, a kerek kút, a sárkány, ugyanúgy, ahogyan a palota majolika padlócsompéin, mennyezetein is; itt azonban vegytisztán, mert csak Mátyás emblémáit tartalmazzák ezek a könyvek, az Aragóniai-házét nem. Nemcsak a címerek, hanem az emblémák is kizárólag a királyra vonatkoznak tehát. Az a szubtilis, humanisták kitalálta eszköz, amit az Aragóniai-emblémák páriaként alkottak eredetileg Mátyás számára, itt önállóvá vált. Az emblémák pontos jelentését – minden igyekezetünk dacára – ma még nem ismerjük.

A reprezentációnak e két utóbbi fontos összetevője, vagyis a címerek és az emblémák jellemzik (és értelmezik) azt a kódex-csoportot is, amelyet nem ebben az összefüggésben szoktak emlegetni a szakemberek. Ezeket a kódexeket Budán készítették itáliai, még hozzá felső-itáliai miniátorok a király megrendelésére. E karakteres kódex-csoport összetartozó darabjait már igen-igen régen felismerte és együvé sorolta a kutatás.¹⁸⁷ (Elsősorban Hoffmann Edith munkásságának köszönhetjük részletes ismeretüket.) Motívumkincsük felső-itáliai: súlyos virágfejekben végződő, örvénylő akantuszindák, gyümölcsharangok, antik módra felfüggesztett fegyverek tartoznak ide, valamint az egészen különleges, eltéveszthetetlen figuraformálás. Az alakok modellálása darabos, az izmok karikatúra-szerűen hangsúlyozottak, kissé olyanok, mint egy mértékletes testépítő-reklám. E stílus többféle színvonalon volt jelen Budán az 1480-as években, és nyilvánvaló, hogy a helyi miniatúrafestészeti produkció az udvari művészet egyik fontos összetevőjét alkotta.

Ez ennek a stílusiránynak a legkvalitásosabb csoportja. Három fontos jellemzőjük van. Először is a címereket olykor feliratok vagy névbetűk kísérik; másodszor az emblémák – amelyek teljes sorokban nem szerepelnek – nem elkülönítve, kerek mezőkben kaptak helyet, hanem az illuzionisztikus kompozíciók részei, mintegy megfogható tárgyakká válnak. Harmadszor pedig – ez a keltezés miatt fontos – a címerek és feliratok többnyire Mátyás utódja, II. Ulászló számára vannak átalakítva, felülfestve, sőt, előfordul, hogy bizonyos lapok teljes egészükben Ulászló számára készültek. Nem kétséges, hogy ezek a

¹⁸⁶ ZENTAI LORÁND: A Mátyás-emblémák értelmezéséhez. *Építés-Építészettudomány* 5 (1972) 365–371; PAOLA DI PIETRO LOMBARDI: *Matthia Corvino e i suoi emblemi*. In: *Nel segno del Corvo* 2002, 117–128; LAURENT HABLOT: *Usage de l’emblématique dans les livres de Matthias Corvin et pratique contemporaines du discours politique*. In: *Mathias Corvin* 2009, 177–192.

¹⁸⁷ HOFFMANN 1929/1992, 88–97.

könyvek 1490 körül voltak munkában, amint néhány évszámos darab esetében pontosan látni is lehet.

A csoport legjelentősebb mestere szükségnevét főművéről, a párizsi Cassianus-kódexről (Johannes Cassianus: *De institutis coenobiorum*, e. a. o.) kapta, amelybe több lapot is festett.¹⁸⁸ Teljes egészében az ő munkája a címlap, amelyet – az alárajzolás szerint – már II. Ulászló számára, tehát koronázása után tervezett meg és illuminált. Ugyanakkor más lapokon ott vannak a Mátyás-emblémák, a kút és a hordó, mellettük pedig az átfestett Mátyás-címer, az egyik levélen pedig, egy olyan kerek címer körül, amelynek szívpajzsára utólag a fehér színű Jagelló-sast illesztették, „Mathias Corvinus”-felirat ékeskedik, vagyis ez a lap 1490. április 6. előtt készült. Szinte születése pillanatában tanulmányozható itt, miképpen vette át Ulászló Mátyás reprezentációs eszköztárát: a névbetűket és a címereket, vagyis azt, ami az általa ismert művészeti köznyelv alapján értelmezhető volt. Az emblémasorozattal azonban nem tudott mit kezdeni, olyannyira nem, hogy még csak el sem tüntette őket.

A Cassianus-kódexet nem egy kéz festette, s a csoport többi ma ismert tagja, a Münchenben őrzött Beda-,¹⁸⁹ a Holkham Hall-i Evangelistarium¹⁹⁰ és a párizsi Aristotelés corvina-ősnymotatványok¹⁹¹ nem a vezető mester művei. A velencei Averulinus-corvina két címlapja is ennek a műhelynek az alkotása;¹⁹² e kódex építészeti ábrái 1489-ben készültek. Az alacsonyabb színvonalú, de ugyanebbe a körbe tartozó kódexek közül a bécsi Ptolomaeus-corvina is őriz emblémát,¹⁹³ a wolfenbütteli Tolhopf-¹⁹⁴ és a budapesti Trapezuntius-kódex

¹⁸⁸ Párizs, Bibliothèque nationale, jelz.: Cod. Lat. 2129. *HOFFMANN 1929/1992*, 92–95., XV. tábla; *CSAPODI 1973*, 174–175 (153. sz.); *Bibliotheca Corviniana 1990*⁴, CXXVI–CXXVIII. tábla; *MARUBBI 2003*, 95–96., 12. kép; *MADAS 2009*, 164. Vö. JONATHAN J. G. ALEXANDER: Francesco da Castello in Lombardy and in Hungary. *Italy & Hungary 2011*, 289–290.

¹⁸⁹ München, Bayerische Staatsbibliothek, jelz.: Clm 175. *HOFFMANN 1929/1992*, 95; *CSAPODI 1973*, 156–157 (108. sz.); *MARUBBI 2003*, 94–95., 13. kép, ULRIKE BAUER-EBERHARD: Italienischer Buchschmuck in den Münchner Corvinen. In: *München 2008*, 122–126., 17–18. kép, a leírás: 80–82. (EDINA ZSUPÁN); *MADAS 2009*, 163. sz.

¹⁹⁰ Holkham Hall, Library of the Earl of Leicester, jelz.: MS 18. *HOFFMANN 1929/1992*, 95; *CSAPODI 1973*, 418–419 (822. sz.); *Bibliotheca Corviniana 1990*⁴, LXXXIII. tábla; *MARUBBI 2003*, 95., 14. kép; *MADAS 2009*, 165. sz.

¹⁹¹ Párizs, Bibliothèque nationale, jelz.: Vélins 474–478. *HOFFMANN 1929/1992*, 95., XVI. tábla; *CSAPODI 1973*, 136–137 (54. sz.); *Bibliotheca Corviniana 1990*⁴, CXLII. tábla; *MADAS 2009*, 158–162.

¹⁹² Velence, Biblioteca Nazionale di San Marco, jelz.: Marc. lat. VIII 2 (2796). *HOFFMANN 1929/1992*, 91; *CSAPODI 1973*, 150–151 (95. sz.); *Bibliotheca Corviniana 1990*⁴, CLXXVIII–CLXXIX. tábla; *MARUBBI 2003*, 95., 10. fekete-fehér és VII/a–b. színes kép; *MADAS 2009*, 17. sz.

¹⁹³ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Kézirattár, jelz.: Cod. 24. *HOFFMANN 1929/1992*, 90–91; *CSAPODI 1973*, 338 (558. sz.); *Matthias Corvinus 1994*, 70–71 (30. sz.) (ERNST GAMILLSCHEG); *MARUBBI 2003*, 94–95., 11. kép; *MADAS 2009*, 107. sz.

viszont nem.¹⁹⁵ Ugyanehhez az észak-itáliai eredetű stíluskörhöz tartozik Francesco da Castello is, az az öntudatos kismester, aki több főpap és főúr számára dolgozott Magyarországon 1481 körül.¹⁹⁶

A két szélső pont – a Cassianus-corvina és a Kálmáncsehi Domokos számára festett kódexek – között helyezkedik el a stíluskör egyik legtalányosabb alkotása, a Vatikánban őrzött missale (Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. Lat. 110) Motívuma i a lomba d eredetű mesterek közé sorolják, de Attavante megoldásai is feltűnnek közöttük, replikaként, s a figurái elképesztően kétfélék: a bárdal hasogatott alakok mellett németalföldi vagy legalábbis „oltralpe” stílusúak is találhatók, olykor egyetlen képmezőn belül. A sokat elemzett Mátyás-graduále tisztán elkülönítve tartalmazza ezt a kétféle stílust.¹⁹⁷ Ez a műhely nemcsak a király, hanem az udvar számára is dolgozott: kódexek, díszes kiállítású oklevelek is kikerültek a kezük alól. Az uralkodó számára szinte

¹⁹⁴ Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, jelz.: Cod. Guelf. 81.4. Aug. 2°. CSAPODI 1973, 378–379 (664. sz.); MILDE 1995, sz. n.; MADAS 2009, 134.

¹⁹⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 281. BARTONIEK 1940, 260–261 (281. sz.); CSAPODI 1973, 381 (672. sz.); Schallaburg 1982, 431–432 (417. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); Kódexek 1985, 139 (133. sz.) (ZENTAI LORÁND); Uralkodók és corvinák 2002, 272–273 (51. sz.) (FÖLDESI FERENC); MADAS 2009, 138. sz.

¹⁹⁶ HOFFMANN 1929/1992, 92–93; HOFFMANN 1940, 260; BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest 1985, 295–299; WEHLI TÜNDE: Francesco da Castello l'italico Budán. In: Pannonia Regia 1994, 411–412; TÜNDE WEHLI: Influssi lombardi nella miniatura della corte di Mattia Corvino. Arte Lombarda 139, 2003/3, 81–86; MARUBBI 2003, 86–99; CRISTINA ROMANO: Francesco Castello. In: Dizionario biografico... 2004, 223–228; JONATHAN J. G. ALEXANDER: Francesco da Castello in Lombardy and in Hungary. Italy & Hungary 2011, 267–291.

¹⁹⁷ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 424. HOFFMANN 1929/1992, 86, 99; HOFFMANN EDITH: A Bécsből hazakerült műkincsek kiállítása a Nemzeti Múzeumban. III. A kéziratok. Magyar Művészet 9 (1933) 296–297, 303 (kép); BARTONIEK 1940, 383 (424. sz.); BERKOVITS ILONA: Egy Corvin-kódex származása. Magyar Könyvszemle. 69 (1945) 22–37; CSAPODI 1973, 420–421 (830. sz.); BERKOVITS 1962, 62–72, 91–94, 121 (34. sz.), 18–25. kép, XLVI. tábla; A Mátyás-graduále. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ írta. Budapest 1980; SZENDREI 1981, 43, 63 (C 36. sz.); BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest 1985, 288, 299, 311; Kódexek a középkori Magyarországon 1985, 136 (125. tétel) (SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ), XXII. tábla; MEDVIGY MIHÁLY: A Mátyás-graduále egyik miniatúrája és az Ábrahám-ikonográfia. Művészettörténeti Értesítő 47 (1998) 215–218; FRANZ-JOACHIM VERSPOHL: Kleinform–Großform. Italienisches Formgefühl und ungarisches Anspruchsniveau. Die Kunstentfaltung am Hof des Matthias Corvinus. In: L'Europa e l'arte Italiana. A cura di MAX SEIDEL. (Collana del Kunsthistorisches Institut in Florenz, 3.) Venezia 2000, 157–185; Symphonia Hungarorum 2001, 43 (3.18. sz.) (SZENDREI JANKA); Nel segno del corvo 2002, 281–282 (52. sz.) (FÖLDESI FERENC); Uralkodók és corvinák 2002, 232–233 (31. sz.) (FÖLDESI FERENC); Mátyás-graduále. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat írta SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ, a tanulmány szövegét gondozta FÖLDESI FERENC. Budapest 2007; Hunyadi Mátyás, a király 2008, 426–428 (10.12. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI); MADAS 2009, 155. sz.

ugyanazokat a reprezentációs eszközöket használták fel, mint a firenzei mesterek.

Végezetül itt, a budai miniátor-műhely kapcsán kell megemlíteni a firenzei Francesco Rosselli nevét is, aki – a források szerint – 1480 körül Magyarországon járt. Többször próbálták már a Corvina számára készített műveit meglesni, de a szerteágazó problémakör megoldásainak mindig maradt gyenge pontja, a minnek az is oka, hogy Francesco del Chierico, Francesco Rosselli és körük – egymáshoz sokszor oly hasonló – művei között igen nehéz stíluskritikai alapon rendet tenni.¹⁹⁸

Rossellihez kötjük Beatrix királyné híres, Wolfenbüttelben őrzött psalteriumának címlapját is.¹⁹⁹ A zsúfolt frontispiciumot az emblémák sora miatt már említettem. A kódex többi nyolc díszlapját azonban nem Rosselli festette ki, hanem egy észak-itáliai miniátor, aki erősen kapcsolódik a budai könyvfestőműhelyhez; talán legközelebbi párhuzama a Mátyás Graduale egyetlen olasz miniatúrája. Nemcsak címlapja, hanem aranyozott bőrkötése kötése is pazarlóan gazdag, alkotóját Anthony Hobson – az Aragóniai János bíboros számára bekötött – Livius-kódexnek a mesterében ismerte fel, és a bíboros, esztergomi érsek kíséretében Magyarországra jött Felice Felicianóval tartja azonosnak.²⁰⁰ Úgy tűnik fel, hogy a Beatrix-psalterium a pompás díszkódexek egyik legelső darabja volt Budán, s lehetséges, hogy szerepe példaértékű volt Mátyás számára.²⁰¹

Ha megkísérreljük Mátyás könyvtárának gyarapodását időrendben áttekinteni, különös anomáliát fedezhetünk fel: a legjelentősebb firenzei miniátorok az 1480-as éveknek inkább a második felében dolgoztak a király számára, s a budai miniátorműhely hasonlóképp; sok kódex befejezetlen volt 1490-ben, Mátyás halála pillanatában. Mintha csak az egyre fokozódó lendület

¹⁹⁸ HOFFMANN 1929/1992, 84; BALOGH 1966, I., 544; GARZELLI 1985, 173–188; DIEGO GALIZZI: Francesco Rosselli. In: *Dizionario biografico...* 2004, 914–916; ADRIANA DI DOMENICO: I miniatori. In: *Il libro d'Ore di Lorenzo de' Medici. Volume di Commento. A cura di FRANCA ARDUINI.* Modena 2005, 109–113; legújabbban és legrészletesebben: PÓCS DÁNIEL: Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 147–163.

¹⁹⁹ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, jelz.: Cod. Guelf. 39 Aug. 4°. CSAPODI 1973, 446–447 (949. sz.); MADAS 2009, 199. sz.

²⁰⁰ ANTHONY HOBSON: *Humanists and Bookbinders. The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459–1559.* Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney 1989, 50.

²⁰¹ ZSUPÁN EDINA: A Beatrix-psalterium geneziséhez. *Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010) 233–260; MIKÓ ÁRPÁD: Beatrix királyné psalteriumának helye. *Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül. Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010) 261–273.

meredeken felívelő görbéjének közepén szakadt volna meg, hirtelen, a könyvtár gyarapodása.

Jól kivehetők a korábban ide került kódexek bizonyos mérvű egységesítésének nyomai is: két miniátor – az irodalom „első-” és „második címerfestő”-nek nevezi őket – címerekkel látta el a készen szerzett könyveket. Ezek között voltak a század közepe után könyvárusi forgalomra készült, fehér indafonatos munkák vagy korábbi tulajdonosok – közöttük IV. Vencel cseh király – díszesen illuminált könyvei is. Sok kódex megőrizte régi borítását, mások reprezentatív, díszes kötést kaptak ekkor: színes bársonykötést zománcozott ezüstcsatokkal vagy aranyozott bőrkötést. A bársonykötések aranyozott metszését színes virágindákkal borították, a bőrkötéseket pedig poncolt aranymetszéssel díszítették. Úgy tetszik, a bőrkötések datálása is – amióta az egyetlen „évszámos” kötésről, a bécsi Lucretius-kódexről kiderült, hogy 1481-es évszáma utólagos hamisítvány²⁰² – 1485–1490 közé tehető. Az aranyozott kötéstáblákon a mušta a király címerét vette körül, pazar díszítésük pedig csupán néhány témának nyújtotta számtalan variációját. A kötéstábláknak is volt közlendőjük – ha nem közelítette is meg azt az intellektuális szintet, ami a miniatúrákat jellemezte. A kötések kompozíció szerint jól elkülöníthető csoportokra oszlanak. Leggyakoribb a hangsúlyos középdíszű kötéstábla, amelyen a királyi címert szimmetrikus geometrikus alakzatba zárt, gazdag aranyfolyondár veszi körül. Ritkább a terület mušta (kettőt ismerünk) vagy az, amelyen öt körből alakította ki a dekorációt a mester. Ilyen a *Damaszkuszi Szent János és Canterburyi Szent Anzelm műveit tartalmazó kódex*), amelyen az öt kör egymásra csúszott, és a körök találkozásánál, négy helyen a bőrt is kivágta a könyvkötő.²⁰³

Talán legizgalmasabb a kötések közül az architektonikus kompozíciójú, amelyen antik módra készült, lunettás lezárású, pilléres-architrávós aedícula ábrája látható, a koronázó párkányról kétoldalt lecsüngő gyümölcsfüzérékkel;

²⁰² ROZSONDAI MARIANNE: Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések. In: *Pannonia Regia* 1994, 455., 3. kép; ROZSONDAI MARIANNE: A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről. In: *A holló jegyében* 2004, 201–203.

²⁰³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 345. BARTONIEK 1940, 308–309 (345. sz.); CSAPODI 1973, 200–201 (220. sz.); Schallaburg 1982, 450–451 (443. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS – SZ. KOROKNAY ÉVA); *Uralkodók és corvinák* 2002, 238–239 (34. sz.) (FÖLDESI FERENC); MADAS 2009, 46. sz.; firenzei (még névtelen) másolójáról, s ugyanarnak további munkáiról: ALBINIA DE LA MARE 1985, 544.

nem más ez, mint egy klasszikus építészeti formula adaptációja.²⁰⁴ A bécsi Theophylactus-kódex kötését díszíti ilyen kompozíció,²⁰⁵ valamint a Philostratus-kódexét; az előbbin a címerpajzs üresen maradt, utóbbin pedig II. Ulászló címere díszeleg. Rejtélyes, hová tűnt el 1490-ben az aranyozott bőrkötéseket készítő (olasz) mester; az a néhány kötetstábla ugyanis, ami II. Ulászló számára készült, csak utánzata a Mátyás-koriaknak.

A bársonnyal borított kódexekben a második címerfestő a király címere mellé mindig két betűt illesztett: *M* és *A*. Ez a humanista enigma – a besançon-i Pseudo-Dionysios Areopagitis-kódex rövidítésjelei alapján – Mathias Augustusként oldható fel.²⁰⁶ A betűrejtvény Mátyásnak ugyanarra a – mindig a művészet játékerében elhangzó – római császári aspirációjára utalt, amelyet Naldo Naldi költeménye a címében fejezett ki.

A legújabb kutatások egyébként kiderítették, hogy az új kötések készíttetése mögött nem álltak mindig tisztán reprezentációs célok. Egyes görög kódexek esetében kimutatható a lapok pótlása, kiegészítése, az ívek számozása – vagyis a szellemi munka nyoma.²⁰⁷ Sajnálatos módon egyelőre éppen a görög nyelvű corvinákról tudjuk a legkevesebbet (mindössze kettőnek van meg eredeti, aranyozott bőrkötése, a bécsi Chrysostomos-²⁰⁸ és a lipcsei Kónstantinos Porphyrogennétos-kódexnek²⁰⁹), így azt nem lehet megállapítani, hogy a tartalmi munka reprezentatív kötés készítéséhez kapcsolódott-e.

7. Reneszánsz művészet a királyi székhelyen kívül 1490 előtt: miniatúrafestészet, szobrászat, építészet

²⁰⁴ MIKÓ ÁRPÁD: Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában: In: *A holló jegyében* 2004, 36–37. Az architektonikus motívumokat felhasználó bélyegzők és kompozíciók datálási mikro-problémáiról először a Pannonia Regia-kiállítás katalógusában, a Victorinus-corvina kapcsán írtam: *Pannonia Regia* 1994, 408–409 (IX-3. sz.) (M. Á.)

²⁰⁵ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, jelz.: Cod. 656. *CSAPODI* 1973, 369–370 (637. sz.); *Matthias Corvinus* 1994, 84 (48. sz.), 30. kép (ERNST GAMILLSCHEG); *MADAS* 2009, 129. sz.

²⁰⁶ Besançon, Bibliothèque Municipale, jelz.: MS 166. *HOFFMANN* 1929/1992, 87; *CSAPODI* 1973, 208 (231. sz.); *Schallaburg* 1982, 455 (448. sz.) (*CSAPODI CSABA*); *MADAS* 2009, 50. sz.

²⁰⁷ NÉMETH ANDRÁS: I. Miksa Willibald Pirckheimernek küldött ajándékkönyvei: újabb budai eredetű görög kódexek? *Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010) 275–291; NÉMETH ANDRÁS: Willibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda. *Gutenberg Jahrbuch* 2011, 175–198.

²⁰⁸ Lipcse, Universitätsbibliothek, jelz.: MS Rep. F. nr. XII. I. nr. 17. (*CSAPODI* 1973, 377. sz.; *MADAS* 2009, 75. sz.)

²⁰⁹ Wien Österreichische Nationalbibliothek, jelz.: Suppl. Gr. 4. (*CSAPODI* 1973, 173. sz.; *MADAS* 2009, 35. sz.)

A reneszánsz stílusú műalkotások megjelenése Magyarországon – láttuk – a kezdet kezdetén nem kötődött feltétlenül a királyi udvarhoz. Az 1480-as évektől azonban ez a helyzet megváltozott: az all’antica műtárgyak az udvar – kiváltképp értelmiségi – alkalmazottai (többnyire klerikusok) körében jelentek meg, olyanok között is, akik soha nem jártak Itáliában. Divatba jöttek az all’antica díszkódexek, sőt, a művészeti reprezentáció egyik karakteres eszközévé váltak.

Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost díszkódexei közül több is ránk maradt: egy magánbreviárium,²¹⁰ egy missale²¹¹ és egy apró imakönyv.²¹² A breviáriumot pazarló módon díszítették (huszonhárom díszlapja van), és mestere szignálta: Franciscus de Castello Ithallico de Mediolanoként írta föl a nevét két la pra is. Stílusa, motívumai lombard eredetűek; figura típusai pedig igen közel állnak a lodi püspök, Carlo Pallavicini megrendelésére készült (ma is Lodiban őrzött) karkönyvekéhez.²¹³ Az igazat megvallva, minőségük nem túl magas. Francesco de Castello igazi kismester volt, aki szerencsét próbált a távoli Magyarországon. Nem egyedül, a prépost másik kódexét, a missalét ugyanis nem egyedül dekorálta; ennek miniatúrái – s az egész stíluskör – közel áll a Corvina kapcsán már említett római (Cod. Urb. Lat. 110.jelzetű) missaléhoz, a kánonkép kereteként azonban egy olyan, kettős lécre futtatott virágfüzért alkalmazott a festő, amely firenzei eredetű. Kapcsolatban állt a királyi kancelláriával; 1481-ben két oklevelet is ellátott festett széldísszel, illetve címerképpel (lindvai Bánfi Miklós adománylevelét²¹⁴ és enyingi Török Ambrus

²¹⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Cod. Lat. 446. BARTONIEK 1940, 400–401 (446. sz.); Schallaburg 1982, 427–428 (413. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); *Kódexek a középkori Magyarországon* 1985, 141–142 (139. sz.) (ZENTAI LORÁND); *Pannonia Regia* 1994, 413–419 (IX-5. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

²¹¹ New York, Pierpont Morgan Library, jelz.: Glazier 7. HOFFMANN 1929/1992, 111–115, 260; ULRIKE BAUER-EBERHARD: Italienischer Buchschmuck in den Münchner Corvinen. In: *München 2008*, 125., 20. kép; JONATHAN J. G. ALEXANDER: Francesco da Castello in Lombardy and in Hungary. In: *Italy & Hungary 2011*, 268–272.

²¹² Párizs, Bibliothèque nationale, jelz.: NAL 3119. HOFFMANN EDITH: Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. *Magyar Művészet* 9 (1933) 42–48; Schallaburg 1982, 432–433 (418. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI)

²¹³ Vö. ARMANDO NOVASCONI: Le miniature di Lodi. Milano 1976, passim.

²¹⁴ Zágráb (Zagreb), Archiv Hrvatske, jelz.: Neoregistrata acta, fasc. 589. Nr. 43. RADOCSAY 1964, 66–68., 10. kép; BALOGH 1966, I., 321., II., 493. kép; Schallaburg 1982, 429–430 (614. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI); WEHLI TÜNDE: Franciscus de Castello Ithallico Budán. In: *Pannonia Regia* 1994, 411–412., 2. kép

címereslevelét²¹⁵). Egy Zágrábban őrzött úti missale ugyanebben a műhelyben készült, és Kálmáncsehi címerein kívül Thuz Osvát zágrábi püspökéi láthatók benne.²¹⁶ A két főpap jó kapcsolatban volt egymással, a kódex ajándék lehetett. Kálmáncsehi utolsó ismert, 1492-ben kifestett imakönyvének díszítése csak részben származik ebből a körből; az egyik lapján ugyanannak az all'antica, a tengeri istenek harcát ábrázoló domborműnek a részlete látható, amelyet a miniátor valószínűleg a Philostratus-corvina címlapjáról másolt. A lombard-budai stílus miniatúra-köznyselvvé változott ekkorra, vagyis az 1490 körüli időszakra: Váradi Péter kalocsai érsek nyomtatott decretálisát,²¹⁷ vagy Apáthy Lukács egri nagyprépost Veszprémbe ajándékozott missaléját²¹⁸ (1489) ugyanebből a műhelyből kell származtatnunk. Filipecz János váradi püspök pontifikálójának csak a címlapja készült ebben a stílusban (1490 előtt), a képek, lapszeldíszek többi darabja gótikus – ez alighanem jellemzőnek tekinthető az egész all'antica jelenségre.²¹⁹ Csak a homlokzat reneszánsz, amelynek a gótikus környezetben felfokozott mondanivalója volt. Az all'antica motívumok hamar népszerűek let-

²¹⁵ Budapest, Magyar Országos Levéltár, Dl. 50536. ÁLDÁSY 1923–1930, 57–58 (57. sz.); HOFFMANN EDITH: Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. Magyar Művészet 9 (1933) 42–48; RADOCSAY 1964, 68., 7. kép; BALOGH 1966, I., 321–322; Schallaburg 1982, 430 (415. sz.) (NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA)

²¹⁶ Zágráb, Riznica zagrebačke katedrale, ltsz.: RK 355. HOFFMANN 1929/1992, 119–120, 260; Minijatura u Jugoslaviji 1964, 292 (45. sz.); Riznica 1982, 224 (17K sz.); Sveti trag 1994, 468 (14. sz.);

²¹⁷ Budapest, Egyetemi Könyvtár, jelz.: Inc. 65. BOROSS KLÁRA: Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményében. Magyar Könyvszemle 101 (1985) 276–280; WEHLI TÜNDE: Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez. Magyar Könyvszemle 101 (1985) 280–287; Pannonia Regia 1994, 421–423 (IX-7. sz.) (WEHLI TÜNDE)

²¹⁸ Töredékei Pozsony, Archív mesta Bratislavy, jelz.: EC lad. 2/40. KNAUZ NÁNDOR: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Esztergom 1870, 10–11 (6. sz.); HOFFMANN EDITH: Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. Magyar Művészet 9 (1933) 42–48; SOPKO 1986, 63–65 (490. sz.), 33. kép; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Könyvhasználat a középkor végén. (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban.) In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ. Budapest 1989, 90, 99/63–65; WEHLI TÜNDE: Franciscus de Castello Ithallico Budán. In: Pannonia Regia 1994, 411–412., 1. kép; DUŠAN BURAN – JURAJ ŠEDIVÝ: Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku. In: Gotika 2003, 521–523., 472–473. kép, valamint 792–793 (6.1.27. sz.) (DUŠAN BURAN); MIKÓ ÁRPÁD: A reneszánsz művészet emlékei Veszprémbe. In: Veszprém reneszánsza 2008, 80–82. Valamennyi töredékét kiállították Pozsonyban, a Slovenská národná galéria reneszánsz kiállításán: Renesancia 2009, 26–27 (I.3.9–16. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

²¹⁹ Esztergom, Érseki Simor Könyvtár, jelz.: 2–36–4/7864. HOFFMANN 1929/1992, 122–124, 261; BERKOVITS 1948, 298–305., 303–308. képek; BALOGH 1966, I., 532; BERKOVITS 1975, 70., XXXII. tábla; Schallaburg 1982, 433–435 (419. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI); Kódexek a középkori Magyarországon 1985, 143 (142. sz.) (ZENTAI LORÁND), LXXII. tábla; Pannonia Regia 1994, 419–421 (IX-6. sz.) (WEHLI TÜNDE); MIKÓ 2009, 54., 28. kép

tek: Nagylaki István székesfehérvári és bácsi kanonok imakönyvének frontispiciumán (1489) már provincializálódásuknak is tanúi lehetünk.²²⁰

Kálmáncsehi, Thuz Osvát, Filipecz János, Apáthy Lukács, Váradi Péter személye jelzi a főpapi mecénási kört, amelyik a budai királyi udvar all'antica művészeti reprezentációjának példáját díszkódexek megrendelésével követte. A legszebb példája ennek Nagylucsei Orbán egri püspök, kincstartó 1490 körül készült zsoltároskönyve.²²¹ A psalterium mindkét címlapja a Cassianus-mester közvetlen közelében készült, aranyozott bőrkötése pedig a Corvina számára dolgozó műhelyben. Éppen Nagylucsei példája mutatja, hogy a reneszánsz díszkódexek készíttetése Budán luxusszámba ment. Könyvtárából sok kötet maradt ránk, Ficino-kódexe például egyszerű fehér indafonatos munka, készen juthatott hozzá.²²² Volt egy hihetetlenül gazdagon illuminált gótikus kódexe (az ún. Sobieski-hóráskönyv, Windsor, Royal Library),²²³ szinte gyűjteményi darab a saját korában is, amelybe a püspök éppúgy Budán festette bele a címerét, mint a Nürnbergben, Anton Koberger-nél 1482-ben megjelent decretalisába.²²⁴

²²⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 343. *HOFFMANN 1929/1992*, 130–131, 262., XXIV. tábla; *BARTONIEK 1940*, 306–307 (343. sz.); *Schallaburg 1982*, 540–541 (594. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); *Kódexek a középkori Magyarországon 1985*, 161 (179. sz.) (ZENTAI LORÁND), LXXXVI. tábla

²²¹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 369. *BARTONIEK 1940*, 323–324 (369. sz.); *Schallaburg 1982*, 440–441 (426. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); *Kódexek a középkori Magyarországon 1985*, 142 (140. sz.) (ZENTAI LORÁND); MIKÓ ÁRPÁD: Nagylucsei Orbán Psalteriuma. In: Három kódex. Az Országos Széchényi könyvtár millenniumi kiállítása. Szerk. KARSAY ORSOLYA – FÖLDESI FERENC. Budapest 2000, 121–139., 60–83. képek. ROZSONDAI MARIANNE: Kinek készült valójában Nagylucsei Orbán Psalteriuma? In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. Budapest 2002, 233–248; *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 488–490 (11.22. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *MIKÓ 2009*, 56–57., 30. kép; *Reneszancia 2009*, 18 (I.2.3. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

²²² Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, jelz.: Cod. 2472. *HOFFMANN 1929/1992*, 128–130; MIKÓ ÁRPÁD: Nagylucsei Orbán Psalteriuma. In: Három kódex. Az Országos Széchényi könyvtár millenniumi kiállítása. Szerk. KARSAY ORSOLYA – FÖLDESI FERENC. Budapest 2000, 134–135., 76. kép.

²²³ Windsor, The Royal Collection. SZABÓ GYÖRGY: Nagylucsei Orbán imádságoskönyve. Új Látóhatár 1964, 385–392; MIKÓ ÁRPÁD: Nagylucsei Orbán Psalteriuma. In: Három kódex. Az Országos Széchényi könyvtár millenniumi kiállítása. Szerk. KARSAY ORSOLYA – FÖLDESI FERENC. Budapest 2000, 134–135., 80–83. képek.

²²⁴ Pozsony, Univerzitná knižnica, jelz.: Inc. 289. *KOTVAN 1979*, 133 (297. sz.). Az ősnymtatvány címerét én azonosítottam először abban a recenzióban, amelyet Hoffmann Edith Régi magyar bibliofilek c. kötetének Wehli Tünde szerkesztésében megjelent reprintjéről írtam: Művészettörténeti Értesítő 44 (1995) 144., 2. kép. A hazai szakirodalom ezt az új adatot olykor hivatkozás nélkül veszi át. A kötetet egyébként bemutattuk 1994-ben a Magyar Nemzeti Galériában, a Pannonia regia-kiállításon, a katalógusba azonban már nem kerülhetett bele. 2009–

Reneszánsz stílusú díszkódexekre persze sokkal könnyebb volt szert tenni, mint all'antica kápolnákat vagy palotákat emeltetni. E megrendelői kör tagjai az új, divatos stílus elemeit építkezéseiken csak 1490 után használták fel; az első, tisztán itáliai reneszánsz épületnek – az esztergomi Bakócz-kápolnának – pedig csak 1506-ban rakták le az alapkövét.²²⁵

Báthory Miklós váci püspök volt a legjelentősebb kivétel.²²⁶ Vácott, a középkor székese gyhá z és a püspöki palota helyén – újkori építkezések, régészeti ásatások alkalmával – sok kora reneszánsz márga- és vörösmárvány faragvány került elő. Különösen a baluszterpillérek sorozata jelentős. E pillérek – kivált az újkori székese gyházban áldoztató rácsként felállítottak – olyannyira hasonlítanak a budai palota törpepilléreihez, hogy biztosan ugyanaz a műhely alkotta őket.²²⁷ Egy vörösmárványból faragott, gyümölcsfüzérés kerettöredék pedig a királyi palota ajtókeretei között leli föl párhuzamát.²²⁸ Volt Vácott is olyan helyiség (a székese gyházban vagy a palotában), amelynek padlatát Mátyás és Beatrix emblémáival díszített majolikacsempékkel fedték éppúgy, mint Budán;²²⁹ és azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy éppen itt bukkant fel egy olyan baluszterpillér, amelyen Mátyás egyik emblémája ismerhető fel, a hordó.²³⁰

A legszebb váci szobormű azonban – egy rendkívül érzékenyen mintázott, színezetlen terrakottadombormű töredéke – csak 2008-ban vált

2010-ben Pozsonyban, a Slovenská národná galéria reneszánsz kiállításán is szerepelt: *Renesancia* 2009, 18 (I.2.4. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

²²⁵ BALOGH 1955; ld. részletesebben a következő fejezetben.

²²⁶ Báthory Miklós püspök alakjával a váci Egyházmegyei Gyűjtemény – Pálos Frigyes kanonok úr, a Gyűjtemény igazgatója – szervezésében 2006-ban megrendezett tudományos konferencia előadásai foglalkoztak részletesen. Török József, Kubinyi András, Érszegi Géza, Bertényi Iván, Sölch Miklós, Varga Lajos, Dobszay László, Mikó Árpád, Rozsondai Marianne, Tettamanti Sarolta, Ritoókné Szalay Ágnes, C. Tóth Norbert, Horváth Alice és Nagy Györgyi előadásai nyomtatásban is megjelentek: *Báthory Miklós emlékezete 2007*.

²²⁷ ÉBER LÁSZLÓ: A váci székese gyház szentélykorlátja. In: Magyarország műemlékei, III. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1913, 181–184; KOPPÁNY 1994, 179; MIKÓ 1998, 202–203., 9–11. kép

²²⁸ Vác, Tragor Ignác Múzeum, ltsz.: 65.1.3. STEFAICS ISTVÁN: Adalékok a publikálatlan váci reneszánsz töredék stílusához. In: *Studia Comitatus*, 2. Szentendre 1973, 303–313; KOPPÁNY 1994, 177, 186 (101. sz.), és a 8. ábra; MIKÓ 2007, 120.

²²⁹ DINNYÉS ISTVÁN – KÓVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT – MIKLÓS ZSUZSA – TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. (XIII/2.) (Magyarország Régészeti Topográfiája, 9.) Budapest 1993, 299–300., 60. tábla; TETTAMANTI SAROLTA: A váci vár. In: *Váci Könyvek*, 7. (Új sorozat) Vác 1994, 10., 33. tábla.

²³⁰ MIKÓ ÁRPÁD: Dolium. A váci kora reneszánsz balusztrád datálása egy Mátyás-embléma alapján. *Művészettörténeti Értesítő* 41 (1992) 62–66; MIKÓ 2007, 119–120., 8. kép

ismertté.²³¹ Magasra emelt karral siető, lobogó ruhás nőalakot ábrázol, az előtte lévő másik figurából csupán egy földön fekvő (?) figura hajába (állat sörényébe?) markoló kéz maradt meg. Az erősen töredékes jelenetről korábban nem tartottuk eldönthetőnek, hogy biblikus vagy mitológiai tárgyú volt-e;²³² Louis A. Waldman legújabb feltételezése szerint a fragmentum az *Amazónok csatájából* maradt meg.²³³ Ugyanő a stíluskritikai ismérvek alapján a firenzei Gregorio di Lorenzónak attribuíta, vagyis annak a szobrásznak, aki Mátyás megrendelésére dolgozott Visegrádon és Budán. Ekként újabb mesterről derült ki, hogy Magyarországra jöve nem csak az uralkodó számára alkotott szobrokat.

A kiemelkedő kvalitású és kifinomult stílusú mű mindenestre egymagában is jól jellemezné Báthory Miklós váci udvarának művészeti életét. Nem tarthatjuk véletlen, hogy Francesco Bandini dei Baroncelli ma ismert egyetlen magyarországi levelét 1480-ban innét, Vácról keltezte.²³⁴

Ebben az összefüggésben természetes, hogy Magyarországon a legkorábbi ismert évszámos (1483) reneszánsz kőfaragvány – Báthory Miklós vörösmárvány címerkőve – a püspök nógrádi várában került elő.²³⁵ Galeotto Marzio 1485-ben lezárt, Mátyás király bölcs és tréfás mondásairól és tetteiről szóló munkájában már befejezettként említette Báthory – olasz mesterek által emelt – épületeit Vá-

²³¹ Vác, Tragor Ignác Múzeum, ltsz.: 88.26.166. A terrakotta-töredék 1988-ban került elő: DINNYÉS ISTVÁN – KÓVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT – MIKLÓS ZSUZSA – TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. (XIII/2.) (Magyarország Régészeti Topográfiája, 9.) Budapest 1993, 415–416. A domborművet első ízben a váci Egyházmegyei Gyűjtemény Báthory Miklós-kiállításán pillantottam meg 2006-ban; említi a katalógus is (HORVÁTH ALICE: Báthory Miklós váci püspök [1474–1506] élete és kora. A váci Egyházmegyei Gyűjtemény kiállításán bemutatott tárgyak és dokumentumok katalógusa. Vác 2006, 48 [145. sz.]). A domborműről az első információkat főtisztelendő Pálos Frigyes kanonok úrtól, az Egyházmegyei Gyűjtemény igazgatójától kaptam. Az ásató régész, Kővári Klára szíveségéből állítottuk ki 2008-ban a Magyar Nemzeti Galéria késő reneszánsz kiállításán, amelynek katalógusában Mérai Dóra mintaszerűen publikálta: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 59–62 (I-5. sz.) (MÉRAI DÓRA).

²³² Vö. MIKÓ 2009, 58., 31. kép, illetve BELLÁK GÁBOR – JERNYEI KISS JÁNOS – KESERÜ KATALIN – MIKÓ ÁRPÁD – SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Magyar művészet. Budapest 2009, 116., 28. kép

²³³ LOUIS A. WALDMAN: Gregorio di Lorenzo in Florence and Hungary: the Bust of Ser Piero Talani and an Amazonomachy fragment from Vác. In: Desiderio da Settignano. Atti del convegno 9–12 maggio 2007, Kunsthistorisches Institut in Florenz, Villa I Tatti, Museo Nazionale del Bargello (B. Paolozzi Strozzi et al. ed., sajtó alatt), 309–328. Köszönöm Louis A. Waldmannek, hogy cikkét korrektúrában olvashattam. Az új attribúciót és ikonográfiai meghatározást idézi már: PÉTER FARBAKY – LOUIS A. WALDMANN: Introduction. In: *Italy & Hungary 2011*, XXXVII.

²³⁴ Ld. FEUERNÉ 1987, 45–46.

²³⁵ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. *Nógrád megye műemlékei 1954*, 308–310., 300. kép; FEUERNÉ 1977, 217., 22. kép

cott.²³⁶ Ugyancsak ő jegyezte fel a z tis, hogy a püspök – a királyi tanács összeülésére várva – Cicero *Tusculanae disputationes*ét olvasgatta, nem zavartatva magát a főurak gúnyolódásától.²³⁷ Báthory később, II. Ulászló idején is építkezett, két – a király címerét és monogramját hordozó – vörösmárvány baluszterpillér tanúsága szerint.²³⁸

²³⁶ GALEOTTUS MARTIUS NARNENSIS: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filum liber. Ed. LADISLAUS JUHÁSZ. Lipsiae 1934, 31,19. (p. 35). Galeotto szerint az olvasott mű a *Tusculanarum Quaestionum* [libri V] volt, amely azonban ma gyakrabban szerepel *Tusculanae disputationes* címen. Vö. ROZSONDAI MARIANNE: Báthory Miklós feltételezhető könyvei. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 131.

²³⁷ „Non referam, qua magnificentia templum instauravit architectis fabrisque ex Italia accitis maximo cum impendio ut generositati animi sui templum et domus episcopalis responderent.” Előző jegyzetben idézett kiadás, 31,9 (p. 34.)

²³⁸ MIKÓ 1998, 213–214.

III. A JAGELLÓ-KOR

AZ ALL'ANTICA MŰVÉSZETI KÖZNYELV KIALAKULÁSA

II. Ulászló udvara és a humanisták

II. Ulászló (1490–1516) uralkodása legelején²³⁹ – ma úgy látszik – mintha folytatni kívánta volna elődje művészetpolitikájának antikizáló irányát is. Azokon a pontokon legalábbis, ahol folytatni tudta vagy érdekesnek látta. A még mindig lendületesen gyarapodó királyi könyvtár eleinte kétségtelenül a magáénak tekintette. A könyvtár környékén valahol a saját dicsőségét is megörökíttette: vörösmárványba vésett epigramma ünnepelte II. Ulászló kettős – magyar és cseh – királyságát.²⁴⁰ A budai miniátorok közül a Cassianus-mester magát a névadó kódexet Ulászló szánára fejezte be, sőt a címlap teljes egészében az új király

²³⁹ II. Ulászló uralkodásának kezdeteiről: KUBINYI ANDRÁS: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). Történelmi Szemle 33 (1991) 1–54; ENGEL 2001, 285–287; TRINGLI ISTVÁN: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. (Tudomány – Egyetem) Budapest 2003, 79–85. A hagyományos – az uralkodó erélytelenségét hangsúlyozó – Ulászló-kép változásáról: NEUMANN TIBOR: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492), I–II. Századok 144 (2010) 335–372., Századok 145 (2011) 293–347.

²⁴⁰ Az epigrammát eddig két forrásból ismertük (ld. BALOGH 1966, I., 64): Salomon Schweiger 1577, p. 22. „Magnanimus princeps diademate utroque gaudet | Vladislaus, tollit ad astra caput.”, illetve Reinhold Lubenau, 1587, pp. 84–85. „Magnanimus princeps diademate gaudet utroque | Uladislus, tollit ad astra caput.” Végh András szerencsés találata (VÉGH 2010) óta kezünkben van a felirat két eredeti töredéke is, innét tudjuk, hogy Lubenau másolata a helyes(ebb). A felirat első felét persze továbbra sem ismerjük. Ami elég nagy baj, mert a második sor – vagyis a pentameter – első fele hibás; az „Uladislus” metrikailag nem stimmel, hisz az utolsó szótag a diphtongus miatt csak egyetlen hosszú szótag lehet. A király neve Taurinusnál három hosszú szótag: „Optimus interea Vladislaus Ungariae rex” (Stauromachia, 2,1), ill. „Commiseratus eam, rex Vladislaus ita inquit” (Stauromachia, 4,243). Hassensteini Bohuszlávnál kicsit más, ott az első W hosszú ú: „Rex Wladislaus recto moderamine pensat” (FÓGEL JÓZSEF: II. Ulászló udvartartása. Budapest 1913, 104.)

számára készült.²⁴¹ Több Budán – a Cassianus-mester stílusában – miniált corvinában ekkor festették át Mátyás címereit és igazították át névbetűit, s lett az „M R” rövidítésből „W R”.²⁴²

Mutatkoztak azonban árulkodó jelek is. Nem ismerünk olyan firenzei díszkódexet, amelyet Ulászló rendelt volna meg, sőt, a Mátyás számára 1489–1490-ben másolt és díszíteni kezdett kötetek mind Firenzében maradtak.²⁴³ Abbahagyták Budán a reprezentatív, aranyozott bőrkötések készítését: csupán néhány olyat ismerünk, a melyen ott a Jágelló-sas,²⁴⁴ és az a könyvkötő, aki Mátyás számára dolgozott, szinte egyik pillanatról a másikra eltűnt az udvarból. A monumentális bronzszobrászat sem tartozott az Ulászló által előnyben részesített műfajok közé, kivált nem annak antikizáló, mitológiai figurákat szerepeltető változata. Ideig-óráig még maradtak Budán jobb itáliai mesterek, bár épp Giovanni Dalmata magyarországi tartózkodásáról nincs adatunk 1490 után.²⁴⁵ Az új uralkodó Visegrádon jelenlegi ismereteink szerint nem építkezett, Budán viszont igen: előkerült néhány olyan all’antica kőfaragvány (például egy vörösmárvány baluszterpillér), amelyet az ő címere díszít,²⁴⁶ és írott források tudósítanak egy nevét megörökítő feliratról is a palotában (1502 vagy 1507).²⁴⁷ A

²⁴¹ Ez rögtön kitűnik, ha a lapot átvilágítjuk, akár a címet vizsgáljuk, akár a „W” monogramot. Nincs alattuk semmi más.

²⁴² Például a müncheni Beda Venerabilis-corvina és a Holkham Halli *Evangelistarium* címlapjain.

²⁴³ Ld. erről ANGELA DILLON BUSSI: Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról. In: *Uralkodók és corvinák 2002*, 55–62; ANGELA DILLON BUSSI: Le biblioteche di Mattia Corvino e di Lorenzo il Magnifico: Confronti e tendenze. (Con alcune note sulla ritrattistica Laurenziana e Corviniana. In: *Italy & Hungary 2011*, 231–265; LOUIS A. WALDMANN: Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and his Sons, Jacopo and Raffello del Tedesco. In: *Italy & Hungary 2011*, 454–457.

²⁴⁴ Philostratus-kódex (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 417.); Hieronymus-kódex (Bécs, ÖNB, Cod. 644.); Beda Venerabilis-kódex (München, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 175.). Ez a három kötet a corvina aranyozott bőrkötéseit utánozza, de azonos bélyegzőjük nincs a corvina-kötésekéivel; a Philostratus- az architektonikus, a Hieronymus- az ötkörös, a Beda Venerabilis-corvina pedig a hangsúlyozott középdíszesek imitációja. Külön kérdés a västeråsi Augustinus-ősnymtatvány esete (Róma, Sweeney-Pannartz, 1470; GW 2876) (Västerås, Stadsbibliotek, Ink. 21.), amelynek kötéstábláin nincs címerpajzs sem, de mai ismereteink szerint az egyetlen, amelyen a corvina-kötések bélyegzői együtt szerepelnek más bélyegzőkkel. ROZSONDAI MARIANNE: Kinek készült valójában Nagylucsei Orbán Psalteriuma? In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. Budapest 2002, 238., 4. kép

²⁴⁵ RÖLL 1991, 132–133.

²⁴⁶ Budapest, BTM, ltsz.: 73.79.3. BALOGH 1974, 37., a 40. lapon a 12. kép; BALOGH 1985, 14. A további budai darabokról: FEUERNE 1986, 40–41 (22. ábra). A budai baluszter-elemek esztergomi, váci összefüggéseiről: MIKÓ 1988, 134–136., 11–18. kép. További irodalom: Braunschweig 1991, 482 (393. sz.), képe a 267. lapon; Pannonia Regia 1994, 344–345 (VII-16.a. sz.) (VÉGH ANDRÁS).

²⁴⁷ A felirat három verzióban maradt ránk a forrásokban: „Wladislai regis hoc munificum Opus 1502.” (BALOGH 1966, I., 56, 57 – Omichius); „Wladislavi regis hoc est magnificum opus.” (Nincs

budai királyi vár Ulászló-kori all'antica faragványait azonban pusztán a stíluskritika eszközével lehetetlen elkülöníteni a Mátyás-koriaktól. Nincs a kezünkben tehát olyan objektív eszköz, amellyel kiválogathatnánk az Ulászló-kori reneszánsz kőfaragványokat.

Többen megkísérelték mégis, hogy II. Ulászlóhoz kapcsolják a budai várpalota all'antica kiépítésének jelentős(ebb) részét, ám azt feltételezni, hogy nem Mátyás, hanem csupán utódja építette az all'antica részek zömét, nem igazán ésszerű, bizonyítani pedig nem lehet. Valószínű, hogy mi, a kései utókor épp a humanista források alapján többet érthetünk meg Mátyás műpártolásából, mint amennyit Ulászló annak idején felfogott belőle. Nem lehetetlen, hogy a budai palota antikizáló kiépítésében több volt a szerepe, mint amilyen a könyvtár továbbfejlesztésében. Hogy az all'antica építészet mit jelentett a király és tanácsadói számára, azt a prágai vár Ulászló-szárnyán lehet lemérni.²⁴⁸ A hatalmas, késő gótikus boltozatú terem all'antica ablakainak köszönhetően a budai palotát – 1490 után a cseh király állandó tartózkodási helyét – is szimbolizálta Ulászló másik országában.²⁴⁹ A budai palotára vonatkozó építészeti allúzió egyértelmű: az Ulászló-termet magába foglaló szárny egy kevésbé feltűnő helyén Mátyás-embléma jelenik meg, a kerek kút.²⁵⁰ A külső homlokzaton, az egyik ablak fölött olvasható építési feliratot azonban minusculákkal vésték – bár

évszám! BALOGH 1966, I., 57. – Gerlach); „Wladislai hoc magnificum opus Anno M. V.II.” (BALOGH 1966, I., 57. – Schweiger). A felirat évszámát római számmal írhatták, innét a szövegromlás. A feliratos budai fragmentumok között van egy „...LAV...” betűcsoportot hordozó, vörösmárvány fríz-töredék, amely az Ulászló-felirat része lehet, de csak akkor, ha a Stephan Gerlachnál fennmaradt szöveget vesszük alapul, mert Ömich és Schweiger a nevet másként hozza, épp az inkriminált helyen V nélkül. Meg kell jegyezni, hogy ez a fragmentum nem volt bronzbetűs soha; a szélesebb betűvonalak mélyének rusztikusabb megmunkálása csupán az árnyékhatást szolgálta. A mélyedés túl lapos, a vékony betűszárak árka viszont élben végződik. BALOGH 1966, I., 128; JOLÁN BALOGH: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst. Graz 1975, 88., 43. kép. Balogh Jolán a darabot 1966-ban a Mátyás-kori töredékek között közölte, ám a harmadik betűt, a V-t – amelynek kezdete egyértelműen kivehető – elhagyta a szövegközléséből.

²⁴⁸ EVA ŠAMÁNKOVÁ: Architektura české renesance. Praha 1961, 12–16; VÁCLAV MENCL: Architektura. In: *Pozdné gotické umění v Čechách...* 1984², 76–98; ERICH HUBALA: Palast- und Schloßbau Villa und Gartenarchitektur in Prag und Böhmen. In: *Renaissance in Böhmen. Geschichte, Wissenschaft, Architektur, Plastik, Malerei, Kunsthandwerk.* Szerk. FERDINAND SEIBT. München, 1985, 31–52; TOMÁS DURDÍK – PETR CHOTĚBOŘ: Die Ausstellung der Prager Burg während der Regierung von Wladislaw Jagiellone. In: *Várak a későközépkorban / Die Burgen im Spätmittelalter.* Szerk. JUAN CABELLO. (Castrum Bene 2/1990.) Budapest 1992, 340–350.

²⁴⁹ MARTIN WARNKE: Spätmittelalter und Frühe Neuzeit 1400–1750. (Geschichte der deutschen Kunst, 2.) München 1999, 28–31.

²⁵⁰ PETR CHOTĚBOŘ: Die Frührenaissance in der Umgestaltung des königlichen Palastes der Prager Burg. Előadás az ELTE Mátyás-konferenciáján (Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance) Budapesten, 2008. május 21-én. Megjelenik a kongresszus aktáiban. Az adatra Végh András hívta fel a figyelmet.

óriási betűkkel –, és fogalmazásmódja is teljesen tradicionális (1493), ellentétben a budai, humanista kapitálissal írott, tartalmilag is antikizáló feliratokkal.²⁵¹ Egyébként a Magyar Királyság fővárosában sem csupán reneszánsz építészeti faragványok fűzhetők az új uralkodó nevéhez, hanem gótikusak is.²⁵² A gótika mégoly modern formulái azonban Budán jóval kevésbé voltak feltűnőek (jobban belesimultak a gótikus környezetbe), mint a másféleségük miatt erősen elütő, all’antica idézetek Prágában.

Ma úgy látszik, hogy Ulászló – a budai palota mellett – csupán Nyéken, a királyi vadaskertnek már a Mátyás-korban is reneszánsz faragványokkal díszített palota-együttesét bővítette tovább igazán komoly mértékben; az ott emelt két épület eddigi feltárásain sok faragvány került elő az ő címerével, illetve monogramjával.²⁵³ A Mohács utáni források – Magnus Gruber²⁵⁴ és Oláh Miklós²⁵⁵

²⁵¹ HELLMUT LORENZ: Spätgotik und Renaissance in Mitteleuropa – ein „Stil zwischen den Stilen“? In: Die Länder der Böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagellonenkönige. Hrsg. EVELIN WETTER. (Studia Jagellonica Lipsiensia, 2.) Ostfildern 2004, 31–34; FRANZ BISCHOFF: Benedikt Ried: Forschungsstand und Forschungsproblematik. In: Uo. 91–92.

²⁵² EMESE NAGY: Die gotische Architektur im Königspalast von Buda. In: *Braunschweig 1991*, 245–249; FARBAKY PÉTER: A buda i király palota Mátyás és a Jagellók idején. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, XXIX. Budapest 2001, 212–213; *PAPP 2005*, 13–20., 1–47. kép

²⁵³ BALOGH 1966, I., 161–167; BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest 1985, 157–159; HORLER MIKLÓS: A buda-nyéki királyi villa épületei. *Ars Hungarica* 14 (1986) 51–80; FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki villák építéstörténetéhez. In: *Horler Miklós emlékkönyve 1993*, 259–268; FELD ISTVÁN: A nyéki királyi villák. In: *Pannonia Regia 1994*, 348–349; FELD ISTVÁN: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építészet elterjedése Magyarországon. A régészeti kutatások és a rajzi rekonstrukciók szerepe és jelentősége. In: *Détshy Mihály emlékkönyve 2002*, 168–171; HORLER MIKLÓS: Újabb adalékok a buda-nyéki királyi villa épületeinek történetéhez. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS FERENC. Budapest 2004, 53–65; FELD ISTVÁN: A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadaskastély–nyaraló a budai hegyekben. In: *Koppány Tibor emlékkönyve 2008*, 21–42.

²⁵⁴ Magnus Gruber 1531-ben nem említi Ulászlót építtetőként, jöllehet Oláh mellett ő az, aki (ráadásul Oláhnál korábban) legalább egy bővített mondatot szentelt a nyéki vadaskertnek s az ott álló épületnek: „Caeterum, si ab arce Budensi paululum progressus fueris prope coenobium Sancti Pauli, reperies vivarium omnis fere generis feras continens longe amoenius ac spatiosus Strigoniensi, in cuius ingressu palatium est plane regium. Hungari locum hunc Negk vocant.” *MIKÓ 2002*, 241. Azt is meg kell jegyeznem, hogy Magnus Gruber Duna-leírásának 2002-ben közzétett szövegét a Nyékkal kapcsolatos kutatások máig nem vették figyelembe.

²⁵⁵ Hungaria 5,12: „Ad septentrionem ferarium est regis, cui nomen est Nyek, cingens vallo non tantum sylvosum montem, sed prata etiam latissima in ambitum trium miliarium Hungaricorum feris variis abundans. Lateri huius annectitur aula, magnificis extructa aedificiis Wladislai regis impensis. Supra mons divi Pauli cernitur sylvosus monasterio fratrum Eremiterum et corpore Pauli primi eremitaie olim clarus.” Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila. Edd. EPERJESSY, COLOMANNUS–JUHÁSZ, LADISLAUS. Budapest 1938, 9.

A Hungaria szövegének filológiai problémáihoz: FODOR ISTVÁN: Oláh Miklós Hungariája. Egy ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai. (Humanizmus és reformáció, 17.)

– kiemelték a vadaskerti épületek (*palatium, aula, magnifica aedificia*) nagyszerűségét. Oláh Miklós írta le, hogy a vadászkastélyt Ulászló építette.

Bár Bonfini, udvari történetíró lévén, hosszan tárgyalta Ulászló uralkodását is, egyáltalán nem dicsérte a művészetek pártolójaként – összefüggésben állhatott ez azzal, hogy a király műveltségéből hiányzott a humanista összetevő, amely az olasz *historicus* értékrendjében oly fontos szerepet játszott. Azoknak az itáliai – főleg firenzei – humanistáknak a számára, akik Mátyásról panegyricusokat írtak, 1490 után a budai királyi udvar érdektelenné vált. Ulászlót az ókori kultúra eredeti emlékei sem foglalkoztatták különösebben. Az a római kőfaragvány-együttes ugyanis, amelyet Mátyás hozatott a két római provincia, Pannonia és Dacia területéről Budára – saját családja római eredetét is bizonyítva –, hamarosan szétszóródott. Ritoókné Szalay Ágnes kutatásaiból tudjuk, hogy nem sokkal 1500 után ezek már nem voltak azonos helyen: az egyik feliratát vingárti Geréb László kalocsai érsek (1501–1502) budai palotájában, a másikat bácsi várában jegyezték föl, a *gens Valeria* – Mátyás „rokonsága” – pannóniai ágát igazoló szarkofágot pedig Hans Puchler budai német kereskedő szerezte meg. Más római faragványokat is látni lehetett a városban: a nádor, Geréb Péter házában vagy a plébánosnál.²⁵⁶ A királyi palotában azonban ilyen kő feliratát nem jegyezték fel.

Pedig humanisták II. Ulászló budai udvarában is akadtak.²⁵⁷ Még tevékenykedett néhány olasz és sok magyar azok közül, akik Mátyás idejében kezdték szolgálatukat: itt tartózkodott a többször említett udvari történetíró, Antonio Bonfini (nagy műve zömét már Mátyás halála után vetve papírra), az orvos Giulio Milio,²⁵⁸ azután Báthori Miklós, a váci-,²⁵⁹ és az ifjabbik Vitéz János, a veszprémi püspök,²⁶⁰ majd Szatmári György²⁶¹ és az általa vezetett kancellária

Budapest 1990. A kötet 77. lapján idézett *Nyek* feloldása sajnos téves, nem Kápolnásnyékről van szó.

²⁵⁶ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A római fölíratok gyűjtői Pannoniában. In: *Pannonia regia* 1994, 323. (Újraközölve, részben más képekkel: RITOÓKNÉ 2002, 85.)

²⁵⁷ FÓGEL 1913, 77–96.

²⁵⁸ FÓGEL 1913, 77–78, 93; BALOGH 1966, I., 646, 653–654, 724.

²⁵⁹ Legújabbban több cikk is a püspök halálának 500. évfordulójára kiadott tanulmánykötetben: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Szerk. HORVÁTH ALICE. Vác 2007.

²⁶⁰ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A veszprémi Camena. In: *Klaniczay-emlékkönyv* 1994, 101–109 (újraközölve: RITOÓKNÉ 2002, 137–145.); RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Humanista veszprémi főpapok. In: Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században. Szerk. V. FODOR ZSUZSA. Veszprém 1996, 94–97; SONNEVEND GERGELY: Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. In: *Veszprém reneszánsza* 2008, 121–174.

kitűnően képzett emberei: Thurzó Zsigmond,²⁶² Csulai Móré Fülöp,²⁶³ Keserű Mihály,²⁶⁴ Gosztonyi János,²⁶⁵ Brodarics István²⁶⁶ és mások. A magyarországi humanisták származásuk szerint sokfélék, de valamennyien Hungarusnak vagy Pannoniusnak vallották magukat;²⁶⁷ kapcsolataik pedig valamennyi nagy jelentőségű humanista központtal elevenek voltak végig a korszakban: Rotterdami Erasmusszal éppúgy összeköttetésben állottak,²⁶⁸ mint Philipp Melanchthonnal vagy az ókori szerzőket páriát ritkító műgonddal kiadó, nagyszerű velencei nyomdással, Aldus Manutiusszal.²⁶⁹

A budai udvarban cseh kancellária is működött, amelynek élén Schlehta János (Jan Šlechta ze Všeherd) állt, s tagjai között olyan humanisták akadtak, mint Olmücsi Ágoston (Augustinus Olomucensis [Moravus, Käsebrot]) vagy Schellenberg János (Johannes Schellenberg). Soruk később kiegészült a na g cseh humanista költővel, Hassensteini Lobkovic Bohuszlávval (Bohuslav Lobkovic Hasištejnský).²⁷⁰ Erre az időre esett a bécsi egyetem humanista átalakulása, amelynek tanárai közül többen is jó viszonyban voltak a budai humanistákkal. 1497-ben alakult meg a budai és bécsi humanistákat összefogó *Sodalitas Litteraria Danubiana*, Konrad Celtis szervezésében, a németföldi *sodalitas*okhoz kapcsolódva;²⁷¹ elnöke az ifjabb Vitéz János lett.²⁷² A pezsgő budai szellemi élet szereplőiről, a művelt egyháznagyokról írta Hassensteini Lobkovic Bohuszláv a sokat idézett – ám aligha elfogulatlan – sorokat: „... sűrűbben beszélnek a

²⁶¹ FÓGEL 1913, 44–45, 79–80; HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest 1944², 206–213; GERÉZDI RABÁN: Aldus Mantius és magyar barátai. (1945) In: GERÉZDI 1968, 219–223; FARBAKY 2002.

²⁶² BALOGH 1943, 200–201, 280–281; BÓNIS 1971, 316–318, 324–325, 345.

²⁶³ BÓNIS 1971, 316–317, 319, 327–328; KÖRMENDY 2007, 211.

²⁶⁴ FÓGEL 1913, 48, 85.

²⁶⁵ KÖBLÖS 1994, 293–295; KÖRMENDY 2007, 202–203.

²⁶⁶ SZARKA GYULA: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. (Vácegyházmegye múltjából, 4.) Vác 1947, 6–8; FEDELES 2005, 335–337; KÖRMENDY 2007, 210.

²⁶⁷ KLANICZAY TIBOR: Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban. Irodalomtörténeti Közlemények 91–92 (1987–1988) 1–19.

²⁶⁸ THIENEMANN TIVADAR: Mohács és Erasmus. (Minerva-könyvtár, 2.) Pécs 1925, 28–50; TRENCSENYI WALDAPFEL IMRE: Erasmus és magyar barátai. (1941) In: Uő: Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest 1965, 50–132.

²⁶⁹ GERÉZDI RABÁN: Aldus Manutius magyar barátai. (1945) In: GERÉZDI 1968, 204–266.

²⁷⁰ FÓGEL 1913, 87–93.

²⁷¹ ÁBEL JENŐ: Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, VIII. k., VIII. sz.) Budapest 1880; FÓGEL 1916; KLANICZAY TIBOR: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. (Humanizmus és reformáció, 20.) Budapest 1993, 50–77.

²⁷² SONNEVEND GERELY: Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. In: *Veszprém reneszánsza* 2008, 121–174.

pénzről, mint az égről, gyakrabban van ajkukon a Nemesis és Lais, mint Krisztus neve, s szinte tűrhetetlen, hogy inkább bújják Plautust és Vergiliust, mint az Evangéliumot, és Epicuros tanait nagyobb lelkesedéssel tanulmányozzák mint az egyházjogot”.²⁷³ Nem szabad azonban elfelednünk, hogy e magas rangú klerikusok műveltek voltak ugyan, de soha nem hitetlenek; és arra sem szabad gondolnunk, hogy ne tettek volna eleget egyházfői kötelességeiknek. Bakócz Tamás például, aki meghatározó alakja a kornak,²⁷⁴ úgyszólván csillapíthatatlan hataloméhsége ellenére gondot viselt például arra, hogy a lezüllött premontrei kolostorokban rendet tegyen.²⁷⁵

A humanizmusnak nálunk is – mint sok helyütt a 16. század elején – kialakult helyi változata. Ebben igen nagy szerepet játszott Janus Pannonius életműve, amely magas színvonalával és szokatlan koraiságával méltán váltotta ki a közel két nemzedékkel későbbi literátorok csodálatát is.²⁷⁶ A hazai humanisták számára nemzeti feladat lett kéziratban kallódó életművéből minél többet kiadni, s ezzel is megvédeni az országot a barbárság vadjától. Különösen sokat tett ezért az első kolozsvári reneszánsz házat építő Adrianus Wolphardus,²⁷⁷ a gyulafehérvári káptalan tagja, aki már 1512-ben Bécsben részt vett Janus Guarino-panegyricusának közzétételében.²⁷⁸ Az elégiák 1523-as bolognai kiadásában²⁷⁹ pontosan megfogalmazta, mit jelentett számukra Janus költészete:

Nemzedet ékessége s büszke virága te voltál,
tőled nyert a hazád hírnevet és ragyogást.
Általad ért el Apolló a magyarokhoz először,

²⁷³ Gerézdi Rabán fordítása. GERÉZDI RABÁN: Aldus Manutius magyar barátai. (1945) In: GERÉZDI 1968, 223.

²⁷⁴ FRAKNÓI VILMOS: Erdődi Bakócz Tamás élete. (Magyar Történelmi Életrajzok, 5.) Budapest 1889; legújabb, rövid életrajza: HORVÁTH RICHÁRD: Bakócz IV. Tamás. In: Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk. BEKE MARGIT. Budapest 2003, 228–232.

²⁷⁵ MÁLYUSZ 1971, 228–233.

²⁷⁶ GERÉZDI RABÁN: Egy költői hírnév utóélete. (A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban) (1962) In: GERÉZDI 1968, 48–67.

²⁷⁷ GERÉZDI RABÁN: Egy költői hírnév utóélete. (A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban) (1962) In: GERÉZDI 1968, 62–63. Ld. még RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantioncula. (1980) In: RITOÓKNÉ 2002, 196–197; valamint JANKOVITS LÁSZLÓ: Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében. (Humanizmus és reformáció, 27.) Budapest 2002, 45–46.

²⁷⁸ RMK III 176 Vö. ERNUSZT 1939, 29–30; GERÉZDI RABÁN: Egy költői hírnév utóélete. (A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban) (1962) In: GERÉZDI 1968, 53.

²⁷⁹ RMK III 256; App. H. 172.

érted járt örömet itthoni csúcsokon is.
 Fényes szellemed úzte a barbár szókat el innen,
 s bölcs Cicero nyelvén szól temiattad a nép.
 Első példa vagy: arra tanítasz, hogy nem lehetetlen
 zengni paraszt lanton római énekeket,
 mely csak a véres Marsnak volt szentelve, de mostan
 Phoebus Apollónak általad oszlopa lett.²⁸⁰

A Bolognában, Bécsben, Krakkóban megjelent Janus-kötetek nemcsak a pannoniai költő életművét tették Európa-szerte közismertté, hanem a szerző munkáját gondozó hazai humanistákat és mecénásaikat is. A Mátyás királyról máig ható pozitív kép is ebben a korban alakult ki, és rögzült a hazai írástudók jóvoltából, nem utolsósorban a király műveltség- és művészetpártolása, s kiváltképp annak kiválóan megszervezett kortárs humanista propagandája miatt.

Janus Pannonius, majd Francesco Bandini vagy Antonio Bonfini jól ismerték azt az antik latin nyelvezetet, amelyen a művészetről, annak esztétikai vagy morális problémáiról korszerűen szólni lehetett. Arról azonban ma még alig tudunk valamit, hogy a Jagelló-kori humanisták számára ilyen kérdések felvetődtek-e. Építészeti ekphrasist ők is írtak. A morva eredetű, Bakócz Tamás esztergomi, majd Várdai Ferenc gyulafehérvári udvarában időző Stephanus Taurinus (Stieröxel) például a *Stauromachiában* (az 1514-es parasztháborúról szóló kiséposzában) himnikus hangon szólt a budai palotáról:

Orma az égbe szökik, kinccsel tündököl a táblás
 mennyezet, és szinarany diszítés fedi fent a gerendát.

²⁸⁰ Tóth István fordítása. TÓTH ISTVÁN: A gyulafehérvári humanista költészet antológiája. „Költők virágoskertje.” Budapest 2001, 27–28. A latin szöveg facsimiléje uott, 29; kiadva: Iani Pannonii opusculorum pars altera. Traiecti ad Rhenum 1784, 289–290.

(...)

Tu decus, et populi flos delibatus, et ingens

10 Gloria, tu patriae splendor erasque tuae,

Per te Pannonios invisere coepit Apollo,

Per te Pannoniis collibus ire iuvat.

Macte animi, primus qui barbara verba fugasti,

Pannoniosque facis cum Cicerone loqui.

15 Tu primus latio docuisti posse lepore

Et canere Argolica carmina culta chely.

Sparsisti augustum tu denique nomen in orbem

Per te immortalis patria facta tua est.

Gradivo fuerat nuper quae sacra cruento,

20 Tu duce, nunc Phoebus clara Trophaea refert.

(...)

Szép mozaikpadlón Phidias ragyogó figurái,
domborművek a boltozaton s lecsiszolva, tükörként
nagy fénnel ragyogó szobrok, mint parosi márvány.
Öntött, sárga arany vésett ajtóinak éke
roppant termeiben bíbor kő, szép elefántcsont
s foltos onyx fénylik vegyesen zöld színű smaragddal
s hőforrás vize csillámlik körülöttük.²⁸¹

Nagyszombati Márton az 1523-ban megjelent – Taurinus művét követő – *Epistolae procerumban* még emelkedettebb stílusban dicsőítette – Mátyás szellemét idézve – az épületet:

Tárt pitvarló udvarain sugaraztak a bíbor
kárpitok és tölgy volt ajtaja, tág küszöbe;
ajtófélfá nemes márvány volt hóerezéssel.
Boltozat és kupola tündöklőn vakított,
és villództak a termek: festve a fal figurákkal
és a gerendaducok s bíbor-arany nyoszolyák...²⁸²

²⁸¹ Fordította Muraközy Gyula. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Kiad. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1982, 233. A latin szöveg: Stephanus Taurinus Olomucensis: *Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum*. Ed. LADISLAUS JUHÁSZ. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saec. XVI.) Budapest 1944, 9.

(...)

190 Tollit ad astra caput laqueataque tecta coruscis

Divitiis crassoque trabes absconditur auro.

Istic Phidiacis lucent asarota figuris,

Fornicibus crustata domus Paroque politae

Effigies instar speculi de marmore fulgent

195 Ornant caelatos aes fulvum et fusile postes

Purpuream sardam, maculosum onychen, ebur alta

Atria sustentant viridi distincta smaragdo,

Circumquaque calet vitreis fons limpidus undis.

(...)

²⁸² Majtényi Árpád fordítása. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Kiad. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1982, 308. A latin szöveg: *Analecta nova...* 1903, 246.

(...)

Illic purpureis radiabant ampla tapetis

Atria, sic querulae limina lata, fores,

Atque colorati niveo de marmore postes

Splendebant pariter, daedala tecta tholi,

495 Ast intus pulchris habitacula picta figuris,

Transversaeque trabes, purpureique thori.

(...)

Mátyás, a nagy király – hajdan fényes, ekkor már romladozó – palotája az aranykor képévé magasztosult. Taurinus, vagy Nagyszombati Márton költeménye is humanista olvasat volt, mint korábban az itáliai írástudóké, csak hogy Mátyás uralkodására emlékezve nem az eljövendő, sőt újra elérkezett aranykorról szólt, hanem a visszavágyott hajdaniról. A valóságot és a fikciót szövegteremtő erővel összemontírozó Bonfini tollán Plinius szavai keltek életre, Nagyszombati Márton művében csupán a költői képek bőséges zuhataga ragadja magával az olvasót.

A Jagelló-udvar humanistáinak a művészet iránti érdeklődése nem annyira írásaikon, mint inkább a személyükhöz kapcsolható műalkotásokon keresztül volna mérendő, bár ezekről keveset tudunk. Olmücsi Ágoston például a királyi könyvtárból megszerzett néhány corvinát,²⁸³ köztük Leon Battista Alberti *De re aedificatoria*ja is. A Firenzben, a z Attavante-műhelyben illuminált kéziratban gondosan eltüntette a Mátyásra utaló jeleket (a címereket és az emblémákat), és a kódexet új, aranyozott reneszánsz bőrkötésbe köttette Budán.²⁸⁴ (Alberti műve

²⁸³ Az alább tárgyalandó Alberti-kódexen kívül egyelőre a vatikáni *Suetonius-kódex*ről tételezzük fel, hogy a Corvinából került Olmücsi Ágostonhoz. A Cod. Ottob. Lat. 1562. jelzetű pergamenkézirat fol. 2r címere utólagos, de a címerábra alatt nem látszik semmi. Ugyanezen a lapon olvasható az olomouci székesegyház könyvtárának possessor-bejegyzése: „Ex Biblioth: Cath: Ecclae Olom:”. A kódexet a svéd királyi könyvtár 1650-es leltárában lehetett azonosítani: „Suetonij Caesares” (Katalog öfver handskrifterna i Kungl. biblioteket i Stockholm skriven omkr. 1650. under ledning av Isaac Vossius. Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Holmiensis c. annum MDCL. ductu et auspicio Isaac Vosii conscriptus. Utg. med förord pa svenska och engelska samt med register av CHRISTIAN CALLMER. Stockholm 1971, facs. p. 14., és p. 197.), de ez csak a kézirat Olomouc–Stockholm–Róma útvonalára ad eligazítást. Kérdés, hogy tényleg Budáról s a Corvinából származik-e a kódex? Egyelőre a Fonzió-bejegyzések a bizonyítékok, amennyiben csakugyan Fonzióié. *Bibliotheca Corviniana* 1990⁴, 58 (145. sz.), CLVII. tábla. – Újabb korú kötése kartonra kasírozott barna bőr, aranynyomással; gerincén hat borda, oromszegője sárga-kék, metszése vörössel spriccelt. A könyvkötő a lapokat erősen körbevágta. A latin szövegbe a görög szavakat nem mindenütt írták be.

Érdekes, hogy Ivo Hlobil és Eduard Petrů monográfiája ezt a *Suetonius-kódex*et nem ismeri (HLOBIL–PETRŮ 1992, HLOBIL–PETRŮ 1999, mutatók), pedig egészen biztos, hogy Olmücsi Ágostoné volt. A dolog érdekességét fokozza, hogy monográfiájuk cseh változatában hivatkoznak a Művészettörténeti Értesítőben 1985-ben megjelent cikkemre (ld. a következő jegyzetet), ahol helyesen ismertettem – a magyar kutatásban elsőként – az olomouci Alberti-corvina possessor-címerét, és ahol a *Suetonius-kódex*et is bevontam Olmücsi Ágoston könyvei közé, hivatkozva persze az adatot elsőként közlő Csapodi-házaspár művére, valamint Körmeny Kingára, aki a kódexre eredetileg rábukkant.

²⁸⁴ MIKÓ ÁRPÁD: Az olomouci Alberti-corvina – Augustinus Olomucensis könyve. *Művészettörténeti Értesítő* 34 (1985) 65–72; MIKÓ ÁRPÁD: Il *De re aedificatoria* e la corte di re Mattia Corvino. *Nuova Corvina. Rivista Italianistica*. N. 16, 2004, 71–76; GYÖRGY DOMOKOS: La corvina albertiana di Olomouc. *Nuova Corvina. Rivista Italianistica*. N. 20, 2008, 117–121.

íránt inkább humanistaként és nem építetőként érdeklődött.) Nemcsak gazdag könyvtára, hanem régiség- és éremgyűjteménye is volt.²⁸⁵ Több pogánypénzes edényt is birtokolt.²⁸⁶ A *Sodalitas Litteraria Danubiana* – talán inkább jelképes, mint rituális – használatára például színaranycsészét biztosított, amelyet eredeti antik pénzek díszítettek.²⁸⁷ A Bacchusnak dedikált csészén olvasható disztichon utal az edény – csak a beavatottak számára érthető – funkciójára is. „Phoebigenum sacrata cohors et mysticus ordo | hac patera Bacchi munera larga ferant” (Phoebus fiai, a költők szentelt serege és misztikus társasága Bacchusnak ezzel a csészéjével gazdag áldozatot mutasson be). Az edény peremére vésett felirat Vergilius-idézettel zárul, amely – a cumaei szibilla szavaival – az avatatlanokat szólítja fel távolmaradásra: „Procul hinc procul este prophani.”²⁸⁸ (Arrább innen, avatatlanok, arrább!)

Az aranypatera készítése helyében máig van bizonytalanság. Hassensteini Lobkowicz Bohuszlávnak Olmüci Ágostonhoz 1505-ben írott leveleiben szó esik Augustinus értékes *scyphus*áról, amelyet Prágából Franz Freisinger vitt Brünnebe, majd onnét a tulajdonosa valahogyan Budára utaztatta.²⁸⁹ A Grünes Gewölbe

²⁸⁵ HLOBIL–PETRŮ 1992, 122–123; HLOBIL–PETRŮ 1999, 158–159.

²⁸⁶ Ld. a következő jegyzeteket; Ivo Hlobil említi 1513-ban a boroszlói székesegyház számára hagyott edényét is.

²⁸⁷ Drezda, Staatliche Kunstsammlungen, Grünes Gewölbe, ltsz.: IV/40. JEAN LOUIS SPONSEL: Das Grüne Gewölbe zu Dresden, II. Leipzig 1928 2–5, 152; GENTHON ISTVÁN: Egy budai humanista aranycsészéje. Budapest 1934 (kny. Tanulmányok Budapest Múltjából, III. kötet) 4–7., 2. kép; HEINRICH KOHLHAUSSEN: Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540. Berlin 1968, 398–399., 572. kép; Kunsthandwerk der Dürerzeit und der deutschen Renaissance. Berlin 1971, 110., 48. kép; Renaissance in Österreich. Wien 1974, 211–212 (565. sz.); Schallaburg 1982, 350–351 (303. sz.) (PAJORIN KLÁRA); MIKÓ ÁRPÁD: Az olomouci Alberti-corvina – Augustinus Olomucensis könyve. Művészettörténeti Értesítő 34 (1985) 68., 8. kép; HLOBIL–PETRŮ 1992, 124–125; Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. III. Olomoucko. Szerk. IVO HLOBIL – MAREK PERŮTKA – MICHAL SOUKUP. Olomouc 1999, 69–72 (36. sz.) (LUBOŠ KONEČNÝ – PAUL ARNOLD); HLOBIL–PETRŮ 1999, 160–161; Bayern – Ungarn 2001, 222–225 (4.22. sz.) (WOLFGANG PETZ); JAN BAŽANT: The Death of Bacchus and the Salvation of the Human Soul. Meditations on a golden bowl from the year 1508. In: Gedenkschrift Ulrike Horak. Papyrologica Florentina XXXIV. Firenze 2004, 511–525; Európa színpadán 2009, 78–79 (MAROSI ERNŐ).

²⁸⁸ Aeneis 6,258.

²⁸⁹ Bohuslai Hassensteini a Lobkowicz epistulae. Edd. JAN MARTINEK – DANA MARTINKOVÁ. Tom. II. Epistulae ad familiares. (Bibliotheca Teubneriana) Leipzig 1980. 1505. április 2.: „...cyphus tuus Pragae est; timuit enim pericula viarum atque ideo Ungariam proficisci noluit. quid eo deinceps velis, Francisco committe...” (110: 32–34; no. 104.); 1505. augusztus 4.: „...cyphus tuus, ut spero antequam hae litterae tibi reddentur, Brunnam apud Franciscum cognomento Freisinger erit. quomodo autem deinceps Budam perferatur, tu curabis. ...” (112: 29–32; no. 107.); 1505. november 11.: „...cupio etiam certior abs te fieri, an cyphus iam pridem ad te missus tibi redditus sit...” (114: 23–24; no. 114.)

csészéjén látható 1508-as felirat lehet utólagos, de az edény fenekére vésett címer és a dedikáció biztosan egykorú, s ha 1505-ben ez készült volna a budai humanista számára, miért nem került rá a címer rögtön a készítés helyén? Bár tartották már nürnbergi, prágai munkának is, nem zárható ki magyarországi eredete sem.²⁹⁰ Budai Udalricus – gyulafehérvári kanonok, egy időben kancelláriai alkalmazott – „pogánypénzes” kelyhe például Erdélyben készült, Evelin Wetter megtalálta kétségtelen – persze nem „pogánypénzes”, hanem a szokásos formákat felhasználó – párhuzamát.²⁹¹ A két ötvösművet, Olmücsi Ágoston csészéjét és Budai Udalricus kelyhét nem választja el időben túl nagy távolság egymástól. A „pogánypénzes” edények később elterjedt divatjának e két igen korai emléke – mondhatni: inkunábuluma – mindenesetre a késő középkori Magyarországhoz kapcsolódik.

Vajon mennyire volt szoros a kapcsolat az udvari, humanista elit műveltsége, és a Jagelló-kori all’antica művészet között? A magas presztízsértékű, modern művek megrendeléséhez ekkor már nem kellett mindig az új típusú műveltség, állhatott mögötte a divat is. Szinte biztosra vehetjük azonban, hogy az antikizáló alkotásoknak – mint az aranycsészének – volt olyan jelentésrétegük, amely csak a „beavatottak” számára volt érthető, amely csak számukra szólalt meg. Mint a címerképek mitológiai figurái esetében: Vásárhelyi Gergely 1526-ban kapott címere a lernai hidrával küzdő Herculest ábrázolta, akit a címerábrát gondosan leíró, száraz szöveg nem nevezett nevén, de akit a műveltek rögtön felismerhettek a miniatúrán.²⁹² Kisserényi Ferenc alkincstartó elveszett armálisa (1518) erre a kettős értelmezhetőségre szó szerint is kitért: ami az adománylevél szövegében jogásznnyelven leírva szárnyas ló volt csupán, az a

²⁹⁰ Korábban (1985) úgy gondoltam, hogy a Lobkowicz Bohuslav Augustinushoz írott leveleiben említett *scyphus* nem azonos a ma meglévő *paterával*, ám ebben ma már nem vagyok annyira biztos. A levélben mindenesetre görög szó, a *skyphos* szerepel (latinosan írva), a csésze feliratában viszont latin szó, a *patera* a l, így a kettő valószínűleg nem azonos. A kész fésszel kapcsolatban azonban több kérdés is fölvetődik. Az egyik az, hogy hol készítették az aranycsészét, ha Prágából indították útnak. Prágában ekkor egy ilyen tárgy ugyanúgy társtalán, mint bárhol másutt; párhuzama Nürnbergben sem kínálkozik. A másik kérdés: miért nem Budán készítette el Augustinus, ahol éppenséggel voltak ötvösök, vagy ha nem Budán, akkor miért nem valahol Budához közelebb, például a felső-magyarországi bányavárosokban vagy Erdélyben? Jó ötvös akadt volna erre felé is, az antik aranypénzekről nem is beszélve. Rövidebb lett volna az edény útja Budára.

²⁹¹ WETTER 2003, 535.

²⁹² Budapest, MOL, Dl. 50.254. NYULÁSZINÉ 1987, 130., LIV. tábla; MIKÓ 1995, 256.

tanultak számára ugyanakkor a szárnyas, isteni paripa: Pégasos.²⁹³ Egy all'antica műnek gyakran van kettős olvasata.

2. Beatrix királyné Esztergomban (1490–1500)

1490-ben Beatrix királyné kénytelen volt elhagyni a budai királyi palotát és berendezkedni Esztergomban. Ekkor épülhetett át az érseki palota az ide költöző, javarészt olaszokból verbuválódott, kibővült érseki udvartartás számára. Több gondosan megmunkált vörösmárvány építészeti faragvány ebből az időből való (különösen szép egy szőlőfüzérrel díszített ívezet, amelynek két darabja maradt fenn),²⁹⁴ s ekkorra lehet keltezni egy reprezentatív – vázákkal, kandeláberrel díszített – balusztrád töredékeit is, amelynek II. Ulászló monogramos, Jagelló-sasos párhuzamai Budáról és Vácról ismertek.²⁹⁵ Egy delfines fríztöredék és egy lándzsa alakú levelekkel és felfűzött korongsorral dekorált konzol tartozik még ehhez a faragvány-együtteshez.²⁹⁶ Nagyon valószínű, hogy ekkor készültek a vár

²⁹³ „Equus est praeterea in eadem parte alatus, quem eruditorum turba pegason, hoc est equino capite volucrum nuncupat, candido tutus colore depictus...” Az eredeti címereslevél elveszett, vagy lappang; szövegének csak másolata ismert: ÁLDÁSY ANTAL: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei, 2. kötet. 1092–1600. Budapest 1923, 82–83 (92. sz.); MIKÓ 1995, 256. Kisserényi Ferenc Várdai Pál, ill. Thurzó Elek alkincstartója volt: SOÓS FERENC: Magyarország kincstartói, 1340–1540. Budapest 1999, 60, 63.

²⁹⁴ FEUERNÉ 1977, 217., 50. kép. Feuerné a szőlőfürtös ívezet-töredéket Bakócz Tamás esztergomi palotájából származtatta, és stílusban a pesti belvárosi főplébánia-templom Nagyrévy-tabernákulumához kapcsolta, amelyet 1503 és 1506 közé keltezett. Az elmélet több ponton inog. Nagyrévy András 1480 és 1506 között volt a templom plébánosa, 1495-ben már címzetes thermopylaei püspökként, 1496-ban pedig már Ippolito d'Este vikáriusaként szerepel. A püspöki címer alapján tehát legkorábban 1495-re datálhatjuk a tabernákulumot (PATTANTYÚS 1998, 219–221.). A nyitrai székesegyház csak 2007-ben ismertté vált, és 2008-ban közölt reneszánsz tabernákulum 1497-ben készült, ez a Nagyrévy-tabernákulumhoz lényegesen közelebb áll stílusban, mint a Pest városáé. Esztergomban viszont 1506/1507-ben már a Bakócz-kápolna épült, s az azon ténykedő olasz mesterek teljesen másképpen dolgoztak, éppen a díszítőfaragványok stílusa nagyon más. Summa summarum, az esztergomi szőlőfürtös ívezetet szerintem a 15. század végére indokoltabb datálni, mint a 16. század elejére.

²⁹⁵ MIKÓ 1988, 134–136, 139–140., 11–18. képek

²⁹⁶ A delfines töredék: Esztergom, Vármúzeum, 66.42.3. BALOGH 1966, I., 128; *Pannonia Regia* 1994, 356 (VII-26. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD), a korábbi irodalommal, és a fragmentum pontos előkerülési helyének első publikálásával. A konzol: Esztergom, Vármúzeum, 66.48.1. Az esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Szerk. BUZÁS GERGELY – TOLNAI GERGELY. (Az Esztergomi Vármúzeum füzetek, 2.) Esztergom 2004, 202 (40/3. sz.) (KLINGER LÁSZLÓ). Az ugyanebben a kiadványban (valamint a Vármúzeum állandó kiállításán jelenleg is) látható rekonstrukció,

régi lakótornyában azok a reneszánsz freskók is, amelyekből csupán négy erény képe maradt ránk *in situ*, lehullva pedig más képek töredékei is, egyebek között planéta-ábrázolások.²⁹⁷ Úgy tűnik fel, a tornyot ez idő tájt tették lakályosabbá, és

amely ezt a konzolt és az előző delfines frízt egyetlen építmény részeként mutatja be, nem indokolja semmi. Az egyes elemek szerkezeten belüli ideális helye *stimmel*, de maga az együttes nem több, mint tetszetős illúzió.

²⁹⁷ JOLÁN BALOGH: *Magister Albertus pictor Fiorentinus*. In: *Annuario* 1947. Istituto Ungherese di Storia dell'Arte. Firenze 1948, 74–80. A magyar szakirodalomban a freskók Balogh Jolán javasolta 1490-es évekbeli, relatíve „kései” datálása vált elfogadottá: RADOCSAY DÉNES: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest 1954, 78–79, 134–135; RADOCSAY DÉNES: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest 1977, 26, 131–132. (A teljes korábbi irodalom felsorolásával.) Ld. még BALOGH JOLÁN: *A késő-gótikus és a renaissance-kor művészete*. In: *Magyar renaissance. Magyar Művelődéstörténet*, 2. Szerk. DOMANOVSKY SÁNDOR. Budapest [1939], 580–581; ENRICO HORVÁTH: *Il Rinascimento in Ungheria*. (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma, 20–24.) Roma 1939, 100; RADOCSAY DÉNES: *Magyarországi reneszánsz művészet*. (Művészettörténet, 34.) Budapest 1959, 26–27; BALOGH 1966, I., 528; DERCSÉNYI DEZSŐ – ZÁDOR ANNA: *Kis magyar művészettörténet*. (A honfoglalás korától a XIX. század végéig.) Budapest 1980, 172; FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: *A korai reneszánsz*. In: *A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Szerk. ARADI NÓRA. Budapest 1983, 168–169; GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: *Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig*. (Egyetemi Könyvtár) Budapest 2001, 256–257; MIKÓ 2009, 65–66.

A freskókban elsősorban az esztergomi, érthetően lokálpatrióta kutatás szerette volna az 1472-ben elhunyt Vitéz János esztergomi érsek „studioló”-jának falképeit látni. Bonfini emlegette Vitéz János palotabeli nagytermének a magyar királyokat ábrázoló freskóit; ebből a *nagyteremre* vonatkozó adatból és az 1934-ben *in situ*, *de nem a nagyterem* helyén talált falképekből kombinálták össze a Vitéz-studiólót. Ennek az irányzatnak a képviselői pl.: LEPOLD ANTAL: *Vitéz János esztergomi dolgozósobája*. *Szépművészet* 5 (1944) 115–119; PROKOPP MÁRIA: *Vitéz János esztergomi palotája*. In: *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Szerk. KARDOS TIBOR – V. KOVÁCS SÁNDOR. (Memoria Saeculorum Hungariae, 2.) Budapest 1975, 255–264; NAGY ZOLTÁN: *Vitéz János művészeti alkotásai Janus Pannonius műveiben*. In: *uo.*, 265–290; ZOLTÁN NAGY: *Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz*. In: *Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento*. A cura di TIBOR KLANICZAY. (Studia Humanitatis, 2.) Budapest 1975, 65–93; PROKOPP MÁRIA: *Újabb kutatások Vitéz János esztergomi stúdiójához*. In: *Collectanea Tiburtiana* 1990, 393–400; TARNÓC MÁRTON: *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541)*. Budapest 1994, 17–18; PROKOPP MÁRIA: *Vitéz János és a művészetek*. In: *Vitéz János Emlékkönyv*. *Esztergom Évlapjai* 1990. *Esztergom* 1990, 53–58; VUKOV KONSTANTIN: *A Vitéz János-studiolo belső tere. Az esztergomi vár lakótornyának részleges elméleti rekonstrukciója*. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001, 71–88; WIERDL ZSUZSANNA: *Az esztergomi palotakápolna és a Vitéz János-studiolo falképeinek restaurálása*. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001, 89–109; PROKOPP MÁRIA: *Az egyetemszervező Vitéz János esztergomi érsek*. In: *Válasz ad a történelemre*. *Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. ERDEI GYÖNGYI – NAGY BALÁZS. (Monumenta Historica Budapestiensia, 14.) Budapest [2004], 263–268, különösen 265–266; VUKOV KONSTANTIN: *Az esztergomi Studiolo falképe és a festett architektúra*. In: *Omnis creatura significans*. *Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk. TÜSKÉS ANNA. Budapest 2009, 171–175.

Legutóbb merész attribúciós-kísérlet bukkant fel az irodalomban, amely szerint Vitéz János érsek Esztergomban a fiatal Botticellit alkalmazta volna 1467-ben vagy 1468-ban, persze mindenképp 1472 előtt. (PROKOPP MÁRIA: *Botticelli-freskó Magyarországon – Un affresco di Botticelli in Ungheria?* *Italia – Italy* 17 [2007/37–41] 14–17.; továbbá, állításként: PROKOPP MÁRIA: *Vitéz János váradi püspök (1445–65) királyi főjegyző, majd fő és titkos kancellár európai jelentőségű*

mind a román kori, gazdagon díszített kettős kapu faragott tagozatait, boltívének belső felületét, mind a kápolna felé vezető folyosó boltozatos mennyezetét all'antica ornamentális festéssel látták el. Inventáriumokból ismerjük a berendezés egy részét – egy aranyozott Madonna-domborműről is van adatunk –, és a ránk maradt számadáskönyvekből az udvartartás élete is kibontakozik előttünk. Beatrix esztergomi udvarának kultúrája ebben a tíz esztendőben a budai királyi udvarral egyenrangú, s mindenképpen olaszabb volt, az all'antica műpártolásnak pedig valódi központja maradt.²⁹⁸

Ippolito d'Este és Beatrix királyné esztergomi udvarában mindig dolgoztak itáliai mesterek: kőfaragók, asztalosok, festők. Az esztergomi érseki palotán, a székesegyházon vagy a maróti vadászkastélyon is ott volt a kezük nyoma.²⁹⁹ A budai olasz kereskedőktől Beatrix emberei nagy mennyiségű luxuscikket vásároltak, főleg szöveteket, de műtárgyakat – képeket, domborműveket, ötvöstárgyakat – is. Ennek az udvarnak a fénye, nagysága persze nem volt mérhető Mátyás királyi udvarához. Lehetséges azonban, hogy az 1490 utáni, egyre unalmasabbá váló budai udvarral szemben – ezt a politikai rivalizálás is megkövetelte – Esztergom erős olasz dominanciájával egyfajta kulturális alternatívát nyújtott: Mátyás – és Beatrix – Budájának folytatását.

Esztergom az ország az első számú egyházi központja volt, és művészeti életére is rányomta bélyegét az, hogy 1480-tól gyakorlatilag Beatrix töltötte be családjá tagjaival az érseki széket. Először testvérével, Giovanni d'Aragonával

kulturális és politikai tevékenysége. In: *Erdély reneszánsza 2009*, I., 52–53. Változás: MÁRIA PROKOPP: The Scholarship of Johannes Vitéz of Zredna [1408–1472] Primate of Hungary and Royal Chancellor. In: *Bonum ut pulchrum 2010*, 347–358.), ill. MÁRIA PROKOPP: Gli affreschi quattrocenteschi dello studiolo del primate del regno d'Ungheria a Esztergom: una d'nuova attribuzione. *Italy & Hungary 2011*, 293–315.

Botticelli magyarországi útjára semmilyen történeti adat nincs, és a freskók közepes kvalitása sem indokolja a feltevést. Egyáltalán, ezt a feltevést semmi nem támasztja alá. Lásd: MAROSI ERNŐ: Sandro ifjúkora. A Botticelli-történet tanulságai. *Mozgó Világ* 33 (2007/7) 94–100; Pallag Zoltán és Szele Bálint interjúja Louis A. Waldmann-nel: „Ha tíz perc alatt nem vagy meggyőző, felejtsd el az elméletedet.” *Élet és Irodalom* 51 (2007/28. sz., július 13.) 7. Ld. LOUIS A. WALDMANN tanulmányát: Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and his Sons, Jacopo and Raffello del Tedesco. In: *Italy & Hungary 2011*, 430–438.

²⁹⁸ ÁRPÁD MIKÓ: Beatrice d'Aragona ed il Rinascimento in Ungheria. In: *Italy and Hungary 2011*, 409–425.

²⁹⁹ Vö. VOIT PÁL: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat. In: *Művészettörténeti tanulmányok. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1954–1955*. Szerk. DÁVID KATALIN. Budapest 1957, 46–87; ÁRPÁD MIKÓ: Ippolito d'Este e Beatrice d'Aragona a Esztergom. In: *Delizie Estensi: architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*. A cura di FRANCESCO CECCARELLI – MARCO FOLIN. Firenze, Olschki, 2009, 295–304.

(Aragóniai Jánossal),³⁰⁰ majd az ő váratlan halála után nővére, Eleonóra fiával, a gyermek Ippolito d'Estével (Estei Hippolittal),³⁰¹ és így maga a királyné és olasz udvartartása határozta meg, mi történik az érseki udvarban. 1490 előtt még így sincs sok fogható nyoma Esztergomban az all'antica művészetnek.³⁰² Nagyon tanulságos a stiláris kettősségre nézve a Szent Adalbert-székesegyház nyugati tornyai alatt a 15. század végén kialakított két kápolna.³⁰³ Az egyiket Kesztlöci Mihály kanonok építtette a humanisták között különösen népszerű egyházatya, Szent Jeromos tiszteletére.³⁰⁴ Ennek ajtaja gótikus volt, a kápolnában eltemetett alapító síremléke azonban reneszánsz stílusban készült.³⁰⁵ A másik kápolnát Pápai András³⁰⁶ kanonok alapította, és védőszentjének ajánlotta; ennek ajtaját viszont all'antica keret vette körül.³⁰⁷ Mindketten egyetemjárt klerikusok voltak, Pápai Bécsben tanult,³⁰⁸ Kesztlöci Bécsben, illetve (esetleg) Krakkóban,³⁰⁹ de megfordult Itáliában is. Kesztlöci tulajdonában maradt meg Janus Pannonius epigrammáinak gyűjteménye, s a verses sírfeliratból ítélve ugyanúgy a Vitéz-összeesküvés törhette ketté pályáját, mint Garázda Péter szentistváni prépostét.

Garázda Itáliában járt egyetemre, Ferrarában, Firenzében és Padovában; voltaképp ő volt az esztergomi káptalan egyetlen igazi humanista tagja.³¹⁰

³⁰⁰ BEKE MARGIT: Aragóniai VI. János. In: *Esztergomi érsekek 2003*, 219–222.

³⁰¹ LACZLAVIK GYÖRGY: Estei Hippolit. In: *Esztergomi érsekek 2003*, 222–228.

³⁰² MIKÓ 1988, 133–134, 139., 8–9 kép

³⁰³ Komárom megye régészeti topográfiája 1979, 102–103, 106. A Szent Jeromos-kápolnáról: KÖRMENDY 2007, 131, 143, 200–201.

³⁰⁴ KOLLÁNYI 1900, LIV, 109; KÖRMENDY KINGA: A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. (A MTA Könyvtárának közleményei, 7. [82.] sz.) Budapest 1979, 24, 26; VARGA LAJOS: A váci székeskáptalan Báthory püspök idejében. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 94, 97; KÖRMENDY 2007, 131, 141–143, 145, 200–201. – Korábban tévedtem, amikor az ugyanakkor élt pécsi kanonok Kesztlöci Mihály antik gemmapecsétjét az esztergomi kanonok Kesztlöci Mihályhoz kapcsoltam, nem sejtve, hogy két különböző személyről van szó (*Pannonia Regia* 1994, 329. [VI-9. sz.]). A pécsi Kesztlöczire: FEDELES 2005, 393–394. A gemmapecsétre: GESZTELYI TAMÁS – RÁCZ GYÖRGY: Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. (ΑΓΑΘΑ, XIX.) Debrecen 2006, 100–101. (54. sz.), 54. kép

³⁰⁵ MIKÓ 1988, 136–137, 141–142., 19–20, 22. kép; *Pannonia Regia* 1994, 357–358. (VII-29. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

³⁰⁶ KÖRMENDY 2007, 204.

³⁰⁷ KOLLÁNYI 1900, 119; MIKÓ 1988, 137., 21–22. kép

³⁰⁸ TÜSKÉS ANNA: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. (Magyarországi diákok külföldi egyetemeken, 1.) Budapest 2008, 233. (4608)

³⁰⁹ TÜSKÉS ANNA előző jegyzetben i. m. 226 (4447)

³¹⁰ KOLLÁNYI 1900, 113; V. KOVÁCS SÁNDOR: Garázda Péter élete és költészete. (Janus költői iskolájának történetéhez.) (1957) In: *Uő: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok*. Budapest 1987, 353–383, 564–565; RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Az öreg Leó. In: *Csonka Ferenc 80. születésnapjára*. Szerk. TAMÁS ZSUZSANNA. Budapest 1996, 18 (újra közölve: *RITOÓKNÉ 2002*, 135–136); FEDELES 2005, 358–359; KÖRMENDY 2007, 144–147, 149, 198–199.

Komoly könyvtára lehetett, ennek néhány darabját ismerjük.³¹¹ Akadt könyvei közt egy, a 10–11. század fordulóján másolt, görög nyelvű *Tetraeuangelion* (ezt Janus Pannoniusnak ajándékozta);³¹² a többi firenzei munka, antik auktorok és az egyházatyák művei. A müncheni, Cicero válogatott beszédeit,³¹³ illetve Macrobius *Saturnaliáját* őrző kódex fehér indafonatos díszű,³¹⁴ akárcsak a prágai Iustinus-³¹⁵ és a bécsi Lactantius-kézirat.³¹⁶ Garázdának talán része volt a Vitéz János számára Firenzében készített, pompás Livius-kódexek megrendelésében, így kerülhetett az ő címere is (kisebb méretben) a címlapokra.³¹⁷

Garázda Péter – akárcsak Keszthelyi – reneszánsz sírkövet csináltatott magának vörösmárványból, rajta a Janus Pannonius sírversét imitáló, szellemes disztichonnal.³¹⁸ Ennél is korábbi lehet Gosztonyi András (†1499) nagyprépost reneszánsz sírköve.³¹⁹ Mindhárom darab szegélyét szemcsézett alapon faragott, lapos all’antica ornamentika futja körül, a feliratot pedig humanista kapitálissal vésték. Érdekes, hogy Gosztonyi síremlékének díszítése a leggazdagabb; a

³¹¹ HOFFMANN 1929/1992, 104–107, 257; SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: Garázda Péter, Nagylucsei Orbán és Szatmári György ismeretlen könyvei. Művészettörténeti Értesítő 5 (1958) 120–124; KÖRMENDY 2007, 199.

³¹² Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Graec. 1. BOLLÓK JÁNOS – KAPITÁNYFÉ ISTVÁN: Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexének bejegyzéséhez. Antik Tanulmányok 26 (1979) 106–109; Kódexek a középkori Magyarországon 1985, 134. (121. sz.) (FODOR ADRIENNE); Pannonia Regia 1994, 424–425. (IX-10. SZ.) (MIKÓ ÁRPÁD – ROZSONDAI MARIANNE); Hunyadi Mátyás 2008, 498–499. (12.7. sz.) (TÓTH PÉTER); Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán. Szerk. BIBOR MÁTÉ JÁNOS. Budapest 2008, 17. (5. sz.) (WEHLI TÜNDE)

³¹³ München, Bayerische Staatsbibliothek, jelz.: clm. 15734. HOFFMANN 1929/1992, 106; CSAPODI-GÁRDONYI 1984, 97. (31. sz.); Csillag a holló árnyékában 2008, 210–211. (42. sz.) (FÖLDESI FERENC)

³¹⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek, jelz.: clm. 15738. HOFFMANN 1929/1992, 105–106., 17. tábla; CSAPODI-GÁRDONYI 1984, 118 (67. sz.); Csillag a holló árnyékában 2008, 212–213. (43. sz.) (FÖLDESI FERENC)

³¹⁵ Prága, Univerzitná Knihovna, jelz.: H. VIII. 72. HOFFMANN 1929/1992, 106; Bibliotheca Hungarica II. (1993), 2521. sz.

³¹⁶ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, jelz.: Cod. 717. HOFFMANN EDITH: Garázda Péter könyvtárának címeres darabja. Turul 47 (1933) 79; Bibliotheca Hungarica I. (1988), 75. sz.; HOFFMANN 1929/1992, 257.

³¹⁷ München, Bayerische Staatsbibliothek, jelz.: clm. 15732. és clm. 15733. HOFFMANN 1929/1992, 62–64; CSAPODI-GÁRDONYI 1984, 116–117. (63–64. sz.); Csillag a holló árnyékában 2008, 170–177. (32–33. sz.) (ZSUPÁN EDINA)

³¹⁸ MIKÓ ÁRPÁD: Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke. Ars Hungarica 11 (1983) 49–75. További irodalom a Garázda-sírvershez: Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I. Humanizmus. Szerk. ÁCS PÁL – JANKOVICS JÓZSEF – KŐSZEGHY PÉTER. Budapest 1998, 403–405; MAMÚL III., 254–255 (JANKOVITS LÁSZLÓ – MIKÓ ÁRPÁD); JANKOVITS LÁSZLÓ: A Mohács előtti humanista költészet szakaszai. In: A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSZKY GÉZA. Budapest 2007, 147.

³¹⁹ Életére: KÖRMENDY 2007, 202–203. A sírkő: MIKÓ 1986, 99.

növényi dekoráción kívül két lobogó lángnyelves kandeláber képe is rákerült a keretre, ebben az összefüggésben talán a *lux perpetua* (az örök világosság) jelképeként. A sírkövek antikizálása itt kezdődött meg Magyarországon: a kanonoki síremlékek pontosan követték az érseki udvartartás olasz alkalmazottainak sírköveit. Esztergomban is találtak utóbbiakból egyet, a királyné kíséretéhez tartozó hölgy sírlapjának töredékét (1495),³²⁰ de a legszebb (talán) Budán került elő, Bernardo Monelli (†1496) – Beatrix udvarbírája, diósgyőri várnagya – síremléke.³²¹ Ugyanabban az esztergomi kőfaragóműhelyben készült valamennyi, a 15. század vége felé.

3. A reneszánsz stílus változatai

A magyarországi reneszánsz művészet története némiképp ellentmondásos módon alakult Mátyás király halála után. Az all'antica részletekben bővelkedő királyi székhely ugyanis csupán 1490 után – tágabb körben pedig csak 1500 után – vált példává, vagyis csupán akkor, amidőn az uralkodói udvar politikai szerepe és súlya egyre inkább csökkenőben volt. Ennek a paradox helyzetnek a kialakulását az is elősegítette, hogy az antikizálás Mátyás uralkodásának a végén bontakozott ki a maga teljességében, ekkor vált igazán látványossá, s egy ideig az utód is folytatta a megkezdett munkálatokat. II. Ulászló és II. Lajos budai udvarát azonban csak a Mátyás-kori all'antica művészetpártolás öröksége – sarkítva és kissé anakronisztikusan: a klasszicizáló, „birodalmi stílus” – tehette szélesebb körben utánzott példává a Jagellók országaiban. II. Ulászló és II. Lajos ugyanis Mátyás királynak az idő múlásával egyre divatosabbá váló, igazi olasz reneszánsz elemekkel gazdagított palotájában tartotta székhelyét Budán, harminchat éven át. Erről nem volna szabad elfeledkezni.

Mátyás halála után a művészet helyzetét Magyarországon egyre inkább a kétféle stílus egymás mellett élése határozta meg. A késő gótika változatlanul a művészeti köznyelv szerepét töltötte be, ahogyan múlt azonban az idő,

³²⁰ Komárom megye régészeti topográfiája 1979, 149., 76/2. kép; Schallaburg 1982, 678–679 (830. sz.) (HORVÁTH ISTVÁN); MIKÓ 1986, 99., 62. kép

³²¹ MIKÓ 1986, 99., 63. kép; Hunyadi Mátyás, a király 2008, 264–265. (5.12. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD). A proveniencia kérdésére ld. TÓTH SÁNDOR: Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében. (A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai, I/1.) Budapest 2010, 168–169.

mindinkább egyenjogúvá vált vele – ha nem is minden műfajban – az itáliai eredetű reneszánsz művészet. Az *itáliai* jelzőt erősen kell hangsúlyozni, s ezzel a *stílus*nak nem csupán az eredetét jelöljük. Az *all’antica* művészetnek – kiváltképp az építészetnek – import jellege ugyanis továbbra is megmaradt Magyarországon, jóllehet a formákat természetesen a helybéli mesterek is utánozhatták. Import jellege maradt meg, ami abban állt, hogy nem keveredett olyan látványosan a gótikus formákkal, mint például akár Prágában, akár Krakkóban, mindjárt feltűnésekor. Abban is megnyilvánult import-voltának különleges ereje, hogy amidőn a 16. század elején a gótikának az a változata is felbukkant Magyarországon, amelyet már átszínezett a reneszánsz (Augsburg, Nürnberg, illetve Bécs felől), nem vált itt egyeduralkodóvá, nem szorította ki a korábbi, a közvetlenül itáliai, sőt annak dominanciája továbbra is megmaradt. Ez lett a magyarországi reneszánsz művészet helyi, ha tetszik, „nemzeti” sajátsága. Elsősorban az építészetben érvényesült, meg a sírkőfaragásban; és természetesen a könyvfestészetben – épp ezek a műfajok lesznek majd azok, amelyek először képviselik az *all’antica* szint a környező országok művészetében. A Magyar Királyság az itáliai reneszánsz művészetnek fontos migrációs pontja maradt a Jagelló-korban is. A 15. század végén és a 16. század legelején Kelet-Közép-Európában az *all’antica* stíluselemek, az új művészeti jelenségek megrendelői általában közvetlen kapcsolatban álltak a Magyar Királysággal, illetve annak fővárosával.

Először Morvaországban – amelyet Mátyás már korábban elfoglalt – jelentek meg az 1490-es években a reneszánsz építészeti formák. A tovačovi vár *all’antica* részletei Ctibor Tovačovský z Cimburka, Mátyás egyik morvaországi kormányzójának nevéhez kötődnek.³²² A tovačovi vár keresztosztású, bőségszaras frízzel koronázott, vörösmárványból faragott ablakai vagy az építető és felesége címertábláján a pajzsot körülölelő gyümölcskoszorú budai idézetek.

A másik korai példa Moravská Třebová. Várkastélyát az a Vladislav z Boskovic építtette át, aki korábban veszprémi nagyprépost, és – családjával együtt – 1485-ig Mátyás király híve volt.³²³ 1492-ben készült a kora reneszánsz kapu, az

³²² RITOÓKNÉ 1991, 79–83; HLOBIL–PETRŮ 1992, 107–115; HLOBIL–PETRŮ 1999, 148–154; Od gotiky k renesanci. Výtvorná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. III. Olomoucko. Szerk. IVO HLOBIL – MAREK PERŮTKA – MICHAL SOUKUP. Olomouc 1999, 387 (298, 299. sz.) (IVO HLOBIL); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 463–464 (11.9. sz.) (JAN CHLÍBEC)

³²³ RITOÓKNÉ 1991, 79–80; ANTONÍN KALOUS: Csehek és morvák Mátyás udvarában. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 71–72.

építtető és felesége kerek, all'antica medalionportréja pedig 1495-ben.³²⁴ Ezek az épületek kicsit korábbiak a prágai királyi vár gótikus nagyterménél, amelynek antikizáló ablakai 1493-ban készültek, vagy a Kutná Hora-i várkastély kazettás, festett famennyezeténél (1493).³²⁵ Amiképpen Prágában a budai palotáról származó építészeti idézet Ulászló esetében természetes, azonképpen érthető morva alattvalói esetében is, hisz királyuk 1490 után Budán – Mátyás és Beatrix Budáján – tartotta udvarát.

Lengyelországba is Buda és Esztergom közbejöttével jutottak el az első all'antica minták Zsigmond lengyel herceg, II. Ulászló öccse (a későbbi I. Zsigmond lengyel király) 1499 és 1505 között megszakításokkal, de elég hosszú ideig Magyarországon élt.³²⁶ A királyi udvarban ismerkedett meg az újfajta művészettel; Budán még építészeti rajzokat is vásárolt egy olasz kereskedőtől.³²⁷ Neki köszönhető az első reneszánsz mű Krakkóban: János Albert király (+1501) fülkés síremléke a székesegyházban,³²⁸ s a Wawel átépítése is, trónra lépésétől, 1505-től fogva. Az építkezések vezetője a Budáról érkezett Franciscus Italus volt, aki 1516-ig, haláláig élt a lengyel fővárosban, s aki oda – a számadáskönyvi bejegyzések szerint – 1507-ben Budáról hívatott olasz mestereket.³²⁹ Ez az összeköttetés még sokáig eleven maradt; arra is vannak adataink, hogy 1524–1526-ban többször hozattak vörösmárványt Esztergomból – Besztercebányán át –

³²⁴ RITOÓKNÉ 1991, 79–83; HLOBIL–PETRŮ 1992, 115–120; HLOBIL–PETRŮ 1999, 153–157; Hunyadi Mátyás, a király 2008, 277–278 (6.5.a-b.) (JAN CHLÍBEC)

³²⁵ JOSEF KRÁSA: Nástěnná malba. In: *Pozdné gotické umění v Čechách...* 1984², 274.

³²⁶ Számadáskönyveit kiadta DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505). (Magyar Történelmi Tár, 26.) Budapest 1914. Újabb szempontok, további újabb irodalom: HOROGSZEI ZOLTÁN: Az egyszerű ember mindennapjai Zsigmond herceg számadásainak tükrében. In: *Középkortörténeti tanulmányok*, 6. Szerk. G. TÓTH PÉTER – SZABÓ PÁL. Szeged 2010, 75–82; RÁBAI KRISZTINA: Adalékok Zsigmond lengyel herceg számadásaihoz. In: *Uo.* 179–187.

³²⁷ 1502: „Item dominica, in vigilia praesentationis Marie (nov. 20.) Italo, qui picturas edificiorum domino principi dedit, ½ fl.” Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505). Közzéteszi DIVÉKY ADORJÁN. (Magyar Történelmi Tár, 26.) Budapest 1914, 179.

³²⁸ KOZAKIEWICZOWA 1984, 13–19.

³²⁹ 1507: „Franciscus Italus murator. Item eodem die (26 Maii) de mandato regio post Sue Mitis recessum de Cracovia dedi eidem iterum famulo suo pro expensis ad Budam pro laboribus eunti mrc 1 (42)”; „Franciscus Italus murator. Item dominico die post fest. s. Viti (20 Junii) dedi eidem ... pro mittendis laboribus versus Budam florenos in auro 20 – Item eodem die dedi eidem pro expensis familiae et equorum versus Budam euntium florenos in auro 20.”; „Item fer. II. post fest. s. Viti (21 Junii) dedi eidem super familia m in Budam pro eisdem laboratoribus euntium florenos hungaricales 20.”; Item die eadem (19 Julii) duobus Italis marmorariis ex Buda Cracoviam nuper advenientibus dedi pro quattuor dierum expensis quindecim gr mrc. (15)” DIVÉKY 1910, 8–9.

Krakkóba, gyakran véve igénybe a Fuggerek factorainak szolgálatait.³³⁰ 1515 és 1533 között épült föl I. Zsigmond király halotti kápolnája a Wawel székesegyházának déli oldalánál,³³¹ amelynek szobraihoz és reprezentatív építészeti faragványaihoz jócskán használtak gercsei vörösmárványt. A kápolna ihlető forrásai között Bakócz Tamás esztergomi sírkápolnáját is ott kell látnunk; talán építész, Bartolomeo Berrecci is Magyarországról – vagy Magyarországot érintve – érkezhetett Zsigmond udvarába.³³² Az esztergomi vörösmárványt mindenestre fölötte otthonosan választották a kápolna építéséhez a lengyel királyi udvarban, és 1524-ben az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház főoltáránál lévő bronzrácsot is lerajzoltatták a Thurzók ügynökeivel, és a költségeket a Zsigmond-kápolna építkezésének terhére fizették ki.³³³ Berrecci műhelyében az olaszokon kívül még egy magyarországi eredetű mester is akadt, *Johannes a Casszovia*, aki már 1507-ben Krakkóban működött.³³⁴ A *hungarus* mesterek itteni jelenléte természetes volt a középkor végén, és nem csak az olasz reneszánszsal

³³⁰ 1525: „Distributa in edificia Capelle Regie. Item Anno 1525 die 24 Novembris dedi Mgro Bartholomeo lapicide ad conducendum et subbandandos vectores, qui manum pro figuris 12, archa atque R. exculpando, altari, stallis et reliquis de marmore ad capellam R. fiendis ex Bystrzicia Cracovia adduchant. In moneta ungarica bona per 100 denarios ff 20, qui computando pro 100 denariis ungaricalibus 36 gr. polonicales faciunt per 30 gr ff 24 gr.” „Item missi sunt in Ungariam ad Strigoniam tres lapicides marmureos pro laboribus supra nominatis. Quare Cracovie Georgio Hegel factori fuccarorum dedi in moneta bona ungarica in Novembre per 100 denarios ff. 140 Quos ipse per modum cambij Bude vel Strigonie dictis lapicidis solui et extradi ordinabit pro impensis circa labores et vecturam lapidis marmorei ibidem pro capella R. excidendi, qui pro 100 denariis ungaricalibus gr. 36 polonicos computando faciunt per mediam sexagenam ff 168 gr.” „Item solui preterea Georgio Hegel factori fuccarorum quos Joannes Bloss factor fuccarorum Bistricie predictis Italis lapicidis tribus dedit partim paratas, partim vectoribus a conductura marmoris Regii ex Strigonia Bistriciam secundum informacionem dictorum lapicidarum in moneta ungarica bona per 100 denarios ff 200 faciunt eo modo ut supra computati per 30 gr. ... ff 240 gr. / Item pecuniarum in Ungariam per cambium missarum et ibi receptarum a Joanne Bloss, Racionem sufficientem Mgr. Bartholomeus lapicida facere debet.” „Item die 11 Maii anno 1526 dedi a conductura unius lapidis marmorei de Bistrzicia Cracoviam per 30 gr. ... ff. 20 gr.” „Item 13 Mai solui a 3 lapidibus magnis marmoreis conductis ex Bystrzicia Cracoviam vecture, per 30 gr ... ff. 66 gr.” *DIVÉKY 1910*, 8–11.

³³¹ STANISLAW MOSSAKOWSKI: Kaplica Zygmuntowska (1515–1533). Problematyka artystyczna i ideowa mauzoleum Zygmunta I. Warszawa 2007; STANISLAW MOSSAKOWSKI: The Sigismund Chapel (1515–1533). Mausoleum of King Sigismund within the Circle of Humanist Ideas of the Jagiellons' Court in Cracow. *Ars* 42 (2009/1) 153–167.

³³² KOZAKIEWICZOWA 1984, 23–27.

³³³ „Regestrum Rationis generosi Domini Severini Boner Zuparii Cracoviensis incipiendi a die prima Novembris 1524. In edificia capellae Regiae Majestatis Anno Domini 1524. item die 10 Decembris... Item per uiam factoru duorum Thurzonu. misi bis Strigonium pro depingendis seu delineandis Cancellis qui sunt ante altare magnum in ecclesia strigoniensis. qibus solui prima vice ff 7 et secundo ff 3. . ff. 10 gr.” *DIVÉKY 1910*, 9.

³³⁴ *DIVÉKY 1910*, 9.

kapcsolatban; Veit Stoss közvetlen környezetében is feltűntek.³³⁵ (A kapcsolat persze kétirányú volt: így például a selmecbányai Szent Katalin-templom hajdani főoltárának [1506] egyik alkotója, MS Mester [a legújabb kutatások szerint Marten Schwarz³³⁶] is Krakkóban tevékenykedett, és a bártfai városháza mestereinek egy része is – mint látni fogjuk – Lengyelországból érkezett.)

A másik nagy lengyel mecénás, aki Magyarországról importált all'antica műveket, Jan Łaski, a gnieźnói érsek volt, aki 1515-ben Esztergomban hét síremléket rendelt meg – a maga és rokonai számára – Giovanni Fiorentino (szignatúrája szerint: Johannes Fiorentinus) műhelyében.³³⁷ Az esztergomi eredetű sírlapok ma is megtalálhatók a gnieźnói és a włocławeki székesegyházakban. Címeres sírlapok, de a maguk helyén rendkívül modernnek számítottak: koszorú veszi körül a címerpajzsot, alul tabula ansata függ, amelyre antikva betűkkel vésték a feliratot.

Magyarországon továbbra is sok olasz működött. Ha a mesterek java része – a legjava – el is tűnt Budáról hamarosan 1490 után, maradtak jó néhányan, sőt állandóan újabbak is érkeztek.

Itáliai mesterekről a legtöbb korai adat Beatrix királyné esztergomi udvarában maradt fenn; csak kőfaragóból volt öt-hat 1495 előtt, pedig nagyszabású folyamatos munkát nem is kellett végezni ekkor a városban.³³⁸ Jöttek az országba később is. Budán működött bizonyos Olasz Mátyás kőműves (Matthias Kewmywes Italus [1505, 1507]), aki budai polgár volt, és az Olasz utcában bérelt házat.³³⁹ Ugyancsak a város polgára volt Nicolaus de Mediolano, akivel Perényi Gábor 1526-ban kötött szerződést budai háza építésére.³⁴⁰ Nicolaus még 1528-ban is a városban tartózkodott, ekkor az esztergomi Krisztus testekápolna – 1526-ban a szultáni had által fölégetett – házat vette bérbe, s vállalta a helyreállítását.³⁴¹ Közéjük tartozott a Siklóson, Perényi Imre nádor újjáépülő vá-

³³⁵ MOJZER MIKLÓS: Veit Stoss krakkói barátja – László magyar asztalos. Építés-Építészettudomány 12 (1980) 349–356.

³³⁶ MOJZER MIKLÓS: A történeti MS Mester sive Marten Swarcz seu Martinus Niger alias Marcin Czarny, Veit Stoss krakkói főoltárának festője, I. Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 223–250.

³³⁷ KOZAKIEWICZOWA 1984, 20–22.

³³⁸ MIKÓ 1998, 207–225.

³³⁹ SZAKÁLY FERENC – SZÚCS JENŐ: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. (História Könyvtár, Okmánytárak, 4.) Budapest 2005, 54; VÉGH 2006/2009, I., 204., II., 145 (517. sz.) (Neve a mutatóban véletlenül összezsúszott az 1471-től adatolt Mátyás kőfaragóéval.)

³⁴⁰ KOMÁROMY ANDRÁS: A báró Perényi család levéltárából. In: Történelmi Tár (Új Folyam) 1 (1900) 132–133; VÉGH 2006/2009, I., 285., II., 185–186 (689. sz.)

³⁴¹ VÉGH 2006/2009, I., 167., II., 191 (716. sz.)

rában tevékenykedő két olasz is,³⁴² vagy az, aki a 16. század elején Pesten tartott fenn műhelyt, s készített 1506-ban az egri káptalan megrendelésére (az 1361-ben elhunyt Dörögdi Miklós püspök áthelyezett sírjára) vörösmárványból faragott, feliratos, figurális sírkövet.³⁴³ Ennek a pesti olasz mesternek a pontos kilétét ma még homály fedi.

Ismerünk viszont más neveket: festőket, miniátorokat, ötvösöket vagy asztalosokat. Giovanni Nicze Fiorentino 1506-ban Budán adott el a z egri székesegyház számára stallummodellt (amit azután kassai mesterek kiviteleztek),³⁴⁴ s ugyanő szignálta 1507-ben a zágrábi székesegyház egyik stallumát.³⁴⁵ Olasz volt az a mezzamajolika-gyártó is, aki Pécsen működött (műhelyét sikerült lokalizálni), s aki onnét látta el tárgyaival a környéket.³⁴⁶ És akkor még nem beszéltünk a többi műfajról, a többi mesterről, és főképp nem az olasz kereskedők tömegéről, akik tartósan időztek Budán, mint például az, akitől az egri káptalan Budán egy „igen szép” fehér márvány tálernakulomot vásárolt 1507-ben.³⁴⁷ Tulajdonképpen ez az állandó olasz jelenlét lehetett az oka annak, hogy az all’antica művészet oly tiszta formájában őrződött meg Magyarországon 1526-ig.

4. Az egyházi központok és a reneszánsz művészet 1490 után

³⁴² DÉTSHY MIHÁLY: Az ónodi vár korai építkezései. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 13–14. 1974–1975. Miskolc 1975, 196–198. Vö. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Az ónodi vár régészeti kutatása 1985–89. In: Várak a későközépkorban / Die Burgen im Spätmittelalter. Szerk. JUAN CABELLO. (Castrum Bene 2/1990) Budapest 1992, 193–197.

³⁴³ DÉTSHY MIHÁLY: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. Művészettörténeti Értesítő 13 (1964) 6; *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei...*, 329.

³⁴⁴ 1506: „Item emi unam formam stalli cum tarsia a Niza Florentino pro novo coro faciendo, dum opus fuerit et in bono foro habui pro fl. decem.” *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei...*, 329. DÉTSHY MIHÁLY: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. Művészettörténeti Értesítő 13 (1964) 6; ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 31.

³⁴⁵ ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 31; HORVAT 1975, 44–45; DOBRONIC 1994, 52–53; PELC 2007, 401–402.

³⁴⁶ KÁRPÁTI GÁBOR: A pécsi majolikaműhely emlékei. In: *Pannonia Regia* 1994, 390–394.

³⁴⁷ 1507: „Item dominus vicarius Gabriel emit unam imaginem vel portellam, modo Italo de marmore albo de Carrara ad conservandum sacratissimum Corpus Christi, qui lapis nunc est in sacristia et deficiebant floreni octo cum medio pro quare ego dedi, quia fuit in levi foro et est res pulcra etc.” DÉTSHY MIHÁLY: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. Művészettörténeti Értesítő 13 (1964) 6, 15/155; *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei...*, 333. – Az egri fehér márvány faragványokról: HAVASI KRISZTINA: Reneszánsz márványdombormű töredékei az egri várból. Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 95–117.

Mátyás uralkodása alatt az új típusú, all'antica művészet – a királyi udvaron kívül – alig jutott túl a káptalanok falain. Egy darabig 1490 után is ezek maradtak a legfontosabb centrumok. Tekintsünk most át néhány – gazdagabb emlékanyaggal rendelkező – egyházi központot: Esztergomot, Veszprémet, Zágrábot, valamint Váradot és Gyulafehérvárt.

4.1. Esztergom

Esztergom reneszánsz rangját a 15. század végén már Beatrix királyné és Ippolito d'Este olasz udvara megadta, a város nagy korszaka mégis Bakócz Tamás idején érkezett el. Ez lett egyben az érseknek is a nagy korszaka. Bakócz 1497-ben került át Esztergomba (az érsekséget Ippolito d'Estével cserélte el az egri püspökségért³⁴⁸), s eleinte a régi érseki palotában lakott, mert csak Beatrix távozásával, 1500 után költözhetett be az igazi érseki palotába (amelyet még III. Béla király adott át Jób érseknek). Nagyszabású építkezésekbe fogott, amelyeknek az ásatások során kerültek elő a nyomai. A fragmentumok között bronzbetűs felirat-töredékek is vannak, jelmondatának betűivel, valamint nagy léptékű struktív faragványok. Bár Bakócz Egerben csak öt évet töltött, ott nem maradtak utána all'antica nyomok; úgy látszik, az esztergomi ambiente számára erősen inspiratív hatású lehetett.

Az érsek 1506-ban tétette le az esztergomi székesegyház déli oldalán álló sírkápolnájának alapkövét.³⁴⁹ Az épület már a következő évben belső főpárkányáig állt, s hamarosan – talán kupolája kivételével – el is készülhetett. A ma Bakócz-kápolna néven ismert épület áthelyezve és átalakítva a klasszicista székesegyház egyik mellékkápolnájaként funkcionál. Sajat korában ez volt az első all'antica egyházi épület nemcsak Magyarországon, hanem Itálián kívül is, és közvetítő hatása óriási lett észak – elsősorban Lengyelország – felé. Alaprajza

³⁴⁸ BITSKEY ISTVÁN: Egy humanista polihisztor Egerben: Celio Calligini. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. OBORNI TERÉZ – Á. VARGA LÁSZLÓ. Eger 2008, 63–71; E. KOVÁCS PÉTER: Léhűtők Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában. In: Uo. 157–177.

³⁴⁹ BALOGH 1955; HORLER MIKLÓS: A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban. Budapest 1987; TÓTH SÁNDOR: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. Ars Hungarica 18 (1990) 207–228.

lényegében a görögkeresztet követi, a száraz metszéspontján emelkedő kupolával. Az épület a reneszánsz építészet talán legfontosabb problémájának, a tökéletes centrális tér megformálásának adta figyelemre méltó változatát a 16. század elején. A középső, négyzetes térhez csatlakozó, kazettás dongaboltozattal fedett száraz nyílásait hatalmas, kannelúrázott pilaszterek keretezik, e pilaszterek hordozzák a főpárkányt, amelyen az óriási méretű, aranyozott bronzbetűkkel írott dedikációs felirat fut körbe; e fölött négy csegellyel szűkül körre a tér, s keskeny gyűrűben folytatódva kupolával zárul a magasban. Eredeti kupoláját (elpusztult, a jelenlegi historizáló utánérzés) lanterna koronázta. Külső homlokzatáról sajnos szinte semmit nem tudunk, de feltehető, hogy méltó volt a belső kialakításához.³⁵⁰ A kápolna építészetét a kutatásnak eddig nem sikerült név szerint azonosítania; az épület alaprajza, részletformái Firenzébe vezetnek, de – a Balogh Jolán által meghatározott – legközelebbi analógiái (a Cappella Barbadori a firenzei Santo Spiritóban, illetve a Cappella Piccolomini a nápolyi Santa Maria di Monte Olivetóban) építményként, belső térként mások. A Bakócz-kápolna kiváló – Giuliano da Sangallo köréhez tartozó – olasz építésze önálló művet alkotott. A kápolna belsejének díszítése visszafogott, szinte szigorúnak mondható; a csekély – az ívháromszögekre és csegelyekre szorítkozó – ornamentális és heraldikus dekoráció hűvösen elegáns, az építészeti tagozatok szinte geometrikus formákra csupaszítottak. A belső tér valamennyi felületét vörösmárvány borítja, a kupola pedig – ez Itáliában is szokatlan megoldás – vasvázra szerelt bronzlapokból állt, a kazettákban domborművekkel. Az épület fedelmi anyagokból – tükörfényesre csiszolt vörösmárványból és aranyozott bronzból – épült, uralkodói színekben pompázott, mint a bizánci császárok palotájának porfírterme: a királyi hatalmú esztergomi érsek végső nyugvóhelyeként.³⁵¹

³⁵⁰ Az esztergomi Vármúzeumban több vörösmárvány faragvány is található a kápolnából, vagy legalábbis a kápolna stílusával megegyező faragványokból. Ezek javarészt publikálatlanok. Mivel a belső tér, az építészeti tagozatok ebből a szempontból épek, hiánytalanok, vagy a székesegyházba nyíló homlokzatról származnak (ennek nincs minden darabja beépítve a Székesegyház kriptájában), vagy a teljesen ismeretlen külső homlokzatról. Erről a kérdésről addig nem lehet nyilatkozni, amíg a reneszánsz töredékek nincsenek mind közölve. Olyan töredék már ismertté vált, amely a kápolna stílusát követi, de nem illeszkedik egyetlen ma ismert részlethez sem. – Az a rajz, amely távolról ábrázolja a várat, s amelyen jól felismerhető a kápolna épülete, a kápolnát kívülről is kupolával fedettnek mutatja, s a kupolára lanternát illeszt. A hasonló, reprezentatív épületek kívülről is mutatók szoktak lenni, talán nem volt ez másképp Esztergomban sem.

³⁵¹ MOJZER MIKLÓS: Torony, kupola, kolonnád. (Művészettörténeti füzetek, 1.) Budapest 1971, 32–34. Bár az utóbbi időben komolyan felvetődött, hogy az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház falait belül vörösmárványlapok fedték, a Bakócz-kápolna porfír-arany színeinek itt felvetett

A belső párkány bronzbetűs felirata a budai királyi palota monumentális, all'antica felirataival versengett. A bronzbetűs felirat egyébként Esztergomban sem állt egyedül: az érsek jelmondatát – Dominus adiutor et protector meus: az Úr az én segítőm és pártfogóm – ugyanezzel a technikával megörökítő vörösmárvány frízek töredékei kerültek elő a városban. Az egyik 1514-ben készült, a másik nem datálható.³⁵² A jelmondat további vésett (de nem inkrusz-tált) betűs fragmentumai és címertöredékek tanúskodnak még Bakócz építkezéseiről. Egy szép vörösmárvány-címer a felszínre bukkant Pesten is, ahol szintén volt háza. Ez – mint nemrég kiderült – a mai „Vasudvar” környékén lehetett.³⁵³

Bakócz nemcsak grandiózus esztergomi építkezéseivel követte a mátyási példát. Az ő kincstárában őrződött meg a Mátyás-kálvária,³⁵⁴ és a király Firenzében szövetett trónkárpitjainak egyikét is megszerezte, majd saját címerével takartatta le az uralkodóét.³⁵⁵ Hozzájutott – Itáliában – Pietro Ransano a magyar történelemről írott művének ahhoz a díszpéldányához is, amely eredetileg a királyi könyvtár számára készült volna. Címlapján azt a jelenetet ábrázolták, amikor a történetíró átnyújtja művét az uralkodó-párnak, Mátyásnak és Beatrixnek. A kódex nem került a Corvinába. Később új ajánlást illesztettek eléje (külön ívfüzetben), új, immár az érseket ábrázoló dedikációs képpel, amint Ransano rokonától és örökösétől átveszi a kódexet. Az Ulászló-címer párjaként ekkor festették bele a Bakócz-címert – hogy kiéne a helyére, egyelőre nem tudjuk megállapítani.³⁵⁶

olvasata nem veszített érvényességéből. Vö. TAKÁCS IMRE: Az 1200 körüli márványművesség néhány emléke. In: *Maradandóság és változás 2004*, 39–52.

³⁵² MIKÓ ÁRPÁD: Esztergom. In: *Pannonia regia 1994*, 354–356.

³⁵³ Az innét származó címeres vörösmárvány-töredék jelenleg a MNG reneszánsz kőtárában látható (a BTM letétje). Eredeti helyét nemrég tisztázta BARDOLY ISTVÁN: Kápolna vagy lakóház? Arányi Lajos jelentése a pesti belváros két régi házáról. *Ars Hungarica* 34 (2006) 244–245. A faragvány régi irodalma: BALOGH 1955, 40, 56/160; 165, 166. kép.

³⁵⁴ BALOGH 1966, I., 336–342, II., 596–605. kép; KOVÁCS ÉVA: A gótikus arany *ronde-bosse* zománc időrendje, elterjedése az írott források tükrében. *Művészettörténeti Értesítő* 30 (1981) 165–170. (újra megjelent: KOVÁCS 1998, 299–307); KOVÁCS ÉVA: A Mátyás-kálvária az esztergomi főszékesegyház kincstárában. Budapest 1983; SZILÁGYI ANDRÁS: „Az Losonczi Antal mozdója medenczéstől” – és az esztergomi Mátyás-kálvária. *Ars Decorativa* 11. Budapest 1991, 101–104.

³⁵⁵ BALOGH 1966, I., 390–392, II., 628, 631–634. kép; V. EMBER MÁRIA: Régi textiliák. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei) Budapest 1980, 12–17, 43., 20. kép. Az Erdődy grófok állítólag felajánlották – cserébe a hercegi címet kérték – a trónkárpitot, a koronázási ékszerek mellé. HERCZEG FERENC: Hűvösvölgy. [Budapest 1993,] 55–57. (Bardoly István szíves közlése.)

³⁵⁶ HOFFMANN 1928, 24; BARTONIEK 1940, 222 (249. sz.); Jankovich Mikós *gyűjteményei* 2002, 224–226. (208. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Nel segno del corvo* 2002, 285–287. (55. sz.) (FÖLDESI FERENC); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 509–510. (13.4. sz.) (TRINGLI ISTVÁN, WEHLI TÜNDE)

A II. Gyula halála után a pápai trónra törekvő Bakócz hosszabb időt töltött Rómában (1512–1513), itt vésethette új pontifikális pecsétjét, amely Itáliában is a korszak legszebb all’antica bíborosi pecsétjei közé tartozik.³⁵⁷ A pecsétmezőben hámosztatú reneszánsz építmény látható; hasonló oltár készült a Bakócz-kápolnába is, a firenzei Andrea Ferrucci műhelyében. Ez a fehér márvány retabulum (egyik pilaszterén a megrendelő apró figurája is ott térdel) saját korában talán nem volt egyedül Magyarországon; ragyogó, selyemfényű felületeivel, végtelenül érzékeny mintázásával azonban a legszebbek közé tarthatott. Középrésze antik diadalívet utánoz; az oldalsó fülkék fölött az evangélisták lapedomborművű félalakjai helyezkednek el; csonka koronázó lunettáját az Angyali üdvözet jelenete díszíti. Mária és Gábor arkangyal arcát a törökök összezúzták, de az épen maradt részletek olvadékony, szinte áttetsző megformálása, a lágyan megtorlódó drapériák vagy az angyal kezében tartott hosszú, meghajló lilomszál minden leírásnál szuggesztívebben szólnak arról, hogy Bakócznak ez a műve is – akárcsak maga kápolna – nemcsak Magyarországon vetekedett a kor legmagasabb színvonalú alkotásaival, hanem Itáliában is. Esztergomban őrzött miseruhájának lazúrhímzéses keresztje is biztosan olasz munka: címere és védőszentjének (Szent Tamás apostolnak) képe is rajta van.³⁵⁸

A Bakócz-kápolna kannelúras pilaszterekkel keretezett, hatalmas ívvel nyílt a Szent Adalbert-székesegyház oldalhajójába. E homlokzat díszítése valamivel dúsabb volt a belső terekénél: az oszlopszékek tükrében vékony keretű, üres táblák függtek, könnyedén libegő, kanyargó szalagokon; a gerendázat frízében erős plaszticitású palmetták, gyümölcskosarak és levélmászok sorakoztak, sűrűn egymás mellett (töredékei a Bazilika kriptájában láthatók). A kápolnán működő mesterek más esztergomi épületeken is dolgoztak. Ugyancsak az ő műhelyükből került ki Szent György püspöknek a pécsi székesegyházban álló monumentális tabernáculuma.

³⁵⁷ BALOGH 1955, 38, 54/131., 3. kép; *Schallaburg* 1982, 668–669 (815. sz.) (BÁNDI ZSUZSANNA); A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. Szerk. BODOR IMRE. Budapest 1984, 58–59. (78. sz.), XVII/78. kép (BODOR IMRE)

³⁵⁸ Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár, ltsz.: 1964.311. CSERNYÁNSZKY MÁRIA: Az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár paramentumai. Budapest 1933, 43–47., 4. kép; *Schallaburg* 1982, 465–466. (462. sz.) (CSERNYÁNSZKY MÁRIA); *Pannonia regia* 1994, 533–534. (X-52. sz.) (LÁSZLÓ EMŐKE). Csak hímzett keresztje és az előlap szintén hímzett columnája Bakócz-korabeli, az alapszövet későbbi; nyilván utólagos javítással állunk szemben, amelynek során eltávolították az eredeti, elrongyolódott alapszövetet. Azt nem lehet tudni, hogy ez mikor történhetett.

Szatmári lett Bakócz utódja Esztergomban; mai ismereteink szerint Bakócz Tamás műpártolásához csak Szatmárié mérhető ekkortájt Magyarországon. Firenzében, Boccardino il Vecchio műhelyében illuminált breviárium a corvinákkal azonos színvonalú – és értékű – kódex.³⁵⁹ Még pécsi püspökként rendelte, talán éppen püspökké szentelése alkalmából. Esztergomban töltött néhány esztendeje alatt (1521–1524) ő is építkezett az érseki palotán; ismerünk több kőtöredéket – például egy balusztrádot és egy kandallót – a címerével.³⁶⁰ Alakjával díszített síremléke a Szent Adalbert-székesegyházban állt.³⁶¹

A mohácsi csatavesztés Esztergomban is elég nagy cezúrát okozott (Szalkai László prímás is elesett), bár az új érsek, Várdai Pál és a káptalan csaknem a város elestéig (1543) székhelyén maradt. Esztergomban az erődítések korszerűsítése került napirendre: Buda eleste után, 1542–1543-ban olasz hadmérnökökkel erős bástyát építettek a vár vízművének védelmére (Malombástya).³⁶² Várdai személye a 16. század közepén összekötő kapocs lett az összeomlott régi berendezkedés és az épülő új között. Várdai – a káptalannal, vala mint a kincstárral és a levéltárral együtt – 1543-ban Pozsonyba, a királyság maradékának új központjába menekült.³⁶³ Mohács előtt II. Lajos udvarának tagja volt, s talán az ő budai házában gyűlt össze olykor a *Sodalitas Litteraria Danubiana*, a Dunai Tudós Társaság.³⁶⁴ Művelt ember volt: tőle hallotta Girolamo Aleandro pápai nuncius 1539-ben azt, hogy Mátyás udvarában annak idején maga Josquin des Prez is megfordult.³⁶⁵

³⁵⁹ Párizs, Bibliothèque nationale, jelz.: Lat. 8879. Hoffmann 1929/1992, 185–187; Schallaburg 1982, 545–547 (600. sz.) (T. PAJORIN KLÁRA, TÖRÖK GYÖNGYI); MIKÓ ÁRPÁD: Pannonia újjászületése. In: *Pannonia regia* 1994, 42–45., 19. kép; FARBAKY 2002, 71–77., 116–127, 129. kép; MIKÓ 2009, 73–74., 43. kép

³⁶⁰ FARBAKY 2002, 62–68, 157–161.

³⁶¹ FARBAKY 2002, 67–68, 130/602.

³⁶² HORVÁTH ISTVÁN – ZSEMBERY ÁKOS: Az esztergomi Özicseli Hadzsi Ibrahim-dzsámi kutatása és műemléki bemutatása. *Építés-Építészettudomány* 36 (2008) 3–41; HORVÁTH ISTVÁN: Régészeti kutatások Esztergom-Vízivárosban. In: *Özicseli Hadzsi Ibrahim-dzsámi, Esztergom*. [Esztergom 2008], 4–5.

³⁶³ FÓGEL 1913, 40, 85, 89–90; SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa, 1.) Budapest 1984, 218–225; MIKÓ ÁRPÁD: Várdai Pál esztergomi érsek hagyatéki leltára (1549) és az esztergomi egyház kincseinek sorsa Mohács után. *Ars Hungarica* 21 (1993) 61–89; LACZLAVIK GYÖRGY: Várdai Pál. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. BEKE MARGIT. Budapest 2003, 240–247.

³⁶⁴ FÓGEL 1913, 90; FÓGEL 1916, 42. A problémát részletesen tárgyalja: LACZLAVIK GYÖRGY: Várdai Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. *Levéltári Közlemények* 75 (2004) 12–16.

³⁶⁵ KIRÁLY PÉTER: Josquin des Prez járt Magyarországon? In: *KIRÁLY 2003*, 9–17.

4.2. Veszprém

Veszprém csak nemrég került fel a jelentős reneszánsz egyházi központok térképére Magyarországon.³⁶⁶ Vetési Albert püspök művészetpártolásának emlékeit már említettük. A Mátyás-korból all'antica mű nem maradt ránk. A Jagelló-korra viszont több fontos reneszánsz kőemlék is datálható. Időben az első egy feliratos tábla, amelyet Pietro Isvalies bíboros, 1503 és 1511 között a város – amúgy folyamatosan távol lévő – püspöke állíttatott³⁶⁷ a székesegyházban az állítólag ott eltemetett két királyné, Gizella és Adelhaid, Szent István és Szent László király felesége emlékére.³⁶⁸ A kő sorsának is van különleges vonása, arról az építményről pedig, amelyhez tartozhatott eredetileg, ma még sajnos semmit nem tudunk. A szövegből a nyi derül ki, hogy egy korábbi építmény megújításához kapcsolódott.

³⁶⁶ MIKÓ ÁRPÁD: A reneszánsz művészet emlékei Veszprémben. In: *Veszprém reneszánsza 2008*, 79–86.

³⁶⁷ JOSEPHUS LUKCSICS: Series episcoporum Vesprimiensium e documentis correcta. Budapestinum 1907, 12–13. Pietro Isvalies csak 1503-ban, kinevezésekor tartózkodott Magyarországon, néhány hónapig; mivel a tábla – sajnos töredékes – szövege egyedül őt nevezi meg állítóként, lehetséges, hogy a tábla főpapságának inkább kezdeti idejére datálható, de mindenképpen 1511, halála előtt készült.

³⁶⁸ A kőtábla Makrancon (Mokrance, Szlovákia) van, az újkori templomban, befalazva. (Tóth Sándor szíves közlése. Ld.: Súpis pamiatok na Slovensku, 2. Bratislava 1968, 333.) Azt sajnos nem tudjuk, hogy mikor került oda; 1761-ben, amikor először hallani róla, már Makrancon volt. Azt a szakirodalomban fölbukkant állítást, miszerint a követ Jászó környékén bányászták volna, s nem jutván el Veszprémbe, maradt volna Makrancon, nem bizonyítja semmi. Az ötletet ehhez az elképzeléshez az adta, hogy a kő ma Makrancon van, jóllehet épp azt kellene érvekkel alátámasztva megmagyarázni, hogy miért van ott. Hihetőbb feltételezni, hogy később került oda, mert valaki északra akarta menekíteni Veszprémből. Nem ez volna az egyetlen középkori kőfaragvány, amely elkerült eredeti helyéről. A kő anyagvizsgálata segítené megoldani a problémát.

A tábla történetével (Gizella királyné sírjával) egyébként korábban sokan foglalkoztak. FORSTER GYULA: Árpádházi síremlékek. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1900, 329–330., 202. kép; TÓTH SÁNDOR: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése, II.) In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 2. Veszprém 1964, 167, 181/1; GUTHEIL JENŐ: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1977, 60, 86–100; NAGYBÁKAY PÉTER: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 13. Veszprém 1978, 115, 124; UZSOKI ANDRÁS: Szent László hitvese, Adelhaid királyné, Rudolf német ellenkirály leánya. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk. MAGYAR KÁLMÁN. Kaposvár 1992, 145–152; KUBINYI ANDRÁS: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest 1999, 111–112. Vö. még: SZÁNTÓ KONRÁD: Gizella tisztelete. (1988) In: Gizella királyné, 985 k. – 1060. Vár ucca tizenhét 8 (2000/1) 217.

A székesegyházban mindazonáltal voltak jelentős all'antica részletek. A legtöbb reneszánsz kőfaragvány innét, illetve a templom közvetlen környezetéből vált ismeretessé. Tóth Sándor kutatásainak köszönhető egy szép pilasztertöredék, amelyet kandeláber-motívum dekorál, a tányérok széleiről hosszan lecsüngő gyöngysorokkal; a perspektívával hadilábon állt a mester, mert a gyöngysorok kissé kusza elhelyezésével csak próbálta a tér érzetét kelteni. A barokk kori székesegyházban még látható volt a kő (így valószínűleg a szentély körzetéből származik), mert ma is sárga és vörös színű, márványos újkori festés borítja a felületét.³⁶⁹ Márgából készült, vagyis a városban budai importmű is lehetett. Eredeti funkcióját nem tudjuk biztosan meghatározni, kisebb méretű all'antica tabernákulumhoz is tartozhatott.

Megoldatlan egy szépen faragott Ráskai-címer problémája; a kőfaragvány a székesegyház északi sekrestyéje alatti pince barokk kori boltozatában van ma is befalazva. Tömött gyümölcsfüzérből kötött koszorú veszi körül a pajzsot; a faragvány alapos vizsgálatára – amíg ki nem emelik onnét – sajnos nincs mód.³⁷⁰ Ráskay Balázs – Mátyás király kedvelt udvari embere – 1489-ben misealapítványt tett a székesegyházban.³⁷¹ Nevéhez több reneszánsz kőfaragvány is kapcsolható az országban. Címere egy töredékes ívzáradékon került elő Pápán, másodlagos elhelyezésben, az ún. Corvin-házban, ebben az újkori építészeti pasticcióban.³⁷² A csővári várban is építkezett (a nevét megörökítő építési felirat elveszett), oda aprócska márgatabernákulum készült az ő címerével.³⁷³

Különleges alkotás lehetett Beriszló Péter püspök síremléke, amelyből csak a főpap címerének fragmentumai kerültek elő.³⁷⁴ Az 1520-ban, Jajca vára közelében elesett Beriszló Pétert székvárosában temették el, és egy későbbi, Verancsics Antalnak szóló levélből tudjuk, hogy a síremlék ívezettel záródó, fülkés emlékmű volt: a magyar nyelvű szöveg „sekrestye-szabású bolt” fordulata

³⁶⁹ TÓTH 1994, 337–340; *Pannonia regia* 1994, 363–364. (VII-41. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD) Vastag átfestése nem teszi lehetővé, hogy pontos képet alkothassunk magunknak a kvalitásáról; pár helyen lepattant róla a habarcsból sem mentes márványozás, és ott látszik, hogy formái élesen faragottak.

³⁷⁰ KOPPÁNY 1984, 200; TÓTH 1994, 338–339.

³⁷¹ TÓTH 1994, 339.

³⁷² HARIS ANDREA: A pápai Corvin-ház építéstörténetének kérdőjelei. Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 49–60., 16–19. kép. A felirat itt tárnokmesternek mondja, így 1498 után kellett faragják.

³⁷³ *Pest megye műemlékei* 1958, II., 621., 622. kép; FELD ISTVÁN – LÁSZLÓ CSABA: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csővári és a solymári várból. Művészettörténeti Értesítő 30 (1981) 81–86; *Schallaburg* 1982, 655 (802. sz.) (BALOGH JOLÁN)

³⁷⁴ NAGYBÁKAY PÉTER: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres síkőve. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 13. Veszprém 1978, 113–132. A síremléknek a veszprémi székesegyház altemplomában látható rekonstrukcióját többen vitatták, lásd alább.

akár olyan megoldást is körülírhatott, amilyen például a krakkói székesegyházban János Albert all'antica síremléke.³⁷⁵ Hogy a Beriszló-síremlékhez mi tartozott a címeren kívül, persze nem tudhatni. Egy rozettás kazettás ívezetelem (rajta vörös és sárgás márványozás nyoma, hasonló a kandeláberes töredékéhez)³⁷⁶ éppúgy lehetett a része, mint akár a fentebb említett pilaszterdarab is. Beriszló Péter síremlékének készítéséről egyébként írásos adatunk is van: 1525-ben Statileo János örsi (felsőörsi) prépost készítette, és a káptalan hozzájárulása 100 köből bor volt.³⁷⁷ Statileónak jó érzéke lehetett síremlékek állításához: ő csináltatta – Szapolyai János király megbízásából – Hunyadi János (+1456) gyulafehérvári síremlékét is, 1533-ban.³⁷⁸ Ekkor már erdélyi püspök volt; őt magát is Gyulafehérvárott temették el, 1542-ben.³⁷⁹

A 16. század közepén – Buda és az ország közepének oszmán megszállása után – Veszprém is a frontvonalba került (1552-ben egy időre a törökök el is foglalták), s a káptalan a nyugati végekre volt kénytelen menekülni. Nemcsak kincstárukat vitték magukkal a kanonokok, hanem értékes könyvtárukat, szerkönyveiket is. A káptalan könyvtáráról viszonylag sok ismerettel rendelkezünk; rendelkezésünkre áll a kölcsönzésekről vezetett töredékes kimutatás is az 1482 és 1502 közötti időszakból.³⁸⁰ Ezekből sem ismerünk ma sokat,³⁸¹ a legdíszeesebb éppen a kora reneszánsz idejéből való: Apáti Lukács mis-saléja. A megrendelő – egy időben Mátyás király alkancellárja – korábban veszprémi kisprépost volt. 1463-ban távozott Egerbe, s immár egri nagyprépostként készítette a reprezentatív missalét a veszprémi Szent Mihály-

³⁷⁵ KOPPÁNY 1984, 198–200; TÓTH 1994, 339.

³⁷⁶ KOPPÁNY 1984, 199–200; TÓTH 1994, 339; *Pannonia regia* 1994, 363. (VII-42. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

³⁷⁷ A forrás: A veszprémi káptalan számadáskönyve, 1495–1553. Közzéteszi KREDICS LÁSZLÓ – MADARÁSZ LAJOS – SOLYMOSI LÁSZLÓ. Veszprém 1997, 276. Beriszló Péter életéről: SOLYMOSI LÁSZLÓ: A veszprémi szinodiális könyv. In: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi SOLYMOSI LÁSZLÓ. Budapest 1997, 15–17.

³⁷⁸ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Hunyadi János (+1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: *Történelem – kép* 2000, 297–299 (IV–16. sz.)

³⁷⁹ BALOGH 1943, 198, 251., 170. kép

³⁸⁰ SOLYMOSI 1989, 77–119.

³⁸¹ Itt illenék megemlíteni az ifjabb Vitéz János veszprémi püspök Pontifikáléját (egy *Pontificale Romanumot*), amely azonban befejezetlen, és valószínűleg soha nem jutott el Magyarországra. Ma a Biblioteca Apostolica Vaticanában őrzik (Cod. Ottob. Lat. 501). Ezt újabban a Corvina részének tekintik, mert Mátyás címerállata, a csőrében gyűrűt tartó holló többször is benne van (egyébként mindig illuzionisztikus kontextusban: lunetta sarkain, konzolon, terítőn), és a szöveg is tartalmaz utalást Mátyásra. A 1489 januárjában elkezdett kéziratnak sem a másolását, sem az illuminálását nem fejezték be. HOFFMANN 1929/1992, 135–139, 263–264; BALOGH 1966, I., 542–543; CSAPODI 1973, 444 (937. sz.); *Bibliotheca Hungarica* II. (1993), 186 (2554. sz.); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 424–426. (10.11. sz.) (ANNA MELAGRANI – FARBAKY PÉTER)

székesegyház számára. A kódexet 1489-ben adományozta, hogy halála után „az égi seregek fejedelme járjon közbe lelke üdvéért.” A rendkívül gazdagon kifestett pergamenkódex biztosan eljutott a városba, mert 1494. július 22-én Kenesei János, a volt őrkanonok átadta utódjának, Miletinci János custosnak.³⁸² Talán a kincstárral együtt kerülhetett Pozsonyba, ahonnét – a káptalani könyvtárból – Knausz Nándor közölte a kötet dedikációs feliratát 1870-ben. Hoffmann Edith még elhelyezte festőjét Francesco de Castello Ithallico de Mediolano körében,³⁸³ a két világháború között azonban az egykor 375 lapos kódex elpusztult, lapjai ismeretlen helyekre szóródtak szét, és ma csupán két töredéke lelhető fel Pozsonyban, az Archív mesta Bratislavy, illetve a Múzeum mesta Bratislavy gyűjteményében.³⁸⁴

4.3. Zágráb

A káptalanok közül az egyik legfontosabb a zágrábi műpártolása, már csak azért is, mert itt különösen sok emlék maradt ebből a korból, tárgyak és írott források is. A zágrábi püspökség székhelyét soha nem foglalták el az oszmánok, a város nem vált hadszíntérre, és nem érintette a reformáció sem. Művészeti hagyatékának teljességével szinte egyedül áll a Magyar Királyság középkori püspökségei közül. A városban a 16. század elején jelentek meg nagyobb számban a reneszánsz művészeti alkotások. Korábban talán inkább szórványjelenség volt: Thuz Osvát birtokában is volt egy misszále, amelyet Budán, Franciscus de Castello műhelyében illumináltak, s amelyet Kálmáncsehi Domonkos ajándékozhatott a püspöknek.³⁸⁵

³⁸² SOLYMOSI 1989, 89–90, 99.

³⁸³ HOFFMANN EDITH: Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. Magyar Művészet 9 (1933) 42–48.

³⁸⁴ SOPKO 1986, 63–65. (490. sz.); DUŠAN BURAN – JURAJ ŠEDIVÝ: Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku. In: *Gotika 2003*, 521–523; katalógustétel: 792–793. (6.1.27. sz.), képek: 522–523. (472. és 473. sz.); *Renesancia 2009*, 26–27 (1.3.9–3.16. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ – MONIKA ŠURDOVÁ).

³⁸⁵ Zágráb, Riznica Katedrale, RK 355. HOFFMANN 1929, 119–120, 260; KNI EWALD KÁROLY: Kálmáncsehi Domonkos zágrábi misekönyve. Magyar Könyvszemle 67 (1943) 1–15; *Riznica 1987*, 96, 224 (17K. sz.); PELC 2007, 547–548.,

Thuz utódja, Szegedi Lukács (1500–1510) a kor jelentős mecénása volt.³⁸⁶ Szegeden született, iskolázására, egyetemjárására nincs adatunk; a királyi udvar pénzügyi adminisztrációjában töltött be különböző tisztségeket, s emelkedett egyre magasabbra az egyházi ranglétrán.³⁸⁷ Már zágrábi püspökként építtetett kápolnát szülővárosa, Szeged plébániatemplomának oldalánál.³⁸⁸ Antikizáló ötvöstárgyai voltak – egy szenteltvíztartó és egy pacifikálé maradt ránk –, pásztorbotjának felépítése gótikus, de szintén vannak all’antica részletei.³⁸⁹ A nagyméretű, aranyozott ezüst szenteltvíztartó különösen szép darab, gazdagon profilált talpát all’antica építészeti tagozatok díszítik, a püspök gravírozott címereit felváltva gyümölcskoszorú vagy astragalos-sor veszi körül.³⁹⁰ A pacifikálé talapzatán klasszikus tagozatok futnak: tojás- és levélsorok; fogóját all’antica konzolt idéző formára alakították ki.³⁹¹

Töredékesen fennmaradt vörösmárvány síremléke a legszebb reneszánsz emlékek közé tartozik: a szinte teljesen épen maradt arc jó szobrászi munka.³⁹² A sírkő típusa a főpapi sírkövek hagyományát követi, keretének ornamentikája

³⁸⁶ Összefoglalóan: ÁRPÁD MIKÓ: Lukács Szegedi, the bishop of Zagreb and the arts. Paths of the all’antica style into the Kingdom of Hungary in the early 16th century. In: *Bonum ut pulchrum* 2010, 443–456.

³⁸⁷ JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi püspökség története, 5 (1434–1500). (Csanád vármegyei Könyvtár, 42.) Makó 1947, 81/12, 82/29; KUBINYI ANDRÁS: A kincstári személyzet a 15. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12. Budapest 1957, 31, 41/96; BÓNIS 1971, 335–336; ANDRIJA LUKINOVIC: Luka Baratin. In: *Zagrebački biskupi i nadpiskupi*. Zagreb 1995, 223–227; SOÓS FERENC: Magyarország kincstartói, 1340–1540. [Budapest] 1999, 47–48, 49–50. 52. – Járt-e Szegedi Lukács Itáliában, nagy kérdés; ez egyben névhasználatát is érinti. Borovszky Samu ugyanis feltételelesen azzal a Baratin Lukáccsal azonosította, aki Rómában beiratkozott a Szentlélek Társulatba (BOROVSZKY SAMU: Szegedi Baratin Lukács zágrábi püspök, 1500–1510. Századok 34 [1900] 831–834). Ezt a feltételezést később többen elfogadták. Bálint Sándor az összes szegedi Baratint idekapcsolta; Baratin Márton a bécsi egyetemre járt (BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége. [Humanizmus és reformáció, 5.] Budapest 1975, 44, 80). A horvát kutatás Luca Baratinként ismerte sokáig (így Anđela Horvat, Diana Vukičević-Samaržija is); legutóbb Milan Pelc Szegedi Lukácsként tárgyalta (PELC 2007, 537). A Baratin Lukáccsal való azonosítást Kubinyi András cáfolta meg (KUBINYI ANDRÁS: A kincstári személyzet a 15. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12. Budapest 1957, 41/96–101); maga a püspök *Luca de Zeged*-ként írta alá a nevét (BÓNIS 1971, 232/69).

³⁸⁸ REIZNER JÁNOS: Szeged története, I. Szeged 1899, 282, ua. III. Szeged 1900, 5, 7, 410; ua., IV. Szeged 1900, 90–92, 261; BÁLINT SÁNDOR: Szeged városa. Budapest 1959, 25, 27.

³⁸⁹ Zágráb, Riznica Katedrale, ltsz.: 118. *Riznica* 1987, 186 (19M. sz.); DOBRONIC 1994, 66–62; PELC 2007, 441.

³⁹⁰ Zágráb, Riznica Katedrale, ltsz.: 125. *Riznica* 1987, 188 (39M. sz.); HORVAT 1975, 45; DOBRONIC 1994, 66–69; PELC 2007, 439.

³⁹¹ Zágráb, Riznica Katedrale, ltsz.: 180. *Riznica* 1987, 185–186 (18M. sz.); DOBRONIC 1994, 66–70.

³⁹² Zágráb, Povijesni muzej Hrvatske, ltsz.: 6732. MIRKO VALENTIĆ: Kameni spomenici Hrvatske, Zagreb Povijesni muzej Hrvatske. Zagreb 1969, 31; HORVAT 1975, 40–45; *Riznica* 1987, 58 (25S. sz.); DOBRONIC 1994, 74–75; PELC 2007, 315–317.

pedig szorosan kapcsolódik a korabeli esztergomi vörösmárvány faragványokhoz. Nem véletlenül; a kő anyagvizsgálata ugyanis kimutatta esztergomi (gerecsei) eredetét. A sírkő töredékes szignatúrája alapján valószínű, hogy mestere ugyanaz a Giovanni Fiorentino volt, aki Esztergomban működött, s onnét szállított faragványokat olykor hihetetlen távolságokra is (Gniezno, Włocławek, a szilágysági Menyő).³⁹³ Lukács püspök idejében készült az a szép, itáliai reneszánsz és északi elemeket vegyítő oltárkép is, amely a megfeszített Krisztust ábrázolja, a kereszt alatt jobbról Máriával, Szent Jánossal és Mária Magdolnával, a másik oldalon pedig a három magyar szent király alakjával.³⁹⁴

A magyar szent királyok kultusza ekkoriban különösen fontossá vált a városban. Az 1505-ben Velencében nyomtatott *Breviarium Zagradiense*³⁹⁵ illusztrációi között például szerepel Szent István király koronázása, ami a téma egyedül álló ábrázolása a középkorban, s amit a szent király a székesegyház tituláris szentjeként érdemelt ki.³⁹⁶ A szentén még Lukács püspök idejében kezdeményezett, de csak halála után, 1511-ben, Velencében megjelent *Missale Zagradiense* címlapjának hátára nem kevésbé különleges képet, egy egész oldalas *Patrona Hungariae*-ábrázolást nyomtattak: a *sacra conversazione* szereplői a Madonna és az őt körülvevő magyar szent királyok.³⁹⁷ Feliratok értelmezik az ábrázolást: Mária *Hungaria* védelmezőjeként jelenik meg; Szent Imre – akinek szereplését, úgy látszik, itt külön meg kellett indokolni – mint Szlavónia hercege szerepel. Ez a misszale a leggazdagabban díszített a középkori magyarországi nyomtatott szerkönyvek között; olykor kifestett, vagy vörös bársonyba kötött, veretekkel díszített példányai a 16. század második felében több főpap – például

³⁹³ HORVAT 1975, 41–44; MIKÓ ÁRPÁD: Riznica Zagrebačke katedrale. Zagreb, Muzejski prostor 1983. [Recenzió] Művészettörténeti Értesítő 33 (1984) 189. A sírkőből Milan Pelc juttatott el mintát Budapestre, Lővei Pálhoz, aki elemezte az összetételét. A vizsgálatok eredményeként ma már biztosak lehetünk abban, hogy Szegedi Lukács sírkövének anyaga gerecsei vörösmárvány. Lásd MILAN PELC: Ugańska kipańska radionice i renesansa u severnoj Hrvatskoj. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 30 (2006) 67–80.

³⁹⁴ A képet ma a zágrábi érseki palotában őrzik. HORVAT 1975, 72–73., 61. kép; DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA: Umjetnost renesanse. In: *Sveti trag* 1994, 176–177; DOBRONIĆ 1994, 59–61; PELC 2007, 536–537.

³⁹⁵ RMK III 133. Régi Magyar Könyvtár, III. Pótlások, 5. füzet. BORSA GEDEON irányításával összeállította DÖRNYEI SÁNDOR és SZÁLKA IRMA. Budapest 1996, 263. (Függelék. A budai könyvtárak kiadványai, 1480–1525, 21. sz.)

³⁹⁶ MIKÓ ÁRPÁD: A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban (1505–1525). *Ars Hungarica* 25 (1997) 133–135.

³⁹⁷ RMK III 176 („A” variáns). Nem került minden példányba bele ez a metszet, ld. HUBAY ILONA: *Missalia Hungarica*. Régi magyar misekönyvek. Budapest 1938, 53–55. (16. sz.). Legújabbban: *Európa színpadán* 2009, 80–81 (MAROSI ERNŐ).

Oláh Miklós,³⁹⁸ Chereődy János,³⁹⁹ Kuthassy János⁴⁰⁰ és Monoszlói András⁴⁰¹ – könyvei között is ott voltak.

Szegedi Lukács halála után a jól jövedelmező püspökségre – adminisztrátorként – maga Bakócz Tamás tette rá a kezét. Később unokaöccseit választotta püspökké, először Erdődi Jánost, majd Erdődi Simont. Erdődi Simonnak is maradtak reneszánsz ötvöstárgyai a székesegyház kincstárában: egy füstölő a hozzá tartozó naviculával. A szép ötvösmunkán mitológiai figurák, tritónok tartják az Erdődi-címereket. Nem tudjuk, hogy az unokaöccsök közül melyik nevéhez kapcsolható a Bakócz-graduale megrendelése és György topuszkói apát és rozsonyi püspök – az előző század végén Zágrábban félbe maradt – missaléjának befejeztetése Budán, az ún. Bakócz-monogramista műhelyében

A kanonokok közül Marocsai János (Johannes de Marocha) lehetett a legjelentősebb mecénás. A zágrábi székesegyházban testvérének, az 1495-ben elhunyt Marocsai Balázs (Blasius de Marocha) kemléki főesperesnek és saját magának közös síremléket állíttatott, amelyre humanista kapitálissal vésték fel a síratot.⁴⁰² A sírlap csak töredékesen maradt fenn; a figura lába alatt helyezték el a feliratos táblát, a városban gyakori szokás szerint.⁴⁰³ Blasius Itáliában járt egyetemre, Padovában szerezte kánonjogi doktorátusát.⁴⁰⁴ Voltak-e Marocsai

³⁹⁸ Oláh Miklós példánya: Győr, Egyházmegyei Könyvtár, jelz.: R. V. 35. VÁSÁRHELYI 1980, 337, 344.

³⁹⁹ Chereődy János példánya: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Inc. XVI. I. 143. *Bibliotheca Hungarica, I.* (1988), 341 (1258. sz.); A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Szent Imre 1000 éve című kiállításának katalógusa. Szerk. KERNY TERÉZIA. Székesfehérvár 2008. DVD-ROM, 46. kat. sz. (MIKÓ ÁRPÁD)

⁴⁰⁰ Kuthassy János példánya: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Inc. XVI. I. 144. *Bibliotheca Hungarica, I.* (1988), 341 (1259. sz.). Kötése fatáblára kasírozott, lelógó vörösbársony; a vereteknek csak lenyomataik vannak meg. A Patrona Hungariae-metszet színezetlen.

⁴⁰¹ Monoszlói András példánya: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, jelz.: RMK III 176. MIKÓ ÁRPÁD: Riznica Zagrebačke katedrale. Zagreb, Muzejski prostor 1983. [Recenzió] Művészettörténeti Értesítő 33 (1984) 193. Monoszlói András valószínűleg ezt a könyvét hagyta a pozsonyi káptalanra, lásd: Magyarországi magánkönyvtárak, I. 1533–1657. Sajtó alá rendezte VARGA ANDRÁS. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.) Budapest–Szeged 1986, 90. (Fenti adattár 17 kötetet azonosított Monoszlói könyvtárából, ezt a Missale Zagradiensét azonban nem regisztrálta.)

⁴⁰² IVAN KRST. TKALČIĆ: Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba, 2. Zagreb 1895, 532.

⁴⁰³ HORVAT 1975, 41., 24. kép; DOBRONIĆ 1994, 36–38; PELC 2007, 341.

⁴⁰⁴ VERESS 1915, 13; VERESS 1943, 161–162.

Jánosnak, a gorikai főesperesnek budai kapcsolatai? Nem tudjuk, de lehettek.⁴⁰⁵ Mindenesetre Marocsai János a Budán működő Johannes Nicze Florentinusszal készítette el 1507-ben a zágrábi székesegyház Szent László-kápolnájának egyik stallumát.⁴⁰⁶ Divatot teremthetett vele: bár épp ez a pád nincs már meg, a katedrálisban ma is több Jagelló-kori reneszánsz stallum áll.⁴⁰⁷ A legszebbiken – ez 1520-ban készült – antikvabetűs felirat hirdeti a megrendelő, Gerzencei László kanonok és – igazi újdonságként – az alkotók dicsőségét: „Opus factum ad laudem S. Emerici ducis per venerabilem dominum magistrum Ladislaum canonicum Ecclesiae Zagrabiensis. Arte et ingenio magistri Petri pictoris et sculptor Nicolaique carpentarius” (Ezt a művet Szent Imre herceg dicséretére a tisztelendő László kanonok úr csináltatta. Péter festő és szobrász, Miklós asztalos mesterségbeli tudásával/művészetével és tehetségével/találékonyságával).⁴⁰⁸ A humanista indíttatású szöveg szerint tehát *ars* és *ingenium* kellett a mű megvalósításához: a reneszánsz művészetelmélet cicerói és ovidiusi eredetű alapfogalmait fedték ezek a szavak; már Janus Pannonius is ezeket verselte meg Andrea Mantegna képéről annak idején. A feliratot maga a megrendelő, Gerzencei László fogalmazhatta. Ez nemcsak személyes műveltségéről tanúskodik, hanem arról is, hogy a művészet bizonyos elméleti kérdéseinek volt értő közönsége a káptalanban. A liturgikus könyvek kiadása komoly filológiai felkészültséget igényelt⁴⁰⁹ – 1503-ban a breviariumot adták ki, 1511-ben a missalét, 1525-ben a diurnalét –, és valamennyit gazdagon illusztrálták is.⁴¹⁰ Erdődi Simon püspök Mohács után Szapolyai János pártjára állt; környezetében kezdte pályáját Sylvester János, aki később, 1543-ban elkészítette és megjelentette az első magyar nyelvű Újszövetség-fordítást Sárváron, Nádasdy Tamás birtokán.

4.4. Várad

⁴⁰⁵ Egy bizonyos Marocsai Ferenc (†1514) kúriai jegyzőként, majd nádori és személynöki protonotáriusként működött ugyanebben az időben, bár nem tudjuk, volt-e közük egymáshoz. BÓNIS 1971, 360–361.

⁴⁰⁶ PELC 2007, 401.

⁴⁰⁷ DOBRONIC 1994, 46–52; PELC 2007, 400–404.

⁴⁰⁸ HORVAT 1975, 41–44; VUKIČEVIĆ–SAMARŽIJA 1988–1989, 209; DOBRONIC 1994, 50–52; PELC 2007, 401–404.

⁴⁰⁹ TARNAI ANDOR: „A magyar nyelv írásának kezdetei.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. (Irodalomtudomány és kritika) Budapest 1984, 75–80, 174–175.

⁴¹⁰ MIKÓ ÁRPÁD: A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban (1505–1525). Ars Hungarica 25 (1997) 133–144.

A váradi püspök éppúgy a kalocsai érsek suffraganeusa volt, mint a zágrábi; az egyházmegye a leggazdagabbak közé tartozott Magyarországon. Várad késő középkori székesegyháza, püspöki palotája többszörösen elpusztult. 1557-ben a protestáns erdélyi rendek szekularizálták a káptalant,⁴¹¹ a 16. század végi ostromok során elpusztult szinte minden középkori épület, a következő században pedig Bethlen Gábor fejedelem hordatta el a maradványokat, amikor saját grandiózus, ötszögű palotáját emeltette a vár közepén.⁴¹² A 19. század végi ásatások során felbukkant kőfaragványok eltűntek, lappanganak, a legfrissebb feltárások pedig nem hoztak döntő fordulatot.⁴¹³

Nem lehetetlen, hogy már a 15. században megjelentek itt is all'antica nyíláskeretek, budai importként. Filipecz János püspök váradi építkezéseiről Pietro Ransano is megemlékezett, s talán egy nagyméretű vörösmárvány ablakkeret töredékei ebből származnak (1490-ig). Az bizonyos, hogy az a két – jelenleg sajnos lappangó – baluszterpillér, amelyek dekorációja ugyanolyan könnyeden lebegő növényi indákból állt, mint amilyenek a Bakócz-kápolna csegelyein vagy Szatmári György tabernákulumán láthatók, Thurzó Zsigmond püspökségének idejére tehető (1506–1512). Ő halotti kápolnát is alapított itt, amelyből megmaradt egyszerű vonalú, antikizáló a sírköve.⁴¹⁴ Perényi Ferencnek fennmaradt a pásztorbotja, antikizáló tagozatokkal;⁴¹⁵ és ismerjük nyomtatott missaléját is,⁴¹⁶ amelynek gazdag miniatúradísz a Jagelló-kor valamennyi stílusirányzatát felvonultatta a németalföldi virágtövektől egészen az északi itáliai akantuszindákig és gyümölcscharangokig.

4.5. Gyulafehérvár

⁴¹¹ MIKÓ–MOLNÁR 2003, 303–318.

⁴¹² Monográfiája: BALOGH 1982

⁴¹³ *Váradi kőtöredékek* 1989; Cetatea Oradea. Monografia arheologică, vol. I. Zona palatului episcopal. Szerk. ADRIAN ANDREI RUSU. Oradea 2002

⁴¹⁴ Nagyvárad, barokk székesegyház (másodlagos helyen, belül, a déli oldalkapunál). BALOGH 1982, I., 34–35., 91. kép, II., 284–285; MIKÓ 1986, 101., 70. kép; *Váradi kőtöredékek* 1989, 171, 186–187 (196. sz.) (LŐVEI PÁL)

⁴¹⁵ Nyitra, székesegyházi kincstár. BALOGH 1982, I., 37., 96. kép, II., 302; Katedrála sv. Emmeráma v Nitre. Nitra 2006, 39.

⁴¹⁶ Lappang; egykor Győr, Székesegyházi Kincstár és Könyvtár. *Schallaburg* 1982, 547. (601. sz.), 54–56. kép (ELISABETH SOLTÉSZ)

Erdélyben, a gyulafehérvári püspöki székhelyen a reneszánsz sorsa hasonló módon alakult, mint másutt; bár némi késedelem mutatkozik. Az első nemzedék, vingárti Geréb László – Mátyás király unokaöccse – érdeklődéséről az antik módra készült művek iránt egyedül gyalui várából előkerült címerköve tanúskodik, amelyen két mezítelen puttó tartotta a püspök címerét.⁴¹⁷ Bachkay Miklós püspök dévai címere helyi adaptációja az all'antica címerköveknek: a Szent Mihály-rend láncá koszorúként lebeg a címerpajzs körül;⁴¹⁸ egy Bachkay-címer töredékei előkerültek a székesegyházban is.⁴¹⁹ Színvonaluk meglehetősen gyenge.

Geréb környezetéhez tartozott Megyericsei János kolozsi főesperes, a humanista költő, Janus Pannonius és Garázda Péter rokona, és – maga állította sírkövének felirata szerint – Janusszal és Garázdával együtt a Múzsák harmadik tanítványa az Ister partjainál.⁴²⁰ Megyericsei a római feliratok egyik legjelentősebb gyűjtője volt a Jagelló-kori Magyarországon; a daciai epigráfiai kutatások vele kezdődtek el.⁴²¹ Epigráfiai műveltsége sírkövén is tükröződött – szokatlanul hosszú volt rajta a vers. A gyulafehérvári székesegyház 1531. évi leltára nyilván tartotta kelyhét és arannyal átszőtt miseruháját.⁴²² Budán, Antonio Bini firenzei kereskedőtől ötvösműveket, egy nagyobb és egy kisebb, zománcos csészét (*scutella*), valamint Madonna-képet vásárolt.⁴²³ Ma is megvan (Esztergomban) az a misekönyve, amelyet a gyulafehérvári székesegyház Szent András-oltárának adományozott: az 1498-ban Velencében kiadott *Missale Strigoniense* címlapjára a *divus Andreas*nak szóló dedikációs feliratot végig

⁴¹⁷ BALOGH 1943, 183, 230–232; BALOGH 1985, 262–263; KOVÁCS 2003, 134.

⁴¹⁸ BALOGH 1943, 169–170, 222., 61. kép; MIKÓ 1986, 97., 55. kép

⁴¹⁹ A kőfaragvány töredékeit 1984-ben a gyulafehérvári (akkor még) püspöki palota udvarán láttam a földön heverni. Később már nem találkoztam velük; valószínűleg elpusztultak, esetleg lappanganak. A címer töredékeit a székesegyház helyreállítása során találták: MIKÓ 1986, 104/3. j. Vö.: BÁGYUJ LAJOS: A gyulafehérvári székesegyház restaurálása. Építés- Építészettudomány 15 (1983) 23 (talán ezekkel azonosak: 82, 82.a, 93. sz.).

⁴²⁰ MIKÓ ÁRPÁD: Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremlékei. *Ars Hungarica* 11 (1983) 53–56.

⁴²¹ V. KOVÁCS SÁNDOR: A Pieridák harmadik dicsősége. (Megyericsei János neoplatonikus költészete.) In: Uő: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok. Budapest 1987, 384–395; LAKATOS BÁLINT: Egy 16. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései. In: ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk. HORVÁTH LÁSZLÓ – LACZKÓ KRISZTINA – MAYER GYULA – TAKÁCS LÁSZLÓ. Budapest 2004, 737–748; VEKOV KÁROLY: A kolozsvári egyháziak humanista törekvései. In: A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár 2008, 167–168, 170–172.

⁴²² ENTZ 1958, 216 (kehely), 218 (miseruha).

⁴²³ BALOGH 1943, 194.

humanista kapitálissal írta be.⁴²⁴ Gyulafehérvárott háza falába, a vár mellett húzódó kertjébe római köveket falaztatott be, s a Szent András-oltárhoz tartozó malom haltartóját is római szarkofágból alakíttatta ki.⁴²⁵ Gyűrűspecsétje kvalitásos antik gemma volt (a kezében kardot tartó Théseus figurájával);⁴²⁶ s bár a gemmák gyűrűbe foglalása a korban általános, ebben az esetben feltűnő a metszés kitűnő színvonala.

Több kanonoknak volt hasonló a műveltsége, és igazi humanista kört alkothattak.⁴²⁷ Budai Udalrik, az őrkanonok szép gyűjteményt mondhatott magáénak ötvöstárgyakból. Másfél évtizeddel ezelőtt sikerült azonosítani közülük – a nyitrai székesegyház kincstárában – antik és bizánci pénzekkel kirakott kelyhét, amely a később nagy divattá lett pogánypénzes edények legkorábbi darabjai közé tartozik Európában is.⁴²⁸ Udalrik jól ismerte Janus Pannonius verseit; a Gyulafehérvárott kibontakozó Janus-kultusz alapítói közé kell számítanunk. Adrianus Wolphardus neki ajánlotta Janus Démostenés- és Plutarkhos-fordításainak bolognai kiadását 1522-ben.⁴²⁹ Az Erasmus *Adagiáját* többnyire gonoszkodó glosszákkal kísérő Pelei Tamás, az ózdi főesperes is nagyra becsülte őt,⁴³⁰ és aligha véletlenül tette fel címerét kápolnája nyugati ajtaja fölé Lázói János, a telegdi főesperes.

E különös, keresztény és antik-pogány elemeket szinkretizáló szellemi környezet áll e kör – és az erdélyi kora reneszánsz – legjelentősebb emléke, Lázói János kápolnája mögött is. Építtetője, Lázói János telegdi főesperes még az előző

⁴²⁴ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XV. 1. 141. A címlap képét közli: MIKÓ ÁRPÁD: Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerkesztette Wehli Tünde. Budapest 1992. [Recenzió.] Művészettörténeti Értesítő 44 (1995) 145–146., 4. kép.

⁴²⁵ KOVÁCS ANDRÁS: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középkori és koraújkori helyrajzához. In: Szamosközy István: *Analecta lapidum...*, 1593. *Inscriptiones Romanae...*, 1598. Sajtó alá rendezte BALÁZS MIHÁLY–MONOK ISTVÁN. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33.) Szeged 1992, 32.

⁴²⁶ GESZTELYI TAMÁS – RÁCZ GYÖRGY: Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. (ΑΓΘΑ, XIX.) Debrecen 2006, 101–102. (57. sz.), 57. kép

⁴²⁷ BALOGH 1943, 51–52, 58–62, 64–66, 69–70; KÁROLY VEKOV: *Locul de adevire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI)*. Cluj-Napoca 2003, 333–351.

⁴²⁸ MIKÓ ÁRPÁD: „Pogánypénzes” kehely a 16. század elejéről. Budai Udalricus gyulafehérvári kanonok kelyhe a nyitrai székesegyház kincstárában? *Ars Decorativa* 13. Budapest 1993, 137–140; WETTER 2003, 535. A kehely pénzeit meghatározta: EVA KOLNÍKOVÁ: Mince vo výzdobe nitrianskeho liturgického kalicha. *Pamiatky a múzeá* 50 (2002/3) 52–57. Kolníková figyelmét sajnos elkerülte, hogy kinek is volt a tulajdonában eredetileg a kehely, és hogyan került Nyitrára.

⁴²⁹ ERNUSZT 1939, 33; KELÉNYI B. OTTÓ: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. (Tanulmányok, kiadja a Fővárosi Könyvtár, 13.) Budapest 1940, 46–47; BALOGH 1943, 201–202.

⁴³⁰ KELÉNYI B. OTTÓ: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. (Tanulmányok, kiadja a Fővárosi Könyvtár, 13.) Budapest 1940, 47, 72.

nemzedékhez tartozott. Mélyen vallásos ember lévén, zarándoklatot tett a Szentföldre (1483–1484), ahová Velencén keresztül jutott el. 1489-ben kapott címereslevelet Mátyás királytól. 1500-ban, a szentévben talán Rómában járt; élete utolsó éveiben ide is tért vissza mint magyar gyóntató; a Santo Stefano Rotondóban temették el.⁴³¹

1512-ben készült el – a korábbi, románkori előcsarnok felhasználásával – a gyulafehérvári székesegyház északi oldalánál álló kápolnája.⁴³² Az építmény hálóboltozata késő gótikus stílusú, és egész struktúrája alapján aligha lehetne all’antica műnek tekinteni, ám valamennyi dekoratív faragványa antikizál. Rajzos karakterű külső homlokzatát szinte quattrocento módra tagolják a pilaszterek és párkányok, emiatt kereste korábban a kutatás az épület tervének lombard eredetét. Lehetséges azonban, hogy a gótikus stílusban gyakorlott helyi mestereknek sikerült így alkalmazkodniuk a megrendelő all’antica elvárásaihoz.

A sarokpillérek lábazatát borító figurális domborműveken egymást váltják a szent témák és a pogány mitológia lényei: Mózes a Sinai hegyen, Judit és Holofernés, Hercules a lernai hidrával vagy egy szatír figurája, a pillérek kannelúrás törzséhez vázán álló szirének tapadnak; a pilléreket kagylós záródású baldachinnal koronázott szoborfülkék szakítják meg. A homlokzat legfontosabb – a kapu fölötti lapos fülkében és a sarokpilléreken állt – szobrai elpusztultak, így a teljes ikonográfiai programot talán sohasem tudjuk megfejteni. (A kápolna faragványai helyi, igen rossz megtartású kőből készültek, csupán a főkapu fölött, az angyalok tartotta, koszorús Geréb-címer van vörösmárványból, betétként a domborműbe illesztve.) A belső térből az eredeti berendezés természetesen hiányzik, egyedül a székesegyházba nyíló kapu kőkerete maradt meg. Több méter magasra, csaknem a boltozatig felnyúló, kéesszürke kőből faragott all’antica építmény ez; a gazdagon tagolt koronázópárkány fölötti fülkében a Madonna előtt térdel a donátor. Nem hallgathatjuk el, hogy a figurák kivitelezése igen

⁴³¹ BALOGH 1943, 189–191; V. KOVÁCS SÁNDOR: Egy epigramma-költő a Jagelló-korban. (Lászlai János latin versei.) In: Uő: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok. Budapest 1987, 396–427; Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I. Humanizmus. Szerk. ÁCS PÁL – JANKOVICS JÓZSEF – KÖSZEGHY PÉTER. Budapest 1998, 407–409.

⁴³² BUNYITAI VINCE: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Budapest 1893; BALOGH 1943, 60–62, 189–191, 233–241., 77–99. kép; ENTZ 1958, 117–120., 155–159. kép; ENTZ GÉZA: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár 1996, 163–164; KOVÁCS 2003, 9; SARKADI MÁRTON: A gyulafehérvári székesegyház és érseki palota 1999–2002 között végzett helyreállítási munkáinak tanulságai. Műemlékvédelmi Szemle 2003/1, 53–55., 12–13. kép; HALMOS 2006; SARKADI 2010, 61.

gyarló, alkotójuk egyszerű kőfaragó volt, akinek az ornamentika volt az erőssége.⁴³³

Az épületet körös-körül antikva betűkkel vésett disztichonok „szólaltatják meg”, Lázói János versei. A szövegek részben a szobrokra, részben pedig a címerekre vonatkoznak, a keresztény-pogány szinkretizmust – Szent Péter az Olympos őre – szó szerint is kimondva. A verseken kívül a sok – az ajtók fölött, belül a boltozaton látható – címer szerepeltetése feltűnő még: a retrospektív címerek (Mátyás királyé, Geréb László püspöké) mellett az aktuális uralkodói, illetve pápai címerek (II. Ulászló, X. Leó pápa), az erdélyi vezető rétegé (Barlabássy Lénárd alvajda), valamint a gyulafehérvári kanonokoké is megjelenik. A főpárkány címersora elpusztult; zömüket Várady József rajza őrizte meg, kettőnek a csonkját nemrég sikerült megtalálni a szomszédos, valamivel később ideépült Szent Anna-kápolna padlásán.⁴³⁴

A Szent Anna-kápolnát⁴³⁵ a Padovában és Bolognában egyetemre járt püspök, Várdai Ferenc (1514–1524) alapította.⁴³⁶ A két boltszakasznyi épület kívül belül, minden ízében zavarba ejtően hasonlít a román kori székesegyházhoz, úgyszólván csak a külső főpárkány humanista kapitálissal vésett dedikációs felirata antikizálja.⁴³⁷ Nemcsak a szerkezeti elemek – a bordás keresztboltozat, a pillérek –, hanem a lábazatok és a fejezetek is a 13. századi formákat imitálják.⁴³⁸ Hasonló archaizálás figyelhető meg a nyugati karzatra vezető, Várdai-címeres

⁴³³ Ebből a szempontból is fel kell idézzem egyik régi élményem, amikor Gyulafehérvárott kutathattam, a felállványozott Lázói-kápolnában. A székesegyház terébe nyíló ajtókeret párkányán tapogattam a porban, amikor öklömnny „kőgolyó”-ra leltem. Leemelve kiderült, hogy a Madonna előtt térdelő donátor letörtött feje volt; valószínűleg alulról (a padlón állva) törték le (kövel? póznával?), s a széles párkányra hullott. Közelről nézve a fejet, nagyon gyenge kvalitásúnak láttam. S közelről a figurák általában rossz arányú, ügyetlen kőfaragómunkának látszottak.

⁴³⁴ HALMOS 2006

⁴³⁵ LUKSICS PÁL: A gróf Zichy család okmánytára, XII. Budapest 1931, 366–371; BALOGH 1943, 202–204; BORSA GEDEON: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. (1983) In: BORSA GEDEON: Könyvtörténeti írások, II. A külföldi nyomdászat, 15–16. század. Budapest 1997, 336–345, 452–455.

⁴³⁶ BUNYITAI VINCE: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Budapest 1893, 9–11; BALOGH 1943, 241–243; ENTZ 1958, 118; ENTZ GÉZA: Erdély építésze a 14–16. században. Budapest 1996, 164, 298–299; PATTANTYÚS MANGA: Adalékok a gyulafehérvári székesegyház úgynevezett Várdai-kápolnájának építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára. Szerk. ROSTÁS TIBOR – SIMON ANNA. Budapest 2000, 175–184; KOVÁCS 2003, 9; SARKADI 2010, 54–65.

⁴³⁷ MIKÓ 2005, 230–231.

⁴³⁸ BALOGH 1943, 90–93, 202–204, 241–243., 108. kép; ENTZ 1958, 118. A kérdést részletesen tárgyalja: SARKADI 2010, 54–65.

törpepillérekkel tagolt reneszánsz lépcső melletti félpilléreken is, amelyeket a lépcső építéskor elváltak, s az eredeti helyükön hagyott fejezeteket – alul leveles formákkal kiegészítve – gyámkövekké alakították át.⁴³⁹ Várday Ferenc díszíttethette freskókkal az északi mellékszentélyt is, amelyekből sajnos mára alig maradt valami értékelhető töredék.⁴⁴⁰ Várday átépítette a püspöki palotát is, ebből azonban természetesen ma nem ismerünk semmit; építési felirata is elveszett.⁴⁴¹ Megőrződött viszont pontificaléja, egy jóval korábbi pergamenkézirat, amelyet a saját ábrázolásával egészítettett ki; egyike volt-e ez annak a három kódexnek, amelyet mint az ő egykori tulajdonát említett a székesegyház 1531. évi leltára, nem tudni.⁴⁴²

A Szent Anna-kápolna az alapító halálakor még nem volt készen; befejezéséhez, mint a végrendelet executorának, a gyulafehérvári kanonok és kolozsi főesperes Wolphard Adorjának is köze volt. Wolphardnak erre a vállalkozásra meglehetett az oka, itáliai tanulmányaiban feltehetően Várday támogatta. A kiemelkedően művelt, Bécsben és Bolognában egyetemet végzett „Adrianus doctor” jelentős könyvtárat gyűjtött, és maga is több Janus-művet adott ki.⁴⁴³ Plinius *Naturalis Historiájába* írt saját kezű bejegyzése alapján feltehető, hogy Rómában – testvérével, Hilariusszal együtt – látta az 1506-ban előkerült *Laokoönt*.⁴⁴⁴

Az 1520-as években valószínűleg ő építtette újjá a szásztörpényi templom hálóboltozatos hajóját is, amelynek egyik sarokgyámján reneszánsz levélmaszk helyi változata jelent meg.⁴⁴⁵ 1534–1541 között ugyancsak ő építette Kolozsvár főterén a város első reneszánsz házát.⁴⁴⁶ Szellemi útjára jellemző, hogy 1538-ban, a segesvári hitvitán elfogultságára hivatkozva (ami a protestantizmus iránti szimpátiájára utal) igyekezett kivonni magát a döntőbíró szerepéből.⁴⁴⁷ A toleráns

⁴³⁹ BALOGH 1943, 241., 109–110. kép; ENTZ 1958, 118–120., 141–141. kép

⁴⁴⁰ BALOGH 1943, 187–189. kép; ENTZ 1958, 120.

⁴⁴¹ BALOGH 1943, 252–253.

⁴⁴² Bécs, ÖNB, Cod. Lat. 1799. BERKOVITS ILONA: Várday Ferenc pontificaléja Bécsben. Magyar Könyvszemle 66 (1942) 259–266; BALOGH 1943, 318., 244–245. kép; BERKOVITS 1975, 79; *Bibliotheca Hungarica I.* (1988), 62 (114. sz.); HOFFMANN 1929/1992, 284, 288. (WEHLI TÜNDE kiegészítése)

⁴⁴³ ERNUSZT 1939; BALOGH 1943, 206–207; újabb életrajza: JAKÓ KLÁRA 1991, 43–49, könyvtára: 53–55; JAKÓ KLÁRA: A Wolphard–Kakas-könyvtár. In: A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár 2008, 126–145.

⁴⁴⁴ JAKÓ KLÁRA 1991, 54, 113 (341. sz.). A hivatkozott bejegyzés: „Laocoontis statua nunc Rome est in palatizio pontificis Belvedere nuncupato Julii II. pontificis tempore reperta, anno domini nostri 1506.” A kötet kolligátum, két velencei kiadású Plinius-művet (1518, 1520) tartalmaz, egykorú kötésben, amelyet Bolognában vásárolt Hilarius 1521-ben.

⁴⁴⁵ KOVÁCS 2003, 11–12.

⁴⁴⁶ BALOGH 1943, 260–261; KOVÁCS 2003, 30–35.

⁴⁴⁷ JAKÓ KLÁRA 1991, 46.

Wolphard Adorján bírótársa a szintén gyulafehérvári kanonok, Kálmáncsehi Sánta Márton volt. Ő utóbb protestáns és következetes képromboló lett: 1556-ban az ő hatására dobták ki az oltárokat Kolozsvár templomaiból.⁴⁴⁸ Az azonos szellemi környezetből már akkor is sokfelé vezettek az utak.

5. Miniatúrafestészet és könyvművészet a Jagelló-korban

A 16. század eleje volt az az időszak – nemcsak Magyarországon, hanem Európaszerte –, amikor módosultak a könyv használatának korábbi módjai, az olvasási szokások, és teljesen megváltoztak maguk a könyvek is. Megjelentek az athena auctorok világosan követhető, tiszta szövegtükrű kiadásai, a 16. század elején pedig, Aldus Manutius velencei műhelyében a kisméretű szövegkiadások. Aldus Manutiuszal sok magyar humanista kapcsolatban állt;⁴⁴⁹ az 1502-ben kiadott, Cicero leveleit tartalmazó könyvecske ajánlása például Thurzó Zsigmond székesfehérvári prépostnak (a későbbi váradi püspöknek) szólt.⁴⁵⁰ A késő középkor a liturgikus díszkódexek készítésének az utolsó nagy korszaka is, mellettük azonban egyre nagyobb szerepet kaptak a nyomtatott szerkönyvek. A nyomtatott könyveket eleinte miniatúrákkal is díszítették (maguk a kiadók vagy utóbb a tulajdonosok), és gyakran kaptak díszes kötést. Az egyik legszebb a *Missale Quinqueecclesiense* (1499) amelynek három olyan pergamenpéldánya ismert ma is, amely kiadói, igen kvalitásos egyenminiatúra-díszet kapott.⁴⁵¹

A Jagelló-korban Magyarországon működő miniátorok művészi eszköztára sokszor bilingvis: egyaránt ismerték a gótikus formavilágot és a reneszánsz ornamentikát is. A könyvfestők díszítették a korban nagy számban készülő, reprezentatív kiállítású címeresleveleket is.

Az észak-itáliai miniátorok, vagyis azok a mesterek, akik a Cassianus-mester stílusához kapcsolódtak, egy darabig kimutathatók 1490 után is Budán. Maga a festő a névadó kódexet – mint láttuk – már II. Ulászló számára fejezte be.

⁴⁴⁸ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. LADÁNYI SÁNDOR. Budapest 1977³, 289; FERENCZI 2009, 82.

⁴⁴⁹ GERÉZDI RABÁN: Aldus Manutius magyar barátai. (1945) In: GERÉZDI 1968, 204–266.

⁴⁵⁰ Apponyi Hungarica 1903, 49–50 (65. sz.); Pannonia regia 1994, 446 (IX-25. sz.) (W. SALGÓ ÁGNES)

⁴⁵¹ A három példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 989; Pécs, Püspöki Könyvtár, V. V. 8.; Pannonhalma, Bencés Főapátsági Könyvtár, 122. H. 27. Pannonia regia 1994, 437–439 (IX-16a-b. sz., IX-17. sz.) (WEHLI TÜNDE, BÁNHEGYI B. MIKSA)

Ebbe a stíluskörbe illik, és a budai udvarhoz kapcsolódik Felix Petancius *Historia Turcicájának* díszes kódexe is.⁴⁵² A táj és a figurák formálása, a széldíszek ékítményei és a színvilág alapján ideilleszkedik, de kivitele gyarlóbb, s a stílus Jagelló-kori utóéletéhez tartozik. A kézirat díszítése befejezetlen; az utolsó szultán, aki szerepel a kötetben, II. Bajazid (1481–1512), II. Ulászló címerének helye pedig üresen maradt, csak a W és R betűk utalnak rá.

A Cassianus-mester dús akanthusz-ornamentikája, bőségszarui, gyümölcsharangjai tűnnek fel az 1490-es évektől kezdve nemcsak Magyarország, hanem Morvaország, Csehország és Szilézia területén készült-használt kódexekben is. Recepciójának pontos útját s főleg okait ma még nem látjuk világosan. Úgy látszik, mintha ez a felső-itáliai eredetű miniatúrastílus különösen alkalmas lett volna arra, hogy beilleszkedjék az Alpokon túli késő gótikus könyvfestészet eszköztárába.

A loukai premontrei kolostor számára készítette Pál apát 1499-ben azt a hatalmas méretű gradualét, amelynek címlapján, széles kolumnában szinte a Cassianus-mester kezére ismerünk.⁴⁵³ A kompozíció, a színek azonosak, a rajz duktusa azonban lassúbb, részletezőbb, s különös látni, hogy a kódex gótikus indáit és reneszánsz levéldíszait ugyanaz a kéz rajzolja meg. A kétféle stílus egyben kétféle mondanivalót is hordoz: a lazán széthulló akanthusz-ornamentika, a bőségszaruk és a gyümölcsharangok között babérkoszorúba foglalva jelenik meg a megrendelő címere, s felfüggesztett, antikvabetűs táblák örökítik meg Pál apát és a scriptor – egyben talán a miniátor? – nevét. Olybá tűnik, mintha a mű megalkotásának dicsősége az all'antica közegben szólalt volna meg a leghitelesebben. Az 1505-ben, Ladislav ze Šternberka számára készült cseh nyelvű evangelistarium két foliója,⁴⁵⁴ vagy az 1506 után, Thurzó János boroszlói püspök számára készült óraskönyv egyik lapja is ugyanebben a stílusban

⁴⁵² Nürnberg, Stadtbibliothek, jelz.: ms. solg. 31. HOFFMANN 1929/1992, 167–168; *Bayern – Ungarn 2001*, 208–209 (4.12. sz.) (WOLFGANG JAHN); JONATHAN J. G. ALEXANDER: Francesco da Castello in Lombardy and in Hungary. In: *Italy & Hungary 2011*, 289.

⁴⁵³ Olomouc, Státní vedecká knihovna, jelz.: M. IV. 1. HOFFMANN 1929/1992, 175–176; JOSEF KRÁSA: Knižní malířství. In: *Pozdné gotické umění v Čechách... 1984*, 430–432; *Schallaburg 1982*, 542–543 (597. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI); HLOBIL–PETRŮ 1992, 123., II–III. kép; HLOBIL–PETRŮ 1999, 159., II–III. kép; BARRY FREDERIC HUNTER GRAHAM: Bohemian and Moravian Graduals 1420–1620. Turnhout 2006, 300–303 (50. sz.); MIKÓ 2009, 83–85.

⁴⁵⁴ Berlin, Kunstgewerbemuseum, ltsz.: F. 398. HOFFMANN 1929/1992, 176; Zimelien. Abendländische Handschriften des Mittelalters aus dem Sammlungen der Stiftung Preussischer Kulturbesitz Berlin. Szerk. TILO BRANDIS. Wiesbaden 1975, 232 (161. sz.) (FEDJA ANZELEWSKY); MIKÓ 2009, 85.

készült,⁴⁵⁵ s ennek későbbi hatása ismerhető fel a znojmoi *Liber municipalis*ban.⁴⁵⁶ Figyelemre méltó, hogy e reprezentatív kódexek között nemzeti nyelven írott és világi rendeltetésű munka is van; Magyarországról ilyen nem ismerünk. A ránk maradt, kvalitásos illuminált kéziratok kivétel nélkül latin nyelvű, liturgikus művek.

A magyar nyelvű kódexek – bibliafordítás, imakönyvek, szentek legendái – illuminálása általában középszerű, bár akad közöttük antikizáló díszű is.⁴⁵⁷ A Jordánszky-kódexben van néhány érzékenyen festett, antikizáló iniciálé, a sok igen egyszerű mellett.⁴⁵⁸ Az 1532-ben készült Kriza-kódex díszlapjai a nem túl magas kvalitás szempontjából egységesek; festésmódjuk finom, részletező, a kompozíciók igényesek.⁴⁵⁹ Sajnos, ebből az illuminációtípusból nem maradt ránk több.

A Jagelló-kor egyházi művészeti reprezentációjának fontos részei voltak a hatalmas méretű liturgikus díszkódexek. A késő középkor e monumentális sorozatokban foglalta össze az egyes katedrálisok teljes zenei hagyományát.⁴⁶⁰ Tisztán reneszánsz és tisztán gótikus díszű egyaránt akad közöttük, sőt, a két stílus vegyülékére is akad példa. A nagy kódexek zöme azonban hamarosan elpusztult, néha csak szétszóródott töredékekből ismerünk egy-egy székesegyházi – vagy kolostori – használatra szánt szerkönyv-sorozatot. A 16. század első évtizedének két legjelentősebb reneszánsz könyvfestészeti emléke is csupán fragmentum: egy antiphonale és egy psalterium maradványai. Mindkét kódexet – az ún. *Antiphonale Budensét*⁴⁶¹ és az ún. *Psalterium Budensét*⁴⁶² –

⁴⁵⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelz.: Cod. Lat. 380. HOFFMANN 1928, 45, 49, 57; HOFFMANN 1929/1992, 172–175, 283; BARTONIEK 1940, 335 (380. sz.); Schallaburg 1982, (596. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); Habsburg Mária 2005, 184 (III-16. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); MIKÓ 2009, 85.

⁴⁵⁶ Znojmo, Okresní archiv, jelz.: rkp. 286/A. HLOBIL–PETRŮ 1992, 159–160., X–XIV. kép; HLOBIL–PETRŮ 1999, 181–182., X–XIV. kép; MIKÓ 2009, 85.

⁴⁵⁷ MIKÓ ÁRPÁD: Illuminált könyvek a kora újkori Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, 70–73.

⁴⁵⁸ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Ms. II. 1. és Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelz.: MNy 4. Pannonia regia 1994, 435–437 (IX-15. sz., ÁCS PÁL – ROZSONDAI MARIANNE); *Látjátok feleim...* 2009, 264–267. (25–26. sz., ÁCS PÁL – KERTÉSZ BALÁZS)

⁴⁵⁹ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, jelz.: K 47. Mátyás király öröksége 2008, I., 80 (I-22. sz., KÖRMENDY KINGA); *Látjátok feleim...* 2009, 346–347. (55. sz., LÁZS SÁNDOR)

⁴⁶⁰ SZENDREI JANKA: A magyar középkor hangjegyes forrásai. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.) Budapest 1981, 31–32.

⁴⁶¹ Pozsony, Archiv mesta Bratislavy, jelz.: EC Lad. 6; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, A. 23. III, V. DOBSZAY LÁSZLÓ: A „Budai Antiphonale” megtalált töredékei. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1978*. Budapest 1979, 35–39; SOPKO 1981, 51–52 (7. sz.); *Pannonia regia 1994*, 427–428 (IX-12. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Mátyás király öröksége 2008*, I., 74–75 (I-13. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Renesancia 2009*, 26–27 (1.3.17 – 3.19. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ); JURAJ ŠEDIVÝ: Gotische Minuskel in

dallamanyaga alapján az ország középpontjába, Budára helyezte a magyar zenetörténeti kutatás, ami teljesen egybevág azzal a művészettörténeti megállapítással, hogy e miniátor-műhelynek a kancellária mellett kellett tevékenykednie. A töredékes kódexek megrendelőjéről természetesen nem tudunk semmit; viszont mindkét darabot kétségtelenül ugyanabban a műhelyben miniálták, amelyben több címeres levelet is 1507-ben.

Az *Antifonale Budense* anyakódexében – amint ez nemrég kiderült – gótikus lapszédíszek is vannak, amelyeket Dušan Buran Ulrich Schreier köréhez kapcsolt, s 1490 körülre datált.⁴⁶³ A gótikus és reneszánsz ornamentika nem váltakozva, hanem eltérő szisztéma szerint jelenik meg a kódexben: a gótikus lapszédíszek egymás után felsorakoztatva nyolc folión, mindig a recto oldalon, iniciálé nélkül;⁴⁶⁴ a reneszánsz szédíszek viszont mindig iniciáléhoz csatlakozva, a kódex elején és végén is, ünnepi alkalmakhoz illesztve.⁴⁶⁵ Ezeket az iniciálékat már a kódex írásakor eltervezték, a helyüket kihagyták; gótikus miniatúradíszű iniciálék nincsenek. Elképzelhetetlen, hogy a reneszánsz dekoráció 1490 körül készült volna. Egyébként pedig a budai gótikus miniatúrafestészetről a 16. század elején nem sokat tudunk.⁴⁶⁶

Az 1506–1507-ben Budán kiadott címereslevelek s a két kódexek reneszánsz növényi ornamentikája egymásba kapcsolódó, egymásból kinövő akanthuszindákból, levelekből alakul, stílusukat az erős színek és az arany élfények használata, szigorúan szimmetrikus kompozíció és színváltás jellemzi. Az itt illuminált legismertebb címereslevél gersei Pető Jánosé.⁴⁶⁷ A

Handschriften aus dem Königreich Ungarn. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére.* Szerk. NEMERKÉNYI ELŐD. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 2.) Budapest 2009, 287–288.

⁴⁶² Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Ms. I. 3b. BERKOVITS 1948, 310–312 (8. sz.); RADÓ–MEZEY 1973, 262–263 (62. sz.); BERKOVITS 1975, 73; SZENDREI 1981, 31., 59–60 (C 7. sz.), 82 (F 43. sz.); Schallaburg 1982, 528 (572. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI); *Kódexek a középkori Magyarországon* 1985, 163 (184. sz.) (SZENDREI JANKA); *Pannonia regia* 1994, 426–427 (IX-11. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD – ROZSONDAI MARIANNE); MIKÓ 2009, 85.

⁴⁶³ DUŠAN BURAN: Bratislavská kapitula a Univerzita Istropolitana na prahu novoveku. In: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom* 2009, 12–14.

⁴⁶⁴ Pozsony, Archív mesta Bratislavy, jelz.: EC Lad. 6. Fol. 38r, 39r, 40r, 41r, 42r, 43r, 44r, 45r.

⁴⁶⁵ Pozsony, Archív mesta Bratislavy, jelz.: EC Lad. 6. Fol. 30r, 126r, 135r, 135v, 153r; valamint a Széchényi Könyvtár töredékein két iniciálé, szédísszel.

⁴⁶⁶ A probléma további vizsgálatra vár. Ennek során nemcsak miniatúrafestészeti és írástörténeti, hanem muzikológiai és tartalmi kérdéseket is gondosan elemezni kell majd.

⁴⁶⁷ Gersei Pető János címereslevele, 1507. november 22, Buda. Budapest, Magyar Országos Levéltár, jelz.: Dl. 86.051. ÁLDÁSY 1923/1930, 68–69 (73. sz.); RADOCSAY 1965, 252., 4. kép; RADOCSAY 1966, 76; NYULÁSZINÉ 1987, 51, 125., 35. tábla; *Pannonia regia* 1994, 473 (IX-54. sz.) (ÉRSZEGI GÉZA – MIKÓ ÁRPÁD); NYULÁSZINÉ 2005, 202. sz.

megadományozott a királyné ajtónállómestere, majd a gyermek II. Lajos udvarmestere volt, ezért is kerülhetett – egyedi megoldásként – a címerkép fölé a II. Ulászlónak és két gyermekének – Lajosnak és Annának – érzékenyen festett miniatúra-képmása.

A Jagelló-kori reneszánsz könyvkultúra különösen jelentős emléke a Bakócz-graduale.⁴⁶⁸ A kétkötetes, nagyméretű kóruskönyv miniatúradíszbe fejezetlen.⁴⁶⁹ Csak az első kötet címlapja készült el, a zután egyre több helyen hiányzik a tervezett iniciálé, később pedig már az előrajzok is elmaradnak. Több helyen látható benne a csupán püspöksüveggel koronázott Bakócz–Erdődi-címer, amely kizárja annak feltételezését, hogy a kódex miniatúradíszbe a bíboros-érsek, Bakócz Tamás számára készült volna. A kódex-párt eredetileg – zenei anyaga, liturgiai sajátosságai és főképp a Szent Adalbert ünnepéhez tervezett díszlap alapján – az esztergomi székesegyháznak szánták.

Ugyanebben a műhelyben fejeztek be a z t (ma is Zá gá ban, a székesegyház kincstárában őrzött) missalét, amelyet még a 15. század végén kezdett el miniatúrázni György topuszkói apát egy gótikus stílusban alkotó, német metszeteket felhasználó miniatőrrel. A missale reneszánsz miniatúrával ékes lapjain ugyanaz az infulával koronázott Bakócz–Erdődi-címer jelenik meg, ami a Bakócz-gradualeban is látható, tehát mindkét kódex festett díszének megrendelőjeként Bakócz két zágrábi püspökké tett unokaöccse, Erdődi János (1514–1518) vagy Erdődi Simon (1518–1535) jöhet szóba.

A festő műhelye – amint egy néhány éve előkerült töredék alapján tudjuk – nemcsak a Bakócz-klánnak dolgozott, hanem a pannonhalmi bencés monostor Tolnai Máté főapát által rendelt graduáléját is ott illuminálták.⁴⁷⁰ A címlap széldíszbe szabadabban komponált, mint a korábban ismert kódexeké. A fennmaradt miniatúrákeret-szakasz jobb oldalát nem zárja le mindenütt vékony

⁴⁶⁸ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Ms. I. 1a–b. BERKOVITS 1948, 312–320 (9. sz.); RADÓ–MEZEY 1973, 511–513 (171. sz.); BERKOVITS 1975, 83–86; SZENDREI 1981, 32., 60 (C 15. sz.), 111 (F 469. sz.); Schallaburg 1982, 530 (575. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI); Kódexek a középkori Magyarországon 1985, 163–164 (186. sz.) (SZENDREI JANKA); Graduale Strigonienese (S. XV/XVI.). Kiad. SZENDREI JANKA. (Musicalia Danubiana, 12/1–2.) Budapest 1990–1993; Pannonia regia 1994, 428–433 (IX-13. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD–ROZSONDAI MARIANNE); Habsburg Mária 2005, 179–180 (III-9. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); MIKÓ 2009, 86–87.

⁴⁶⁹ KÖRMENDY KINGA: A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessorai. Magyar Könyvszemle 125 (2009) 212–220.

⁴⁷⁰ Pannonhalma, Bencés Főapátság Könyvtára, Fragmentum-gyűjtemény. SZENDREI 1981, 47, 111 (F 466. sz.); Paradisum plantavit 2001, 212–214 (IV.26. sz.) (WEHLI TÜNDE); Habsburg Mária 2005, 180 (III-10. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); Mátyás király öröksége 2008, I, 75 (I-14. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

aranyléc, hanem a fehér pergamenen az építményt alkotó all'antica elemek sziluettjei szabadon rajzolódnak ki: a puttó sötétvörös szárnya, egy inda kunkorodó indítása, vagy a vízszintes keretlécek túlfutó, profilos végződése.

A legjobb miniátor nevét nem ismerjük; a zágrábi kódexben látható, föloldatlan ligatúra alapján hívja őt a szakirodalom Bakócz-monogramistának.⁴⁷¹ A festő jól ismert szereplője a Jagelló-kori budai könyvfestészetnek. Másfél tucatnyi címereslevelet tulajdonítunk neki és műhelyének az 1514. január 4-én kelt Paulik-armálistól kezdve egészen az 1525. május 27-én kelt Forgách-armálisig.⁴⁷² A műhely eszköztárában fontos szerepet játszanak az antik mitológia tengeri lényei (tritónok és tritónnők, delfinek). Az armálisok hagyományos elemeit ebben a körben váltották fel végleg az antik képi toposzok: gyakran tartják mitológiai lények – tritónok, néreisek, puttók – a címerpajzsot; olykor megjelenik a címer körül a megadományozott antikvabetűs monogramja, s a szöveget reneszánsz ornamentika veszi körül. Legszebb példájuk szerdahelyi Imreffy Miklós 1523-ban kelt címereslevele, amelynek bal szélén ragyogó színű, aranyozott all'antica emelvény magasodik, rajta megkötözött tritónokkal, fáklyát tartó puttókkal; legalul a vörös színű *tabula ansatára* római számokkal írták rá a kiadás évszámát. Az oklevél jobb szélét viszont – művészi ellenpontként – naturalisztikusan festett, karcsú írisz-szál kíséri. Az oklevélszövegek a keretdekorációra soha nem adnak verbális magyarázatot.⁴⁷³

A többi – sajnos esetlegesen – ránk maradt késő középkori, nagy kóruskönyvbe gótikus stílusú dekoráció került. A cseh miniatúrafestészet jelenléte különösen nagy súlyú. Az esztergomi *Ulászló-gradualét* Prágában festette Janíček Zmílely z Písku 1500 körül, de hogy mióta őrzik a káptalan könyvtárában, sajnos ma még nem tudjuk megmondani.⁴⁷⁴ A győri *Zalka Antiphonale* szintén Prágában készült a 15. század végén, de egykori váradi használata kétségtelennek látszik.⁴⁷⁵ A nagyváradi székesegyházban min-

⁴⁷¹ Vö. HOFFMANN 1929/1992, 180.

⁴⁷² MIKÓ ÁRPÁD: II. Lajos király címereslevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késői Jagelló-korban Magyarországon. In: *Habsburg Mária* 2005, 74–76.

⁴⁷³ Mikó 1995, 253–258.

⁴⁷⁴ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Ms. I. 3. *Könyvkiállítás 1882*, 110 (324. sz.); BERKOVITS 1948, 356–369 (33. sz.); RADÓ-MEZEY 1973, 513–515 (172. sz.); SZENDREI 1981, 41–42., 59 (C 5. sz.); *Kódexek a középkori Magyarországon* 1985, 161 (180. sz.) (SZENDREI JANKA); MIKÓ 2009, 87.

⁴⁷⁵ Győr, Székesegyházi Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül. *Könyvkiállítás 1882*, 110 (323. sz.); RADÓ-MEZEY 1973, 530–531 (181. sz.); SZENDREI 1981, 40–41., 64–65 (C 53 sz., itt felsorolva a z összes akkor ismert töredék is); *Kódexek a középkori Magyarországon* 1985, 163 (185. sz.) (SZENDREI JANKA – ZENTAI LORÁND)

denesetre 1557-ben több karkönyv-sorozatot is leltárba vettek, s ezek között volt négy nagyméretű graduale, kiválónak minősített illuminációval, s hasonlóképp díszített, talán szintén négy, kisebb antiphonalé. Összeírtak ezeken kívül még két nagy graduálét és két kisebb antiphonalét is.⁴⁷⁶ Ezek a kötetek a 16. század második felében javarészt elpusztultak, s csak a két győri töredék maradt belőlük hírmondónak. A *Kassai Graduale* két kötetét is megcsonkították (főleg a teljes díszlapokat és a miniatúrákat vágták ki belőlük), de ezek eredeti használati helyét ma még nem tudjuk megállapítani teljes bizonyossággal. 1518-ban festette ki több kéz, és stíluselemei között a késő gótika és az északi reneszánsz egyaránt jelen van. Az elemek harmonikusan illeszkednek egymáshoz.⁴⁷⁷ Az ország miniatúrafestészete a Jagelló-korban rendkívül heterogén: a gótikus és az itáliai all’antica, valamint az északi reneszánsz stílus egymás mellett éltek.

Azt, hogy milyen sokféle irányzat élt együtt, akár egyetlen miniátor-műhelyen belül is a Mohács előtti Magyarországon, Perényi Ferenc váradi püspök miseláján mutatkozik meg a legjobban. Perényi Ferenc fontos mecénás volt, akinek más antikizáló alkotását, pásztorbotját is ismerjük.⁴⁷⁸ Miskönyve gazdagon illuminált ősnymtatvány, egy pergamenre nyomtatott *Missale Strigoniense*, amelyet Velencében adtak ki 1498-ban.⁴⁷⁹ Talán az első miséjéhez, 1522-ben készítette a püspök; lapjain a késő Jagelló-kor összes miniatúrafestészeti irányzata megjelenik. A címlap címertartó tritónjaiban a Bakócz-monogramista toposzai, más lapjain a Cassianus-mester motívumai – gyümölcscharangok, egymáson keresztbe illesztett bőségszaruk, lecsüngő gyöngyfüzerek – tűnnek föl,

⁴⁷⁶ Az 1557-ben, a székesegyház javainak szekularizációjakor felvett inventáriumban: „[309] Libri maiores gradualles cum optima illuminatione conscripti quatuor, [310] Libri antiphonarum minores simili illuminatione conscripti, [311] Libri duo gradualles maiores, [312] Libri antiphonarii minores duo, [313] Libri preterea diversi in choro existentes sunt decem et octo.” MIKÓ-MOLNÁR 2003, 305, 316–317.

⁴⁷⁷ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelz.: Cod. Lat. 452 és 172. *Könyvkiállítás 1882*, 21–22 (57–58. sz.); HOFFMANN 1928, 104–106; BERKOVITS ILONA: A Kassai Graduale és a XVI. századi kassai festészet. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Budapest 1942, 64–86; GÜNTHEROVÁ-MIŠIANIK 1961, 26, 62–64 (58–59. sz.); RADÓ-MEZEY 1973, 515–518 (173. sz.); BERKOVITS 1975, 79–83; SZENDREI 1981, 38–39, 62 (C 25–26. sz.); SOPKO 1982, 38–41 (216–217. sz.); BALOGH 1982, I., 35–36., 92–94. kép, II., 298–299; MAMŰL V., 146–147 (MIKÓ ÁRPÁD); VIZKELETY 2007, 26–27 (452. sz.); *Mátyás király öröksége 2008*, I., 73–74 (I–12. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁴⁷⁸ Nyitra, Diocézne múzeum. BALOGH 1982, I., 37., 96. kép, II., 302; Katedrála sv. Emeráma v Nitre. Nitra 2006, 39; *Renesancia 2009*, 16–17 (I.1.17.sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁴⁷⁹ Egykor Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár. Jelenleg lappang. HOFFMANN 1929/1992, 187–189, 289; RADÓ 1943, 407–408 (40. sz.); BERKOVITS 1975, 86–88; VÁSÁRHELYI 1980, 250, 263; BALOGH 1982, I., 34–35., 97. kép, II., 300; *Schallaburg 1982*, 547 (601. sz.) (ELISABETH SOLTÉSZ); MIKÓ ÁRPÁD: Ivánczy János győri nagyprépost (+1636) sírköve. Művészettörténeti Értesítő 44 (1995) 266–268., 2. kép; MIKÓ-PÁLFFY 1999, 148–150., 10. kép; MIKÓ 2009, 89.

másutt a szélesen hullámzó akanthusz-ornamentika, a levelek élein, a virágok szirmain fátyolszerűen csillogó fényekkel. Néhány lapon a 16. század első évtizedének nyugalmas, szimmetrikusan hajladozó virágos indái keretezik a szöveget, néhány helyen pedig a németalföldi óraskönyvekből származó naturalisztikus virágok: rózsák és bogáncsok.

Andreas Hess budai, majd a második ősnymda rövidre szabott (szintén budai) működése után csak jóval a mohácsi csatát követően indult el újra Magyarországon a könyvnyomtatás.⁴⁸⁰ A könyvek iránti igény természetesen nagy volt. Budán, az ország fővárosában tucatnyi könyvkiadó működött, akiknek költségén elsősorban liturgikus könyvek jelentek meg. Ezeket főleg Velencében és Bécsben nyomtatták, de némelyiket távolabb, például Krakkóban vagy Lyonban. Negyven esztendő alatt közel hetven kiadványt jelentettek meg a budai kiadók.⁴⁸¹ Míg a könyvnyomtatás hős korában, az 1480–1490-es években megjelent missalék, breviariumok dísztelen kötetek voltak, a 16. század elejétől gazdagon illusztrálták fametszetekkel őket. A figurális ábrázolások közül kiemelendők azok, amelyeket kifejezetten a Magyarországra szánt nyomtatványok számára készítettek, így például az 1501-ben Lyonban készített esztergomi misekönyv, amelyben a *Patrona Hungariae* a magyar szent királyokkal első ízben tűnt fel könyvillusztrációként,⁴⁸² vagy a már említett 1511-es zágrábi missale *Patrona Hungariae*-ábrázolása.⁴⁸³ Utóbbin persze fennállt a lehetősége annak, hogy a magyar szenteket kicseréljék.⁴⁸⁴ Ez megesett például az 1508-ban Bécsben nyomtatott *Missale Strigoniense* kánonképével is, amelyen az *Arma Christi*-ábrázolást keretező all'antica lunetta mezejében jelent meg a három magyar szent király, előzőleg azonban, amikor a metszetet a passai missalében is lenyomtatták, még Szent István protomártír és két püspökszent volt látható ugyanezen a helyen.⁴⁸⁵

Az esztergomi, a pannonhalmi vagy a zágrábi breviarium a velencei Liechtenstein-nyomda sok all'antica fametszetét tette ismertté; olyan ikonográfiai

⁴⁸⁰ V. ECSEDY 1999, 18–28.

⁴⁸¹ A kiadványok teljes jegyzéke, könyvészeti leírással: Függelék. A budai könyvtárak kiadványai, 1480–1525. BORSA GEDEON adatgyűjtését sajtó alá rendezte DÖRNYEI SÁNDOR. In: Régi Magyar Könyvtár, III. Pótlások, 5. füzet. BORSA GEDEON irányításával összeállította DÖRNYEI SÁNDOR és SZÁLKA IRMA. Budapest 1996, 249–282.

⁴⁸² RMK III 102; HUBAY 1938, 47–48 (11. sz.); *Történelem – kép 2000*, 151–152 (II-5. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁴⁸³ RMK III 176; HUBAY 1938, 53–55 (16. sz.); *Történelem – kép 2000*, 152–153 (II-6. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁴⁸⁴ Vö. MIKÓ 1997, 134–136.

⁴⁸⁵ RMK III 149 és 189; HUBAY 1938, 52–53 (15. sz.), 60–61 (21. sz.); *Történelem – kép 2000*, 153 (II-7. sz. [RMK III 189]) (W. SALGÓ ÁGNES)

ritkaságokat is, mint a Szent István koronázását (*Breviarium Zagrabienne*).⁴⁸⁶ Nem hanyagolhatók el a könyvek nem-figurális díszítőelemei sem, hisz ezeknek is köszönhető, hogy az új, all'antica ornamentika széles körben ismertté és népszerűvé vált. A reneszánsz építészet megannyi formai megoldása, ékítménye előbb jelent meg képen, mint a valóságban.

A Jagelló-korban nemcsak a Velencében gyártott liturgikus könyvek, hanem egész Európa nyomdatermékei is eljutottak Magyarországra, és bennük mindaz a képi világ, amit tartalmaztak. Nemcsak a possessor-bejegyzések árulkodnak erről, hanem a hazai reneszánsz könyvkötő-műhelyek termékei is. Budán ugyanis nem egy olyan műhely működött, már az 1490-es esztendőktől, amely reneszánsz ornamentikát és kompozíciót használt. Csak néhány kiragadott példa: Olmücsi Ágoston említett corvinája itt kapta reneszánsz borítását;⁴⁸⁷ Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok Erasmus *Adagiájának* első kiadását budai kötésben vásárolta meg,⁴⁸⁸ Jodocus Clichtoveus *Elucidatoriumának* párizsi – amúgy Gosztonyi János győri püspöknek dedikált – kiadását szintén budai kötésben⁴⁸⁹ használta Haczaki Márton váradi prépost, a kor egyik neves könyvgyűjtője.⁴⁹⁰ Akivel Haczaki beköttette a könyvét, név szerint is ismerjük: ő az a Lucas Coronensis, akit sokáig a Corvina könyvkötőjének vélt a kutatás; valójában azonban csak az 1510-es években mutatható ki tevékenysége Budán, Mátyás könyvtárához nem volt semmi köze.⁴⁹¹

⁴⁸⁶ MIKÓ 1997, 133–134., 1. kép; MIKÓ ÁRPÁD: Lukács Szegedi, the Bishop of Zagreb and the Arts. Paths of the all'antica Style in the Kingdom of Hungary in the Early 16th Century. In: *Bonum ut pulchrum* 2010, 443–456.

⁴⁸⁷ MIKÓ ÁRPÁD: Az olomouci Alberti-corvina – Augustinus Olomucensis könyve. *Művészettörténeti Értesítő* 34 (1985) 65–72.

⁴⁸⁸ Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bq 0941/319. KELÉNYI B. OTTÓ: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. (Tanulmányok, kiadja a Fővárosi Könyvtár, 13.) Budapest 1940; SZ. KOROKNAY 1973, 40, 65 (69. sz.); *Pannonia regia* 1994, 464 (IX-43. sz.) (ROZSONDAI MARIANNE)

⁴⁸⁹ Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtára, S. 481. SZ. KOROKNAY 1973, 45, 97 (294. sz.); *Pannonia regia* 1994, 462–463 (IX-41. sz.) (ROZSONDAI MARIANNE).

⁴⁹⁰ Haczakit mint a kötet possessorát én ismertem föl [fol. 3r: „Martini Haczii p(rae)p(osi)ti: u(aradiensis). su(m)“]: MIKÓ ÁRPÁD: Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerkesztette Wehli Tünde. Budapest 1992. [Recenzió.] *Művészettörténeti Értesítő* 44 (1995) 146. Haczaki Mártonra és könyvtárára: HOFFMANN 1929/1992, 169–170; 282–283; JAKÓ ZSIGMOND: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: JAKÓ 1977, 165–167; JAKÓ KLÁRA 1991, 37–43.

⁴⁹¹ ROZSONDAI MARIANNE: Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések. In: *Pannonia regia* 1994, 455–456; UŐ: Lucas Coronensis. A master of Hungarian Renaissance bindings, early 16th century, Buda. *The Book Collector*, Vol. 46 No. 4. Winter 1997, 515–540; UŐ: A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről. In: *A holló jegyében* 2004, 207–208. Vö. NÉMETH ANDRÁS: A

6. Építészet és kőfaragás

Míg a templomok, székesegyházak és kápolnák késő gótikus stílusban épültek továbbra is, illetve épültek át a Jagelló-kor végéig, sőt, később, addig a világi épületeken egyre gyakrabban tűntek fel all'antica elemek: klasszikus tagolású nyíláskeretek, gyámkövek, oszlopok, pilaszterek, balusztrádok stb. Teljesen új épülettípusok megjelenéséről viszont nem nagyon tudunk. Talán ilyen volt a nyéki királyi vadászkastély nagyobbik épülete. Ez a – valószínűleg földszintes – építmény, amelyet árkádsor (loggia) vett körül, külső megjelenésével is teljesen újszerű lehetett.⁴⁹² A „villa” terminussal azonban nem árt óvatosan bánni: Magyarországon általában korábbi épületek átalakításával számolhatunk csupán, olyan klasszikus villaépületekkel, mint amilyenek Itáliában vannak (ott is régióként változnak), alig-alig.

Az emlékek pusztulása olyan mérvű, hogy gyakran kell a régészethez fordulnunk. A régészeti eredmények azonban erős önkorlátozással és kritikával kezelendők, mert – noha egymáshoz igen hasonló szerkezetekről, építészeti formulákról van szó – nem lehet egy-két szerény kőtöredékből, falkutatói megfigyelésből túlságosan nagy ívű következtetéseket levonni az egész épület megjelenésére nézve.⁴⁹³ (Az utóbbi időben nem egy félig-meddig légből kapott rekonstrukció meg is épült.) Bizonyos all'antica strukturális elemek kétségkívül népszerűek lettek. Ezek között is első helyen kell említeni a loggiát. Ez többnyire

Mynas-kódex és VII. Konstantin történeti kivonatgyűjteménye. *Antik Tanulmányok* 55 (2011) 70–95.

⁴⁹² HORLER MIKLÓS: A buda-nyéki királyi villa épületei. *Ars Hungarica* 14 (1986) 51–80; FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki villák építéstörténetéhez. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. LŐVEI PÁL. Budapest 1993, 259–268; FELD ISTVÁN: A nyéki királyi villák. In: *Pannonia Regia* 1994, 348–349; FELD ISTVÁN: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építészet elterjedése Magyarországon. A régészeti kutatások és a rajzi rekonstrukciók szerepe és jelentősége. In: Détschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. BARDOLY ISTVÁN – HARIS ANDREA. Budapest 2002, 168–171; HORLER MIKLÓS: Újabb adalékok a buda-nyéki királyi villa épületeinek történetéhez. In: *Romantikus kastély*. *Tanulmányok* Komárik Dénes tiszteletére. Szerk. VADAS FERENC. Budapest 2004, 53–65; FELD ISTVÁN: A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadászkastély–nyaraló a budai hegyekben. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. *Tanulmányok a nyolcvanéves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 21–42.

⁴⁹³ Ld. erről pl. MAROSI ERNŐ: A rekonstrukció a művészettörténetben. *Ars Hungarica* 26 (1988) 353–369; FELD ISTVÁN: Kutatás – dokumentálás – rekonstrukció. *Műemlékvédelmi Szemle* 1999/1–2, 27–56.

oszlopokra terhelt ívsorból állt, az oszlopközökben esetleg balusztráddal. Balusztrád azonban loggia nélkül, önállóan is szerepelhetett. Ez volt az a formula, amely a legerőteljesebben változtatta meg, modernizálta az épület megjelenését. Egy-egy antikizáló részletformájú ajtókeret, kandalló szinte a berendezéshez tartozott; a belső tereket a lebegő fejezeteken nyugvó boltozat vagy a kazettás mennyezet tehetette modernné. Klasszikus tagolású ajtókeretekből egyébként igen sok maradt fenn eredeti helyén, és nemcsak világi épületeken, hanem gótikus templomokban is, mint például a Dunántúlon Sopronban,⁴⁹⁴ Zalaszántón,⁴⁹⁵ Szentkirályszabadján,⁴⁹⁶ Andocson,⁴⁹⁷ az Alföld északi peremén Baktalórándházán,⁴⁹⁸ Erdélyben Mezőkeszűn⁴⁹⁹ vagy Berethalmon⁵⁰⁰ és még sok helyütt az egész országban.

Az épületek egy részét már említettük a nagyobb egyházi központok teljes művészeti képét áttekintve. A legkorábbi építetők, még az 1490-es években, a káptalanok székhelyein kívül is a főpapok voltak. Báthory Miklós váci püspök, aki a királyi udvar után alkalmasint a legkorábban fogott reneszánsz építkezésekbe Magyarországon, 1490 után is tovább építkezett, amint erről a Vácott előkerült, II. Ulászló király koronás monogramjával és címerével díszített vörösmárvány baluszterpillérek tanúskodnak.⁵⁰¹ Ezek édestestvérei a budaiaknak. Ez idő tájt alakította át a mogyoródi kolostort is, ahonnan a közelmúlt leletmentő feltárása során nagyon szépen faragott oszlopfelvezetők, párkányok töredékei váltak ismeretessé.⁵⁰² A bolognai egyetemre járt kalocsai érsek, Váradi Péter, aki Corvin János bukása után visszavonult a politikától, bácsi várában nagyszabású átalakításokba fogott. A palotaépület maradványai között olyan márgafaragványok is vannak – mint például egy gyöngysoros nyílászkeret –

⁴⁹⁴ Sopron, Szent Mihály-templom, a nyugati karzat feljárójának ajtaja. *CSATKAI* 1956, 398., 264. kép.

⁴⁹⁵ Zalaszántó, a római katolikus plébániatemplom sekrestyeajtaja. *KOPPÁNY* 1984, 206., 16. kép; *KOPPÁNY TIBOR: A Balaton környékének műemlékei. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 3.)* Budapest 1993, 191; *KOPPÁNY TIBOR: Zalaszántó középkori temploma. Műemlékvédelmi Szemle* 2003/1, 5–42, különösen 33–34.

⁴⁹⁶ Szentkirályszabadja, a római katolikus plébániatemplom nyugati kapuja. *KOPPÁNY* 1984, 205–206., 15. kép; *KOPPÁNY TIBOR: A Balaton környékének műemlékei. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 3.)* Budapest 1993, 102.

⁴⁹⁷ Andocs, az egykori ferences templom sekrestyeajtaja. *KOPPÁNY* 1984, 213., 25. kép

⁴⁹⁸ Baktalórándháza, a református templom nyugati kapuja. *Szabolcs-Szatmár* 1986/1987, I., 279., 142. kép; *MIKÓ* 2005, 227–228., 38. kép

⁴⁹⁹ A református templom déli homlokzatán. *BALOGH* 1943, 256., 113–116. kép; *FEUERNÉ* 1977, 221., 103. kép; *KOVÁCS* 2003, 9.

⁵⁰⁰ Az evangélikus templom északi és déli kapuja. *BALOGH* 1943, 218., 127. kép.

⁵⁰¹ *MIKÓ* 1988, 134–136., 13. kép; *MIKÓ* 1998, 212–214; *MIKÓ* 2007, 117–131.

⁵⁰² *KOPPÁNY* 1994, 180–181, 188–189., 14. ábra.

, amelyek igen magas színvonalú kőfaragómunkák, de voltak vörösmárvány és fehér márvány faragványok is a várban.⁵⁰³ Váradi Báthory Miklóshoz 1497-ben írott leveléből derül ki, hogy a váci püspök Bácsón jártában nemtetszésének adott hangot a mocsaras, elhanyagolt környezet miatt.⁵⁰⁴ Ezután vezették be a Duna eleven vizét a várat körülvevő Mosztongába, ami az építkezésekkel függhetett össze. A folyó rendszabályozása természetesen antik allúziókra indította a levél íróját a munkát a Helléspontost megzabolázó Xerxés tettehez hasonlította. A veszprémi székesegyházban is kerültek elő a régészeti feltárások során all'antica kőfaragványok,⁵⁰⁵ és itt állt Beriszló Péter püspök fülkés síremléke is (csak a címer töredékei azonosíthatók), amelyhez hasonlót Magyarországon egyelőre nem ismerünk. Megrendelője – a káptalan megbízásából – Statileo János, a későbbi erdélyi püspök volt.⁵⁰⁶

A világi főurak közül a Báthoryak megrendelésének köszönhető a legtöbb és legjobb all'antica mű. A nyírbátori Szent György- (ma református) templom tágas terű, gótikus épület, amelynek déli kettős kapuja, papi ülőfülkéje és tabernákuluma azonban all'antica stílusban készült.⁵⁰⁷ A 16. század elején már kicsit régies darabok ugyanabból a műhelyből (Budáról) kerülhettek ide, importként, amelyben a ritkán fennmaradt magyarországi reneszánsz kőszobrászat legfontosabb és legismertebb emléket, főművét, a Báthory Madonnát is faragták. Megrendelője ugyanaz a Báthory (II.) András, volt, aki a nyírbátori reneszánsz stallumsort is készítette (1511).⁵⁰⁸ Miként a stallumok, a

⁵⁰³ EMERICH HENSZLMANN: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald. Leipzig 1873, 189–209, különösen 205–209; HORVÁTH ALICE: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései. (15. századi építészeti központ Magyarországon.) Művészettörténeti Értesítő 36 (1987) 54–85.

⁵⁰⁴ Magyar fordításban: Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század. Szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR. (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet) Budapest 1971, 390–391 (204. sz.).

⁵⁰⁵ TÓTH 1994, 337–340; *Pannonia regia* 1994, 362–363 (VII–40–41. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); MIKÓ ÁRPÁD: A reneszánsz művészet emlékei Veszprémben. In: Veszprém reneszánsza. Szerk. KILIÁN LÁSZLÓ–RAINER PÁL. Veszprém 2008, 82–84.

⁵⁰⁶ KOPPÁNY 1984, 199–200; TÓTH 1994, 338–339; MIKÓ ÁRPÁD: A reneszánsz művészet emlékei Veszprémben. In: Veszprém reneszánsza. Szerk. KILIÁN LÁSZLÓ–RAINER PÁL. Veszprém 2008, 83.

⁵⁰⁷ *Szabolcs–Szatmár* 1986/1987, II., 141–149; PAPP 2005, 67–76, 194–201; SIMON ZOLTÁN: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 43 (2009/1) 135–154; FELT ISTVÁN: A Bátoriak kegyúri temploma. Megjegyzések az újabb nyírbátori épületrégészeti kutatások értékeléséhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 43 (2009/1) 155–158.

⁵⁰⁸ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 67/1933a,c., illetve Nyírbátor, Báthory István Múzeum. ÉBER LÁSZLÓ: A bútorművesség emlékei Magyarországon. [A bútor, IV–VII. fejezet] In: Az iparművészet könyve, I–III. Szerk. RÁTH GYÖRGY. Budapest 1902–1912. II. kötet, Budapest 1905, 433–436; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: A nyírbátori stallumok. (Bibliotheca Humanitatis Historica, II.) Budapest 1937; VOIT PÁL: Műhely a Via de' Servin. Művészettörténeti Értesítő 10 (1961) 97–130; ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 32–37; KOVALOVSKY JÚLIA: Gótikus és reneszánsz

kőfaragványok is olasz mesterek munkái voltak. A Madonna a firenzei quattrocento félalakos Madonna-domborműveit követi, kompozícióját tekintve Andrea del Verrocchio műveihez áll legközelebb. Nem kizárt, hogy készen jutott Báthory Andráshoz, aki a művet a – nem klasszikus, hanem korai humanista kapitálissal írott – felirat vésetésével fejezte be (1526).⁵⁰⁹

A nyírbátori kőfaragványok lineáris stílusa mellett a 16. század első évtizedének legfontosabb áramlata az volt, amely a Bakócz-kápolna csegelyein, ívháromszögeiben jelent meg a leglátványosabb formában. Hatalmas íveket leíró, vékony indák, keskeny levelek örvényébe bukó akanthuszvirágok, felfeslő bimbók alkotják a velencei eredetű dekorációt, amely a 16. század elején persze Firenzében is jól ismert volt. Balogh Jolán épp a firenzei Benedetto da Rovezzano környezetéből eredeztette mesterüket.⁵¹⁰ Ugyanilyen stílusú indákkal díszített pilaszterek kerültek elő Thurzó Zsigmond püspök váradi palotájának helyén is,⁵¹¹ és a Bakócz-kápolna (lebontott) homlokzatának pilaszterfejezeteihez *stílusosan* közel álló peducciókat találtak a Somogy megyei Ötvöskónyi várkastélyának feltárásán és Korotna várának helyén, valamint Budán, a városban is.⁵¹² Ez volt alighanem az utolsó alkalom, amikor Magyarországon készült reneszánsz faragványok teljesen szinkronban voltak az itáliai fejlődéssel. Alkotóik egészen biztosan olaszok, akik valahol az ország közepén tevékenykedtek, Budán vagy

bútorok. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei) Budapest 1980, 17–20, 29., 39–53. kép. Vö. még PAPP 2005, 74–76., ezzel szemben ld. NÉMETH PÉTER: A nyírbátori Szent György-templom – új megvilágításban. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 41 (2006) 377–382., és C. TÓTH NORBERT: Észrevételek a nyírbátori stallum egykori elhelyezéséről. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 43 (2009/1) 159–164; továbbá MAROSI ERNŐ: Stallum a nyírbátori Szent György-templomból. In: *Európa színpadán 2009*, 82–83. A stallumról – felállításának ötszázadik évfordulóján – 2011. nyarán nemzetközi konferenciát rendeztek Nyírbátorban, amelyen én adtam elő a stallumról; az előadás szerkesztett változata (A nyírbátori stallum helye) előbb vagy utóbb megjelenik.

⁵⁰⁹ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 55.982. JOHANNES ROKA: Alt und Neu Waitzen. Preßburg–Kaschau 1777, 44–45; *Cimeliotheca Nationalis Musaei Hungarici sive catalogus historico-criticus...* Budae 1825, 43; PASTEINER GYULA: Báthory-féle Madonna a Nemzeti Múzeumban. *Archaeologiai Értesítő* 5 (1985) 378–381; PULSZKY FERENC: Magyarország archaeológiája, I–II. Budapest 1897, II., 248; BALOGH JOLÁN: La Madone d’André Báthory / Báthory András Madonnája. In: Az O. M. Szépművészeti Múzeum Közleményei, 1. Budapest 1947, 8–14, 28–30; MIKÓ ÁRPÁD: Báthory András Madonnája. *Művészettörténeti Értesítő* 47 (1998) 167–175; ÁRPÁD MIKÓ: La Madonna di András Báthory. *Acta Historiae Artium* 47 (2006) 93–102; *Mátyás király öröksége 2008*, I., 53–54 (I-1. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); „*Látjátok feleim...*” 2009, 330–331 (T22. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁵¹⁰ BALOGH 1955, 37.

⁵¹¹ BALOGH 1982, I., 33–34., 86–87. kép, II., 307; *Váradi költöredékek* 1989, 103, 109–111. (121–123. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD) Persze e faragványokat csak stílusuk alapján datáljuk Thurzó Zsigmond püspök idejére.

⁵¹² *Schallaburg* 1982, 672–673 (822. sz.) (KÁLMÁN MAGYAR); uo. (823. sz.) (EMESE NAGY); uo. (824. sz.) (KÁLMÁN MAGYAR)

Esztergomban, s faragványaik – az általános gyakorlatnak megfelelően – készen kerültek rendeltetési helyükre.

A sok azonos stílusú, olykor azonos méretű architektonikus faragvány országszerte jelzi, hogy az épületek igazán reprezentatív kőelemeit nem a helyszínen szerveződött „műhelyek”, hanem a városokban működő kőfaragók készítették.⁵¹³ A mesterek egy része Itáliából jött; az olaszok magyarországi tevékenységéről egészen a korszak végéig vannak adataink. Közéjük tartozott Giovanni Fiorentino (a magyar szakirodalomban: Johannes Fiorentinus) is, aki 1515-ben biztosan Esztergomban működött, mert két síremléket is szignált ekkoriban (Gniezno, ill. Felsőelefánt).⁵¹⁴ Az utóbbi években vált erősen valószínűvé, hogy az 1510-ben elhunyt zágrábi püspök, Szegedi Lukács alakos síremlékét is ő szignálta,⁵¹⁵ s az Zágrábban éppúgy esztergomi import mű, mint címeres társa Gnieznóban. Egyre kevésbé zárható ki, hogy korábban már a Bakócz-kápolnán is dolgozott, ehhez a következtetéshez azonban továbbra is csak a stíluskritika ingoványán át lehetne eljutni (keze nyomát a kápolnában egyszer a leggyengébb, másszor a java faragványokon vélték megtalálni⁵¹⁶). Jól mutatja

⁵¹³ MIKÓ 1998, 207–223.

⁵¹⁴ BALOGH 1943, 64, 86, 176, 211–214, 268–270., 100–105. kép; BALOGH 1955, 40; FEUERNÉ 1977, 220., 85. kép; HORLER MIKLÓS: Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke. Építés- Építészettudomány 15 (1983) 237–259.

⁵¹⁵ Zágráb, Povijesni muzej Hrvatske, ltsz.: 6732. MIRKO VALENTIĆ: Kameni spomenici Hrvatske, Zagreb Povijesni muzej Hrvatske. Zagreb 1969, 31; HORVAT 1975, 40–45; Riznica 1987, 58 (25S. sz.); MIKÓ ÁRPÁD: Riznica Zagrebačke katedrale. Zagreb, Muzejski prostor 1983. [Recenzió] Művészettörténeti Értesítő 33 (1984) 189; DOBRONIĆ 1994, 74–75; MILAN PELC: Ugarske kiparske radionice i renesansa u severnoj Hrvatskoj. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 30 (2006) 67–80; PELC 2007, 315–317.

⁵¹⁶ Balogh Jolán nem tartotta első rangú kőfaragónak, s keze nyomát például a sekrestye lavabó-fülkéjének keretén fedezte fel (BALOGH 1955, 40–41), Horler Miklós viszont épp ellenkezőleg, a mestert a kápolna vezető díszítőszobrászának tartotta (HORLER 1987, 21–23). Mindkét véleményt lehet védeni is és támasztani is (utóbbit védeni kevésbé): a szignált keresztelőmedence címerképe valóban elnagyolt, de tegyük hozzá, hogy aprócska részlet ez, ugyanott a kapu címerképe viszont színvonalas munka. A szignált gnieznói sírkő koszorúja valóban a kápolna csegelyeinek függesztett koszorúira hasonlít, de a Forgách-síremlék igénytelen koszorúja is szignált alkotás; az ívháromszögeknek vagy a székesegyház felé nyíló homlokzat lábazatának dekorációi viszont stílusosan nagyon távol állnak Giovanni Fiorentino szignált munkáitól. A szignatúra egyébként aligha játszott akkora szerepet, illetve maga a kőfaragó aligha foglalt el olyan fontos pozíciót az esztergomi érseki udvarban, hogy jelentősége lett volna annak, kinek mit szignál, és mit nem. Mindehhez hozzátehetjük most, hogy a kápolna sekrestyéjének lavabóján, a kereten valóban hasonlóképp laposan faragott ornamentális sáv fut, mint a zágrábi Szegedi Lukács-sírkövön. Mindazonáltal ez sem bizonyítja, hogy a kőfaragó már 1506–1507-ben Esztergomban dolgozott volna, s hogy folyamatosan ott tevékenykedett 1515–1516-ig. Alapjában véve ma sem gondolom másképp, mint huszonöt évvel ezelőtt: a probléma tanulsága elsősorban historiográfiai, s ennek egyik kulcsa a zágrábi sírkő.

Giovanni Fiorentino példája egyébként azt is, hogy a sírköveket faragó mesterek közül kerültek ki az épületszobrászati munkákat alkotó szobrászok is. A szilágysági Menyő templomának a keresztelőmedencéjét szignálta (1515), de nyilvánvaló, hogy a templom szép vonalú, lunettás vörösmárvány kapuja (1514) és szentségháza is ugyanebben a műhelyben készült.⁵¹⁷ A megrendelő, Désházy István, az esztergomi vár gubernátora volt Bakócz Tamás idejében.

Jellemző a kőfaragó- és építési munkák szervezésére az a szerződés is, amelyet Perényi Gábor kötött Nicolaus de Milano muratorral budai háza építésére, 1526-ban, Mohács előestéjén.⁵¹⁸ Ebben szó esik tervrajzról, faragott kövekről, az udvart díszítő loggiáról; de nem írták elő a mesternek, hogyan szerezzé be a faragott kőelemeket. (A rajz sajnos nem maradt ránk.) Nicolaus de Mediolano egyébként budai polgár volt, 1528-ból is van róla adatunk.⁵¹⁹

Raguzai István királyi borbély háza leleteinek ismeretében alkothatunk ma gúnknak fogamra t a ról, hogy milyen lehetett a budai polgárváros képe a Jagelló-korban.⁵²⁰ Remek márgafaragványok kerültek elő, gyümölcsfüzéses kandallóelemek, feliratos fríz töredéke, párkányok, keretek. Az egyik fríz – trófeák, bőségszaruk, palmetták váltakoznak rajta – másik darabját (folytatását) már a 19. század végén megtalálták az újkori királyi palota bővítése alkalmával, s természetesen Mátyás palotájához kapcsolták, ez is jellemzi kvalitását.⁵²¹

Az egyik legfontosabb újdonság azonban a terrakottaelemek előbukkanása: az all'antica építészeti tagozatok egy része ugyanis égetett cserépből készült, s még egy astragalos-soros negatívot is találtak, ami talán helyben gyártásra utal. Terrakottából figurális elemek is készültek, amint erről különböző puttószobrocskák fragmentumai tanúskodnak.⁵²² Az épület külső

⁵¹⁷ BALOGH 1943, 268–270; MIKÓ ÁRPÁD: A menyői templom keresztelőkútja. In: *Várad i kötöredékek* 1989, 265–267.

⁵¹⁸ KOMÁROMY ANDRÁS: A bá r ó Perényi csa á d levéltárából. In: *Történelmi Tár (Új Folyam)* 1 (1900), 132–133; ÁRPÁD MIKÓ: Italienische Künstler in Ofen/Buda zur Zeit der Jagiellonen. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Szerk. MARTINA FUCHS – ORSOLYA RÉTHELYI. Münster 2007, 357; VÉGH 2006/2008, I., 285., II., 185–186 (689. sz.)

⁵¹⁹ VÉGH 2006/2008, I., 167., II., 191 (716. sz.)

⁵²⁰ VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 54–59.

⁵²¹ VÉGH ANDRÁS (előző jegyzetben i. m.) 56/6., (I-2a. sz.). A korábban előkerült darab: *Balogh* 1955, 36; *Balogh* 1966, I., 116, II., 130. kép; *Schallaburg* 1982, 289 (193. sz.) (EMESE NAGY)

⁵²² VÉGH ANDRÁS (előző jegyzetben i. m.) 56–58 (I-3a-k. sz.). A terrakotta mint építészeti elemek anyaga egyébként a királyi palotában is jelen volt, ez kevésbé ismert, kevés emléke van. – Az óbudai királyné várban is került elő reneszánsz terrakotta építészeti tagozat: HAVASI KRISZTINA:

homlokzatát freskókkal dekorálták, egy nagyobb faltömbön fennmaradt kép nyílveesszőt mutató puttót ábrázol, és a keretező – részben kőből faragott, részben vakolatból formált – kymatagot is színes festés borította.⁵²³

Valószínűleg több vidéki városban is hasonló lehetett a helyzet. Pécssett például feltártak antikizáló, külső homlokzati festést,⁵²⁴ és a pontos proveniencia nélküli kőfaragványok mellett jó pár kőleletet ismerünk a városi házak tudományosan dokumentált műemléki falkutatásaiból is. A helyi, puha mészmárgából készült faragványok stílusán is összefüggő, jól körvonalazható csoportot alkotnak.⁵²⁵ A kiindulópontot bizonyára Szatmári György építkezéseinek faragványai jelentették, amelyeken gyakori dekorációs elem lehetett a változatos módon összekapcsolt rozettasor. A rozettákkal díszített vörösmárvány keret persze Pécssett import volt; a legszebb pécsi töredék méretre pontos párja Győrött került elő, a Káptalandombon.⁵²⁶

Úgy tetszik, ez a motívum is népszerűvé vált a pécsi kőfaragók kezén, mert nemcsak a városban, hanem tágabb vidékén is ismerünk rozettás építészeti töredékeket;⁵²⁷ a rozettasorok egyre durvább változatokban követik egymást Ozorán, majd Pécsváradon. Ozoráról ugyanakkor finomabb faragványokat is ismerünk, amelyeknek nincs a közelben párhuzamuk, például egy három oldalán faragott hasáb fragmentumát, amelyet igen gazdag díszítés borít: örvényesen forduló indák közül kihajló bőszszaruk és egy levélkoszorú keretezte profilkép.⁵²⁸ A motívumok egymáshoz illeszkedése nem mindig szerves, és az akantuszlevelek mintázásában – különösen az erősen hangsúlyozott középső ér, vagy a fűrészfogas levélszegélyek megformálásában – érződik némi gótikus íz. A

Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kömlékei. Budapest Régiségei XL. Budapest 2007, 224., 3. kép.

⁵²³ VÉGH ANDRÁS (előző jegyzetben i. m.) 55.

⁵²⁴ A Káptalan utca 2. számú ház (ma a Zsolnay-múzeum működik benne). CSEMEGI JÓZSEF: Jelentés a Pécs, Káptalan utca 2. sz. épületen végzett helyreállítások eredményeiről. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956. Pécs 1957, 8–29; SARKADINÉ HÁRS ÉVA: A Pécs, Káptalan utca 2. számú épület díszítő elemei. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956. Pécs 1957, 48–54; G. Sándor 1983, 29, 36 kép. Pár éve, a legutóbbi „helyreállítás” során sajnáatos módon leverték a középkori vakolatot, s az egykor méltán sokat emlegetett reneszánsz festés megsemmisült.

⁵²⁵ G. SÁNDOR 1983, 18–33, 71–76; FARBAKY 2002, 45–62.

⁵²⁶ MIKÓ 1998, 209–211., 7–8. kép

⁵²⁷ SZŐNYI 1933, 180; G. SÁNDOR 1983, 62–63, 69, 71, 95. kép; *Pannonia Regia* 1994, 368–369 (VII-48–49. sz.) (KOPPÁNY TIBOR), 375. (VII-60. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁵²⁸ FELD ISTVÁN – GÁL-MLAKÁR VIKTOR – GIBER MIHÁLY – MORDOVIN MAXIM: Ozora, várkastély. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2008. Szerk. KISFALUDI JÚLIA. Budapest 2009, 242–246. – Az adatra Lővei Pál hívta fel a figyelmem.

pécsi Munkácsy utcában feltárt, delfines-kandeláberes ablakkeret-töredékek is nyilvánvalóan választékosabb megmunkálású faragványok durva kivitelű leszármazottai.⁵²⁹ A félköríves záródású, záradékán Szatmári-címerrel, ívháromszögeiben puttófejjel díszített pécsi ajtó rontott replikáit Máréváron találták meg.⁵³⁰

A márévári és pécsváradi darabok már Mohács után készültek. A pécsiek között is lehetnek bőven 1526 utániak; az a jókora kútkáva-töredék, amely Eszéki János pécsi püspök (1539–1541) címerét és az 1540-es évszámot viseli,⁵³¹ arról tanúskodik, hogy még ekkor is volt kőfaragó a városban. A kút nem lehetett különösebben reprezentatív funkcióban, mert a címeren kívül nincs értékelhető részlete.

A motívumok romlása, a minőség esése persze nemcsak Pécsre és környékére volt jellemző, hanem az ország más részeire is, a 16. század második évtizedétől. Jó példáját láthatjuk ennek a Közép-Dunántúl két kisebb nemesi kastélyán, Devecseren és Jánosházán. A devecseri Choron-kastélyban – az itt álló gótikus udvarházat devecseri Choron András, Szalaházy Tamás veszprémi püspök sümegi várnagya bővítette ki all'antica részekkel – az egyszerűen profilált nyíláskereteken (1526) kívül igényes kialakítású kandallógyámkő-töredékek is fennmaradtak,⁵³² amelyek nemcsak motívumaik, hanem részletformáik miatt is közeli párhuzamaiul kínálkoznak Erdődy Péter jánosházi kastélyának szépen díszített kandallógyámköveihez.⁵³³ A bőségszaruk leegyszerűsített kialakítása, a karéjos levelű rozetták faragásmódja erősen hasonló, ami azonos kőfaragóműhelyre vall, s amelyet jó volna pontosan lokalizálni. Anya gk olyan finom sz encsájú homokkő, a melyből a sümegi várban, sőt Veszprémben is kerültek elő – egyszerűbb – faragványok.⁵³⁴

⁵²⁹ G. SÁNDOR 1983, 75–76., 47–51. kép

⁵³⁰ G. SÁNDOR 1983, 37–38, 76., 60–61. kép

⁵³¹ A pécsi székesegyház régi kőtárában, a sírkövek között. Felirata: „ · I(ohannes) · | · E(zeki) · | E(piscopus) | Q(uingueecclesiensis) | · 1 · 5 · | · 4 · 0 · ”. SZŐNYI OTTÓ: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs 1906, 246–247 (771. sz.); SZŐNYI OTTÓ: A pécsi Dómmúzeum. Magyar Művészet 5 (1929) 532 (az alsó képen, az Ernuszt-címer alatt). Eszéki Jánosra: KOLLÁNYI 1900, 137.

⁵³² KOPPÁNY TIBOR: A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai. Szerk. LŐVEI PÁL. (Lapidarium Hungaricum, 7. Veszprém megye, I.) Budapest 2009, 89–191.

⁵³³ M. KOZÁK ÉVA: Jánosháza, Erdődy-Choron-kastély. In: Lapidarium Hungaricum, 5. Vas megye, I. Szerk. LŐVEI PÁL. Budapest 2002, 385–455. (A szerkezeti és tipológiai összefüggések tipológiai katalógusának társszerzője: SIMON ZOLTÁN)

⁵³⁴ A jánosházi kastély bővítésének *terminus post quem*e 1510, ebben az évben kapott ugyanis engedélyt a birtokos, Erdődy Péter II. Ulászlótól arra, hogy árokkal és fallal körülvégye az udvarházat (KOZÁK ÉVA előző jegyzetben i. m.; KOPPÁNY 1999, 158). Mivel adatunk van arra, hogy

Különösen érdekes a z egyik jánosházi gyámkövön látható laposan faragott, gyümölcscsel teli kosár, mert a motívum egyelőre páratlan; a körtékkel, gránátalmákkal megrakott bőségszaruk is előkelő mintákra utalnak, ha gyarlóbb kivitelben is.

A Dunántúlon a Jagelló-korban különösen sok kastélyon jelentek meg all'antica részletek, talán az ország területén sehol másutt ennyire sűrűn. Sajnos csak keveset ismerünk közülük olyan részletességgel, mint a devecserit vagy a jánosházit. A Somogy megyei ötvöskónyi kastély helyét, alaprajzát régészeti feltárás tisztázta,⁵³⁵ itt a reneszánsz faragványok anyaga – a Buda környéki márga – távolabbi eredetre, központi kőfaragóműhelyre vall; s az egyik – már említett – szép lebegőfejezet stiláris párhuzama Budán is került elő, a polgárvárosban.⁵³⁶ Az Ötvöskónyhoz közel eső Korotna helyéről egy gyönyörű peducciót ismerünk (amely szintén szorosan kapcsolódik anyagában, stílusában az előbb említett két darabhoz),⁵³⁷ s egy márgából faragott Mátyás-címer töredékét.⁵³⁸ A Dombaiak dombói (Tolna megye) kastélyáról egyelőre csak írott adataink vannak, a kastély

a devecseri udvarházat 1514-ben fölégették (KOPPÁNY TIBOR előző előtti jegyzetben i. m., 98.), az itteni épület all'antica részletekkel való dekorálására, bővítésére, helyreállítására ezt követően kellett sor kerülni. Az egyik ajtó (festett) 1526-os évszáma kissé távolinak tűnik, de mégsem lehetetlen, hogy ez vonatkozik, *terminus ante quem*ként az összes antikizáló faragványra. Az építető, devecseri Choron András Szalaházy Tamás veszprémi püspök sümegi várnagya volt 1524-től; a sümegi várban valószínűleg ekkor történt az az átalakítás, amelyből finomszemcséjű homokkőből faragott, antikizáló nyíláskeret-töredékek kerültek elő. A devecseri és a sümegi faragványok összefüggnek, bár utóbbi helyen nem bukkant fel még értékelhető ornamentális darab, csupán profilált töredékek. A kérdés az, hogy miként magyarázható Jánosháza és Devecser, e két – egymástól egyébként nem távoli – hely ornamentális darabjainak szoros stiláris összetartozása. Azt hiszem, ez az a pont, ahol a stíluskritika – a művészettörténet-írás klasszikus eszköze – olyan problémát vet fel, amely azonos súlyú lehet az okleveles adatokból kiinduló kérdésekkel. Az összefüggés további vizsgálatra vár.

⁵³⁵ MAGYAR KÁLMÁN: Az ötvöskónyi Báthori várkastély. (Somogyi Múzeumok Füzetek, 18.) Kaposvár 1974, 27–53; *Schallaburg* 1982, 672 (822. sz.) (KÁLMÁN MAGYAR); KOPPÁNY 1984, 210; *Pannonia Regia* 1994, 370–371 (VII-53. sz.) (KOPPÁNY TIBOR); KOPPÁNY 1999, 190–191., 36–38. kép; HORVÁTH RICHÁRD: Az ecsedi Batoriak várbirtokai a késő középkorban. Szabolcs-Szantmár-Beregi Szemle 412 (2006) 317.

⁵³⁶ LÁSZLÓ GEREVICH: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest 1971, 118–145, CXVI/306. kép; GEREVICH LÁSZLÓ: Budapest művészete a későbbi középkorban a Mohácsi vészig. In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szék. GEREVICH LÁSZLÓ–KOSÁRY DOMONKOS. (Budapest története, 2.) Budapest 1973, 307; *Schallaburg* 1982, 672 (823. sz.) (EMESE NAGY)

⁵³⁷ *Schallaburg* 1982, 672–673 (824. sz.) (KÁLMÁN MAGYAR); KOPPÁNY 1984, 212; *Pannonia Regia* 1994, 370 (VII-52. sz.) (KOPPÁNY TIBOR)

⁵³⁸ MAGYAR KÁLMÁN: Az ötvöskónyi Báthori várkastély. (Somogyi Múzeumok Füzetek, 18.) Kaposvár 1974, 46–48., 42. kép; *Schallaburg* 1982, 565 (632. sz.) (KÁLMÁN MAGYAR)

helyén nem volt feltárás;⁵³⁹ ajtókeretein feliratok ékeskedtek, ami a korban az all'antica nyíláskeretek sajátja volt.⁵⁴⁰

7. Tabernákulumok

A korszak all'antica kőfaragványai között kiemelkednek a fali tabernákulumok. Irántuk megnyilvánuló fokozott érdeklődésünk oka az, hogy a reneszánsz tabernákulumok Itálián kívül sehol nem jelentek meg ilyen nagy számban a 15. század végén, illetve a 16. század első harmadában, csak Magyarországon. Kicsiben olyanok, mint az antikizáló épülethomlokzatok: felépítésük, tagozataik díszítése az ókori mintákat követi, és fontos szerep jut rajtuk az antikvabetűs feliratoknak és a címereknek is. Tiszta, olasz formáikat mindvégig megőrizték. A típus eredete firenzei – Bernardo Rossellino alkotta a 15. század közepén –, és legkorábbi ismert magyarországi példája a visegrádi palota kápolnájába került firenzei importmű volt.⁵⁴¹ Az alaptípuson a szentségfülkét pilaszterek keretezik, amelyek koronázópárkányt tartanak, fölötté lunettával; magát az építményt konzol tartja. Középső részükön olykor a térérzékeltetés, sőt a térábrázolás klasszikus problémái is feltűnnek.

A tabernákulumok ma ismert legkorábbi évszamos példája 2007-ben került elő a nyitrai Szent Emmerámszékesegyház szentélyében, a rokokó stukkóburkolat alól.⁵⁴² Reprezentatív alkotás; arányai, kétféle kőanyaga, első osztályú faragása méltó egy püspöki székesegyházhoz. Töredékes felirata az 1497-es évszámot rejti, így megrendelőjét Sánkfalvi Antal püspökben (1492–1500) gyaníthatjuk, aki még Vitéz János váradi körében kezdte egyházi pályafutását. A

⁵³⁹ KOPPÁNY TIBOR: A Tolna megyei Dombó vára. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pámer Nóra. Budapest 1994, 159–168.

⁵⁴⁰ MIKÓ 2005, 226–227.

⁵⁴¹ BALOGH 1966, I., 244–245, II., 390, 393, 395. kép; RÉTI MÁRIA: Visegrád reneszánsz szobrászatának újabb kutatásai. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. LŐVEI PÁL. Budapest 1993, 219–224; *Pannonia Regia* 1994, 336–338. (VII-7. sz.) (RÉTI MÁRIA)

⁵⁴² A tabernákulum formáját pontosan kirajzolta a rokokó stukkó, ezért volt régóta szembeötlő az abszolút oda nem illő motívum. Marosi Ernőnek is és nekem is feltűnt ez a jelenség; végül Zuzana Ludiková vette rá a szentélyben épp tevékenykedő restaurátorokat, nyissanak kutatóablakot a stukkórétegbe. A szentély másik oldalán lévő, tükröképes „tabernákulum-motívum” alatt nem találtak semmit (ezt is Zuzana Ludiková szívésségéből tudom). A frissen előkerült nyitrai tabernákulumról először írt: JOZEF MEDVECKÝ: Renesančné pastofórium v Nitre. Pamiatky a múzea 57 (2008/1) 72–73; JOZEF MEDVECKÝ: Ranorenesančné tabernákulum z roku 1497 v Nitre. Pamiatky a múzea 57 (2008/3) 28–30. Ld. még: MIKÓ 2008b, 138; MIKÓ 2009, 98–99.

tabernákulumnak csak középső részét ismerjük: a szentségfülke mellett egy-egy angyal áll, a fulke pedig egy perspektivikusan szűkülő tér mélyén nyílik, amely fölé kazettás boltozat borul, a kazettákban angyalfejekkel. A középrész anyaga vörösmárvány, amit márgából faragott pilaszterek és párkányok kereteznek. A pilasztermezőkben all'antica emelvények állnak, vázákból tornyozva, könnyed növényi díszítményekkel lazítva; a párkányzat sokrészes, frízében még egy szfinx is feltűnik. Különleges – és nagyon modern – motívum a bal oldali pilaszterfő levélmaszkja is. Az építmény valószínűleg konzolon nyugodott (ezt nem ismerjük), felül pedig félköríves lunetta koronázta.

A két színű nyitrai tabernákulum testvérei a pesti belvárosi plébániatemplomban állnak; az egyiket Nagyrévi András plébános, esztergomi vikárius, a másikat Pest városa rendelte meg.⁵⁴³ Utóbbin évszám is látható: 1507-ben készült. Nemcsak a felépítés, a részletek is olyannyira egyeznek, hogy minden bizonyos, hogy a műhelyben is készültek. A város tabernákulumának mesterét kézenfekvő azonosítani azzal az olasszal, aki 1506-ban püspöki sírkövet faragott az egri káptalan megbízásából. A pestiekhez hasonló léptékű tabernákulum készült Pécsre, Szatmári György püspök megrendelésére, 1506 után.⁵⁴⁴ Ez eltér az eddigiektől, mert egyfelől teljes egészében vörösmárványból faragták, másfelől ornamentális díszítése, stílusa azokhoz a mesterekhez kapcsolja, akik az esztergomi Bakócz-kápolnán dolgoztak. Ma oltárrá alakítva áll a székesegyház szentségi kápolnájában; alul eredetileg konzollal zárult, ellentétben a pestiekkel, amelyek hármass osztású lábazon álltak.

Ehhez a tabernákulumok mellett sok kisebb készült, vidéki templomokba. Az egyik legkorábbi évszámú mű az egyházasgergei (1503), amelynek feliratos táblája klasszikus disztichonokban állít emléket a megrendelőnek és a családi temetkezőhelyül szánt kápolnának.⁵⁴⁵ Ez egyszerű vonalú, jóval gazdagabb volt az a töredékes, feltehetően Sajókazáról származó tabernákulum (ma a miskolci Herman Ottó Múzeumban), amelynek főleg vö-

⁵⁴³ PATTANTYÚS 1998, 219–228; TÓTH SÁNDOR: Észrevételek a pesti reneszánsz szentségházak tárgyában. In: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. BARDOLY ISTVÁN – HARIS ANDREA. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 11.) Budapest 2002, 181–227.

⁵⁴⁴ FARBAKY 2002, 40–44., 19, 25, 27–34. képek

⁵⁴⁵ DORNYAY BÉLA: A nógrádmegyei Kisgerge renaissance pasztofórium. Archaeologiai Értesítő 42 (1928) 237–240; Nógrád megye műemlékei 1954, 195–196., 148–149. kép; MIKÓ 2005, 208., 5. kép; MIKÓ 2009, 99.

rösmárvány anyaga vall igényes megrendelőre.⁵⁴⁶ A tereskei párkányáról gyümölcsfüzérek csüngnek, lunettájában két gyertyatartó között kehely áll, felirata – Templum Domini – a jeruzsálemi templomra, a Szentek Szentjére utal, metaforikus értelemben pedig Krisztusra vonatkozik.⁵⁴⁷ A tabernákulumok feliratainak egyik része mindig eucharisztikus értelmű, bibliai vagy liturgikus szövegek idézeteiből áll, másik részük a megrendelő dicsőségét hirdeti. A nagyvarsányi – amelynek lunettájában a Szentlélek galambja lebeg – mindkettőre példa: koronázó párkányán idézet Szent János evangéliumából (*Hic est panis qui de caelo descendit*; Itt a kenyér, aki az égből alászállt), alul pedig a megrendelő töredékes neve (*Iohannes*) és az 1523-as évszám olvasható.⁵⁴⁸ A nagyvarsányi tabernákulum importként került a Nyírségbe, mint még keletebbre lévő társa, a szilágysági Menyő vörösmárvány tabernákulum is, amelyről már volt szó, Esztergomból.⁵⁴⁹ A Dunántúlon egyébként, ahol pedig sok reneszánsz épületet ismerünk, kevés a kisebb tabernákulum; Siklóson volt egy (1535),⁵⁵⁰ és ideszámíthatjuk a pozsegi Szent Lőrinc-templom (restaurált) szentségházát is,⁵⁵¹ amely talán Pécsről került ide (1510–1520).

Zárjuk a sort egy – az eddigiekkel azonos felépítésű, de részleteiben eltérő – felföldi darabbal. Nyársardón (Héthárs mellett) Nyási Dömötör esztergomi vikárius tabernákulumát is lunetta koronázza, alatta klasszikus párkány húzódik, a keretező pilaszterek a zónában gótikus módra elcsavarodnak, s a részletek a német reneszánsz formavilágára emlékeztetnek.⁵⁵² Az átmeneti típusú betűkkel írott, hosszú felirat jelzi, hogy a megrendelő reprezentatív alkotásnak szánta. Különös, de szülőfalujába nem Esztergomból hozatott tabernákulumot, hanem a

⁵⁴⁶ Schallaburg 1982, 654 (800. sz.) (BALOGH JOLÁN); JOÓ TIBOR: A sajókazai vörösmárvány tabernákulum. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 35–36. Miskolc 1987, 243–257; SIMON ZOLTÁN: Egy lépés előre: újabb középkori részletek a sajókazai református templomon. In: *Détshy Mihály emlékkönyv* 2002, 105, 111; MIKÓ 2009, 99.

⁵⁴⁷ DORNYAY BÉLA: A nógrádmegyei Kisgerge renaissance pasztofóriuma. *Archaeologiai Értesítő* 42 (1928) 237–241; *Nógrád megye műemlékei* 1954, 424., 458. kép; *Schallaburg* 1982, 656 (803. sz.) (BALOGH JOLÁN); MIKÓ 2005, 208., 6. kép; MIKÓ 2009, 99–100., 65. kép

⁵⁴⁸ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei* 1986/1987, II., 125., 165–166. kép; MIKÓ 2005, 207; MIKÓ 2009, 101.

⁵⁴⁹ BALOGH 1943, 269., 104. kép; MIKÓ 2005, 207.

⁵⁵⁰ JOSEPHUS KOLLER: *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii* 1804, 24; MIKÓ ÁRPÁD: *Pannonia rediviva*. In: *Pannonia regia* 1994, 46; LÓVEI PÁL: A siklósi plébánia-templom szentélye és középkori falképei. *Műemlékvédelmi Szemle* 1995/1–2, 186; MIKÓ 2005, 207.

⁵⁵¹ HORVAT 1975, 46–47., 31. kép; VUKIČEVIĆ–SAMARŽIJA 1988–1989, 208; PELC 2007, 288–289.

⁵⁵² ŠAŠKY 1988, 279. kép; CIULISOVÁ 2002, 129–130; MIKÓ 2004, 30., 18. kép; MIKÓ 2009, 102–103., 66. kép

környéken rendelte meg – ez a probléma azonban már a következő fejezetbe vezet át.

8. Az északi reneszánsz nyomai

A bártfai városháza sokáig úgy szerepelt a szakirodalomban, mint az itáliai – budai udvari – reneszánsz kisugárzásának egyik legtávolabbi példája.⁵⁵³ 1507-ben „olasz ablakokat” rendelték Alexander mestertől, aki akkor már évek óta dolgozott a város számára. Az ablakok közül néhány fennmaradt máig, de részletformáik nem az olasz típusú all’antica módnak felelnek meg, hanem furcsa vegyületei a gótikának és a félreinterpretált reneszánsz formáknak. Az ominózus ablakoknál is világosabb a kétféle formavilág keveredése a zárterkélyen, amely a *praetorium* emeletére vivő lépcső indításának adja meg a reprezentatív keretet. A szerződésben szereplő „olasz ablakok” tehát nem a budai példákra utalnak, hanem arra, hogy Bártfán is tisztában voltak a legújabb divattal, de ez arrafelé úgy hangzott, hogy „welsch”. Ma északi reneszánsznak neveznék. Alexander mester 1508-ban eltűnt Bártfáról, helyét Johannes mester – valószínűleg az eperjesi Johannes Brengyssen – vette át, aki évekig vitte tovább az építkezést, összefogva a soknációjú, környékbeli és főleg határon túlról érkezett lengyel munkás ténykedését.⁵⁵⁴

A bártfai városháza lépcsőtornyát monumentális feliratok is díszítik: középkori közmondások és bibliai idézetek, amelyek afféle magisztrátus-tükörként figyelmeztették a helyes kormányzásra a város vezetőit. Az antikizáló felirat-együttes olyan, mint vala mi egységes koncepció szerint íródott, monumentális olvasókönyv. Az 1505-ben építeni kezdett városháza az északi reneszánsz és a késő gótika stílusjegyeit viseli magán, természetes módon, ám a térségben roppant korán, s monumentális feliratai sem klasszikus antikva betűkkel íródtak, hanem korai humanista kapitálissal, ami ennek a „keverékstílus”-nak velejárója.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Vö. BALOGH 1973⁵, 211; FEUERNÉ 1977, 23.

⁵⁵⁴ MIKÓ 2004

⁵⁵⁵ A lépcsőtorny főpárkányán olvasható szöveg: „DILIGITE LVMEN SAPIENTIAE | OMNES QVI PREESTIS POPVLIS VT IN AETERNVM REGNETIS | ET PRODERIT VOBIS”; a déli oldalon, a bejárat fölött: „HABITACVLA IVSTORVM BENEDICENTVR”. Az erkély túloldalán: „DOMVS IVSTORVM PERMANEBIT”. A köz épső, a keleti homlokzatra írott idézet: „FELIX CIVITAS

Az épület reprezentatív kialakítású lépcsőtornya (zárterkélye) hordozza a feliratok zömét, amelyek jól azonosítható bibliai idézetek, vagy közmondások. Valamennyi a város előljáróságát inti az erényes kormányzásra, szó szerint utalva a bölcsességre és az igazságosságra, és a sorok között a mértékletességre is. Szellemük jól egybeillik a vezetőkkel szemben a városi jogkönyvekben megfogalmazott elvárásokkal. Szerencsés módon bepillantunk abba a világba is, amelyben keletkeztek. A város számadáskönyveiben ugyanis ezekben az években, a címlapokon hasonlóképp szentenciák jelennek meg, olykor végig kapitálissal írva. Ezek között is akad bibliai citátum, sőt, Plautus-idézet is. Plautus jelképezheti a humanista szellemet, hisz a középkorban – Terentiussal ellentétben – nem ismert és nem olvasott auktor volt.⁵⁵⁶ A feliratok alkalmazásának gondolata modern, szemben konvencionális tartalmukkal. Az északi reneszánsz és a gótika elemeit egymásra montírozó párkányok alatt futó feliratok talán éppúgy az *all'antica* képzetét kelthették, mint a keresztosztós, kimondottan is „olasz” – vagyis „welsh” – ablakok.

A Bártfán megismert északi reneszánsz stíluselemek Sárosban és Szepesben több helyen is felbukkannak. Így például a kisszebeni plébániatemplom déli kapuján.⁵⁵⁷ A kapu szarköve és párkánya is gazdagon profilált, levél- és tojássor díszíti. A lunetta tagozatait is ugyanilyen dekoráció borítja, külső élén pedig golyók és vázaidomok alkotta ív feszül. Középpütt, az ív záradékán, számrhátívbe tömörödő, stilizált levélcsomón váza áll, a két szélén pedig – tetejükön golyót egyensúlyozva – ingatag baluszterorsók emelkednek; középről, az ív pereméhez tapadva, jobbra és balra egy-egy stilizált delfintest ível lefelé. Farkuk és tarajuk felkunkorodik, mintha a középső vázában és a szélső baluszterorsókban *all'antica* akrotérionok paródiáit kellene látnunk. Ezek azonban legalább annyira szimbolikus fiatornyok is, egy gótikus fiatornyos saroklezárás imitációi. A fríz korai humanista kapitálissal vésett felirata: „Beati qui habitant in domo tua Domine”, azaz, „boldogok, aki házában lakoznak, Uram”. Ez zsoltáridézet, bár nem szó szerinti,⁵⁵⁸ és kétségkívül a templomra és a zoda

QVAE TEMPORE PACIS COGITAT BELLA”. A bejáratú ajtó fölött: „PRIVSQVAM INCIPIAS CONSVLTO.” Az első emeleten, az épületen belül, az egyik ajtó fölött: „IVSTVM EST AVXILIARI PAVPERI”. A feliratokkal részletesen foglalkoztam: *MIKÓ 2004*, 19–52; *MIKÓ 2005*, 229–230.

⁵⁵⁶ MICHAEL VON ALBRECHT: A római irodalom története. I–II. Ford. TAR IBOLYA. Budapest 2003–2004, I., 151–152; FRANZ BRUNHÖLZL: Plautus im Mittelalter. Lexikon des Mittelalters, VII. München 2003², 16–17.

⁵⁵⁷ FEURNÉ 1977, 220., 87. kép; KUHN 1982, 26; KRESÁK 1988, 23–24; KRESÁK 1995, 3., 6. kép; CIULISOVÁ 2002, 130–131; MIKÓ 2005, 228.

⁵⁵⁸ PsG 83,5 Beati habitantes in domo tua Domine

igyekvő hívekre vonatkozik. A templom kőszószéke hasonló stílusú (bár kevésbé dúsan dekorált); egyik lapos domborművű baluszterén Zuzana Ludiková nemrégiben fedezte fel az 1529-es évszámot.⁵⁵⁹

A kapu díszítésének motívumkincse, zömök aránya, „fejsúlyos” lunettája, feliratának betűtípusa egyaránt szoros kapcsolatban van több korabeli szepesi és sárosi építészeti faragvánnyal, mindenekelőtt a bártfai városházával. A különös balusztermotívumok megismétlődnek Lőcsén, lomnici Horvát János szepesi prépost házának ajtaján is,⁵⁶⁰ amelynek 1530-as dátuma e stíluskör végső határát jelöli. Nyársardón (Héthárs mellett) Nyási Dömötör esztergomi vikárius tabernákulumáról (1520 körül) már volt szó. Nemcsak ő nem hozatott az ország közepéről tabernákulumot, hanem Rozsnyóra sem Esztergomból került a Bakócz-címeres kápolnaajtó-keret (1515–1516).⁵⁶¹ A szepesi, sárosi stallumokon, a szárnyasoltárok szekrényfaragványain is ebben az időben jelennek meg a reneszánsz ornamentális elemek.

Nemcsak a Szepességre és környékére volt jellemző az északi reneszánsz stílus feltűnése, hanem természetesen a nyugati országrészekre is. Pozsony környékére azonban Bécsből kerültek az egyes darabok. Zömmel nem építészeti faragványok, hanem kőretábulumok, esetleg epitáfiumok. Legszebb példájuk a pozsonyszentgyörgyi főoltár,⁵⁶² amelynek ornamentális részletei – a szekrényfülkében függő, tömött gyümölcsfüzérék, a pilaszterek tükrét elborító zsúfolt levélkötegek – más emlékeken is fölbukkannak. Így például Sopronban, az egykori ferences templomban is állhatott egy ehhez hasonló oltárépítmény,⁵⁶³

⁵⁵⁹ ZUZANA LUDIKOVÁ: Kazateľnica. In: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom* 2009, 657.

⁵⁶⁰ KUHN 1982, 27; KRESÁK 1988, 23; KRESÁK 1995, 4., 8. kép; EVA KRIŽANOVÁ: *Renesancia ako nový výtvarný štýl*. Pamiatky a múzeá 2001/4, 9; ČIULISOVÁ 2002, 138; JOZEF MEDVECKÝ: *Novovek 1526–1780*. In: ZUZANA BARTOŠOVÁ – IVAN GERÁT – MARTA HERUCOVÁ – JOZEF MEDVECKÝ – MARTIN VANČO: *Umenie na Slovensku. Stručné dejiny obrazov*. Bratislava 2007, 81., képpel

⁵⁶¹ GANGL JUDIT: *Rozsnyó műemlékei*. (A budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 77.) Budapest 1942, 16, 25–26; KAROL KAHOUN: *Neskorogotická architektúra na Slovensku*. Bratislava 1973, 67; IVAN CHALUPECKÝ: *Od baníckej osady k baníckemu mestu*. In: *Dejiny Rožňavy 1. Rožňava 1978* 79; KUHN 1982, 26., 2. kép; KRESÁK 1988, 24.

⁵⁶² ÉBER LÁSZLÓ: *A pozsonyszentgyörgyi oltár*. In: *Az Országos Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, I., Budapest 1918, 135–151; KRESÁK 1995, 4–5., 9. kép; ČIULISOVÁ 2002, 133–134; MIKÓ 2009, 105., 68. kép

⁵⁶³ BALOGH 1962, 144–146; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 204–206 (VII-19. sz.) (BARTOS GYÖRGY)

Bazinban pedig a plébániatemplom szószéke kapcsolható ide.⁵⁶⁴ Ezt 1523-ban állíttatta az egyik Szentgyörgyi és Bazini gróf;⁵⁶⁵ a szószéket tartó tömzsi oszlop „sudasodó” törzse és hibrid „korinthoszi” fejezete tipikus északi reneszánsz megoldás, a mellvéd elegánsan faragott ornamentumain viszont erről csak a részletek árulkodnak.

A pannonthalmi főapátság templomában ma is fennálló épületrészek, a somogyvári bencés kolostorból csak építészeti elemek őrzik ennek a stílusváltozatnak a nyomát.⁵⁶⁶ Budához közel, Bajnán magas, karcsú tabernákulum áll: felépítése a nagy gótikus szentségházakét követi, tartópillérét azonban leveles tükrű pilaszter alkotja, tetején fogrovatos párkányzattal, a szentségfülkét pálcaáthatásos tagozatok keretezik, a töredékes oromzat pálcái gyémántmetszéses lábazatról indulnak. Az all’antica párkányok között futó képszék szárnyas angyalbüszttjei azon a helyen az itáliai reneszánsz kerubfejeinek gótikus változatai.⁵⁶⁷

Az itáliai all’antica műveknek – ha kis számban is – voltak „oltralpe” ellenpontjai még a Dunántúlon, a fővároshoz közel is. Talán még Budán is; egy vörösmárvány epitáfiumtöredék – Krisztus levétele a keresztről-domborművel – erre utal.⁵⁶⁸ A budai német polgárok ugyanakkor az olasz reneszánszsal is próbálkoztak, sőt, Peter Juncker budai polgár bécsi házának – az egykori Peterl-

⁵⁶⁴ BALOGH Jolán: A késő-renaissance és a kora-barokk művészete. In: Magyar művelődéstörténet, 3. A kereszténység védőbástyája. Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Budapest [1940], 560; KRESÁK 1995, 4; CIULISOVÁ 2002, 134; MIKÓ 2009, 105, 69. kép

⁵⁶⁵ A szószek címeréhez: MORIZ WERTNER: Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Genealogische Studie. Wien 1891, 71–73; Die Wappen des Adels in Ungarn. J. Siebmacher’s großes Wappenbuch, Bd. 33. [Reprint] Neustadt an der Aisch 1982, Bd. I., 628., Bd. II., Taf. 442. Bazin birtoklástörténete: 1543-ig a Szentgyörgyi és Bazini grófoké; II. Kristóf halála után a kincstárra szállt, majd I. Ferdinánd király a birtokot Serédy Gáspárnak adta zálogba. NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, 10. Pest 1863, 152. Ld. még MAKSAY FERENC: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, I–II. Budapest 1990, II., 581; HÁZI JENŐ: Pozsony vármegye középkori földrajza. Pozsony 2000, 78–79.

⁵⁶⁶ PAPP SZILÁRD: Késő gótikus építkezések Pannonthalmán. In: *Mons Sacer* 1996, I., 250–264; MIKÓ ÁRPÁD: Tolnai Máté főapát és a reneszánsz művészet emlékei Pannonthalmán. In: *Mons Sacer* 1996, I., 572–575; PAPP SZILÁRD: Pannonthalma és Somogyvár. Bencés reform és építészet a 15–16. század fordulóján. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonthalma 2001, 306–309.

⁵⁶⁷ MAROSI ERNŐ: Magyar falusi templomok. Budapest 1975, 42–43; B. BENKHARD LILLA: A Bajnai Both család késő középkori udvarháza. Régészeti kutatások a bajnai Sándor–Metternich-kastélyban, 1995–2004. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 69.

⁵⁶⁸ GEREVICH 1971, 119., CXVI. tábla, 304 kép; *Habsburg Mária* 2005, 203 (IV-30. sz.) (VÉGH ANDRÁS)

hofnak – ajtókeretei az első all'antica faragványok közé tartoztak Bécsben (1497).⁵⁶⁹

9. Síremlékek

A Jagelló-kori síremlékművészetre is igaz, hogy a török hódítás és következményei a legfontosabb egyházi központokat elpusztítva a monumentumoknak épp legkvalitásosabb rétegét tüntette el. Az uralkodói síremlékeket Székesfehérvárott, a főpapiak túlnyomó többségét a püspöki és káptalani székhelyeken. Esztergom, Pécs, Veszprém a legnagyobb veszteségek. A főúriak közül csak a megmaradt országrészekeken temetkezőké maradtak épen, például a Szapolyai Imrée és Istváné Szepeshelyen, másoké töredékesen, például Kinizsi Pálé és kamicsáci Horvát (Mislenovics) Márké Nagyvázsönyban, vagy Báthory Istváné Nyírbátorban. Az emlékeknek az a rétege semmisült meg, vagy maradt meg töredékesen, amely a művészettörténeti elemzést lehetővé tenné. Ami marad, az részben fragmentált, részben pedig a legegyszerűbb típusokból áll. Jobb híján tipológiai sorokat állíthatunk csak föl.

Az egyszerű sírköveken jól nyomon követhető az all'antica formák megjelenése és alakulása. A magyarországi sírművészetben a 15. század végén már hosszabb ideje kialakult síremléktípusok voltak divatban. A legegyszerűbb a címeres-feliratos sírkő volt (ezen az elhunyt címere volt látható, felirat kíséretében), a leginkább reprezentatív pedig a halott szoboralakját őrző figurális sírkő; mindkettő lehetett egyszerű – padlóba vagy falba illesztett – sírlap, de fektetett a templom padlóján álló, díszes sírláda (tumba) tetején, vagy képezhette falisíremlék részét is. Az alapvető típusok a korszakban nem sokat változtak: a figurális sírlapokon látható – lovagi vagy főpapi – alakoknak legfeljebb az

⁵⁶⁹ KUBINYI ANDRÁS: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetései tükrében. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 259/384 (KUBINYI 2009, 505/384); LÖVEI PÁL: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: *Zsigmond* 1987, I., 160; GERD PICHLER: Neue Erkenntnisse zum Auftreten der Renaissancebaukunst in Wien. Drei Portalfragmente von 1497. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 52 (1998) 424–431; GYÖNGYI TÖRÖK: Die Ursprünge der Jagiellonischen Renaissance in Ungarn während der Regierungszeit des Königs Matthias Corvinus (1458–1490) In: *Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*. Hgg. DIETMAR POPP – ROBERT SUCKALE. Nürnberg 2002, 218–219., 3. kép; CORNELIA PLIEGER: Plastik der Renaissance. In: *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*, Bd. 3. Spätmittelalter und Renaissance. Hrsg. ARTHUR ROSENAUER. München–Berlin–London–New York 2003, 367.

öltözete, a környezete modernizálódott. Szapolyai Imre nádor (†1487) szepeshelyi sírkövén például a főfigura is, a címertartó angyalok is törekenyek, bár a körirat antikvabetűs;⁵⁷⁰ Szapolyai István (†1499) ugyanoda – s nyilván az előző mintájára – készült sírkövén a figura mögött all'antica építészeti részletek tűnnek fel, a címertartó angyalok pedig súlyosabbak lettek.⁵⁷¹ Máriási István márkusfalvi sírköve – felirata szerint: *monumentum perpetuum* – is a hagyományos típust ismétli (1516).⁵⁷²

A főpap síremlékek közül kevesebb maradt ránk. Itt idézhető a nem különösebben jelentős Egervári Briccius tinini püspök egervári sírköve (1515), amelyen a főpap ruházata, jelvényeinek formái utalnak a reneszánszra, valamint az antikvabetűs körirat, maga a típus változatlan maradt.⁵⁷³ Ugyanott készült, hasonló típust követhetett Tolnai Máté pannonhalmi főapát síremléke is, amelynek csak fragmentumát ismerjük.⁵⁷⁴ Az erősen megtizedelt emléktárhely tartalmaz olykor főműveket is, mint amilyen Szegedi Lukács zágrábi sírköve volt.⁵⁷⁵ Szegedi Lukács sírkövén a figura lába alá helyezték el a feliratos táblát. Ez nem egyedi megoldás: ilyet láthatunk Bakócz Bálint prépost óbudai (?) síremlékén,⁵⁷⁶ vagy a 16. század elejéről való, nemrégiben felbukkant gyulafehérvári püspöki sírkő töredékén is (székesegyház, kőtár).⁵⁷⁷ Mindegyik vörösmárványból készült, Esztergomban vagy Budán. Egészen különleges

⁵⁷⁰ Szepeshely (Spišská Kapitula), székesegyház. DIVALD 1906, 101–103., XX/1. kép; BALOGH 1966, I., 297–298; Schallaburg 1982, 683 (836. sz.), 18. színes kép (JOLÁN BALOGH); VARGA–LŐVEI 1990–1992, 149., 54. kép; Náhrobná platňa Imricha Zapolského. (VIERA LUXOVÁ) In: *Gotika* 2003, 667–668 (2.2.10. sz.), 275. és 280. kép

⁵⁷¹ Szepeshely (Spišská Kapitula), székesegyház. DIVALD 1906, 101–103., 76. és XX/2. kép; Schallaburg 1982, 683–684 (837. sz.), 19. színes kép (JOLÁN BALOGH); MIKÓ 1986, 102; Náhrobná platňa Štefana Zapolského. (VIERA LUXOVÁ) In: *Gotika* 2003, 668 (2.2.11. sz.), 281. kép

⁵⁷² Márkusfalva (Markušovce), rk. templom. DIVALD 1906, 104–105., 76. kép; Schallaburg 1982, 685 (839. sz.) (JOLÁN BALOGH); MIKÓ 2001, 278., 309. kép

⁵⁷³ Egervár, rk. plébániatemplom. ÉBER LÁSZLÓ: Egervári Bereck síremléke. *Archaeologiai Értesítő* 35 (1915) 288–292; MIKÓ 1986, 100., 64–66. kép; MIKÓ 2009, 107–108., 72. kép

⁵⁷⁴ Pannonhalma, Bencés Főapátság, Régiségtár. MIKÓ 1986, 100., 67. kép; *Pannonia regia* 1994, 366 (VII-46. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Mons Sacer* 1996, I., 593 (VI.13. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁵⁷⁵ Zágráb, Povijesni muzej Hrvatske, ltsz.: 6732. MIRKO VALENTIĆ: Kameni spomenici Hrvatske. Zagreb Povijesni muzej Hrvatske. Zagreb 1969, 31; HORVAT 1975, 40–45; MIKÓ 1986, 100–101; Riznica 1987, 58 (25S. sz.); VUKIČEVIĆ–SAMARŽIJA 1988–1989, 210; DOBRONIĆ 1994, 74–75; MILAN PELC: Ugarske kiparske radionice i renesansa u severnoj Hrvatskoj. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30 (2006) 67–80; PELC 2007, 315–317.

⁵⁷⁶ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 60.292.C. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Bakócz Bálint titeli és budai prépost síremléke a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Művészettörténeti Értesítő* 43 (1994) 231–233; *Pannonia regia* 1994, 353–354 (VII-25. sz.) (RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES – MIKÓ ÁRPÁD)

⁵⁷⁷ Gyulafehérvár, Székesegyház kőtára. BÁGYUJ LAJOS: A gyulafehérvári székesegyház restaurálása. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 24 (91. sz.); LŐVEI–VARGA 1990–1992, 166/151.

megoldású volt Nagylucsei Orbán egri püspök és királyi kincstartónak (†1492) az egri székesegyházban felállított vörösmárvány síremléke, amelynek fedőlapján a főpap bronzszobra feküdt.⁵⁷⁸ A főúri síremlékek stiláris megoszlása hasonló: a kitűnő Szapolyai-tumbáktól a nagyigényű, de eléggé sikerületlen Perényi-sírkőig terjed (Tőketerebes).⁵⁷⁹ Mivel a tumbákat a későbbi időkben szétszedték, oldallapját csak kevésnek ismerjük. Nagyvázsönyből mindjárt kettőt is: az egyik tornyos várkastélyt ábrázol, mellette lovasok mozgalmas csoportjával, a másik – ez nagyon alacsony tumbához tartozott – fák között lépkedő fegyvereseket.⁵⁸⁰ Mindkettő márgából készült, és egyik sem tartozhatott a hazai szobrászat élvonalába.

Talán az egyszerűbb forma okozta, de az egyszerű címeres-feliratos sírkövek sokkal látványosabban alakultak át, jóllehet hagyományos elemeiket is megőrizték. Esztergomban – Beatrix udvara vonzásában – alakult ki a 15. század utolsó évtizedében az új típusú sírkő, amelynek szegélyét all'antica ornamentika díszítette, szövegét tabula ansatára (füles táblára) írták, és a címert szalagokra függesztették fel. A megrendelők köre a káptalan tagjaiból és a királyi udvartartásából alakult.

A 16. század elejétől kezdve olyan sírkövek is készültek, amelyeken a hagyományos, gótikus ornamentikába antikizáló motívumok vegyülnek. Egy pécsi (a domonkos kolostor templomának ásatásán előkerült), kétcímeres sírkövön például a gótikus négykaréj szabadon maradt sarkait delfinek töltik ki.⁵⁸¹ Ennél is érdekesebb, amikor babér- vagy tölgylevelekből kötött koszorú veszi körül a címerpajzsot, mint Kalondai György (†1504) kalondai,⁵⁸² vagy a Szentléleki-Adefi család egyik tagjának budai sírkövén.⁵⁸³ Kétségtámadás az all'antica heraldikai reprezentáció egyik, a címerkövekről már ismert eleme került ide, a régies környezetbe. A másik, a látszólag puritánabb sírkőtípus szorosabban kapcsolódik az olasz előképekhez: a címerpajzsot koszorú veszi

⁵⁷⁸ Eger, Dobó István Vármúzeum; kőtár. KOZÁK KÁROLY – SEDLMAYR JÁNOS: Az egri vár középkori kőtára. Eger 1987, 25., 50–51. kép

⁵⁷⁹ Tőketerebes (Trebíšov), rk. templom. CSERGHEŐ–CSOMA 1890, 84–88.

⁵⁸⁰ „Látjátok feleim... 2009, 385 (T41. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁵⁸¹ *Pannonia regia* 1994, 373 (VII-58. sz.) (KÁRPÁTI GÁBOR)

⁵⁸² Kalonda (Kolonda, Szlovákia), rk. templom. MIKÓ 1986, 98, 100., 59. kép

⁵⁸³ Budapest, Budapesti Történeti Múzeum. BALOGH 1966, I., 298, II., 327. kép; RADOCSAY 1971, 485 (92. sz.); MIKÓ 1986, 100., 60. kép

körül, s lobogó végű szalagokra függesztve lebeg a sírlap mezejében. A felirat tabula ansatára kerül, mint szentléleki Miklós Ákos (†1516) csatkaí sírkövén.⁵⁸⁴

Az új, illuzionisztikus kompozíciójú sírkövek az 1500-as évek elejétől terjedtek el országszerte; leggazdagabb példáikat az Esztergomban működő Ioannes Fiorentinus szignálta. Ezek valamennyi eleme – a feliratos tábla, a címer, s a címert körülfogó koszorú – lobogó szalagokra függesztve lebeg a sírlap mezejében. Magyarországon is maradt fenn példájuk (egykor Felsőelefánt: Forgách Gergely sírköve, 1515),⁵⁸⁵ de érdekesebb az a sorozat, amelyet Jan Łaski gnieźnoi érsek rendelt Esztergomban saját maga és családtagjai számára, s amelyek ma is Gnieźnóban és Włocławekben láthatók.⁵⁸⁶ Az illuzionisztikus kompozíciójú típusnak azonban egyszerűbb változatai is készültek, például Taddeo Lardi egri vikárius (†1512) kassai (Orbán-torony),⁵⁸⁷ vagy Semjén Antal kapornaki apát nagykapornaki (1526 előtt) sírköve,⁵⁸⁸ amelyen a függesztett pajzsot nem keretezi koszorú. Thurzó Zsigmond váradi püspök († 1512) sírkövén már csak a címer és a feliratos tábla kettőse maradt meg, a kompozíciót alapelemeire csupaszítva.⁵⁸⁹ Fejlődési sort az emlékek között nem lehet felállítani, valamennyi változat egyszerre él.

10. A középkori magyar királyság végnapjai: II. Lajos és Habsburg Mária udvara

II. Ulászló budai udvara soha sem tartozott a magyar művészettörténet-írás kedvencei közé, II. Lajos folytonos pénzzavarral küszködő regnálását viszont

⁵⁸⁴ Csátka, rk. plébániatemplom. *MIKÓ 1986*, 72. kép

⁵⁸⁵ Ma Marcali, Városi Múzeum. HORLER MIKLÓS: Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 254–255; *MIKÓ 1986*, 101., 73. kép; FARAGÓ JÁNOS: Marcali, Városi Múzeum. A Joannes Fiorentinus szignójával ellátott Forgách-sírkő restaurálása. In: *Műemlékvédelmi Szemle* 2002/2, 74–76.

⁵⁸⁶ *Kozakiewiczowa 1984*, 20–22.

⁵⁸⁷ Kassa, Orbán-torony. WICK BÉLA: Kassa régi síremlékei. *Kassa* 1933, 70–72; *MIKÓ 1986*, 101., 71. kép

⁵⁸⁸ Nagykapornak, rk. templom. *MIKÓ 1986*, 101., 69. kép

⁵⁸⁹ Nagyvárad, székesegyház. LŐVEI PÁL: Sírkövek, sírkőtöredékek. In: *Váradi kőtöredékek* 1989, 171, 186–187. (196. sz.), 123. kép

teljes hallgatás övezte. Az utóbbi évek kutatásainak fényében azonban a Mohács előtti évtized sokat gazdagodott.⁵⁹⁰ Habsburg Mária érkezése 1522-ben változást hozott; a tehetséges és energikus királyné ügyesen lavírozott a különböző, egymást mardosó érdekcsoportok között. A budai udvar élete felpezsdült. Így kerülhetett udvari festőnek Budára Johann Krell, a ki több képet is festett a z uralkodói párról.⁵⁹¹ A zenét különösen kedvelő királynénak Thomas Stolzert is sikerült idecsábítania.⁵⁹² Ugyanakkor a fővárosban a királyi udvaron kívül is na yg élet folyt. A Bakócz-monogramista működéséről már szóltunk, nemkülönben az általa ekkortájt dekorált szerkönyvekről. Itt tartózkodott egy darabig a később Itáliában oly híressé vált késő reneszánsz miniatúrafestő, Giulio Clovio (Julije Clović),⁵⁹³ de olasz festők is, mint például Desiderius Italus, aki Joannes de Campanellis et de Bursel címereslevelét festette 1526-ban,⁵⁹⁴ s aki talán azonos Desiderio Boninsegnivel, aki Mohács után visszament Itáliába.⁵⁹⁵

Ha Raguzai István király borbély várbeli házának friss ásatási leleteit vizsgáljuk, hihetetlenül gazdag kép bontakozik ki előttünk.⁵⁹⁶ A külső homlokzatokat freskó borította, az all'antica építészeti faragványok mellett nagyszámú terrakotta-elem is előkerült: sokszorosított párkányok, fesztónok, sőt szobrocskák is. Bronzcsillárok, könyvveretek bukkantak felszínre, s kiváló minőségű, drága olasz majolikaedények töredékei. A királyi udvarhoz tartozó

⁵⁹⁰ Itt elsősorban Réthelyi Orsolya kutatásaira és tudományszervezési sikereire szeretnék utalni; az ő kezdeményezésére jött létre a BTM Mária királyné-kiállítása és katalógusa (*Habsburg Mária* 2005), és egy nemzetközi konferencia és annak előadásait tartalmazó, német nyelvű, kitűnő tanulmánykötet is (Maria von Ungarn [1505–1558]. Eine Renaissancefürstin. [Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 8.] Szerk. MARTINA FUCHS – ORSOLYA RÉTHELYI. Münster 2007).

⁵⁹¹ KURT LÖCHER: Hans Krell – II. Lajos magyar király és Habsburg Mária udvari festője. In: *Habsburg Mária* 2005, 63–71.

⁵⁹² PÉTER KIRÁLY: Königin Maria von Habsburg und die Musik. In: Maria von Ungarn [1505–1558]. Eine Renaissancefürstin. [Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 8.] Szerk. MARTINA FUCHS – ORSOLYA RÉTHELYI. Münster 2007, 363–379, különösen 367–371.

⁵⁹³ MARIA CIONINI-VISANI: Giulio Clovio. Zagreb 1993, 28–29; MIKÓ ÁRPÁD: II. Lajos király címereslevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késői Jagelló-korban Magyarországon. In: *Habsburg Mária* 2005, 76; *PELC* 2007, 563–593; *MIKÓ* 2010, 357–358.

⁵⁹⁴ Budapest, Magyar Országos Levéltár, Dl. 39350. *NYULÁSZINÉ* 1987, LIII. tábla, 129–130 (LIII. sz.); *Habsburg Mária* 2005, 185–186 (III-19. sz., ÉRSZEGI GÉZA – MIKÓ ÁRPÁD)

⁵⁹⁵ ÁRPÁD MIKÓ: Italienische Künstler in Ofen/Buda zur Zeit der Jagiellonen. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Szerk. MARTINA FUCHS – ORSOLYA RÉTHELYI. Münster 2007, 347–351; *MIKÓ* 2010, 355–357. További – részben új – adatok: LOUIS A. WALDMANN: Jagiellonian Epilogue: Three Tuscan Painters in the Buda of Louis II. *With Notes on the Hungarian Community in Sixteenth-Century Florence*. In: *Italy & Hungary* 2011, 677–693.

⁵⁹⁶ VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: *Mátyás király öröksége* 2008, I., 54–59.

Raguzai István kifejtette luxus reneszánsz stílusú műveket használt fel reprezentatív céllal, s a zök közül is a legjobb minőséget kereste. Ez is hozzá tartozott a budai udvar kultúrájához Mohács előtt.

11. Egy korszak vége: a királyi udvar Mohács után

Mohácsnál 1526-ban – az országnagyok többségével együtt – holtan maradt a csatatéren a király, II. Lajos. A győztes, Szülejmán szultán bevonult Budára, majd – miután kifosztotta a királyi palotát és felgyújtotta a várost – elvonult, és visszament Konstantinápolyba. Rövidesen két király is lett az országnak: I. (Habsburg) Ferdinánd és I. (Szapolyai) János. Mivel I. Ferdinánd koronázása után rögvest elhagyta az országot, az egyik királyi udvar egyszer s mindenkorra külföldre került. A Budáról ingóságaival elmenekült özvegy királyné, Mária még évekig Pozsonyban tartózkodott, s innét szervezte fivére uralmának megszilárdítást.⁵⁹⁷

Magyarországon csak az ellenkirály udvara maradt, de annak a zaklatott sorsa is gyorsan megpecsételődött. I. János művészetpártolásáról szórványos adataink vannak. 1535-ben például a jeles észak-itáliai festő, Il Pordenone (Giovanni Antonio de' Sacchis) (1484–1539), aki Hieronimo Rorario bíboros kíséretében járt a király udvarában Váradon, nemességet kapott az uralkodótól – arról, hogy minek a fejében, sajnos nincs tudomásunk.⁵⁹⁸ János király nem volt egyetemjárt ember, de udvarának tagjai között egészen kiváló, magyar, dalmát, horvát humanisták működtek, mint például Brodarics István,⁵⁹⁹ Zermegh János, Statileo János, Verancsics Antal vagy Frangepán Ferenc.⁶⁰⁰ Talán itt, ebben a szellemi milióban gyökerezett egy később kibontakozott hagyomány is Mátyás

⁵⁹⁷ PÁLFFY GÉZA: Új dinasztia, új udvar, új politikai döntéshozatal. Korszakváltás Magyarországon a mohácsi csata után. In: *Habsburg Mária 2005*, 25–35; RÉTHELYI ORSOLYA: „... Maria regina... nuda venerat ad Hungariam...” A királyné kincsei. In: *Habsburg Mária 2005*, 110–112.

⁵⁹⁸ PIGLER ANDOR: Giova ni Antonio da Pordenone ismeretlen festményei. Az Ország Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, VI. 1929–1930. Budapest 1931, 128; BALOGH 1943, 68–69, 322; BARTA 1987, 198, 202.

⁵⁹⁹ PÁLFFY GÉZA: Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Turul 84 (2011) 3–6; KASZA PÉTER: Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz Szapolyai János királyhoz való csatlakozásáról. Turul 24 (2011) 7–14; OBORNI TERÉZ: Szapolyai (I.) János király diplomatája, Brodarics István. Turul 84 (2011) 21–27; LACZLAVIK GYÖRGY: Brodarics Itván címereslevele. Turul 84 (2011) 28–30.

⁶⁰⁰ BARTA 1987

király budai egyetemépület-tervéről. Heltai Gáspár krónikájában olvasható, hogy Mátyás király nagyszerű épületet kezdett el építeni a Duna parton Budán, bár „... nem monda senkinek, mit akarna oda csináltatni. De készen immár mind meggondolta és megjedzette nagy papirosra a fondálókka minémü lönne az az épület.”⁶⁰¹ A történetben kétségkívül van valami legendaszerű. Heltai Brodaricsnál látta a rajzot és a leírást, amelynek szövegében nem nehéz felismerni Filarete *Trattato dell'architettura*-ja egyik passzusának szabad parafrázisát. A Heltai forrásául szolgáló latin szöveg azonban nem azonos – mint várnánk – Bonfini fordításával, sőt, szókincse sem tükrözi a Mátyás számára készült latin fordítás ismeretét. Mintha a reneszánsz „ideális város”-ának egyszerűsített képe tükröződnék ebben az elbeszélésben. Hasonlóra látszik utalni Szerémi egyik megjegyzése is, amely szerint kereskedők följánlották Lodovico Grittinek, I. János magyarországi kormányzójának (1530–1534) a budai zsidónegyed egységes átépítését.⁶⁰² Az ötlet forrásait ma még nem ismerjük, de a szabályos város ideája, úgy látszik, közismert lehetett. Az új időket jelzi, hogy I. János király Budán a védművek megerősítésével foglalkozott,⁶⁰³ s az itt működő olasz építész, Domenico da Bologna tervei szerint kezdték építeni később Szamosújvárat.⁶⁰⁴

A hagyományos struktúrák a címereslevél-festészetben is tovább éltek. Nemesleveleket – akár elődje – I. János is adományozott. Szövegük a Jagelló-koriakhoz képest újak lettek; megteltek antik szereplőkkel: Solónra, Apollónra és Aesculapiusra, másutt Philokratésre és a Gracchusokra hivatkoztak, amikor kifejtették a magyar nemzet (vagyis a nemesség) tagolódásának római és szittyai eredetét. A nemzeti humanizmusnak fontos emlékei ezek a – nem irodalmi – szövegek.⁶⁰⁵ Ami kevés oklevél eredetiben ránk maradt – talán három – különböző színvonalú, de Záray Lázár 1533-ban kiállított armálisának címerképe

⁶⁰¹ HELTAI GÁSPÁR: Krónika az magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte KULCSÁR MARGIT, a bevezetőt KULCSÁR PÉTER írta. Budapest 1981, 393.

⁶⁰² Szerémi György említi.

⁶⁰³ VÉGH ANDRÁS: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erősítésének változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. In: Budapest Régiségei XXXI. Budapest 1997, 297–299; FELD ISTVÁN: A magyarországi építészet Szapolyai János korában. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyéről. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF–HORVÁTH ZITA–TÓTH PÉTER–GYULAI ÉVA–SOMORJAI LEHEL. (Studia Miskolciensia, 5.) Miskolc 2004, 71–73.

⁶⁰⁴ BALOGH 1943, 283–285; KOVÁCS 2003, 51–54; P. KOVÁCS KLÁRA: A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80. éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. FELD ISTVÁN–SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 75–90.

⁶⁰⁵ BARTA 1987, 199–204.

a legszebb késő Jagelló-kori miniatúrák méltó párja.⁶⁰⁶ Buda egy sor privilégiumot kapott ebben az időben (1531–1538) a királytól; Szülejmán szultán 1526-ban felégette a várost, és ezt követően is több ostromot kellett kiállniuk. Buda polgárait meg is nemesítették, s az adománylevél bevezetőjében is szerepel a rómaiakra és a szittya ősökre való hivatkozás. Werbőczyt és körét sejtik az all'antica oklevél-formulák mögött.⁶⁰⁷ Ekkortájt készülhetett az a vörösmárvány címertábla is, amelyen két szatír (vagy tritón) tartotta a város címerét. A faragvány színvonala nem túl magas, de ebben a kőbefaragott heraldikus műfajban az ilyesfajta antikizálás nagyon ritka.⁶⁰⁸

I. János király udvarának művészetéről s műveltségéről alkotott szegényes képünk az utóbbi másfél évtizedben fontos művel gazdagodott. Ritoókné Szalay Ágnes derítette ki, hogy az 1456-ban elhunyt Hunyadi Jánosnak a gyulafehérvári székesegyházban álló tumbáját Szapolyai János király parancsára Statileo János erdélyi püspök állíttatta 1533-ban.⁶⁰⁹ A vitézi síremlékek típusának rendkívül konzervatív voltára utal, hogy a kormányzó páncélos figurájával díszített fedőlapot (amelyre utóbb, a 17. [?] században tévedésből Hunyadi László nevét vészték) hosszú ideig az 1460-as évekre datálta, s a hazai reneszánsz fontos előzményének tartotta a kutatás, vele együtt a két oldallapot is, amely a törökökkel vívott csatát és a foglyok elvezetését ábrázolja.⁶¹⁰ Ma már tudjuk, hogy provinciális minőségük nem azt jelzi, honnét indult, hanem azt, hova jutott az 1530-as évekre a művészet Magyarországon. A síremlék állításának súlyos politikai üzenete volt: a törökökkel egyezkedő, a félig török származású kalandort, Gritti „kormányzóvá” tevő Szapolyai és pártja törökellenességét a nagy Hunyadi, a legendás törökverő és tényleges kormányzó kőkoporsójával próbálta demonstrálni. Később – már Buda eleste után egy esztendővel – magát

⁶⁰⁶ Budapest, MOL, R 64, 1533. augusztus 26. RADOCSAY DÉNES: Az utolsó budai miniátorok. In: *Reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. GALAVICS GÉZA. Budapest 1975, 151; *Schallaburg* 1982, 718 (885. sz.) (STRAUB ÉVA)

⁶⁰⁷ BARTA 1987, 199–200. Vö. KUBINYI ANDRÁS: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok* 140 (2006) 361–374.

⁶⁰⁸ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 55.980. MIKÓ ÁRPÁD: Szirének, szatírok, kentaurok. *Klasszikus mitológiai figurák Jagelló-kori címeresleveleinken*. *Ars Hungarica* 23 (1995) 253–258.

⁶⁰⁹ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: *Történelem – kép 2000*, 297–299 (IV–16. sz.)

⁶¹⁰ BALOGH 1943, 243–249., 39–41. kép; BALOGH 1966, I., 283–287., II., 309–311. kép; LŐVEI PÁL – VARGA LIVIA: Síremlékszobrászat. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I–II. Szerk. MAROSI ERNŐ. Budapest 1987, I., 697–698., II., 1694–1698, 1701. kép

Statileót is a gyulafehérvári székesegyházban temették el:⁶¹¹ a gyenge színvonalú sírkövön a főpap figurája pontosan követte a középkori hagyományt (1542).

Az országban a nyolcvanas évekből a reneszánsz kőfaragás emlékei rendkívül ritkák. Eleinte könnyen szállítható címerkövek kerültek mindenfelé. Többnyire négyzet alakú, 50–60 cm széles faragványok ezek, amelyek tükrébe koszorúval körülfogott címerpajzs illeszkedik. Említettem már a nógrádi vár Báthory-címerét (1483).⁶¹² Hasonló került elő – egy évvel későbből – feltehetően a Báthory család ecsedi várában (1484),⁶¹³ központjukban, Nyírbátorban pedig kettő is – utóbbiak ma a református templomban, másodlagos helyen vannak befalazva.⁶¹⁴ Ezek finoman faragottak, stílusuk, kvalitásuk itáliai mesterre vall. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök szentgyörgyvári címerköve durvábban mintázott, és anyaga sem gerezsei vörösmárvány (1488).⁶¹⁵ A nyírbátori és ecsedi faragványok világi megrendelők – a Báthory család tagjai – számára készültek.

A címerkövek általában évszamosak, azok a kora reneszánsz kőfaragványok azonban, amelyeken nincs évszám, nem datálhatók hajszálpontosan 1490 elé vagy utána. Ilyen például a nagyvázsonyi kerubfejes töredék, egy Madonna-dombormű bal oldali részlete, vízszintesen elnyúló, stilizált felhők között lebegő angyalfejekkel.⁶¹⁶ Bár Gregorio di Lorenzo most körvonalazódó életművébe nem került bele, nem véletlenül utalta Balogh Jolán korábban a Márványmadonák Mesterének munkái közé.⁶¹⁷ A reprezentatív domborművet márgából faragták, Nagyvázsonyba pedig készen kellett érkezzen. Megrendelője talán Kinizsi Pál volt, vagy felesége, Magyar Benigna, akinek –

⁶¹¹ BALOGH 1943, 197–198, 251., 170. kép

⁶¹² Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. *Nógrád megye műemlékei 1954*, 308–310., 300. kép; FEUERNE 1977, 217., 22. kép

⁶¹³ Nyírbátor, Báthory István Múzeum, ltsz.: 81.3.1. KOROKNAY GYULA: A mátészalkai reneszánsz Báthory-címer. *Művészettörténeti Értesítő* 7 (1958) 253–256; *Schallaburg* 1982, 581–582 (653. sz.) (SZALONTAI BARNABÁS)

⁶¹⁴ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei* 1987, 144, 145; PAPP 2005, 67–68, 71., 265–266. kép

⁶¹⁵ Zágráb, Povijesni muzej Hrvatske, ltsz.: 6771. HORVAT 1975, 40; *Schallaburg* 1982, 572–573 (642. sz.) (BALOGH JOLÁN); DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA: Umjetnost renesanse. In: *Sveti trag* 1994, 175., 178 (kép); PELC 2007, 281 (képpel).

⁶¹⁶ Madonna-dombormű (?) töredéke kerubfejekkel Nagyvázsonyból, 1490 után, Veszprém, Lackó Dezső Múzeum (letét a Magyar Nemzeti Galériában). BALOGH JOLÁN: A vázsonyi kerubfejes töredék. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, II. Veszprém 1966, 22–230; *Schallaburg* 1982, 389–390 (355. sz.) (BALOGH JOLÁN); *Pannonia Regia* 1994, 363–364 (VII-43. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 461–462. (RAINER PÁL – PATTANTYÚS MANGA)

⁶¹⁷ Legutoljára: BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest 1985, 243–245., 75. kép. Balogh Jolán itt is, mint korábban szinte mindenütt, kilencven fokkal elfordítva közölte a töredék képét.

1494 körüli imádságot is tartalmazó – magyar nyelvű imakönyvében all’antica miniatúrával ékesített lapot is találni lehet.⁶¹⁸

⁶¹⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz: MNy 7. *HOFFMANN 1929/1992*, 139–140; *Schallaburg 1982*, 539–540 (593. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); *Kódexek a középkori Magyarországon 1985*, 162 (182. sz.) (VIZKELETY ANDRÁS); *Festetics-kódex*, 1494 előtt. Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. (Régi Magyar Kódexek, 20.) Budapest 1996; *Csillag a holló árnyékában 2008*, 86–87 (18. sz.) (KERTÉSZ BALÁZS); „*Látjátok feleim...*” 2009, 342–343 (53. sz.) (KERTÉSZ BALÁZS)

IV. Reneszánsz művészet a széthullott országban

1. A keretek

Az oszmán hódítás kettévágta a Magyar Királyság történetét. 1526-ban megszűnt az önálló magyar állam, 1541-ben a törököké lett a főváros. A művészeti élet legfontosabb központjai: Buda (és testvérvárosa, Pest), Székesfehérvár, a királyok koronázó és temetkező városa, valamint a püspöki székhelyek zöme a Mohács utáni három évtizeden belül vagy elesett, vagy hadszíntérre változott; ami ott addig felhalmozódott, elpusztult, vagy eltűnt. A Buda elestét követő másfél évszázadot az ország közepén berendezkedő oszmán hódítók intenzív jelenléte határozta meg.⁶¹⁹

A hagyományos keretek drasztikus változásai átformálták a magyarországi művészet történetét is. A történeti dátumok nem jeleznek stílustörténeti határokat, de a három részre szakadt ország régióinak művészeti élete és kapcsolatrendszere megváltozott, és eltérően – bár egymástól nem függetlenül – alakult tovább. A Magyar Királyság északi és nyugati karéja a Habsburg Birodalom részévé vált. Itt hagyományosan a nagyszombati jezsuita templom építésének kezdetétől, 1630-tól számítjuk a barokk stílus megjelenését, összefüggésben a jezsuita rend fellépésével, a katolikus egyház megújulásával,

⁶¹⁹ Erdély története, I–III. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS – SZÁSZ ZOLTÁN. Budapest 1986, I., 409–541, II., 617–873; Magyarország története, 1526–1686. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL. Szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES. (Magyarország története tíz kötetben, 3/1–2.) Budapest 1987², 1–2; SZAKÁLY FERENC: Virágkor és hanyatlás. 1440–1711. (Magyarok Európában, II.) Budapest 1990, 116–298; PÁLFFY GÉZA: A tizenhatodik század története. Budapest 2000; ÁGOSTON GÁBOR – OBORNI TERÉZ: A tizenhetedik század története. Budapest; PÁLFFY GÉZA: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár, Monográfiák, 27.) Budapest 2010.

ami eleinte behatárolta az új stílus színterét.⁶²⁰ Nehéz azonban – többnyire nem is lehet – meghúzni a pontos határt a késő reneszánsz és barokk stíluselemek között. A protestáns Erdélyben a helyzet világosabb: ott a késő reneszánsz a 18. század elején is bőven tartott.⁶²¹ A harmadik rész, a hódoltság hatalmas területe sem volt üres: az alföldi mezővárosok lakossága túlélte az oszmán megszállást;⁶²² művészetükre nézve azonban lelassult, sőt, mintha megállt volna az idő.

A helyi művészi produkció minősége az egész területen nem túl magas, jöllehet ragyogó kivételek akadnak, és állandóan számolnunk kell a művek importjával és a mesterek vándorlásával is. Az erődítések építésze modern, de voltaképp „ipari építészet”; a kastélyok külseje általában dísztelen. A szobrászat fő műfaja a síremlék, bár nem készült annyi, mint például Lengyelországban. A nagyfestészetből jószerint csak a portré műfaját lehet a Királyságban számításba venni, Erdélyben a fejedelmekről is csak elvétve maradt fenn reprezentatív festmény.⁶²³ Az iparművészet – különösen az ötvösség – teljesítménye viszont jó színvonalú; a brassói és szebeni ötvösök a 17. század végén már a határon túlra, a román fejedelemségek számára is dolgoztak.⁶²⁴ Egy valami feltűnően hiányzik az összképből: az oszmán elem. A lakosság nem iszlamizálódott a hódoltságban sem. Úgy látszik, ez a határ kemény volt és áthatolhatatlan. A fegyvereket és a

⁶²⁰ GARAS KLÁRA: A barokk kor művészete. In: *A magyarországi művészet története 1973*⁵, 261–264; GALAVICS 1973, 43–49; GALAVICS GÉZA: Barokk. In: *A művészet története Magyarországon 1983*, 215–218; GALAVICS 2001, 317–322. Vö. IGÁZ RITA: A barokk Magyarországon. Budapest 2007, 13–19.

⁶²¹ KOVÁCS 2003, 18; ld. még: MAROSI ERNŐ: Erdélyi művészet: középkori és kora újkori struktúrák. In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. ORBÁN JÁNOS. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011, 11–28.

⁶²² BOBROVSZKY 1980, 99–102; MOLNÁR ANTAL: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I. (1572–1647) (Humanizmus és Reformáció, 26.) Budapest 2002, 13–28; MOLNÁR ANTAL: Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. (METEM Könyvek, 41.) Budapest 2003, 11–24; MOLNÁR ANTAL: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. (METEM Könyvek, 44.) Budapest 2003, 139–162; MOLNÁR ANTAL: Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. (METEM Könyvek, 45.) Budapest 2004, 41–79, 81–93, 103–118; MOLNÁR 2005, 31–35; MOLNÁR ANTAL: A bátai apátság és népei a török korban. (METEM Könyvek, 56) Budapest 2006, 13–37; MOLNÁR ANTAL: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. (TDI Könyvek, 3.) Budapest 2009.

⁶²³ CENNERNÉ WILHELM GIZELLA: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk 1975*, 279–312; vö. *Mátyás király öröksége 2008*, I., 279 (X-15. sz.) (BUZÁSI ENIKŐ);

⁶²⁴ KISS ERIKA: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 99–113. További erdélyi példák: ISTVÁN HELLER: Ungarische und siebenbürgische Goldschmiedearbeiten. Vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. München 2000, passim

szőnyegeket leszámítva kevés olyan keleti alkotás akadt, amit a keresztények változtatás, átértelmezés nélkül tudtak volna használni.⁶²⁵

A három részre szakadt ország részeinek politikai szerepét, súlyát időről időre átértékeli a magyar történetírás.⁶²⁶ A mostanában török vazallusállammá lefokozott Erdélyi Fejedelemség kulturális jelentősége azonban semmivel sem volt kisebb a Habsburg Birodalomba beilleszkedő királyi Magyarországnál, s a hódoltság mezővárosainak – például Kecskemétnek, Gyöngyösnek vagy a különös állású Debrecennek – a szerepéről sem szabad megfeledkeznünk. A művészet történetéből is az derül ki, hogy a széttöredezett, perifériára szorult magyar állam az *Occidens*, a nyugati kultúrkör része maradt.⁶²⁷

2. A dicső múlt képe: a Mátyás-hagyomány

A magyarországi reneszánsz művészet történetének ábrázolásában a tudományos kutatást – ősrégi örökségként – kezdettől fogva bővületében tartotta a Mátyás-tradíció. Azt is mondhatnánk, hogy a művészettörténet-írás a maga apparátusával hitelesítette a – sokszor fiktív – humanista hagyományt.⁶²⁸

Ez a tradíció korán kialakult;⁶²⁹ már az – 1500 körül született – *Néhai való jó Mátyás király*ról szóló ének ennek a kezdetét jelezte.⁶³⁰ Ahogyan romlott az ország állapota a Jagellók uralma alatt, amint egyre inkább a felemelkedőben lévő két világhatalom harapófogójába került a középkori magyar állam, úgy vált egyre fényesebbé Hunyadi Mátyás, és vele együtt a Hunyadiak nimbusza.

⁶²⁵ Ld. a 2008 kora őszi Esztergomban tartott reneszánsz irodalomtörténeti konferencia előadásait; különösen a művészettörténeti előadásokat (KISS ERIKA, GERELYES IBOLYA, PÁSZTOR EMESE ÉS MIKÓ ÁRPÁD). Az előadásokat közlő kötet sajtó alatt van; szerk. ÁCS PÁL.

⁶²⁶ Erdély szerepének átértékelésére ld. pl. PÁLFFY GÉZA: A tizenhatodik század története. Budapest 2000, 102–118.

⁶²⁷ PÁLFFY GÉZA: Szétdarabolódva a közép-európai kultúrkörben. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 13–21.

⁶²⁸ MIKÓ ÁRPÁD: Reneszánsz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 115–116, 127–129.

⁶²⁹ TARNAI ANDOR: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. (Historia Litteraria, 16.) Budapest 2004, 8–11.

⁶³⁰ Középkori magyar verseink. Kiad. HORVÁTH CYRILL. (Régi Magyar Költők Tára, 1.) Budapest 1921, 480–483. Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Direction: IVÁN HORVÁTH, assisté par GABRIELLA H. HUBERT. (Ad Corpus Poeticarum) Paris 1992, 472 (1060. sz.)

Irodalmi művek sora tanúskodik erről a kultuszról: például Valkai András verses történeti műve,⁶³¹ Görcsöni Ambrus és Bogáti Fazakas Miklós Mátyás-históriája,⁶³² Heltai Gáspár Bonfini-parafrázisa⁶³³ vagy Zsámboky János teljes Bonfini-kiadása.⁶³⁴ A Mátyás-hagyomány azonban nemcsak Magyarországon volt eleven, hanem másutt is, főleg német és olasz területeken. Ennek okai azonban számunkra nem mindig világosak.

A Mátyás-kultuszról nemcsak a literátorok munkái, hanem a képzőművészeti emlékek is tanúskodnak. A ma ismert legelső példa egyébként nem hazai: Stanislaus Sauer boroszlói kanonok síremléke (1533 után), amelyen – akárcsak a legdíszesebb corvinák címlapjain – Mátyás király all'antica tondóportréja Nagy Sándoré és Augustus császáré közé került, a fali síremlék timpanonjának közepére.⁶³⁵ E boroszlói kultusz kezdetei talán Thurzó János püspök (+1520) idejébe nyúltak vissza. A Mátyást ábrázoló, közismert all'antica érme közül ekkortájt készülhetett sok replika, így például a *Marti fautori*-feliratú több fennmaradt példánya.⁶³⁶ Különleges viszont az a – 16. század második felére datált – német érem, amely előlapjának portréja a bautzeni emlékmű Mátyás-képe nyomán készült, a hátapon pedig olyan epigramma olvasható, amely az uralkodót a műveltség pártfogójaként ünnepli.⁶³⁷ Hogy a bautzeni emlékművet a 16. században számon tartották, azt a róla szóló írott forrás is tanúsítja, valamint az, hogy épp a bautzeni születésű humanista, Kaspar Peucer (1525–1602) őrizte meg a legendát a szobor különleges élethűségéről: fejét állítólag háromszor is

⁶³¹ Az magyar királyoknac eredetéről (1567). In: Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbéli magyar költők művei. IX. kötet. Kiad. HORVÁTH IVÁN et al. Budapest 1990, 97–103.

⁶³² Mátyás király históriája. In: Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbéli magyar költők művei. IX. kötet. Kiad. HORVÁTH IVÁN et al. Budapest 1990, 219–359.

⁶³³ Chronica az magyaroknac dolgairol... Kolozsvár 1575. RMNy 360. SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: A magyarországi humanista latin történetírás és népnyelvű átalakítása: Antonio Bonfini és Heltai Gáspár. In: SZÖRÉNYI 2009, 131–140.

⁶³⁴ Antonius Bonfini: Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia. Bazel 1568. RMK III 570.

⁶³⁵ Boroszló (Wrocław, Lengyelország), Szent Kereszt-templom. BALOGH 1940, 466 (2. sz.), 499 (kép); BOGUSŁAW CZECHOWICZ – MATEUSZ KAPUSTKA: Hunyadi Mátyás uralkodása és képzőművészeti reprezentációja Sziléziában és Lausitzban. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 85–86., 8. kép

⁶³⁶ BALOGH 1940, 479–482 (12. sz.), 463 (képek); WINTER 2007, 136 (nr. 1770, 1771.); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 230 (4.7.a-c. sz.) (HEINZ WINTER). Vö. viszont, az Animus regis-érem kapcsán: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Animus regis. In: SZÖRÉNYI 2009, 9–10.

⁶³⁷ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár, ltsz.: 83/934-3. BALOGH 1940, 484–485 (15. sz.), 499 (kép); WINTER 2007, 137 (nr. 1772.); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 231 (4.6.a-b. sz.) (HEINZ WINTER)

Budára vitték korrigálásra.⁶³⁸ Az érmeken kívül azok a fametszetek tanúskodnak még a hagyomány elevenségéről, amelyek a 16. századi nyomtatványokat díszítik. Kiemelendő közülük Zsámboky János két bécsi *Tripartitum*-kiadásának címlapja,⁶³⁹ amelyen az Alberttől II. Rudolfig sorakozó Habsburg- és Jagelló-uralkodók között szerepel – egy kódex-címlapot utánzó frontispiciumon – érem formában Mátyás király arcképe (1572, 1581). Werbőczy *Hármaskönyvének* többi 16. századi (latin, magyar, horvát nyelvű) kiadásán a címlap nem egyedi,⁶⁴⁰ a nemesség jogait biztosító szöveg legitimálásában egyedül a kiemelkedően művelt Zsámboky élt képi eszközökkel is. Az 1581-es *Tripartitum*-kiadás függelékeként a *Corpus Iuris Hungarici* első verzióját is közölte (*Index seu Enchiridion omnia decretorum*);⁶⁴¹ ennek címlapjául is ugyanezt az uralkodósoros frontispicium-fametszetet használták fel. Ez is jelzi, hogy az uralkodók „éremportréi” általában a magyar törvényeket legitimálták.

A 17. század elején különleges képben inkarnálódott a Hunyadi Mátyás és II. Mátyás között többször sugalmazott párhuzam. A címeres nemesleveleken a 16. század végétől feltűntek a magyar szent királyok vagy az épp regnáló Habsburg-uralkodók, mint a címerek kísérői. Az 1608. november 26-án, Bécsben kelt (később Kecskeméti Szűcs Pál nevére hamisított) armális címerpajzsának két oldalán, egyenrangúként a két – I. és II. – Mátyás áll.⁶⁴² Egyedülálló, korábban ismeretlen ábrázolása ez Hunyadi Mátyásnak, és egyértelműen jelzi a Habsburg-udvar aktuális Hunyadi-kultuszát.

Erdélyben Heltai Gáspár Kolozsvárt megjelent *Magyar krónikájában* teljessédt ki Mátyás nimbusza, Bonfini nagy művének magyar nyelvű parafrázisában, amelyben csupán egyetlen uralkodóról szerepelt – amúgy igen gyenge minőségű – fametszet: Mátyásról (1574/1575).⁶⁴³ Apjának, a törökverő Hunyadi Jánosnak is voltak ekkorbéli ábrázolásai: csak leltárakból tudjuk, hogy Bornemissza (Abstemijs) Pál és Mossóczy Zakariás nyitrai püspöki palotájában –

⁶³⁸ BALOGH 1940, 448, 462–464.

⁶³⁹ RMK III 619 és 704; BALOGH 1940, 499 (kép), 510–512 (52. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 99–100 (II-22–23. sz.) (BERKES KATALIN)

⁶⁴⁰ RMK III 214 (1517, Bécs), 362 (1545, Bécs), 486 (1561, Bécs), RMNy 317 (1572, Kolozsvár), 207 (1565, Debrecen), 255 (1565, Debrecen[–Gyulafehérvár? 1586?]), 354 (1574, Nedelic)

⁶⁴¹ RMK III 704

⁶⁴² KEES TESZELSZKY: A magyar korona megjelenése a kora újkori képzőművészetben. *Művészettörténeti Értesítő* 60 (2011) 1–10. Vö. még KEES TESZELSZKY: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás (*Historia pro futuro*) Pannonhalma 2009, 159–214.

⁶⁴³ RMK I 118; BALOGH 1940, 501 (kép), 533 (86. sz.). A kötet 1575-ben jelent meg, a metszeten az 1574-es évszám olvasható. SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: A magyarországi humanista történetírás és népnyelvű átalakítása: Antonio Bonini és Heltai Gáspár. In: SZÖRÉNYI 2009, 131–140.

valószínűleg a könyvtárban – „*Da mis Corvini seu Huniadi*” képe függött (1587).⁶⁴⁴ De még Hunyadi Lászlót sem felejtették el: Hans Dernschwam a század közepén úgy hitte, hogy a budai palota előtt álló Hercules-szobrot Mátyás bátyja emlékére állíttatta.⁶⁴⁵ Ugyancsak a Hunyadi-kultusz része lehet az a – Prágában, 1588 előtt készült – fametszet is, amely Hunyadi Lászlót ábrázolta magyar nemesi viseletben, magyar nyelvű vers (fiktív epitáfium) kíséretében.⁶⁴⁶ Érdekes, hogy a hun – pontosabban az Attila – tradíció is felelevenült Erdélyben, a Báthoryak körében; irodalmi művek sora agitált a nemzeti királyság helyreállítása mellett, Báthory István – az új második Attila – uralma alatt.⁶⁴⁷ Az Attila-tradíció nemcsak szövegek formájában jelentkezett: Désen feliratos táblát is állítottak a hunok bejövetelének emlékére (1578).⁶⁴⁸

A Mátyás-tradíció jelen volt a főúri családi kincstárakban, az értékes ötvösművek gyűjtésében is. Már a 16. században szinte státusz-szimbólumnak számított egy-egy darabot birtokolni a nagy király kincsei közül. A király annak idején csakugyan ajándékozott ötvöstárgyakat, fegyvereket híveinek, később azonban a proveniencia teljesen ellenőrizhetetlenné vált. 1558-ban egy korszó volt Dobó Istvánnál,⁶⁴⁹ 1569-ben egy sőtartó Báthory Györgynél,⁶⁵⁰ 1573-ben Verancsics Antalnál egy csésze,⁶⁵¹ 1580-ban Gyulafehérvárott, Báthory Kristóf palotájában egy kupa⁶⁵² – a Habsburgok ambrasi gyűjteményében pedig egy aranyozott ezüsttel díszített kardot őriztek.⁶⁵³ Kevés maradt meg e művekből napjainkra. Ilyen a „galgóci kárpit” (a király trónkárpitja – ma a Nemzeti Múzeumban)⁶⁵⁴ vagy a Mátyás-kálvária (Esztergomban),⁶⁵⁵ és sok más, kétes hitelességű darab Magyarországon és külföldön is.

⁶⁴⁴ *Urbaria et conscriptiones*, 6. füzet. Az anyagot gyűjtötte BARANYAI BÉLÁNÉ – CSERNYÁNSZKY MÁRIA. (A MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának közleményei, XVIII.) Budapest 1981, 156.

⁶⁴⁵ MIKÓ ÁRPÁD: *Imago historiae*. In: *Történelem – kép 2000*, 43.

⁶⁴⁶ Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbeli magyar költők művei, XI. kötet. Sajtó alá rendezte ÁCS PÁL. Budapest 1999, 385–386, 517–518.

⁶⁴⁷ ÁCS PÁL: Attila-kultusz a Báthory-korban. In: ÁCS PÁL: „Az idő ósága”. Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest 2001, 204–210.

⁶⁴⁸ BALOGH 1985, 241.

⁶⁴⁹ BALOGH 1966, I., 354.

⁶⁵⁰ BALOGH 1966, I., 353. (Báthory György végrendeletében.)

⁶⁵¹ BALOGH 1966, I., 354. (Verancsics Antal végrendeletében.)

⁶⁵² SZABÓ KÁROLY: Ezüstművek és drágaságok összeírásai a XVI. századból. Századok 11 (1877) 556; BALOGH 1966, I., 354.

⁶⁵³ BALOGH 1966, I., 452–453.

⁶⁵⁴ V. EMBER MÁRIA: Régi textíliák (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei) Budapest 1980, 12–17, 43., 20. kép, III. színes kép; *Schallaburg* 1982, 457–458 (451. sz.), 74. színes kép

Az a hatalmas velencei üvegpohár például (a Nemzeti Múzeumban), amelyet sokáig Mátyáshoz kapcsoltak,⁶⁵⁶ igazából csak a Batthyány család múltját fényesítette a 17. század óta,⁶⁵⁷ és az Esterházy-kincstár kulacs alakú, késő gótikus díszedényét (az ún. Mátyás- vagy Esterházy-kulacsot)⁶⁵⁸ vagy a kapitális méretű jégcsapgyémánttal díszített, zománcos gyűrűjét⁶⁵⁹ is csak utólag kapcsolták a nagy király személyéhez. A díszedény esetében legalább a készítés ideje megfelel a Mátyás-kornak, a gyűrű jóval későbbi. Szintén a 16. század közepén készült az az aranyozott ezüst fedeles serleg is, amelyet a kevésbé jelentős Rummy család őrzött egészen a 19. századig, mint Mátyás ajándékát; az edény képe a címerükbe is bekerült.⁶⁶⁰ Még a 18. század végén, 19. század elején is termettek „Mátyás-kincs”-ek, mint például Jankovich Miklós gyűjteményének kapitális szerpentinserlege, amelyet állítólag XI. Lajos francia királytól kapott a magyar uralkodó, s amelynek – nyilván másodlagos, hamis – felirata mára nyomtalanul eltűnt.⁶⁶¹

Egészen különleges darab viszont, a kora újkori historizálás ritka példája az az aranyozott ezüstkereszt, amelyet Zeleméry László készíttetett 1586-ban.⁶⁶² A

⁶⁵⁵ KOVÁCS ÉVA: A Mátyás-kálvária az esztergomi főszékesegyház kincstárában. Budapest 1983, 47–54; HELMUT TRNEK: „ein köstlich creuz, so von dem Haus Burgundi herkommt”. Fragen zum Vorbesitz der Esztergomer Kalvarie – nebst einigen Bemerkungen zu den Anfängen des Maleremails im Dienst der heraldik. In: Studien zur europäischen Goldschmiedekunst des 14. bis 20. Jahrhunderts. Festschrift für Helmut Seling zum 80. Geburtstag am 12. Februar 2001 Hrsg. RENATE EIKELMANN – ANNETTE SCHOMMERS – LORENZ SEELIG. München 2001, 201–220; WETTER 2011, 62.

⁶⁵⁶ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 1929/9. BALOGH 1966, I., 440., II., 688. kép

⁶⁵⁷ BUZÁSI ENIKŐ: Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: a Mátyás-kultusz a Batthyányak családi reprezentációjában. Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 126–129.

⁶⁵⁸ Budapest, Iparművészeti Múzeum, Ötvös Osztály, ltsz.: E 59.1. BALOGH 1966, I., 385; Schallaburg 1982, 496 (513.b. sz.); SZILÁGYI 1994, 60–61; SZILÁGYI ANDRÁS: Die Goldschmiedearbeiten der Esterházy-Schatzkammer. In: Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy. Szerk. GERDA MRAZ – GÉZA GALAVICS. (Esterházy-Studien, 2.) Wien–Köln–Weimar 1999, 23–24., 1. színes kép; Történelem – kép 2000, 437–438 (VII–12. sz.) (SZILÁGYI ANDRÁS); Esterházy kincsek 2006, 57 (1. sz.) (SZILÁGYI ANDRÁS)

⁶⁵⁹ Budapest, Iparművészeti Múzeum, Ötvös Osztály, ltsz.: E 65.10. Történelem – kép 2000, 436–437 (VII–11. sz.) (PANDUR ILDIKÓ); Esterházy kincsek 2006, 171 (103. sz.) (PANDUR ILDIKÓ)

⁶⁶⁰ BALOGH 1966, I., 386; a hosszú lappangás után újra előkerült díszedény, a források és a korábbi irodalom teljes feldolgozásával: PAPP JÚLIA: A Rummy-serleg története. Budapest 2008.

⁶⁶¹ Budapest, Iparművészeti Múzeum, Ötvös Osztály, ltsz.: 18.831. A feliratot Jankovich Miklós első gyűjteményének kéziratos leltárkönyve örökölte meg. Jankovich Miklós gyűjteményei 2002, 128–130 (73. sz.) (PANDUR ILDIKÓ)

⁶⁶² Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár, ltsz.: 1964.50.1. LEPOLD ANTAL: Az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstár katalógusa. Budapest 1942, 23–24 (42. sz.); Esztergom műemlékei 1948, 243–244; CSÉFALVAY 1984, 17. (29. sz.); MIKÓ 2009, 119., 80. kép; Renesancia 2009, 60–61 (II.3.6. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

közel hetven centiméter magas mű előképe kétségkívül a Mátyás-kálvária volt: háromszögű talpa, a címerpajzsokat tartó szfinxek szerepeltetése, a gyöngyök és a drágakövek elrendezése erről árulkodik. Az ikonográfiai program viszont eltér: a kereszt hátlapján ószövetségi jelenetek és figurák vésett képei láthatók. A keresztszárak végein Mózes a Sinai hegyen, Az aranyborjú, Az égő áldozat; magán a keresztfán A rézkígyó, a Mária-szobor hátoldalán Áron, Szent János evangélista hátoldalán pedig Mózes. Zeleméry az esztergomi érsek jószágkormányzója volt, a mű készíttetésének sajnos nem ismerjük az indítékait. Egyelőre készítésének helyét sem.

A műgyűjtés speciális formája volt a „corviná”-k gyűjtése. A budai könyvtár – hála a humanista propagandának – nemcsak 1526 előtt, hanem jóval később is erősen vonzotta a hazai és a külföldi entellektüeleket. Sőt a uralkodókat is. Szülejmán szultán Mohács után zsákmányként elhurcolta Budáról az ott talált kódexek zömét; Konstantinápolyból később több könyv is visszakerült Európába. Verancsics Antal legalább kettőt hozott követjárásából (egy Horatius, Persius és Iuvenalis műveit tartalmazó kódexet⁶⁶³ és egy Aquinói Szent Tamás-kötetet⁶⁶⁴ ismerünk), és nagyon valószínű, hogy Zay Miklós Aquinói Szent Tamás-kódexe is innét eredt.⁶⁶⁵ Szamosközy Istvánnak is volt egy féltve őrzött corvinája (Iustinus *Epitoméja*), amely akkor veszett el, amidőn a jezsuiták kolozsvári rendházát kifosztotta a felbőszült tömeg.⁶⁶⁶ A budai királyi bibliotéka java köteteihez azonban a bécsi humanisták jutottak Mohács előtt, s azok végül rajtuk keresztül vándoroltak az udvari könyvtárba.⁶⁶⁷ Zsámboky Jánosnak is voltak kódexei Mátyás könyvtárából: például egy ma is eredeti, aranyozott

⁶⁶³ London, British Library, Lansdowne Ms. 836. CSAPODI 1973, 249–250 (337. sz.)

⁶⁶⁴ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2458. CSAPODI 1973, 372 (642. sz.); MIKÓ ÁRPÁD: Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, 27.

⁶⁶⁵ Prága, Statní Knihovna, jelz.: Cod. VIII. H. 73. CSAPODI 1973, 371–372 (640. sz.); Schallaburg 1982, 449–450 (442. sz.) (SZ. KOROKNAY ÉVA); *Renesancia* 2009, 57 (II.2.22. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁶⁶⁶ SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Erdély története [1598–1599, 1603]. Ford. BORZSÁK ISTVÁN. Budapest 1977², 344. Vö. CSAPODI 1973, 265 (374. sz.)

⁶⁶⁷ FÖLDESI FERENC: Budától Bécsig. In: *Uralkodók és corvinák 2002*, 91–95; FERENC FÖLDESI: Bibliotheca Corviniana – Die Bibliothek und ihr Gedächtnis. In: *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Szerk. CLAUDIA FABIAN – EDINA ZSUPÁN. (Barbárcika Hungarica, I. / Supplementum Corvinianum, I.) Budapest 2008, 13–27.

corvinakötésében lévő, görög nyelvű Aranyszájú Szent János-kézirat,⁶⁶⁸ és az ő gyűjteményéből ered Bonfini *Symposionjának* szerény díszű kézirata is.⁶⁶⁹

Párhuzamos jelenség volt ez a Mátyástól származó műtárgyak gyűjtésével, de nem a főurak, hanem az értelmiségiek szenvedélye volt. És az uralkodóké is, bár más okból: a bécsi udvari könyvtár 17. századi feliratos táblája – amelynek képét Peter Lambecknek köszönhetjük⁶⁷⁰ – ennek a hagyománynak állított emléket, e hagyomány örökösének vallotta magát, mintegy legitimálva a Habsburg-uralkodóknak – egyébként Mátyás törvényes örököseinek – intellektuális kiválóságát. Az erdélyi fejedelmek is, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György vagy Apafi Mihály ezért próbálkoztak újra és újra – sikertelenül – a Corvina budai maradékának megszerzésével.⁶⁷¹ Az ál-corvinák is szaporodtak egészen a 19. századig. Az Akadémia könyvtárának Teleki József corvinaként adományozta Szent Leó pápa beszédeinek kézirátát, egy Firenzében készült fehér indafonatos kódexet, amely a címer híján valóban pontosan olyan, mint egy igazi corvina.⁶⁷² Az Országos Széchényi Könyvtár legrégibb görög kézirátára, a Jankovich Miklós gyűjteményéből származó *Tetraeuangelionra* is corvinaként tekintettek sokáig.⁶⁷³

3. A uralkodói udvar hiányzó erőtere

⁶⁶⁸ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, jelz.: Suppl. gr. 4. *CSAPODI* 1973, 182 (173. sz.); *Matthias Corvinus* 1994, 81–82. (44. sz.)

⁶⁶⁹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Lat. 421. *CSAPODI* 1973, 165–166 (131. sz.); KLÁRA PAJORIN: La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino. In: *Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo Corviniano*. A cura di SANTE GRACIOTTI – CESARE VASOLI. Firenze 1994, 179–228; *Uralkodók és corvinák* 2002, 246–247 (38. sz.); SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Magyar történelmi vonatkozások Bonfini *Symposionjában*, In: *SZÖRÉNYI* 2009, 117–129.

⁶⁷⁰ PETRUS LAMBECIUS: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus*. Vindobonae 1666, I., a 72–73. lapok között.

⁶⁷¹ VISKOLCZ NOÉMI: Kié a könyvtár? I. Lipót kísérlete a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére. In: Ötvös Péter Festschrift. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* XXXIX. Szeged 2006, 283–288; vö. VISKOLCZ NOÉMI: Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban. *Magyar Könyvszemle* 125 (2009) 149–188.

⁶⁷² Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, jelz.: K 439. *CSAPODI* 1973, 270 (388. sz.); *CSAPODI* 1985, 131–135 (K 439); MIKÓ ÁRPÁD: A corvinák és a magyar Akadémia. A Bibliotheca Corvina történetének nyitott kérdéseihez. *Művészettörténeti Értesítő* 56 (2007) 107–110.

⁶⁷³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Cod. Graec. 1. *CSAPODI* 1973, 417 (820. sz.); *Jankovich Miklós gyűjteményei* 2002, 248–249 (233. sz.); MIKÓ ÁRPÁD előző jegyzetben i. m. 108.

Miután I. (Habsburg) Ferdinándot 1526-ban megkoronázták Székesfehérvárott, az új magyar király rögtön elhagyta az országot. Ezzel Magyarországon egyszer s mindenkorra megszűnt az önálló királyi udvar.⁶⁷⁴ Az a centrum, amely a 16. század elejével úgyis egyre inkább csak névleges helyévé vált az udvari művészeti kultúrának, Mohács után, a Habsburgok színrelépésével teljesen eltűnt. Az országos hivatalok – amelyeket I. Ferdinánd szervezett át, illetve újra – Pozsonyba kerültek, és ez a nyugati határszéli város lett az a hely, ahol a Habsburg-uralkodók időnként képzőművészeti alkotásokkal is reprezentálták új országuk alattvalói előtt.⁶⁷⁵ A Habsburg Birodalomban azonban a Magyar Királyság egyre fogyó mérék művészeti szempontból lényegtelen szerepet játszott.

A pozsonyi vár helyreállítási munkálatai évtizedeken át tartottak; többször szerepelt velük kapcsolatban Pietro Ferrabosco neve, aki a bécsi udvar egyik legjelentősebb építészeként sok magyarországi vár tervezésében részt vett.⁶⁷⁶ A várkapolna dekorációjával Giulio Liciniót bízták meg, aki korábban is az udvar szolgálatában állt, s aki fiatal korában Paolo Veronese mellett közreműködött a velencei Palazzo Ducale díszítésén. Bár a kápolna elpusztult, a pozsonyi vár két kisebb méretű – régészetileg feltárt –, festett és aranyozott stukkóborítású helyiségéből látni lehet, hogy a késő manierista díszítőművészet igen magas kvalitású alkotása készült itt a Habsburg-uralkodó mint magyar király megbízásából.⁶⁷⁷ Az egyik boltozatának közepén a magyar címer is ott látható, a kétfejű császári sas szív pajzsán.

A királyi udvar központ-szerepét Magyarországon a főúri udvaroknak és a művelt egyháznagyok palotáinak kellett volna átvenniük – ez a Jagelló-korban még működött is –, de az uralkodói udvart egyik sem pótolhatta.

4. Főúri műpártolás: párhuzamos életrajzok

⁶⁷⁴ PÁLFFY GÉZA: A tizenhatodik század története. Budapest 2000, 51–59; PÁLFFY GÉZA: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: *Idővel paloták...* 2005, 45–59; PÁLFFY 2010, 93–101.

⁶⁷⁵ GALAVICS 1987, 230–232.

⁶⁷⁶ GALAVICS 1987, 230–231; PÉTER FARBAKY: Pietro Ferrabosco in Ungheria e nell'impero asburgico. *Arte Lombarda*, 139. 2003/3, 127–134.

⁶⁷⁷ RUSINA 1983, 40–41.

A politikai életben fontos szerepet játszó személyek a folyamatosságot is megjelenítik a két korszak, az összeomlott régi és a lassan kiépülő új világ között. Az egyik ilyen személyiség – az 1554-től haláláig a nádori tiszteet betöltő – Nádasdy Tamás (1498–1562) volt.⁶⁷⁸ Még II. Lajos budai udvarában kezdte szolgálatát, királyi titkárként. Jól ismerte Budát. Párját ritkítóan művelt, rokonszenves egyéniségű főúr volt; Itáliában, Padovában, Bolognában és Rómában járt egyetemre; az örök városba épp X. Leó pápasága idején érkezett, még a Sacco di Roma (1527) előtt. Birtokai az egész országra kiterjedtek, de központjukul a Nyugat-Dunántúlon fekvő Sárvárt választotta. Udvarában humanista kör alakult, amelynek legfontosabb alakja Perneszh György volt, s olyan literátorok éltek hosszabb-rövidebb ideig pártfogó környezetében, mint Verancsics Antal, Sylvester János, Abádi Benedek vagy Tinódi Sebestyén.⁶⁷⁹ Az első magyarországi nyomda az ő birtokán, Sárváron (Sárvár-Újszigeten) működött, s az ő költségén jelent meg Sylvester (latin nyelvű) magyar grammatikája és Újszövetség-fordítása, az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv is.⁶⁸⁰

Nádasdy és felesége, Kanizsay Orsolya – a nádor magyar nyelvű levelei szavajárásával, „szerelmes Orsikám” – egészalakos portréját csak 17. századi másolatban ismerjük,⁶⁸¹ de tudjuk, hogy érdeklődött a portrék iránt: 1547-ben például arról értesítette őt humanista barátja, Tranquillo Andreis, hogy Paolo Giovio új könyvet adott ki a híres emberek arcképeiről, s ezek között röviden róla, Nádasdyról is írt.⁶⁸² A dalmát humanista 1541. december 4-én Bécsből egy Mithridatész-szoborról tudósította, amelyet Konstantinápolyból szerzett neki.⁶⁸³

Nádasdy, mint az ország katonai védelmével foglalkozó főúr – dunántúli országos főkapitány (1542–1546, 1548–1552) – kapcsolatba került azokkal a bécsi katonai építésekkel is, akik Buda eleste után a végvári rendszer kiépítésén

⁶⁷⁸ BESSENYEI FERENC: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. SÖPTEI ISTVÁN. Sárvár 1999, 9–28; PÁLFFY GÉZA: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya. Uo. 29–54.

⁶⁷⁹ SZAKÁLY FERENC: Sárvár, mint helyi kultúra és központ. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. SÖPTEI ISTVÁN. Sárvár 1999, 87–103; BARTÓK ISTVÁN: A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra. Uo. 117–130.

⁶⁸⁰ RMNy 49. *Mátyás király öröksége 2008*, I., 135 (III-3. sz.) (STEMLER ÁGNES)

⁶⁸¹ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 53.2. GALAVICS 1987, 244., 14. kép; *Főúri ősgalériák 1988*, 108–109 (C. 78. sz.), 1. színes kép (CENNERNÉ WILHELM GIZELLA); *BUZÁSI 2008*, 44–45.

⁶⁸² BARTA GÁBOR: Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis). In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Szeged 1988, 72.

⁶⁸³ Uo.

munkálkodtak. Ezek az olaszok tervezték, építették át Nádasdy számos várát, várkastélyát [Kapunvár (1542–1552), Léka (1548–1562), Sárvár (1549–1562), Sztenicsnyák (1551–1555) és Sopronkeresztúr (1550-es évek)], a szükséges külső erődívennel.⁶⁸⁴ A hegykői udvarházon 1558-ban Borbély Márton ács és egy bizonyos Andreas murarius dolgozott, aki ebben az évben Itáliába ment.⁶⁸⁵ Építkeztek Zalavárt is; *magister Francisco lapicida Italico* egy budai kőművesmestert hívatott oda.⁶⁸⁶ Lékán Johannes Italicus (aki feltehetően azzal a Giovanni Spazzóval azonos, aki a Fuggereknek dolgozott Vöröskőn) működött, Sárváron pedig – amelynek tervező építészt nem ismerjük – a korban sokféle megfordult Pietro Ferrabosco, valamint Francesco da Pozzo királyi építész, aki Nádasdy bécsi palotáját is tervezte.⁶⁸⁷ A nádor udvara példaként szolgált környezete előtt a Dunántúlon: öccse, Kristóf Egerváron négysarokbástyás kastélyépületet emeltetett, amely – ismereteink szerint – egy igen fontos, a 17. században hosszú ideig tovább élő típus első képviselője Magyarországon.⁶⁸⁸ Ugyancsak az ő udvarához tartozott (főudvarmestere és bécsi ágense volt) Sárkány Antal, aki ebben az időben építtette soproni városi palotáját (a későbbi Storno-házat).⁶⁸⁹

A korszak másik jeles mecénása Perényi Péter (1502–1548), aki szintén a Jagellók budai udvarában kezdte pályafutását. „Párhuzamos életrajza” – életútja, személyisége – erősen különbözött a Nádasdyétól – alighanem ő volt a leggátlástalanabb főúr a Mohács utáni Magyarországon, aki úgyszólván ingajaratban közlekedett a két király és a török szultán között, s akit – a talán kissé elfogult – Szerémi Júdásnak nevezett. Művészet- és irodalom pártolása azonban rendkívül jelentős volt – összefüggésben politikai ambícióival. Siklóson Baranya reformátora, Siklósi Mihály volt az udvari papja, Sárospatakon Dévai Máttyás és Dobai András. Patakot Mohács után szerezte meg magának, s az oszmán hódítók útjában álló Siklósról – amelyet a pja épített ki, remek all’antica

⁶⁸⁴ PATAKI VIDOR: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve, I. Budapest 1931, 98–132; KOPPÁNY 1987, 217–218.

⁶⁸⁵ KOPPÁNY 2002, 382, 384, 386.

⁶⁸⁶ 1530-ban kelt a Nádasdy Tamáshoz írt latin nyelvű levele, amelyben azt ígéri, hogy elmegy Zalavárt építeni, ha küldenek érte kocsit. Az üzenetet magister Francisco lapicida Italico hozta Nádasdytól, ezek szerint Budára. KOPPÁNY 2002, 392.

⁶⁸⁷ TÓTH MELINDA: A sárvári vár építéstörténete. In: Savaria, 4. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 1966–1970. Szombathely 1973, 193–286; *Várépítéstudunk* 1975, 227–235. (TÓTH MELINDA – PAMER NÓRA); FELD 2002, 89–90; KOPPÁNY 2002, 379–396.

⁶⁸⁸ BALOGH 1975, 74., 20–21 kép; *Várépítéstudunk* 1975, 149–153. (NAGY EMESE); KOPPÁNY 1999, 138–139; KOPPÁNY 2002, 379–396.

⁶⁸⁹ KOPPÁNY 1987, 224–225; DÁVID FERENC – GODA KÁROLY – THIRING GUSZTÁV: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai, 1488–1939. Sopron 2008, 163–164.

részekkel – a Bodrog mellé tette át székhelyét. 1534 és 1537 között hatalmas lakótornyot emeltetett (az ún. Vöröstornyot) a város délkeleti sarkánál (a várost fallal vette körül), 1540–1542 között pedig palotát épített a torony mellé.⁶⁹⁰ (Ezt fia, Perényi Gábor fejeztette be az 1560-as évek elején.⁶⁹¹) Sok címeres-feliratos ajtó- és ablakkeret, kandalló tanúskodik a Perényiek építőtevékenységéről, amely – épp a feltűnően sok faragvány rá a bizonyíték – rendkívül magas igényű volt. Stílusosan sokfélék, datálásuk – az évszámos faragványok ellenére – nem könnyű. Dúsan faragott gyümölcsfüzérek, rollwerk-címerpajzsok, klasszicizáló keretek egyaránt akadnak közöttük, akárcsak durva kidolgozású vagy csipkefinomságú faragványok. Ez a sokféleség a mesterek sokféleségét tükrözi.

Több mint negyven éven át, talán 1531-től szolgálta a Perényieket Alessandro Vedani, aki a pataki építkezés fundálója lehetett, de dolgozott Eger, Ónod, Füzer és Terebes várán is.⁶⁹² Perényi eperjesi és bártfai kőfaragókat is kért Patakra,⁶⁹³ az 1530-as évek közepén pedig Bonifacius Wohlmuth (Wolgemuth) működött itt, aki a bécsi Stephansdom építkezésénél kezdte pályáját, később, 1555–1570 között pedig Prágában tevékenykedett Ferdinánd, majd Miksa király szolgálatában.⁶⁹⁴ 1540-ben Piotr Kmita krakkói palatinus küldte Laurentius kőművest 12 segédjével (ők dolgozhattak a sárospataki lakópalotán).⁶⁹⁵ 1542-ben Ferdinánd király – a budai pasával való szövetkezése miatt – lefogatta Perényit, aki a börtönből hat év múlva, csak röviddel halála előtt szabadult.⁶⁹⁶

Bécsújhelyi fogságában az Ó- és Újszövetség párhuzamos helyeit – a középkorban is ismert módszer szerint – négysoros versekbe szedte, s illusztráltatta őket. A képeket a Bécsben működő Augustin Hirschfogel nürnbergi üveglak-festőt és rézkarcoló metszeteiből ismerjük. Hirschfogel arcképet is készített Perényiről.⁶⁹⁷ A biblikus verseket – sajátjaival kiegészítve és

⁶⁹⁰ DÉTSHY 1987; DÉTSHY 1989, 10–27.

⁶⁹¹ DÉTSHY 1989, 40–43; FELD ISTVÁN – SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. PAMER NÓRA. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, VI.) Budapest 1994, 169–194.

⁶⁹² DÉTSHY 1970, 112–118; DÉTSHY 1987, 126–127; DÉTSHY 1989, 26. Ld. még: J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Egy 16. századi itáliai kőfaragómester és utódai Magyarországon. In: Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére. Szerk. TIMA RENÁTA. Budapest 2002, 39–49.

⁶⁹³ DÉTSHY 1987, 124–126.

⁶⁹⁴ DÉTSHY 1987, 127–128; DÉTSHY 1989, 26 – 27.

⁶⁹⁵ DÉTSHY 1970, 119–120.

⁶⁹⁶ DÉTSHY 1989, 32–34. Ld. még Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta TÉGLÁSY IMRE. (Magyar Ritkaságok) Budapest 1985.

⁶⁹⁷ Mátyás király öröksége 2008, I., 165. (V-14. sz.) (BODNÁR SZILVIA)

metszetekkel illusztrálva – csak Perényi halála után, 1550-ben adta ki Bécsben *Vorredt und Eingang der Concordantzen alt vnd news Testaments...* címmel. A Konkordancia-könyv különböző változatokban jelent meg: illusztrációk nélkül, azután szöveggel és képpel (oldalpáronként négy metszettel), valamint szöveg nélkül, csak a képekkel.⁶⁹⁸ Közel húsz évvel később, 1567-ben Melanchthon tanítványa, Szikszai Fabricius Balázs (a pataki iskola rektora) azt írta, hogy Perényi „...az Ó- és Újtestamentum jelesebb történeteit egybeválogatta, és a legalkalmasabban párba szedve, festő kezével, akit erre a célra tartott, igen hozzáértő módon ábrázoltatta, versecskéket vetve alájuk, amelyek az összetartozó festmények összhangját találóan kifejezik. Ezek a festmények pedig, amelyek – nekünk úgy tűnt – az itáliai szubtilitásnak nincsenek híjával, most is megvannak még.”⁶⁹⁹ E képekről sajnos nem tudunk többet. Perényi egyébként csakugyan foglalkoztatta Bécsűjhelyen Giovanni Battista Ferro olasz festőt, mert az 1548-ban, Prágában arra hivatkozva kért 200 koronát az udvartól tervezett munkája fejében, hogy neki (két segédjével) ennyit adott Perényi Péter is „Neustatt”-ban.⁷⁰⁰

Philip Melanchthon levélben ajánlotta Perényi Péter figyelmébe Gyalui Torda Zsigmondot, és buzdította a reformáció ügyének támogatására (1545).⁷⁰¹ Perényi udvari papjai a hitújítás hívei voltak (1539–1540), de Sárospatakon még egy darabig működött a katolikus plébánia és a ferences kolostor is.⁷⁰² Fia, Gábor udvara nem kevésbé volt jelentős a reformáció szempontjából. 1558-tól, Thúri Farkas Pál rektorságától kezdve megszakítatlan a pataki protestáns iskola tanárainak sora; az intézmény a beginák elhagyott házában kezdte meg

⁶⁹⁸ RMK III 5232. KARSTEN FALKENAU: Die „Concordantz Alt vnd News Testament” von 1550: ein Hauptwerk biblischer Typologie des 16. Jahrhunderts, illustriert von Augustin Hirschvogel. Regensburg 1999; BODNÁR SZILVIA: Perényi Péter Konkordanciakönyvének illusztrációi. In: *Mátyás király öröksége* 2008, 165–167. A Konkordanciakönyv egy újabb metszete előkerült a kassai Východoslovenské múzeumban, ld. *Renesancia* 2009, 28–29 (I.3.23. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁶⁹⁹ Idézi saját fordításában DÉTSHY 1987, 128., a forrás ugyanott: 131/47. („...historias veteris et novi Testamenti insigniores colligebat, appositissimaeque inter se comparatas, pictoris quem ad hunc usum alebat manu scitissime curabat efformari, subiectis etiam versiculis, picturarum collatarum harmoniam concinne complectentibus. Quae quidem picturae venustate Italicae subtilitatis non carentes nobis visa e nunc quoque extant.” Oratio de vita et obitu... Gabrielis Perenii. Wittenberg 1568. RMK III 579.)

⁷⁰⁰ DÉTSHY 1987, 129, 131/49.

⁷⁰¹ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, IV. Szerk. KARÁCSONYI JÁNOS–KOLLÁNYI FERENC. Budapest 1909, 416–417. (375. sz.)

⁷⁰² SZABÓ ANDRÁS: A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598). (Nemzet, egyház, művelődés, 1.) Debrecen 2004, 31–32.

működését, az 1540-es évek közepén.⁷⁰³ Perényi Gábor Patakon befejezte apja építkezéseit a várban és a templomon.⁷⁰⁴

Nádasdy és Perényi udvarán kívül még sok jelentős kulturális és művészeti központ létezett Magyarországon, például délen a Draskovichok, a Bánffyk, nyugaton a Batthyányak, északra a Pálffyok és a Thurzóék, Kelet-Magyarországon a Báthoryak, Mágochyak, Telegdiak udvaraiban. Művészeti kapcsolataik felderítése, vagy részletes feldolgozása javarészt még előttünk áll.

Hogyan néztek ki ezek a főurak, hogyan szerették volna megjeleníteni magukat reprezentatív arcképeken? Portréfestmény alig maradt ránk az 1600 előtti időszakból. Nádasdy Tamás egész alakos képmását csak későbbi másolatból ismerjük,⁷⁰⁵ Perényi Pétert Augustin Hirschfogel említett metszetéről.⁷⁰⁶ Hogy készültek igen magas színvonalú udvari portrék is, arra ma egyetlen példánk van, Krusics János magyar királyi főudvarmester egész alakos képmása, 1580-ból.⁷⁰⁷ A térben biztosan elhelyezett figura, a fekete alapon feketemintás bársonyruha anyagszerűsége, eleganciája, a kezek érzékeny megformálása és a hihetetlenül intenzív, szuggesztív tekintetű arc kiváló festői kvalitásról tanúskodik. A kutatás II. Rudolf udvarának legjobb mesterei között jelölte ki alkotóját, s nem ok nélkül merült fel vele kapcsolatban – a portrékat is festő – Giuseppe Arcimboldo neve.

5. A humanista elit és a művészet: főpapok és környezetük

A főuraké mellett külön hely illeti meg a humanista főpapok műpártolását. Oláh Miklós (1493–1568) a 16. század közepi Magyarországnak egyik meghatározó

⁷⁰³ Uo. 32–38.

⁷⁰⁴ DÉTSHY 1989, 40–41.

⁷⁰⁵ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, ltsz.: 53.8. GARAS 1953, 86; GALAVICS 1984, 244., 13. kép; *Főúri ősgalériák* 1988, 108 (C. 77. sz.) (CENNERNÉ WILHELM GIZELLA)

⁷⁰⁶ Budapest, Szépművészeti Múzeum, Grafikai Osztály, ltsz.: 613-1912. *Luther* 1983, 19 (160. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, I, 165 (V-14. sz.) (BODNÁR SZILVIA)

⁷⁰⁷ Trenčín, Trenčianske múzeum, ltsz.: H 3097. *Mátyás király öröksége* 2008, 264–266. (X-1. sz.) (BUZÁSI ENIKŐ); *BUZÁSI* 2008, 35–36; JOZEF MEDVECKÝ: Novovek. In: *Umenie na Slovensku. Stručné dejiny obrazov*. Bratislava 2007 [recte 2009], 86; *Renesancia* 2009, 84 (II.7.1. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

politikusa volt.⁷⁰⁸ Ő is a Jagellók budai királyi udvarában kezdte pályáját, mint Nádasdy vagy Perényi. Mária királynét, II. Lajos özvegyét Mohács után elkísérte Németalföldre, azután visszatérve előbb zágrábi és egri püspök, majd esztergomi érsek (1553–1568) és királyi helytartó lett (1562–1568). Tudós humanista volt – kapcsolatban állt Erasmusszal –; történetírói ambíciói is voltak, s önálló műveket írt Attiláról és Magyarországról.⁷⁰⁹ Ő volt az, aki az Esztergomból Pozsonyba menekült káptalant és érsekséget Nagyszombatban telepítette le, s elhelyezte ott az esztergomi kincstárat is (1553).⁷¹⁰ Bécsben, Pozsonyban és Nagyszombatban is palotát tartott fenn; pazar berendezésükből – köztük különösen sok kárpitról – végrendeletéből tudunk.⁷¹¹ Kedvelte a kerteket; Bécs melletti háza s kertje – a *Nicoletum* – különösen híres volt, de ismerünk adatot pozsonyi kertjéről is. Műpártolása fontos része a magyarországi művészet történetének. 1548-ban, I. Ferdinánd királytól kapott armálisát fényűző miniatúradísszel látta el – teljesen egyedül áll ez a hasonló hazai emlékek között –, ezen saját portréja mellett rokonaiét és az uralkodókét is megörökíttette, ezzel is kifejezve szoros kötődését a Habsburg-házhoz. Az oklevél élén V. Károly császár és II. Ulászló képe látható, alattuk II. Lajos és felesége, Habsburg Mária, majd I. Ferdinánd és felesége, Jagelló Anna, végül Miksa, Ferdinánd és Johanna. A rokonok képe könnyeden festett tájképekkel váltakozik.⁷¹² 1558-ban kapott másik armálisa (ez könyv alakú) szintén igen díszes kiállítású. Címlapja keretének arany- és ezüstalapját virágok és madarak tarkázzák, és alul maga az érsek is ott térdel – a heraldikai rendbe

⁷⁰⁸ KOLLÁNYI 1900, 132–135; SUGÁR 1984, 241–253; FAZEKAS ISTVÁN: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. In: R. Várkonyi Ágnes Eke 1998, 154–164; R. VÁRKONYI ÁGNES: Oláh Miklós. In: *Esztergomi érsekek 2003*, 256–261; FAZEKAS ISTVÁN: Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539). In: *Habsburg Mária 2005*, 37–43; FAZEKAS ISTVÁN: Oláh Miklós esztergomi érsek udvara. In: *Idővel paloták... 2005*, 343–360.

⁷⁰⁹ Nicolaus Olahus: Hungaria. Athila. Edd. COLOMANNUS ÉPERJESSY – LADISLAUS JUHÁSZ. Budapest 1938. Oláh Miklós: Hungária. Ford. NÉMETH BÉLA. In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY TIBOR munkája. Budapest 1982, 1055–1056. BARTONIEK 1975, 24–34. Ld. még: FODOR ISTVÁN: Oláh Miklós Hungáriája. Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai. (Humanizmus és Reformáció, 17.) Budapest 1990, 46–51.

⁷¹⁰ MIKÓ 1994, 64–65.

⁷¹¹ LÁSZLÓ 1980, 28–29.

⁷¹² Budapest, Magyar Országos Levéltár, P 108 Esterházy hg. levéltár, Rep. 2/3, Fasc. K. No. 162. ANDREI KOVÁCS: Diplomele de înnobilare și iconografia lui Nicolaus Olahus. Studii și Cercetari. Revista Muzeelor 6 (1969/2) 102–110; NYULÁSZINÉ STRAUB 1987, LVIII–LX. tábla., 131, 284; *Habsburg Mária 2005*, 262 (VIII–13. sz.) (KÜNSTLERNE VIRÁG ÉVA); *Renesancia 2009*, 49 (II.2.3. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

bevont – Krisztus keresztje előtt.⁷¹³ Oláh Miklósnak jelentős könyvtára volt, amelyet részben még Németalföldön gyűjtött össze, benne egy 11. századi Evangelistarummal. Gondot fordított a könyvek díszítésére is: a Bakócz-graduale díszítését megpróbálta folytatni; nyomtatott pontificalját díszes kötéssel látta el, a fametszeteket kiszínezette és címerét is belefestette.⁷¹⁴ Vörösmárvány síremléke – kiemelkedően kvalitásos munka – feliratos bronzláblakkal a nagyszombati Szent Miklós-templomban áll.⁷¹⁵

A pécsi születésű Bornemissza (Abstemius) Pál pályája inkább már Mohács után ívelt fel, Ferdinánd király oldalán. A fontos pozíciókat ellátó püspöknek az átalakulóban lévő 16. századi országban jelentős politikai szerep jutott, végül a királyi helytartó tisztjét is betöltötte.⁷¹⁶ Ő az első olyan műgyűjtő Magyarországon, akinek nemcsak tevékenységéről vannak száraz adataink, hanem a műtárgyakra iránti szándéka is – nyugodtan használhatjuk ezt a kifejezést – világosan áll előttünk. Eredetileg kegyes szándék vezette: a szétszóródott egyházi kincsekből igyekezett minél többet megmenteni. A megszerzett, sokszor jó pénzen visszaváltott liturgikus tárgyakat kijavíttatta, kiegészítette, használatra magánál tartotta, majd végrendeletében visszajuttatni rendelte annak a négy egyháznak, amelynek hosszú élete során főpapja volt. Az óbudai prépostság, a veszprémi-, a gyulafehérvári- és a nyitrai püspökség sok klenódiumáról csak az ő – szokatlanul részletes – végrendeletéből van tudomásunk.

Szerencsére néhány műtárgy is megmaradt a mai napig: mitrája a győri székesegyházban, két kelyhe és – nemrégiben fölismert – sötétvörös achát és hegyikristály gyertyatartó-párja Nyitrán.⁷¹⁷ Az Anjou-kori mitra a veszprémi székesegyházé volt, de gyöngyhímzését a püspök megújíttatta (1550): a

⁷¹³ Budapest, Magyar Országos Levéltár, P 108 Esterházy hg. levéltár, Rep. 2/3, Fasc. K. No. 163. NYULÁSZINÉ STRAUB 1987, 245; MIKÓ 2001, 300., 324. kép; Habsburg Mária 2005, 36. (kép); *Renesancia* 2009, 50 (II.3.4. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷¹⁴ Jelenleg az Evangelistarum és a pontificale is ismeretlen helyen lappang. Eredetileg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban voltak (Mss. III. 180. és jelzet nélkül: SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Oláh Miklós könyvtáráról. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Szerk. MÓZES HUBA. Budapest [1994.] 59, 64). A Bakócz-gradualét ma is ugyanott őrzik, jelz.: Ms. I. a-b. (Ennek irodalmát ld. a Jagelló-kori. fejezetben)

⁷¹⁵ LUDIKOVÁ 2002, 85–86, 90–91.

⁷¹⁶ MIKÓ 1996; OBORNI TERÉZ: Bornemissza Pál és Dobó István távozása Egerből. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. OBORNI TERÉZ – Á. VARGA LÁSZLÓ. Eger 2008, 349–361., különösen 354–357.

⁷¹⁷ Nyitra, Diecézne múzeum. MIKÓ 1996, 210, 220., 5. kép; *Renesancia* 2009, 62 (II.3.11–12. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ); WETTER 2011, 60, 156.

szimmetrikusan csapódó, reneszánsz akantuszornamentika közé beillesztette, rozettaként, a 14. századi ékkőcsokrokat.⁷¹⁸ A végrendeletében leírt egyik kelyhét még a 16. század elején antik aranypénzekkel díszítette Budai Udalricus gyulafehérvári kanonok,⁷¹⁹ ezt valószínűleg különlegessége miatt tartotta magánál, és talán ritkaságuk miatt őrizte meg az óbudai prépostság achátgyertyatartóit. Építkezett is; rövid gyulafehérvári püspöksége alatt a palotán és a váron is folytak munkálatok, Nyitrán pedig valószerűleg ő festette ki a püspöki palota egyik – az összeírások által *domus pictaként* említett – szárnyát.⁷²⁰ Különleges mű lehetett az a kőből faragott „ereklyetartó”, amelyet Szent Zoerardnak és Benedeknek készíttetett a nyitrai székesegyházban, az elpusztult régi helyett.⁷²¹

A királyi Magyarország legfontosabb művészeti központja Pozsony volt. Itt éltek, működtek a korszak legműveltebb hazai humanistái (főleg klerikusok), szorosan kapcsolódva – hivatali működésük miatt – a bécsi udvarhoz. Radéczy István egri püspök, királyi helytartó háza és kertje – benne a híres, a költők által megénekelt hársfával – volt ezeknek a művelt főpapoknak és környezetüknek a legfontosabb gyülekezőhelye a 16. század hetvenes–nyolcvanas éveiben.⁷²² A történetíró Istvánffy Miklós, a görög filológus és orvos Nicasius Ellebodius, a szintén orvos és költő Georg Purkircher, a híres botanikus, Carolus Clusius, a jogtudós Mossóczy Zakariás, az alkímiával is foglalkozó művelt főúr, Batthyány Boldizsár és mások tartoztak ebbe a társaságba. Könyveket ajándékoztak egymásnak,⁷²³ és közösen állítottak síremléket 1577-ben elhunyt barátjuknak, Ni-

⁷¹⁸ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, ltsz.: 77.50. Művészet I. Lajos király korában, 1342–1382. Szerk. MAROSI ERNŐ – TÓTH MELINDA – VARGA LIVIA. Székesfehérvár 1982, 101–102 (7. sz.) (KOVÁCS ÉVA); *Pannonia regia* 1994, 536–538. (X-54. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *MIKÓ* 1996, 207–208, 218., 1–3. kép; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 143–144. (IV-10. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Renesancia* 2009, 61 (II.3.8. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷¹⁹ Nyitra, Diecézne múzeum. MIKÓ ÁRPÁD: „Pogánypénzes” kehely a 16. század elejéről. / *A Chalice with „Pagan Coins” from the Early Sixteenth Century. Ars Decorativa – Iparművészet* 13. Budapest 1993, 137–140. / 141–144; *MIKÓ* 1996, 209, 219; EVA KOLNÍKOVÁ: Mince vo výz dbe nitrianskeho liturgického kalicha. *Pamiatky a múzea* 50 (2002/3) 52–57; *MIKÓ* 2009, 78–79., 47. kép; *Renesancia* 2009, 61 (II.3.9. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ); WETTER 2011, 58–59, 191 (193. kép), 251.

⁷²⁰ *Urbaria et conscriptiones*, 6. füzet. Művészettörténeti adatok. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai, XVIII.) Az anyagot gyűjtötte BARANYAI BÉLÁNÉ – CSERNYÁNSZKY MÁRIA. Budapest 1981, 157.

⁷²¹ *MIKÓ* 1996, 205, 218.

⁷²² *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei. Összegyűjtötte és bemutatja: RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES.* Budapest 1984.

⁷²³ PAJKOSSY GÁBORNÉ: Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 99 (1983) 225–242; BOROSS KLÁRA: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi

casius Ellebodiusnak a pozsonyi dómban, rajta Istvánffy sírversével és a kétarcú Janusnak, a halál kapuja őrének finomvonalú domborművével.⁷²⁴ Néhányuk arcképét Martino Rota, dalmát származású festő és rézmetsző munkáiból ismerjük.⁷²⁵ Radéczynek – akinek híres régiség- és éremgyűjteménye volt – címerét és portréját is rézbe metszette (utóbbi elveszett).⁷²⁶ Legszebb humanista arcképét Mossóczy Zakariás nyitrai püspökről készítette.⁷²⁷ A metszeten a művelt jogtudós kedves könyvei között jelenik meg, dolgozószobájában, asztalán írószerszámokkal; méltóságjelvényével koronázott címere mint bekeretezett kép jelenik meg falon. Az európai literátor-portrék legszebb hagyományához csatlakozott ez a kép, Dürer és Holbein Erasmus-képmásának utódaként, egymagában is ékesen tanúskodva a pozsonyi humanista kör emelkedett szellemiségéről. *Gratia parit gratiam*, áll a hárombetűnyi rövidítés – G P G – mögött a kárpit felső széle fölött futó szegélyen; a szállóigévé vált erasmusi *adagium* szó szerint is azt a baráti, intellektuális légkört idézi,⁷²⁸ amelyet annyira szeretnénk ott érzékelni a pozsonyi humanisták körül.

A humanista a kép egyébként felekezet-semleges volt: a jezsuitákat Nagyszombatban letelepítő Oláh Miklóst éppúgy könyvvvel a kezében ábrázolták, mint a protestáns Szegedi Kis Istvánt, s mindkét mű egy-egy nyomtatott könyv illusztrációjaként tette őket ismertté.⁷²⁹ A könyv mint humanista attribútum történetéhez ebben a korban hozzátartozik az is, hogy a bibliofil Oláh, Erasmus barátja, elégettette Melanchthon könyveit.

Hugo Blotius, a császári főkönyvtáros, Paolo Giovio comói *Musaeum Jovianum* mintájára hozta létre Bécsben a *Musaeum Blotzianumot*, és a magyar

Könyvtár antikva-gyűjteményében. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII. Budapest 2007, 157–185; *Mátyás király öröksége 2008*, I., 89–96 (II-8–17. sz.) (BOROSS KLÁRA)

⁷²⁴ MIKÓ ÁRPÁD: Ianua mortis. Nicasius Ellebodius (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS GÉZA – HERNER JÁNOS – MONOK ISTVÁN. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) Szeged 1990, 419–429; CSEHY ZOLTÁN: Magán- és közélet Istvánffy Miklós sírverseiben. In: *Magistrae discipuli*. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére. Szerk. NEMERKÉNYI ELŐD. Budapest 2009, 58–61.

⁷²⁵ CENNERNÉ 1955, 157–163; PELC 1997, 127, 147, 148, 149, 150, 153. sz.

⁷²⁶ PELC 1997, 65. sz.; *Renesancia* 2009, 45 (II.1.29. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷²⁷ Bécs, Graphische Sammlung Albertina. GALAVICS GÉZA: Személyiség és reneszánsz portré. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS GÉZA – HERNER JÁNOS – MONOK ISTVÁN. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) Szeged 1990, 401–418; PELC 1997, 153. sz.; *Renesancia* 2009, 45 (II.1.28. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷²⁸ GÉZA GALAVICS: Portrét Zachariáša Mossóczyho. In: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom* 2009, 895–896.

⁷²⁹ GALAVICS 1987, 233–236.

hírességek arcképeit is gyűjtötte.⁷³⁰ Liszti János kancellár például Prágában festette meg képét egy flandriai festővel.⁷³¹ De a portrék egyébként is divatban voltak. Verancsics Antal például – ő talán a legérzékenyebb és legműveltebb műpártolója a kornak – még János Zsigmond pártjánálva egy boroszlói festőtől (Hernestus Elvertől) szeretne megrendelni az ifjú fejedelem arcképét.⁷³² Verancsicsról Martino Rota – akit egyébként ő hívott Magyarországra – két metszetarcképet is alkotott. Az egyik gazdag építészeti keretbe fogott profilportré, amely esztergomi érsekként ábrázolja. Méltóságjelvényeivel ékesített címerét angyalok emelik magasra, kétoldalt Mercurius és Minerva kísérik, alul Bécs és Konstantinápoly látképe, valamint a császári sas és a török sárkány fegyvereit összekötő olajág sikeres diplomáciai tevékenységére utal.⁷³³ A másik mellkép: tudósként mutatja be, keze ügyében könyvvel.⁷³⁴ Harmadik metszetarcképét Melchior Lorch készítette törökországi követsége idején (1557), amikor társairól, Zay Ferencről és Augerius Busbecqről; ezeken csupán felirat és embléma értelmezi az ábrázolásokat.⁷³⁵ Az udvar szolgálatában álló neves szobrász, Antonio Abondio is készített érmet Verancsics profilportréjával; ennek hátoldalára emblematikus ábrázolás került: három bőségszaur föltűt felhőből hulló lángyelvek, a jelmondata: EX ALTO OMNIA.⁷³⁶

⁷³⁰ BUZÁSI 2008, 30–31, 40.

⁷³¹ GARAS 1953, 81, 156/155; MIKÓ ÁRPÁD: Listhius János kancellár (†1577) breviáriuma. A magyarországi késő reneszánsz könyvművészet ismeretlen emléke Győrben. Művészettörténeti Értesítő 42 (1993) 10–13; BUZÁSI 2008, 31.

⁷³² Verancsics Antal összes munkái, VI. kötet. Vegyes levelek 1538–1549. Közli SZALAY LÁSZLÓ. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, IX.) Pest 1860, 289–290 (CXX. sz.); GARAS 1953, 156/154.

⁷³³ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 4524. CENNERNÉ 1955, 157–159., 1. kép; GALAVICS 1986, 17., 4. kép; PELC 1997, 189–191 (127. sz.); Történelem – kép 2000, 361 (VI-1. sz.) (BASICS BEATRIX); Mátyás király öröksége 2008, I., 86 (II-3. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS); MIKÓ 2008A, 26; GYULAI 2008, 172–176; Renesancia 2009, 44 (II.1.25. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS)

⁷³⁴ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 4552. CENNERNÉ 1955, 159–160; GALAVICS 1986, 17; PELC 1997, 190–191 (128. sz.); Mátyás király öröksége 2008, I., 87 (II-4. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS); MIKÓ 2008A, 26; GYULAI 2008, 176–181; Renesancia 2009, 44 (II.1.26. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS)

⁷³⁵ Bécs, Graphische Sammlung Albertina. TARDY 1983, 190–191/236., 1. kép; GYULAI 2008, 163–176; Renesancia 2009, 36 (II.1.2. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷³⁶ GEREVICH TIBOR: Antonio Abondio császári és királyi udvari szobrász, festő és éremkészítő. In: Emlékkönyv Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulójára. Szerk. LUKINICH IMRE. Budapest 1925, 483., XII. tábla, 1a. és 1b. kép; HUSZÁR LAJOS: Személyi érmek. (Bibliotheca Humanitatis Historica) Budapest 1999, 127 (541. sz.), XCVII. tábla, 541. sz. kép; GYULAI 2008, 168–172; Renesancia 2009, 65 (II.4.13. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

Verancsics persz e nem csupán a portrék iránt érdeklődött, hanem általában a festészet iránt. Legalábbis ezzel magyarázható, hogy Martino Rota már Itáliában metszetet ajánlott neki: Tiziano – három változatban is ismert – Mária Magdolna-képének rézmetszetű másolatát, amelynek első változatán olvasható a dedikációs szöveg: „Reverendis(simo) et Ill(ustrissi)mo D(omi)no Do(mi)no Antonio Verancio Epi(scopo) Agriensi D.⁷³⁷ A – hitújítással szemben viszonylag türelmes, Honterussal levelező – főpap nagyformátumú egyéniség volt;⁷³⁸ történetírói tevékenysége jól ismert;⁷³⁹ könnyedén verselt latinul és olaszul, és művészeti érdeklődése is bőven mérhető egyéb munkásságához. Antik régiségeket gyűjtött, és római feliratokat másolt; portai követsége fedezte fel Kisázsia szívében a *Monumentum Ancyranumot* (Augustus császár politikai végrendeletének kőbe vésett szövegét),⁷⁴⁰ és az ő epigráfiai érdeklődésének köszönhetően maradt ránk Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének felirata is.⁷⁴¹

A humanista főpapok idejének a tridenti zsinat után beköszöntő új világ vetett véget. Náprági Demeter (+1619) kalocsai érsek, az utolsó humanista főpap inkább egyházi karriert futott be, az ország kormányzásában nem vitt nagy szerepet. Széles körben volt ismert művészet- és irodalompártolásáról.⁷⁴² Amikor 1597-ben erdélyi püspök lett, rezidenciáját Gyulafehérvárott tartotta, Báthory Zsigmond udvarának tagjaként. 1600-ban – elmenekülve a lánggra lobbanó „tündér ország”-ból – magával vitte onnét a fejedelmi könyvtár jelentős részét, amely így menekült meg a pusztulástól. Szent László királynak eredetileg a váradi székesegyházban őrzött fejereklyetartóját is ő szerezte meg, s Prágában csináltatta neki azt a drágakövekkel, gyöngyökkel megrakott, pártázatos új

⁷³⁷ PELC 1997, 84–85 (3. sz.). *Renesancia* 2009, 43 (II.1.23. sz.) (MÁTYÁS GÖDÖLLE – ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷³⁸ SÖRÖS PONGRÁC: Verancsics Antal élete. Esztergom 1898; újabban, irodalommal: SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. Budapest 1984, 262–274; LAKATOS ADÉL: Verancsics Antal. In: *Esztergomi érsekek* 2003, 261–268. Ld. még ÁCS PÁL: Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában. In: UÓ: Az idő ósága. Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest 2001, 231–233; BENE SÁNDOR: A Jövő története és az olvasók. In: A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSZKY GÉZA. Budapest 2007, 490–491; GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. *Fons* 14 (2007) 279–337.

⁷³⁹ BARTONIEK 1975, 35–56.

⁷⁴⁰ TARDY 1983, 121–135.

⁷⁴¹ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Hunyadi János (+1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: *Történelem – kép* 2000, 297–299 (IV–16. sz.)

⁷⁴² JENEI FERENC: Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965) 137–151; MIKÓ-PÁLFFY 1999, 146–148.

koronát, amelyik ma is ékesíti.⁷⁴³ A püspök halálakor több flandriai kárpitot hagyományozott a győri székesegyháznak. Feltehetően ezek közül való az a Jézus születését ábrázoló is, amely innét került az Iparművészeti Múzeumba.⁷⁴⁴ A hatalmas kárpit Brüsszelben készült, 1520 körül, s Náprágyihoz talán valamelyik főpap elődjétől jutott. A 16. században oly nagyszámú, csak inventáriumokból ismert kárpit közül maradhatott meg ez hírmondónak.⁷⁴⁵ Náprágyi nagy tekintélyű, művelt ember volt. Egy korszak zárult le, amikor – 1616-ban – az esztergomi érseki széket nem vele, hanem az egészen más szellemiséget képviselő Pázmány Péterrel töltötték be.

6. A magyar történelem új, illusztrált kiadása

A királyi kancellária értelmiségi környezetében született meg a magyar történelem új, illusztrált kiadásának terve. Utoljára ilyen mű Mátyás uralkodása idején jelent meg: Thuróczy János krónikája 1488-ban (mindjárt két kiadásban is: Nürnbergben és Augsburgban), amelyet a magyar uralkodók egész a 18. századig képmásai, valamint (ritkábban) narratív ábrázolások díszítettek.⁷⁴⁶ A 16. században megjelent néhány, a magyar történelmet tárgyaló könyv – például Ransanus *Epitomája* Nagyszombatban (1579),⁷⁴⁷ vagy Heltai Gáspár Bonfini-átdolgozása Kolozsvárott (1575)⁷⁴⁸ –, ám gyakorlatilag illusztrálatlanul. A német nyelvterületeken viszont kinyomtatták a magyar történelem fametszetekkel gazdagított kiadásait: a Thuróczy-krónika német fordítását vagy Bonfini német parafrázisait.⁷⁴⁹ A 17. század elején Ferenczffy Lőrinc királyi titkár határozhatta

⁷⁴³ Győr, Székesegyház, Hédervári-kápolna. Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Szerk. TAKÁCS IMRE. Szépművészeti Múzeum, Budapest 2006, 378–382 (4.91. sz.) (KERNY TERÉZIA – EVELIN WETTER); WETTER 2011, 66–75.

⁷⁴⁴ Budapest, Iparművészeti Múzeum, Textil Osztály, ltsz.: 18328. PULSZKY KÁROLY: A győri alakos kárpit. *Archaeologiai Értesítő* 9 (1889) 8–14; HOFFMANN EDITH: Az Iparművészeti Múzeum brüsszeli kárpitja. In: Magyarország műemlékei, IV. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1915, 105–148., VI–IX. tábla; LÁSZLÓ 1980, 41–43, 76–77., 31. kép, IV–V. színes tábla; *Reneszánsz és manierizmus* 1988, I., 63–64 (137. sz.), II., 58 (137. sz.); MIKÓ 2002, 304., 327. kép

⁷⁴⁵ LÁSZLÓ 1980, 28–32.

⁷⁴⁶ RÓZSA GYÖRGY: *Grafikatörténeti tanulmányok*. (Művészettörténeti Füzetek, 25.) Budapest 1998, 7–23., 1–112. kép

⁷⁴⁷ RMK II 152, RMNy 444; *Mátyás király öröksége* 2008, 107–108 (II-34. sz.) (DALLOUL ZAYNAB)

⁷⁴⁸ RMNy 360; *Mátyás király öröksége* 2008, 108–109 (II-36. sz.) (DALLOUL ZAYNAB)

⁷⁴⁹ *Történelem – kép* 2000, 288–291. (IV-7, 9, 10. sz.) (W. SALGÓ ÁGNES); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 106–107 (II-32. sz., EKLER PÉTER) (II-33. sz., BERKES KATALIN)

el, hogy kiad egy képekkel kísért magyar történetet.⁷⁵⁰ Mátyás főherceg 1603 végén, 1604 elején bízta meg Berger Illés udvari történetíró a mű megírásával;⁷⁵¹ Ferenczffy pedig Bécsben egy Isaac Maior nevű metszőtől csataképeket és egyéb narratív ábrázolásokat rendelt a szöveghez, és elkészíttette a magyar vezérek és királyok egész alakos képeit is. A hosszú éveken át alakuló vállalkozásból végül nem lett semmi. A (befejezetlen) szöveg kiadatlanul maradt, az ábrázolások közül a csataképek rézdúcai megőrződtek, de csak a 20. században készültek róluk újabb levonatok;⁷⁵² a királyok képeiből szerkesztette Nádasdy Ferenc az 1664-ben megjelent *Mausoleumot*, amely évszázadokra meghatározta a magyar uralkodók ábrázolási kánonját.⁷⁵³ Később reneszánsz képek szolgáltak így alapjául a nagyhatású, barokk sorozatnak. A narratív ábrázolások rejtve maradtak, és nem lett befolyásuk a korabeli művészetekre. Hogy nemcsak csataképeket terveztek, azt a fehér ló mondájának fennmaradt ábrázolása igazolja.⁷⁵⁴ A mindössze két példányban ismert levonat mozgalmas jelenetet mutat be: a legerőteljesebben gesztikuláló, központi alak éppolyan tarajos sisakot visel, mint az uralkodósorozat Árpád vezére. A narratív képek és a kapitányok és királyok képmásai szemmel láthatóan összefüggő sorozatot alkottak.

7. Reneszánsz emblémák

Az embléma a reneszánsz korának speciális, képet és szöveget közvetlenül összekapcsoló műfaja: jelképes ábrázolás, mottó és epigramma együttese.⁷⁵⁵ Andrea Alciati első ízben 1531-ben (s utóbb sokszor) megjelent emblémás

⁷⁵⁰ RÓZSA 1973, 32–37; HOLL BÉLA: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest 1980, 149–170.

⁷⁵¹ KULCSÁR PÉTER: Berger Illés történeti művei. In: KULCSÁR PÉTER: Humanista történetírás Magyarországon. (Tanulmányok.) Budapest 2008, 184–199.

⁷⁵² *Mátyás király öröksége 2008*, I., 109–112 (II-37, 38, 39, 40. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS); *Renesancia 2009*, 105 (III.3.8–9. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS)

⁷⁵³ RMK III 2254. Facsimile kiadása a Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIV. köteteként jelent meg, KŐSZEGHY PÉTER gondozásában, RÓZSA GYÖRGY kísérőtanulmányával. Budapest 1991. A *Mausoleum* példaszerű feldolgozása: RÓZSA 1973, 13–80.

⁷⁵⁴ Isaac Maior: A fehér ló mondája, 1610-es évek; rézkarc, papír, 22,9 × 14,3 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 58.2393. RÓZSA 1973, 14/5. j., 9. kép; *Történelem – kép 2000*, 293–294 (IV-13. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Mátyás király öröksége 2008*, I., 109–110 (II-37. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS); *Renesancia 2009*, 104–105 (III.3.7. sz.) (GÖDÖLLE MÁTYÁS)

⁷⁵⁵ KNAPP ÉVA: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. (Historia Litteraria, 14.) Budapest 2003, 29–50.

könyvét továbbiak követték, például Achille Bocchi (1555) vagy Nicolas Reussner (1581) művei.⁷⁵⁶ Ezek közül több is ott lehetett a magyarországi értelmiségiek könyvei között;⁷⁵⁷ Alciati *Emblematája* szerepel például Zsámboky János könyvtárának jegyzékében.⁷⁵⁸

A 16. század egyik leghíresebb embléma-kötete Zsámboky János 1564-ben, Antwerpenben kiadott *Emblematája*.⁷⁵⁹ Magyarországtól távol született mű, de vannak benne hazai vonatkozású – Nagyszombat címerére, vagy Mátyás király és János Zsigmond címerére szerkesztett – emblémák. A gazdagon illusztrált könyvecske nyilván többeknek is megvolt itthon, tudunk példányáról például Gradeczy Domchich János nyitrai kanonok könyvei között (1584).⁷⁶⁰ Az embléma Verancsics számára is otthonos műfaj volt: talán őt sejtethjük a három portai követ – Zay, Busbeck és ma g Verancsics – már említett metszet-portréin szereplő jelképes ábrák mögött. 1558-ban epigrammát írt egy – a török szultánra szabott – enigmatikus fametszetre, s az emblémát Miksa (akkor még csak) cseh királynak ajánlotta.⁷⁶¹ A mű annak a Rafael Hoffhalternek a bécsi nyomdájában jelent meg, aki – vallási meggyőződése miatt – néhány évvel később Magyarországra, Debrecenbe menekült.⁷⁶²

Volt azonban valaki Magyarországon, aki szinte kizárólagos műfajául választotta az emblémát: Lackner Kristóf (1571–1631), Sopron tudós polgármestere.⁷⁶³ Lutheránusként előbb németföldön kezdett tanulni, majd át-

⁷⁵⁶ Emblema t. Handbuch z ur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Hrsg. ARTHUR HENKEL – ALBRECHT SCHÖNE. Taschenausgabe. Stuttgart–Weimar 1996, XXXIII–XXXIV, XXXVI, L–LI. Az Alciati-mű kiadásairól: JOHN LANDWEHR: German Emblem Books 1531–1888. A Bibliography. Utrecht 1972, 23–25 (23–32. sz.), Reusner műveinek kiadásairól: 122–123 (496–499. sz.)

⁷⁵⁷ Például Alciati *Emblematájának* egyik kiadása Forgách Ferenc esztergomi érsek könyvtárában: Magyarországi magánkönyvtárak, I. 1533–1657. S. a. r. VARGA ANDRÁS. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/[1.]) Szeged 1986, 100. (183. sz.)

⁷⁵⁸ A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Szerk. MONOK ISTVÁN. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2.) Szeged 1992, 222 (852. sz.)

⁷⁵⁹ RMK III 526. Facsimile kiadása a *Bibliotheca Hungarica Antiqua*-sorozat XI. köteteként jelent meg, VARJAS GÉZA gondozásában, Budapesten 1982-ben. Az utószót AUGUST BUCK írta.

⁷⁶⁰ Magyarországi magánkönyvtárak, I. 1533–1657. S. a. r. VARGA ANDRÁS. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/[1.]) Szeged 1986, 35. (30. sz.)

⁷⁶¹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, jelz.: Apponyi 1783 (RMK III 5272). ALEXANDER APPONYI: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III. München 1925, MIKÓ 2009, 133–134, 91. kép

⁷⁶² V. ECESEDY 1999, 61–62.

⁷⁶³ KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: Lackner Kristóf és kora (1571–1631) Sopron 2004². Legújabb irodalma, új források közlésével: DOMINKOVITS PÉTER: Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai. (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyonleltárak, osztályok 1591–1632.) Sopron

ment Padovába, s ott szerzett doktorátust 1597-ben. Szülővárosába visszatérve hamarosan beválasztották a város vezetőségébe, 1603-ban bíró lett, majd polgármester, és haláláig város egyik fő tisztségviselője maradt. 1604-ben megalapította a Soproni Tudós Társaságot (*Foedus Studiosorum Nobilium Sempromiensium*), amelynek tagjai symposionokat tartottak, közös könyvtár gyűjtésébe fogtak. Lacknernek több emblémás könyve is megjelent, amelyek illusztrációit – képzett ötvös lévén – saját maga készítette (sok képének eredeti rézdúca is megőrződött⁷⁶⁴). A Szent Koronáról önálló művet adott ki (*Corona Hungariae*, 1615), amelyben a korona jelképes leírását emblematikus képekkel kísérte, olyanokkal, amelyek magát az eredeti tárgyat soha nem díszítették.⁷⁶⁵ Embléma-magyarázatainak fő forrása Giovanni Pierio Valeriano *Hieroglyphica* című – Európa-szerte ismert – munkája volt. Lackner a soproni városháza 1615-ben általa festetett (1676-ban elpusztult) falképein ugyanezt az emblematikus nyelvet használta.⁷⁶⁶

8. A felekezetek és a művészeti reprezentáció

Az európai kora újkorról szólva a reneszánszot sokszor kapcsolják össze a reformációval, nem éppen jogtalanul. Magyarországon azonban az all'antica művészet fényesebb időszaka az 1526-ig számított késő középkorra esett, zömmel a lutheri hitújítás elé; kevésbé jelentős másik – alkotásokkal csak a 16. század közepe után feldúsuló – szakasza viszont csakugyan egybeesett protestantizmus hazai kibontakozásával. Annak ellenére, hogy a hitújítás a Magyar Királyság szűk karéját, a hódoltságot és kivált Erdélyt rendkívül mélyen érintette, a művészettörténet-írás a felekezeti kérdést többnyire tapintatosan kezelte.

2007; Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. Vitae Christophori Lackner I. U. D. Hominis, brevis consignatio. A szöveget gondozta és fordította, a jegyzeteket, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette TÓTH GERGELY. (Sopron Város Történeti Forrásai, C sorozat, 5. kötet) Sopron 2008.

⁷⁶⁴ Sopron, Soproni Evangélikus Gyűjtemények. *Luther* 1983, 37 (406, 409, 411, 412. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 120 (II-47. sz.), 121 (II-49. sz.), 122 (II-51. sz.), 123–124 (II-53–55. sz.)

⁷⁶⁵ RMK III 1156. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 122–123 (II-52. sz.) (TÓVIZI ÁGNES)

⁷⁶⁶ CSATKAI ENDRE: Sopron és környéke műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája, 2.) Budapest 1956², 197.

A katolikus egyház intézményrendszere Magyarország maradékain a 16. század közepén nagyjában-egészében összeomlott, és a 17. század elejére az ország legnagyobb része protestánssá lett.⁷⁶⁷ Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a katolikus egyház a jezsuiták fellépéséig egyáltalán nem élt volna a művészet eszközeivel. A főpapok az államvezetés elitjéhez tartoztak, és néhány helyen megőrizték korábbi pozícióikat *in spiritualibus* is. A győri káptalan például a város visszafoglalása (1598) után csak lassan tért vissza; az a hatalmas – közel egy méter magas – ulmi ezüstkereszt, amelyre Hetési Pethe Márton püspök 1603-ban feliratot íratott és címert tétetett, ma a győri székesegyház kincstárának tartozéka.⁷⁶⁸ Lehetne sorolni még más darabokat is, például Forgách Ferenc aranykelyhét, amelyet ma a nyitrai székesegyházban őriznek, s amely a kor egyik főműve. Import darab persze, miként a győri oltárkereszt is, és nem idegen II. Rudolf udvarának kifinomult művészetétől.⁷⁶⁹ A használati darabok zömét természetesen mindenütt a nagy számban rendelkezésre álló középkori liturgikus tárgyak tették ki; talán több is volt belőlük, mint amennyire szükség volt. Így lehetett a textilekkel is, amelyeket tömegével menekítettek a török megszállás elől az északi országrészek felé. Kalocsáról Váradra, Váradról Ecsedre illetve Kassára; Esztergomból Pozsonyba majd Nagyszombatba, Veszprémből Sopronba majd Pozsonyba stb.⁷⁷⁰ A mai közvélekedésben általában a világi, illetve a protestáns kultúra részének tartott úrihímezés bőven jelen volt a katolikus paramentumokon is, egy 1633-ból való miseruha a legszebbek közé tartozik.⁷⁷¹

Új oltárépítmény kevés készült a 17. század első harmadáig. A felföldi katolicizmus egyik mindvégig fennálló központjában, a szepeshelyi Szent Márton-templomban – középkori szárnyasoltárok mellé – állították fel 1629 után a Szent Kereszt-oltárt. A képek sora az emberré lett Krisztus kereszthalálát

⁷⁶⁷ MOLNÁR 2006, 13–24.

⁷⁶⁸ Győr, Székesegyházi Kincstár és Könyvtár, ltsz.: Gy. 75.87. H. KOLBA JUDIT: A győri egyházmegye liturgikus kincsei. In: A Győri Egyházmegye Ezer Éve. Szerk. KISS TAMÁS. Győr 2000, 136–137; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 142–143 (IV-9. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Renesancia* 2009, 61 (II.3.2. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷⁶⁹ Nyitra, Diecézne múzeum. MIHALIK JÓZSEF: Az ötvösművesség emlékei a renaissance-től a XVIII. század végéig. In: Magyarország történeti emlékei az 1996. évi ezredéves országos kiállításon, I–II. Szerk. CZOBOR BÉLA – SZALAY IMRE. Budapest 1897–1905, II., 312., 357. kép; *Renesancia* 2009, 62 (II.3.15. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷⁷⁰ ÁRPÁD MIKÓ: Liturgical Objects in the Cathedrals of Early Modern Hungary. In: A Celebration of Hungarian Gold und Silver. Ed. ERIKA KISS. Gilbert Collection, [London] 2004, 12–19.

⁷⁷¹ Budapest, Iparművészeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: 7707.a-b. CSERNYÁNSZKY MÁRIA: Magyar úrihímezű miseruháink. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest 1942, 143., LXXI. tábla/104. kép; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 146–147 IV-15 (SEMSEY RÉKA)

kommentálja.⁷⁷² A predellakép a sírbatételt ábrázolja; a nehézkes kezű mester Hans von Aachen évtizedekkel korábbi, drámai kompozícióját használta előképként. Az oszlopos, több részre osztott mű felépítése – és veretdíszes dekorációja – rokon a kor evangélikus oltáraival, sőt az epitáfiumokkal is.

Volt a katolikus egyháznak olyan környezete is, ahol megállt az idő: a hódoltságban. Gyöngyös mezővárosának katolikus templomaiban a (gazdag) középkori felszerelést használták továbbra is, a falak új, ornamentális festése díszére vált volna egy protestáns templomnak,⁷⁷³ a Gyöngyösi korálkönyv (1618–1623) virágos dekorációja pedig – a figurális ábrázolásokat leszámítva – egy protestáns graduálnak is megfelelt volna.⁷⁷⁴ Csak a jezsuiták érkezése változtatta meg a helyzetet, 1634-ben, ezután hozattak ide (és a környékre) Nagyszombatból új oltárokat.⁷⁷⁵

A protestánsokat a közvélekedés hajlamos képrombolóknak, a katolikus klenódiumok elpusztítóinak tartani. Ez téves általánosítás, ellenpélda rá bőven akad. 1604-ben Kassán Micacius Miklós váradi és Forgách Ferenc nyitrai püspök Giacomo Barbiano di Belgioioso katonai segítségével lefoglalta a Szent Erzsébet-templomot az egri káptalan számára.⁷⁷⁶ Az eseményről ezt jegyezte fel Szamosközy István: „Így, egy reggel az templumba be az fegyveresek es Valonok utánna Forgách Ferenc az pispek, és Micatius és Barbianus. Ott az papi öltözőket és egyéb oltárhoz való apparátusokat, nagy rakással elő hordanak: Forgách Ferenc megszenteli és nagy processióval és az udvarban való templumból is az papi öltözőket és egyéb afféle szentségeket az öreg templomba visznek. Ezek így lévén, az Lutheránus papokat kiküldi az egész városból.”⁷⁷⁷

A rövid szövegből kiderül, hogy a protestánsok megőrizték a katolikus idők felszerelését, legalábbis a textileket; talán megvoltak még a nagyváradi

⁷⁷² GALAVICS GÉZA: Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 61–67.

⁷⁷³ FÁY ZOLTÁN: Ferencesek Gyöngyösön. Budapest 1999, 38.

⁷⁷⁴ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: A 114. STOLL 2002, 19 (179. sz.); *Mátyás király öröksége 2008*, I., 76–77 (I-16. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁷⁷⁵ MOLNÁR ANTAL: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. (METEM Könyvek, 49.) Budapest 2005, 86–94.

⁷⁷⁶ WICK BÉLA: Kassa története és műemlékei. Kassa 1941, 324.

⁷⁷⁷ Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. Közzéteszi, és a jegyzeteket írta E. ABAFFY ERZSÉBET – KOZOCSA SÁNDOR. (A magyar nyelvtörténet forrásai, 2.) Budapest 1991, 221.

székesegyház idemenekített miseruhái (köztük egy Mátyás-címeres darab) is.⁷⁷⁸ Az evangélikusok nem pusztították el a berendezést sem: a késő gótikus főoltár hatalmas építménye sértetlenül megmaradt a mai napig. 1570-ben a városi tanács egységesítette a szertartásokat: az úrvacsorát a főoltár előtt szolgáltatták ki, és ott is eskettek.⁷⁷⁹ A kassai eset szimbolikus: a Felföldön szinte valamennyi templom a protestánsoké lett, de képrombolásra csak ritkán került sor. Az európai protestantizmus központjaiban tanult Horváth (Gradeczi Stansith) Gergely például – a nagyőri kastély evangélikus vallású ura – nem engedte kidobni a templomokból a képeket és a szobrokat, és vitába keveredett a szobrokat és képeket rossz szemmel néző kriptokálvinistákkal.⁷⁸⁰

Az evangélikus egyházközségek a középkori kelyheket tovább használták úrvacsorapohárként;⁷⁸¹ kannákat viszont újonnan kellett készíttetniük. Ezeket olykor allegorikus vagy narratív ábrázolások díszítették, mint például Erasmus Bergmann besztecebányai ötvös fedeles kannáját (1643–1647 között), amelyre három jelenet – Jézus születése, az emmausi vacsora, és Jézus lecsendesíti a tengert – finoman vésett változata került, közel száz évvel korábbi metszeteket követve.⁷⁸² Nemcsak Kassán őrizték meg a régi liturgikus textileket, hanem másutt is, sőt, olykor használták őket, mint például Brassóban vagy Nagyszebenben a középkori miseruhákat, pluviálékat.⁷⁸³ Újonnan rendelt vagy adományozott úrasztali terítőiket a 17. században leggyakrabban úrihímzés díszítette; ennek növényi motívumai felekezet-semlegesek voltak.

⁷⁷⁸ Vö. BALOGH 1966, I., 388–389.

⁷⁷⁹ GARAS 1953, 15. Vö. J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete a kassai polgárok között a közép- és kora újkorban. In: „Omnis creatura significans.” Tanulmányok Prokopp Mária hetvenedik születésnapjára. Szerk. TÜSKÉS ANNA. Budapest 2009, 343–344.

⁷⁸⁰ SEBŐK MARCELL: Humanista a határon. A készmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600). (Mikrotörténelem, 1.) Budapest 2007, 120–131.

⁷⁸¹ Ilyen több is maradt fenn a mai napig, így például a celldömölki evangélikus gyülekezetnél (*Mátyás király öröksége* 2008., I., 157 [V-1. sz.] [ZÁSZKALICZKY ZSUZSANNA])

⁷⁸² Budapest, Evangélikus Országos Múzeum (a Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Gyülekezetének letétje). KEMÉNY LAJOS – GYIMESY KÁROLY: Evangélikus templomok. Budapest 1944, 372; SZILÁGYI ANDRÁS: Erasmus Bergmann és Johann Weidner úrvacsorai kannái a 17. századból. Művészettörténeti Értesítő 33 (1984) 153–163; ANDRÁS SZILÁGYI: Deutsche Kupferstiche als Kompositionsvorlagen für berühmte Goldschmiede Ungarns im 17. Jahrhundert. Zur Frage der graphischen Vorbilder und ihrer Verwendung. In: Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 28 (2005–2007) 321–322, 329–332; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 159–160. (V-4. sz.) (ZÁSZKALICZKY ZSUZSANNA); *Renesancia* 2009, 123 (III.6.2. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷⁸³ EVELIN WETTER: Der Kronstädter Paramentenschatz. Altkirchliche Messgewänder in Nachreformationischer Nutzung. Acta Historiae Artium 45 (2006) 257–316; ld. még WETTER 2011, 104–118.

Az ágostai hitvallás követői a képi ábrázolásokat nem tiltották ki a templomokból, legfeljebb korlátozták használatukat. A felvidéki városi nagyobb templomokban – Lőcsén, Bártfán, Eperjesen stb. – így maradhattak meg máig a késő gótikus szárnyasoltárok. Új oltárokat is állítottak, leghíresebb példájuk az árvai vár kápolnájába készült, Thurzó György nádor megrendelésére, 1611-ben.⁷⁸⁴ A mintegy nyolc méter magas építmény középső festménye a lutheránus teológia egyik központi tételét, a Megigazulás tanát formálta képpé. Mintája egy 1585-ben készült nürnbergi metszet volt (*Speculum Iustificationis*; Jost Amman rajza után metszette Alexander Ultzmair), amelyet részben a keretépítmény is követett, de leginkább a képek. A kvalitásos festmények alkotója ugyanaz a Paul Juvenel lehetett, aki jóval később a pozsonyi várba fejedelmi apoteózis-sorozatot festett II. Ferdinánd életéből.⁷⁸⁵ Készültek más evangélikus templomokba is új oltárok, főképp azonban reprezentatív epitáfiumok, amelyeknek központi képei, domborművei gyakran biblikus szövegek illusztrációi voltak, s alkotóik német és németalföldi metszet-előképeket követték.⁷⁸⁶

A kolozsvári Farkas utcai templom az erdélyi reformátusok kiemelt fontosságú egyháza lett a 17. század második harmadában, a fejedelem személyesen támogatta. Hatalmas boltozatát északról (Kurlandból) behívott mesterek állították helyre (1638–1647),⁷⁸⁷ színarany úrvacsorapoharát a kolozsvári Brózer István készítette.⁷⁸⁸ A szász kékkel I. Rákóczi György Elia és Nicolai szebeni szobrászt bízta meg, aki alvállalkozójával, Régeni Asztalos Jánossal, a kolozsvári unitárius asztaloslegénnyel faragtatta az ornamentális lapok egy részét. A hangvetőt a fejedelem sárospataki lengyel asztalosa, Sztaniszlavszki szállította. A 1646-ban elkészült szószéket csak festett-aranyozott növényi ornamentika dí-

⁷⁸⁴ Ma Necpál, evangélikus templom. GARAS 1953, 15–16, 125., 1. kép; JOZEF MEDVECKÝ: *Speculum Iustificationis*. Thurzov oltár z roku 1611 a jeho protestantské ikonografia. *Ars* 1994/1, 78–102; *Barok* 1998, 452 (188. sz.), 188. kép; JOZEF MEDVECKÝ: Addenda k Thurzovmu oltáru „*Speculum iustificationis*” (predlohy a realizácia). *Ars* 36 (2003/2) 92–121; GALAVICS GÉZA: Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 61–67; MEDVECKÝ 2007 [2009], 84–85; *Renesancia* 2009, 84 (II.7.2–3. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁷⁸⁵ RÓZSA 1973, 81–106; RÓZSA GYÖRGY: Paul Juvenel elveszett pozsonyi mennyezetképei. In: *Történelem – kép* 2000, 403–410.

⁷⁸⁶ GALAVICS GÉZA: Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 61–67.

⁷⁸⁷ KOVÁCS 2003, 152–155.

⁷⁸⁸ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 1926.90. *Mátyás király öröksége 2008*, I., 334–336 (XI-120. sz.) (KISS ERIKA); KISS ERIKA: *Nachgotik és kora barokk – Brózer István kelyhéről*. *Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010) 1–14.

szította. A kolozsvári *katedra* az erdélyi református templomok számára példa lett; a 18. században is ezt vették alapul. Formája is, virágos dekorációja is konzerválódott.⁷⁸⁹ Ez nem ritka jelenség az erdélyi reformátusság körében, hadd utaljak csak a kazettás famennyezetekre, amelyekre az örökül kapott késő középkori festett mennyezetek döntő hatást gyakoroltak.⁷⁹⁰ A hódoltsági területeken is jelentkezett ez a fajta konzervativizmus: a kecskeméti ötvösök úrasztali edényeinek tradicionalitása egyben a közösség megtartó erejét is jelképezte.⁷⁹¹

A figurális ábrázolásokat tilalmazó református egyház úrasztali edényei eleinte az örökölt középkori kelyhek voltak, egy idő után azonban új típusokat vettek használatba. Az úrvacsora-osztáshoz szükséges boroskannák a világi edények közül kerültek ki. A késő középkori, lefelé szélesedő, magas kannatípus alkotta a kiinduló formáját azoknak a monumentális, oszlopdíszes kannáknak is, amelyeket 1631-ben csináltatott a debreceni gyülekezeteknek Zólyomi Dávid, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hajdú-főkapitánya (Szegedi Ötvös Márton műve, 1631).⁷⁹² A hatalmas kannákat debreceni ötvösök készítették, s típusuk követendő példa lett a városban; még a 18. század közepén is ezeket vették mintául.⁷⁹³ A debreceni ötvösség egyébként is igen magas színvonalú volt: formakincse változatosságára a szikszói egyház keresztelő kancsója a legjobb példa (Miskolci Bálint műve, 1622).⁷⁹⁴ Talpát és az edénytest vállát trébelt és aranyozott hólyagok tagolják, kiöntőjét levélmaszk díszíti. A debreceni mesterek munkái közül sokat sikerült azonosítani az utóbbi években a felső-Tisza-vidéken és Kárpátalján,⁷⁹⁵ a város fontosságát most kezdjük érteni igazán.

⁷⁸⁹ Adattárunk: B. MURÁDIN KATALIN: Faragott kőszószékek Erdélyben. Budapest–Kolozsvár 1994, 47–168.

⁷⁹⁰ MIKÓ ÁRPÁD: Festett famennyezetek. Előadás Marosvásárhelyt, a B. Nagy Magyar Emlékére rendezett konferencián, 2009 őszén. (A szöveg nem jelent meg.) Vö. MIKÓ ÁRPÁD: Reneszánsz. In: GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig. Budapest 2001, 314–315.

⁷⁹¹ Kecskemét, Ráday Múzeum. BOBROVSZKY 1980, 29–38; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 174–178 (VI-1–8. sz.) (FOGARASI ZSUZSA)

⁷⁹² Debrecen, Nagytemplomi Református Egyházközség. BOBROVSZKY 1980, 65–68, 135, 138., 59. kép; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 180 (VI-11. sz.) (GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND)

⁷⁹³ BOBROVSZKY 1980, 139–140., 81, 83, 84, 86, 91, 93–94., kép

⁷⁹⁴ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 60.80.C. T. NÉMETH ANNAMÁRIA – NÉMETH GÁBOR: A szikszói református egyház úrasztali edényei. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 30–31. Miskolc 1993, 154–155; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 183 (VI-18. sz.) (T. NÉMETH ANNAMÁRIA)

⁷⁹⁵ Magyar Református Egyházak javainak tára, I–V. Kárpátaljai Református Egyház. Szerk. P. SZALAY EMŐKE – KÜLLÖS IMRE. Budapest 1999–2002, passim; P. SZALAY EMŐKE: Debreceni

Maga az erdélyi fejedelem is adományozott boroskannákat a felső-Tisza-vidéki gyülekezetek, a sátoraljaújhelyiek,⁷⁹⁶ a mádiak⁷⁹⁷ vagy a tolcsvaiak⁷⁹⁸ számára. Ezek a német reneszánsz, párhuzamos oldalú és alul erősen domborodó talpú, karéjos kannákat utánozták, ornamentális eszköztárak pedig a rollwerkből származott. Lenyűgöző úrvacsorapoharat rendelt I. Rákóczi György a kolozsvári reformátusok számára, a Farkas utcai templomnak 1640-ben.⁷⁹⁹ Formája is különleges volt, mert középkori – talpas, náduszos, cuppás – kelyhet követett, amelynek cuppakosarát figurális domborművek dekorálták, rajtuk Krisztus szenvedésének jeleneteivel. Ez teljesen egyedi megoldás a képeket tiltó reformátusok között, s kiemelt oka lehetett, amit ma még nem ismerünk. Anyaga is egyszeri volt: színaranyból készült, nem ezüstből, mint a többi, és színes zománcos applikációkkal borították, amelyek között a porcdíszítés hatása is felismerhető. Mestere – a *magyar* nyelvű szignatúra szerint – Brózer István kolozsvári ötvös volt, akinek más műveit egyelőre nem ismerjük, de aki a források szerint 1643-tól Rákóczi György „bizalmi ötvöse” volt.

A református gyülekezetek liturgikus textíliáin is jószerével csak növényi díszítés jelent meg. Hihetetlenül gazdag úrihímzések is akadtak köztük, mint például a Lorántffy Zsuzsanna által adományozott úrasztali terítők vagy kehelytakarók, például egy vörös selyemre hímzett darab;⁸⁰⁰ de fehér vászon-alapú terítőt is dekorálhattak fantasztikus hímzéssel, mint például azt, amelyet Toroczky Mária ajándékozott a nagyvarsányi templomnak 1656-ban.⁸⁰¹ Ezen

ötvösség. Debrecen 2001, passim; P. SZALAY EMŐKE: XVII. századi ötvösmunkák a Kárpátaljai Református Egyház gyülekezeteiben. (Cápás, karéjos, tölcséres és talpas poharak.) In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2000–2001. Debrecen 2001, 225–248.

⁷⁹⁶ Sátoraljaújhely, református gyülekezet. *Lorántffy Zsuzsanna Album 2000*, 86–87., 22. kép

⁷⁹⁷ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 1910.115 (Mád); *Lorántffy Zsuzsanna Album 2000*, 84–85., 20. kép

⁷⁹⁸ Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Múzeum (Tolcsva); *Lorántffy Zsuzsanna Album 2000*, 85–86., 21. kép

⁷⁹⁹ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 1926.90. *Lorántffy Zsuzsanna Album 2000*, 83–84, 19. kép; *Mátyás király öröksége 2008*, I., 334–336 (XI-120. sz.) (KISS ERIKA); KISS ERIKA: *Nachgotik és kora barokk – Brózer István kelyhéről*. Művészettörténeti Értesítő 59 (2010) 1–14.

⁸⁰⁰ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: 1935.44. Ernst Lajos történeti gyűjteménye. Jegyzékbe vették és leírták VARJÚ ELEMÉR – HÖLLRIGL JÓZSEF. (A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai, VII.) Budapest 1932, 56 (19. sz.); Magyar Nemzeti Múzeum. Vezető a történeti gyűjteményekben (Történeti Tár, Fegyvertár) Összeáll. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA – TÓTH ZOLTÁN. Budapest 1938, 81; V. EMBER MÁRIA: Úrihímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Budapest 1981, 96 (135. sz.); 110. kép; *Lorántffy Zsuzsanna Album 2000*, 77–78., 11. kép (alul)

⁸⁰¹ Nyírvarsány, református gyülekezet. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1986–1987*, II., 126., 168. kép

nemcsak színes indák és virágok szellős szövevénye gyűrűzik, hanem a középső *hortus conclusus*ban egész paradicsomnyi állatsereglet is látható: szarvas, egyszarvú, nyúl, mókus, kutya.

Az úrihímezések datálása, ha nincs rajtuk évszám, nem könnyű feladat. A 16. századból mindenesetre csak kevés maradt. Ilyen az oltszemi gyülekezettől a budapesti Iparművészeti Múzeumba került úrasztali terítő, amely 1592-ben készült.⁸⁰² Színes virágokból álló sáv veszi körül a tükröt, a sarkokban az adományozók címerei és névbetűi. Középpont – virágtövekkel kerített – nyolcszögű medalion, benne a zászlós bárány, latin körirattal: „Ecce Agnus Dei, qui tollit peccata mundi” (Íme az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűneit). A református egyház máig leggyakoribb szimbóluma került a terítő közepére; a kor nyomtatványainak címlapjain is ez jelent meg a legsűrűbben.

9. Építészet a Magyar Királyság területén

A Mohács utáni hosszú időszak – másfél évszázad – legfontosabb, életbevágóan fontos problémája Magyarországon a várépítés volt. Az oszmán hódítók előrenyomulása néhány évtized alatt összeroppantotta a késő középkori védelmi rendszert, s az általuk elfoglalt terület peremén új, korszerű erődítményeket kellett emelni, amelyek alkalmasak voltak a további támadások megállítására. A Habsburg-udvarban az 1556-ban felállított Haditanács feladata lett a várak megerősítése. Ezt a munkát nagyszámú – a birodalom más részein is tevékenykedő – észak-itáliai építész látta el, akik a legkorszerűbb haditechnikai gyakorlat és a megfelelő hadiépítészeti elvek ismeretében végezték munkájukat.⁸⁰³ Mivel az erődépítések hosszú ideig (olykor évtizedekig)

⁸⁰² Budapest, Iparművészeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: 9262. *Reneszánsz és manierizmus* 1988, 123 (386. sz.) (LÁSZLÓ EMŐKE); LÁSZLÓ 2001, 38–39 (2. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 185–186 (VI-22. sz.) (T. ERDEI LILLA)

⁸⁰³ PATAKI VIDOR: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve, I. Budapest 1931, 98–132; FARBAKY 1998, 90–94; FELD 2002, 28–37. Ld. még PÁLFFY GÉZA: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-família

elhúzódtak, és a szisztéma sem kívánta meg a teljesítmény individualizálását, sokszor a bőséges írásos források sem teszik lehetővé, hogy pontosan meghatározzuk, részekre bontsuk az egyes tervezőépítészek – a várfundálók – tevékenységét.

Az új vártípus az olasz *architectura militaris* tudománya szerint kialakított szabályos alaprajzú, ágyúbástyás vár volt.⁸⁰⁴ Az új rendszer legfontosabb eleme a nem túl magasra húzott, általában az ötszög négy oldalával kifelé forduló bástya volt, amelynek oldalszárnyából az ágyúk a bástyákat összekötő falak előterét tartották tűz alatt; később a bástyaépítmény homlokfalait fülszerűen meghosszabbították, és ezek fedezékéből a szomszédos bástyákat is oldalazni lehetett. (Az előbbi bástyát óolasz-, az utóbbit újolasz típusúnak nevezi a szakirodalom.)

A rendszer – amely végül is céljának jól megfelelt – nem adott sok teret a művészi képzeletnek, ami a részleteket illeti; a várak inkább hadmérnöki teljesítménynek tekinthetők. A díszítés szinte csak a kapukra korlátozódott. Ezek általában – mint a győri várkapuk – rusztikázott pilaszterekkel közrefogott, súlyos párkányzattal záruló monumentális keretépítmények voltak, címerekkel, feliratos táblával; másaik a kor várkastélyain tértek vissza (például Sárvár, Németújvár, Rohonc).

A korszak nagy várépítészeti teoretikusai közül kettő is járt Magyarországon: Carlo Theti és Daniel Specklin, mindketten írtak elméleti művet az erődépítésről (*Discorsi delle fortificationi*, Roma 1569, és *Architectura von Vestungen*, Strassburg 1589). Kívülük igen sok gyakorló építész működött itt, a Haditanács szolgálatában.

Az egyik legizgalmasabb probléma azonban Andrea Palladio kapcsolata Magyarországgal. A Magyar Kamara Archívumában maradt fenn a nagy építész 1560-ban, Velencéből írt levele, amelyben tanácsokat adott egy loggia építéséhez.⁸⁰⁵ Az ismeretlen főúrnak szóló levelet korábban Nádasdy Tamással

rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlavón és a magyarországi határvidéken. Budapest 2011.

⁸⁰⁴ DOMOKOS 2000, 11–29.

⁸⁰⁵ Budapest, Magyar Országos Levéltár, E 204. Missiles, Andrea Palladio – N. N. Mátyás király öröksége 2008, I., 211 (VII-23. sz.) (H. NÉMETH ISTVÁN)

hozták összefüggésbe;⁸⁰⁶ mivel azonban tengeri hajókkal kapcsolatos teendőkről is szó esik benne, a Zrínyi család is gyanúba fogható.

Bécs 1529. évi sikertelen török ostroma kényszerítette a Habsburg-udvart arra, hogy fővárosuk védelmére erődítményeket emeljenek az oszmánok természetes felvonulási útvonalán, elsősorban a Duna mentén. 1548 és 1555 között kiépítették Komárom várát,⁸⁰⁷ az 1550-es évek közepétől pedig nekifogtak Győr vára és városának erődvárossá való átalakításához.⁸⁰⁸ Az építkezések mindkét helyen olasz rendszer szerint folytak: Komáromban Pietro Ferrabosco – az egyik legjelentősebb, Magyarországon működő hadiépítésze a kornak –, Győrben Francesco Benigno és Sigismundo da Pratovecchio, valamint Ferrabosco tervei szerint. Győrben a várost is szabályos, négyzetrácsos utcahálózattal építették újjá.⁸⁰⁹ A déli országrészek védelmében Kanizsán emeltek – Ferrabosco és Sallustio Peruzzi közreműködésével – ötszög alakú erődítményt, a középkori vár körül.⁸¹⁰ Szabályos hatszög alapon, Ottavio Baldigara tervei szerint épült – Várdai Pál és Oláh Miklós érsekek vára helyett – a Dunától északra Érsekújvár (falai között szabályos utcahálózatú várossal).⁸¹¹ Egerben is Ottavio Baldigara korszerűsítette a védműveket az 1552-es ostrom után.⁸¹² Az Erdély kapujában álló váradi várat 1569-ben, János Zsigmond idejében kezdték el, szabályos ötszög alapra z i n, s ugyanúgy ola z mérnökök tervei sz ínt, mint a kirá yli Magyarország korszerű erődítményeit.⁸¹³ Tervezője, „Julius Caesar architectus”, feltehetően azonos Giulio Cesare Baldigarával, aki a Váradhoz közeli, de

⁸⁰⁶ HERZOG JÓZSEF: Andrea Palladio egy levele Magyarországon. *Magyar Művészet* 3 (1927) 136–137; DÉTSZY MIHÁLY: Palladio magyar vonatkozású levele. *Műemlékvédelem* 8 (1964) 242–244; ZÁDOR ANNA: Palladio és a magyarországi renaissance néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 11 (1967) 213–242; TÓTH MELINDA: A sá vá ir vár építéstörténete. In: *Savaria, 4. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 1966–1970*. Szombathely 1973, 238–239.

⁸⁰⁷ KECSKÉS LÁSZLÓ: Komárom az erődök városa. Budapest 1984, 42–82; *FARBAKY* 1998, 91–92.

⁸⁰⁸ SZÉKELY ZOLTÁN: A győri vár XVI. századi reneszánsz kapui. In: *Arrabona*, 41. Győr 2003, 83–118; SZÉKELY ZOLTÁN: A győri vár és reneszánsz kapui. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 206–208. Ld. még: GECSÉNYI LAJOS: Győr városa 1526 után. In: *GECSÉNYI 2008*, 25–52; Uő: Győr erődváros kiépítése a 16. század második felében. In: *GECSÉNYI 2008*, 445–452.

⁸⁰⁹ BALOGH 1975, 106–109.

⁸¹⁰ BALOGH 1975, 104–107; V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Kanizsa vára. Budapest 1987, 37–40; *FARBAKY* 1998, 92; VÁNDOR LÁSZLÓ: A ka rizsa i vá r építési idejének és topográ fájána k kérdései. In: *Vá n k a későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalter*. Szerk. JUAN CABELLO. (Castrum Bene, 2/1990.) Budapest 1992, 171–173.

⁸¹¹ DOMOKOS 2000, 49–52.

⁸¹² DOMOKOS 2000, 42–49.

⁸¹³ BALOGH 1982, I., 42–43.

Habsburg-kézen lévő Szatmár ötszög alaprajzú erődjét is tervezte (1564).⁸¹⁴ A források ebben az esetben sem mentesek némi zűrzavartól; az azonban időnként előfordult, hogy az erdélyi fejedelmek a Habsburgok hadiépítészeit is igénybe vették. Ottavio Baldigara is Rudolf császár engedélyével segítette a váradi vár építését, Báthory István kérésére, 1584–1585-ben.⁸¹⁵ A nagyszabású erődítmények mellett a kisebb várakat is korszerűsítették, olykor csupán egy-két olaszbástya építésével.

A hadiépítészet, és főleg a várakat emelő építésszek befolyásolták a korszak új kastélyainak külső megjelenését is. Míg ugyanis a világi építészetben a Jagelló-korban csak elvétve jelentek meg Magyarországon új épülettípusok, és lényegében a középkori tömeg- és téralakítás élt tovább, a 16. század második felében új formák tűntek fel. Az újonnan épült, igényes várkastélyok szabályos, vagy közel szabályos alaprajzúak lettek; a nagyobb szabásúak szárnyai négyszögletes udvart zártak közre, a kastély külső sarkain pedig egy-egy bástya vagy torony állt (benne lakószobákkal). A szabályos alaprajzú várak és várkastélyok ideáit (és példáit) a 16. századi olasz reneszánsz építésszek alkották; elsősorban Baldassare Peruzzi, Sebastiano Serlio, Giacomo Barozzi da Vignola nevét kell említenünk.⁸¹⁶ Elképzeléseik persze csak sokszoros közvetítéssel befolyásolták a magyarországi épületeket.

A korszak illusztrált építészeti traktátusai is közvetítették a reneszánsz szabályosságról szóló elveket; Daniel Specklin munkája több magyarországi könyvtárban is megvolt, például az esztergomi érsekség nagyszombati könyvtárában (1674, 1676),⁸¹⁷ vagy a költő és hadvezér Zrínyi Miklós könyvei közt (két kiadásban is),⁸¹⁸ Zrínyi Miklós könyvei között egyébként Andrea Palladio traktátusa is ott volt.⁸¹⁹ Serlio értekezését (*De architectura*, 1569) 1634-ben leltározták be a nagyszombati jezsuiták (korábban Vágsellyén volt),⁸²⁰ Vincenzo Scamozzi *L'idea dell'architettura universale* (1615) című művét pedig a

⁸¹⁴ KOVÁCS ANDRÁS: L'architetto del'anno 1570 della fortezza di Oradea. In: Omaggio a Dinu Adamesteanu. A cura di MARIUS PORUMB. Clusium, Cluj-Napoca 1996, 253–258.

⁸¹⁵ BALOGH 1982, I., 47–48, II., 91–94; DOMOKOS 2000, 60–63.

⁸¹⁶ BALOGH 1975, 60–72.

⁸¹⁷ Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rendezte ZVARA EDINA. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1.) Szeged 2001, 68, 155.

⁸¹⁸ *Bibliotheca Zriniana* 1991, 229 (195. sz.), 414 (620. sz.)

⁸¹⁹ *Bibliotheca Zriniana* 1991, 313 (375. sz.) Vö. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 211 (VII-24. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁸²⁰ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, jelz.: Ant. 5231. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 210. (VII-21. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

selmebányai jezsuiták őrizték,⁸²¹ de megvolt az esztergomi érsekség nagyszombati könyvtárában is (1676).⁸²²

A négyszögletes, (az ötszög négy oldalával határolt) sarokbástyás típus legkorábbi fennmaradt emléke az egervári várkastély, amelyet 1563 és 1569 között emeltetett Nádasdy Kristóf és felesége, Choron Margit.⁸²³ A típus kiemelkedő, reprezentatív példája, a sopronkeresztúri kastély is Nádasdy-birtok volt. Árkádos, igen tágas udvara körül magasodó szárnyaival, szögletes sarokbástyaival (az egyikben gótizáló ablakokkal megvilágított kápolnával) végső formáját Nádasdy Pál idején kapta, 1621 után.⁸²⁴ Ez az épület példázta legtisztábban a hazai típus általános vonásait: a kastély egyemeletes, udvarának árkádsora kétszintes (az íveket a földszinten pillérek, az emeleten oszlopok tartják), a falak kifelé simák, tagolatlanok, síkjukat csak az ablakok törik meg, s egyetlen díszük a rusztikázott pillérek keretezte kapu. Nádasdy Pál dunántúli főkapitány (nádorjelölt Esterházy Miklóssal szemben), a családnak grófi rangot szerző főúr a leggazdagabbak közé tartozott az országban. Úgy tetszik, az olaszbástyás kastélyok ennek a mecénásrétegnek épültek: Forgách Ferenc nyitrai püspök, majd esztergomi érsek és királyi helytartó tavarnoki kastélya,⁸²⁵ Drugeth György, később országbíró homonnai kastélya⁸²⁶ vagy az esztergomi érsek bátyjának, Forgách Zsigmondnak gácsi kastélya,⁸²⁷ amely azonban nem négy-, hanem hatszög alapon épült, és az udvarát nem vették körül árkádok. Ez volt az a kastélytípus, amely – mint látni fogjuk – Erdély Bethlen-kori építészetében az irányadó formává vált. Alkotóik a Felföldön is azok közül az észak-itáliai építészek közül kerültek ki, akik főleg az erődépítés megkívánta feladatokat látták el, s akik közül valószínűleg az Erdélyben is, a Felföldön is működő Giacomo Resti lehetett a legjelentősebb.⁸²⁸

⁸²¹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, jelz.: Ed. 2r 33. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 212. (VII-27. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁸²² Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rendezte ZVARA EDINA. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1.) Szeged 2001, 68, 152.

⁸²³ BALOGH 1975, 74., 20–21. kép; *Várépítészetünk* 1975, 149–153. (NAGY EMESE); KOPPÁNY 1999, 138–139; FELD 2002, 60–62., 60/1–2. kép

⁸²⁴ BALOGH 1975, 78., 23. kép; KOPPÁNY TIBOR: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszansz építészetben. In: *Collectanea Tiburtiana* 1990, 457–458., 4. kép; FELD 2002, 102., 98/1–4. kép

⁸²⁵ BALOGH 1975, 78., 22. kép; KOVÁCS 1980, 93–94, 12. kép

⁸²⁶ BALOGH 1975, 78; KOVÁCS 1980, 95, 14. kép

⁸²⁷ BALOGH 1975, 78; KOVÁCS 1980, 94–95, 13. kép

⁸²⁸ GARAS 1975, 206; KOVÁCS 1980, 97–98.

A szabályos alaprajzú várkastélyok másik fajtája az, amelyiknek külső sarkaihoz kerek (esetleg sokszögű) bástyák vagy tornyok csatlakoznak. Ennek monumentális példáját Nagybiccsén építették föl a Thurzók. Thurzó Ferenc – eredetileg nyitrai püspök – emeltette (1571–1574), építésze olasz, bizonyos Kiliano Syröth de Mediolano volt. A kívülről riasztóan dísztelen építmény négyszögletes belső udvarát kétszintes árkádsor futja körül (lehet, hogy ez már 17. századi, falain 18. századi falképekkel), a saroktornyok mellett ötödikként hatalmas kaputorony is épült.⁸²⁹ A kastély közelében 1601-ben Thurzó György lányai számára építette az ún. Nászpálotát, felső szintjén egyetlen hatalmas teremmel. A főhomlokzatot gazdagon faragott díszű kapu és – a főpárkány alatt, a nagyméretű ablakok körül – figurális sgrafittók díszítik.⁸³⁰ A négy saroktornyos kastélytípus elterjedtebb, közönségesebb forma volt a z olaszbástyásnál, kisebb-nagyobb méretben, belső udvarral vagy a nélkül egyaránt előfordult. A körmendi Batthyány-kastély – szabálytalan négyszögű, középkori eredetű alaprajzon emelkedő – tömbjéhez kerek tornyok csatlakoznak;⁸³¹ az alsóemicsinyei Beniczky-kastélynak (1667) nincsen belső udvara.⁸³² Az egész országban maradtak fenn ennek a típusnak különféle képpen módosult változatai, így például a dunántúli Mihályiban (1560 körül),⁸³³ a felső-Tisza-vidéki Pácinban, ahol sokszögűek a homlokzatot kísérő bástyák (1581–1591),⁸³⁴ egészen keleten Beregszentmiklóson (1595 előtt)⁸³⁵ stb. A kastélyok általában többszörös átépítések során kapták alakjukat; a saroktornyok alkalmazásában jól látszik, hogy ez számított reprezentatív formának.

A korszak építészetének legkarakteresebb, leggazdagabb külső homlokzati dísze a pártázat volt. A magyarországi pártázat horizontális kialakítású; a főpárkány fölötti attikaszintet foglalta el, hosszan sorolódó elemei eltakarták a tetőt.⁸³⁶ Alkalmazása a királyi Magyarországon teljesen műfajsemleges volt:

⁸²⁹ BALOGH 1975, 94., 41–42. kép; KUHN 1983, 57., 42–44. kép; FELD 2002, 58–60., 58–59/3–6. kép

⁸³⁰ KUHN 1983, 57., 45. kép; KRESÁK 1988, 35–36; FELD 2002, 92., 92/1, 3. kép

⁸³¹ KOPPÁNY 1999, 169; MENTÉNYI KLÁRA: A körmendi Batthyány-kastély. Klasszicizáló késő barokk és klasszikus stílusú építkezések. In: *Kastélyok évszázadai... 2008*, 233.

⁸³² BALOGH 1975, 94; FELD 2002, 97., 94–95/5–6. kép

⁸³³ KOPPÁNY ANDRÁS – SARKADI MÁRTON – THÚRY LÁSZLÓ: A mihályi volt Dőry-kastély. A 2006. és 2008. évi kutatások eredményei. In: *Kastélyok évszázadai... 2008*, 43–54.

⁸³⁴ FELD 2000, 68–79., 82–143. kép; FELD 2002, 65–68., 64–65/1 5. kép

⁸³⁵ EMÖDI TAMÁS: A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyében. Művészettörténeti Értesítő 47 (1998) 188–190., 15–21. kép; FELD 2000, 99–101., 189–203. kép; FELD 2002, 68., 67/1–3. kép

⁸³⁶ FEUERNE 1977, 31–32; INGRID CIULISOVÁ: Príspevok k poznaniu východoslovenskej renesančnej atiky. *Ars* 1/1988, 61–70; FARBAKY 1998, 96–98.

templomon (Bártfa), harangtoronyokon (Késmárk, Nagyőr, Görgő, Podolin stb),⁸³⁷ városházákön (Pozsony),⁸³⁸ városi házakön (Kőszeg, Lőcse, Eperjes, Besztercebánya), várakon és kastélyokon egyaránt megjelent. Ez a műforma sem Magyarországon jött létre, hanem nyugatról (Ausztria, Csehország) és északról (Lengyelország, Szilézia) érkezett ide. Eredeti kialakulási helye a Veneto, Velence volt, s a z Alpokon túlra a mindenütt jelenlévő ola sz építészek közvetítették. Magyarországon – környezetéhez képest – viszonylag későn, csak az 1560-as években tűnt föl. Legelső példája a bá tfa i Sz ne Egyed-templom oldalkápolnájának (lebontott) pártázata, amelyet két luganói mester épített 1563–1564-ben.⁸³⁹ Az első köz é tartozott a bethlenfalvi Thurzó–Faigel-kastély is, amely 1564–1568 között épült Thurzó János (+1508) unokája, Helena Probst és Peter Faigel számára.⁸⁴⁰ A pártázatok leggazdagabb változatai éppen a szomszédos Lengyelországgal állandó kapcsolatban lévő Szepes és Sáros vármegyék területén készültek. Itt az egyes, magasra nyúló elemeket olykor edikulaszerűen képezték ki, s ezt a formát kétoldalról egy-egy delfin vagy voluta támasztja meg. A párták többnyire törpe-vakárkádson emelkednek, s az együtttest általában sgrafittó díszíti. Leggazdagabb példája ennek a megoldásnak a fricsi Bertóthy-kastélyon látható, ahol a vakárkádok fülkéibe allegorikus alakokat, mitológiai figurákat és a történelem híres szereplőinek képét illesztették.⁸⁴¹

Az építészet másik fontos homlokzatképző eleme a loggia. Ezt a formulát már Mátyás király és II. Ulászló építkezésein is alkalmazták, majd a Jagelló-korban gyakoribbá vált, a 16. század közepétől pedig általánossá lett. A kastélyokon eleinte kizárólag belső dísz: az udvarokat vették körül vele, külsőn csak a korszak végén jelentek meg, mint például a sárosi Alsómiccsinyén⁸⁴² vagy az erdélyi Bethlenszentmiklóson.⁸⁴³ A városi házak belső udvarain is igen gyakori már a 16. század végétől: Kőszegen, Sopronban, Lőcsén, Eperjesen, Bártfán stb. állnak ma is loggiás belső udvarú, 16–17. századi házak.⁸⁴⁴ A városokban külső homlokzaton ritkán jelent meg az emeleten is végigfutó reneszánsz loggia: a

⁸³⁷ KUHN 1983, 52–53., 34–36. kép; KRESÁK 1988, 33–34.

⁸³⁸ ANDREJ FIALA: *Stará radnica v Bratislave*. Bratislava 1987, 76, 78. kép; KRESÁK 1988, 32.

⁸³⁹ MYSKOVŠKY 1879, a 146. lap utáni tábla; FEUERNÉ 1977, 31; FARBAKY 1998, 97–98. A bártfai Szent Egyed-templom déli kápolnái fölött magasodó attikát a templom neogotizáló, purisztikus „helyreállítása” során bontották le, a 19. század végén.

⁸⁴⁰ FEUERNÉ 1977, 31, 223., 127–129. kép; KRESÁK 1995, 19., 23. kép

⁸⁴¹ SPS 1, 362–363; FEUERNÉ 1977, 31, 225., 161. kép; KUHN 1982, 59–60; ŠÁŠKY 1988, 508; FARBAKY 1998, 98; *Mátyás király öröksége 2008*, I., 217–218. (VII-38. sz.)

⁸⁴² BALOGH 1975, 94; FELD 2002, 97., 94–95/5–6. kép

⁸⁴³ BALOGH 1934, 152–153; B. NAGY 1970, 158–170; FEUERNÉ 1977, 34, 226–227; KOVÁCS 2003, 142–143.

⁸⁴⁴ FELD 2002, 138–151.

középületeken azonban épp ez lett a reprezentatív forma, mint például a lőcsei- és a besztercebányai városházán,⁸⁴⁵ vagy a soproni városháza tornyán.⁸⁴⁶

10. Építészet és épületplasztika Erdélyben

Különleges sorozata maradt ránk Kolozsvár városában a 16. század második feléből a polgárházak faragott ajtó- és ablakkereteinek. Erdélyben – amint ezt Balogh Jolán adatgyűjteményéből tudjuk – a kolozsvári városi kőfaragók fejtették ki a legnagyobb aktivitást (a nagyszebeniek, brassóiak és beszterceiek mellett), és faragványaikon jól tükröződik a korszak valamilyen stílusi irányzata.⁸⁴⁷ Legfőképpen azonban a városi polgárság reprezentációs törekvéseit tükrözik. A legelső reneszánsz polgárház a már korábban említett gyulafehérvári kanonok, Wolphard Adorján, a város utolsó katolikus plébánosa építtette 1534 és 1541 között.⁸⁴⁸ A homlokzat keresztosztós ablakai egyszerű vonalúak: felül, a kima tagozatos keret közepén szalagokra erősítve lebeg a tulajdonos címere. A ház építéstörténete híven tanúskodik arról, hogy Kolozsvár városának mennyire gazdag kultúrája volt a 16. század második felében. Wolphard Adorján halála után a ház rokona, Wolphard István örökölte. Ő a wittembergi egyetemre járt, és utóbb Kolozsvár főbírája lett. Az épületet 1576 és 1584 között tovább bővítette; ebből a periódusból valók az udvaron ma is látható triglifes, dór párkányú ablakok és ajtók, s ugyanő kezelt egy olyan termet is építeni, amelynek boltozatát csillagképekkel díszített gyámkövek tartották volna,⁸⁴⁹ közöttük a Corvus-csillagképe is, amelyen a holló csőrébe gyűrűt illesztett a városban különösen

⁸⁴⁵ KUHN 1982, 48., 31–32. kép; KRESÁK 1988, 31.

⁸⁴⁶ CSATKAI 1956², 192–196.

⁸⁴⁷ A kolozsvári kőfaragók tevékenységének nagy adattára nyolc folytatásban az *Ars Hungaricában* jelent meg 1974 és 1980 között. Egybeszerkesztett, javított, bővített egykötetes kiadása: BALOGH 1985. Általában erre hivatkozom; ahol az eredeti közleményekre, annak mindig oka van. – Az utóbbi időben Mihály Melinda foglalkozik szisztematikusan Kolozsvár kora újkori építészetével; új adatokat közölt, és sok régit pontosított. Pl.: MIHÁLY MELINDA: A kolozsvári Filstich–Kemény-ház. In: Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. PÁL-ANTAL SÁNDOR – SIPOS GÁBOR – W. KOVÁCS ANDRÁS – WOLF RUDOLF. Kolozsvár 2003, 349–365; MIHÁLY MELINDA: A Híd utcai Henczel- és Hensler-ház. In: *Liber discipulorum* 2011, 87–96.

⁸⁴⁸ BALOGH 1943, 99–102, 260–261., 149–151, 153. kép; BALOGH 1985, 153–158., 54–59, 61, 64–65, 74. kép; KOVÁCS 2003, 31–38., 31–42. kép; KOVÁCS 2006, 11–14; KOVÁCS 2007, 202–207.

⁸⁴⁹ BALOGH 1985, 154–157, 175–178; KOVÁCS 2003, 31–38; KOVÁCS 2006, 14–18; KOVÁCS 2007, 207–213.

erős Mátyás-hagyomány.⁸⁵⁰ A csillagképek grafikai előképei Johannes Honterus, a nagy szász reformátor csillagtérképéről valók (Aratos *Phaenomená*jának illusztrációjaként jelent meg Bázelen 1534-ben), s szellemi háttere is az ilyen típusú humanista irodalom lehetett. Wolphard István könyvtára több csillagászati munkát is őrzött.⁸⁵¹ A „zodiákus terem” Wolphard 1585/86-ban bekövetkezett hirtelen halála miatt befejezetlenül maradt; módosított változatát az új tulajdonos, Kakas István építette meg (1590-től), a boltozatra immár saját címerét illesztve. Az ugyancsak általa készíttetett komorabb, rusztikázott ajtókeretek a század végén megjelenő, manierisztikus stílust képviselték. Kakas István fejedelmi prothonotarius volt, és maga Báthory Zsigmond is többször megszállt kolozsvári házában.⁸⁵² Kakas egyébként ritka sikerrel oldotta meg az erdélyi elit Habsburg-birodalmi integrációját: feleségül vette Maria Christierna egyik udvarhölgyét, Susanna Römert, majd annak tiroli birtokára költözött és II. Rudolf szolgálatába állt; perzsiai követsége során érte a halál, 1603-ban. Egész alakos, reprezentatív portréja – feleségével együtt – nemrég bukkant elő.⁸⁵³

Bár ez a szigorúbb stílus már a hetvenes évektől feltűnt Kolozsvár kőfaragóinak munkáin, a korábbi, gazdag díszítésmód is divatban maradt. A óvári ún. Basta-ház, vagy a főtéri Bogner-ház ajtajai – vázákából, levelekbe burkolt kandeláberszárakból álló – pilasztereivel leginkább a német reneszánsz formavilágára emlékeztetnek, és nem a Jagelló-kori hazai kezdetekre. A motívumok sokszínűek, sokféle eredetűek. Az ajtók feliratai régi humanista hagyományt őriznek: a latin nyelvű idézetek mellett a 16. század második felében feltűntek a magyar nyelvű, antikva betűs feliratok is.⁸⁵⁴ A kolozsvári reneszánsz ajtók párjai a szász városokban is megjelentek; Nagyszebenben mind a dekoratív (1557), mind a dór párkányú változatra (1582) vannak példák,⁸⁵⁵ és még

⁸⁵⁰ KOVÁCS ANDRÁS: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica* 19 (1993) 161; KOVÁCS 2003, 37.

⁸⁵¹ JAKÓ K. 1991, 55–57, 69 (19. sz.), 80 (102. sz.); JAKÓ KLÁRA: A Wolphard–Kakas-könyvtár. In: A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár 2008, 126–145; KOVÁCS 2006, 14. Vö. DANKANITS ÁDÁM: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974, 79.

⁸⁵² VERESS ENDRE: Zalánkeményi Kakas István. (Magyar Történelmi Életrajzok, 47.) Budapest 1905; TARDY 1983, 158–164; KOVÁCS 2006, 19–21; KOVÁCS 2007, 213–216.

⁸⁵³ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 2008.3.M és 2008.4.M. Restaurálásuk – Eisenmayer Tiborné munkája – folyamatban van. BUZÁSI ENIKŐ: Kakas István és felesége portréi: adalék a 16–17. századi portré-mecenatúra történetéhez. In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. ORBÁN JÁNOS. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011, 29–40.

⁸⁵⁴ Példák: BALOGH 1985. Alighanem ezek az első magyar nyelvű feliratok a történeti Magyarország területén a 16. században.

⁸⁵⁵ KOVÁCS 2003, 40–42.

Brassóban is akad belőlük. Már az 1589. évi kolozsvári céhlevél is pilaszterekkel keretezett ajtókeretet írt elő mesterremekként, ami a forma reprezentatív szerepét kodifikálta.⁸⁵⁶ Ugyanezt tükrözte az 1627. évi árszabályzat, amely praktikusán osztályozta a kőből készülő nyíláskereteket. A legdíszeesebbet így írta le: „Az mely ajtó városi módon igen szép, cziffrás, mester remekben csinált, felálló szép kornisával, adják tíz forinton.”⁸⁵⁷ A „városi ajtó”, úgy látszik, Erdélyben fogalom volt.

Besztercén maradt fenn – bár erősen restaurálva – az ún. Ötvös-ház, szép, kőből faragott kapu- és ablakkereteivel, amelyet nem sokkal a 16. század közepe után emeltek.⁸⁵⁸ Tervezője Petrus de Lugano lehetett, aki a város plébániatemplomát is újjáépítette 1559 és 1563 között.⁸⁵⁹ A Lembergől érkezett mester lebontotta a templom középkori boltozatát, és reneszánsz részletekkel ékes, csillagboltozatos csarnoktemplommá építette át. Ez tekinthető az egyetlen új, nagyszabású templomépületnek Erdélyben; a protestánsok ugyanis mindenütt tovább használták a város vagy a falu rájuk maradt középkori templomát. A példa azt is mutatja, hogy az igényes erdélyi építtetőknak ekkor már Lembergig kellett menniük, ha nagyszabású munkára volt szükségük.

A városi kőfaragók munkái a helyi igényeknek általában jól megfeleltek; az erdélyi várakon, kastélyokon is felhasználták őket. Maguk a kastélyok nem mutattak fel olyan szabályos típusokat, mint amilyeneket a királyi Magyarországon vagy nyugatabbra építettek ebben az időben.⁸⁶⁰ Egeres vagy Szentbenedek reneszánsz faragványokkal ékes kastélyai kötetlen, egyedi alaprajzon emelkedtek.⁸⁶¹ Csak Bethlen Gábor idején épültek először Erdélyben szabályos alaprajzú kastélyok, fejedelmi kezdeményezésére. A modernség azonban, amely az alaprajzban, vagy az olaszfokok alkalmazásában mutatkozott meg, a részletek konzervativizmusával párosult ekkor is: a kőfaragványokon a 16. századi veret- vagy tekeresdísz is csak ritkábban jelent meg.⁸⁶²

⁸⁵⁶ BALOGH 1985, 31–32.

⁸⁵⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek, VIII. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest 1882, 409.

⁸⁵⁸ KOVÁCS 2003, 38–40.

⁸⁵⁹ THEOBALD WORTITSCH: Das evangelische Kirschengebaude in Bistritz. Bistritz 1885; KOVÁCS ANDRÁS: Beszterce, Evangélikus templom. (Erdélyi Műemlékek, 2.) Sepsiszentgyörgy 1993; KOVÁCS 2003, 149–151; KOVÁCS 2007, 81–96.

⁸⁶⁰ KOVÁCS ANDRÁS: Erdélyi reneszánsz kastélyok. Korunk, III. folyam 16 (2005/12) 11–21.

⁸⁶¹ KOVÁCS 2003, 85–87, 97–100.

⁸⁶² KOVÁCS 2006, 173–174.

Amikor 1660-ban a törökök végigpusztították Erdélyt, egy nagy korszak ért véget. Már ezt követően épült az utolsó monumentális késő reneszánsz kastély Bethlenszentmiklóson.⁸⁶³ Tervező építész maga a birtokos, az emlékiratíró Bethlen Miklós (1642–1716) volt, aki Európát bejárva, peregrinációja során ismerkedett meg az építészet tudományával. Önéletrajza szerint Utrechtben „militaris architecturá”-t is tanult egy Waser nevű „nagy híres mathematicus”-nál, és egy hadiépítészeti traktátust is kezdett fordítani, Adam Freytag (1608–1650) munkáját – az *Architectura militaris nova et aucta*-t⁸⁶⁴ –, de a „németről deákra” fordított mű kéziratban maradt.⁸⁶⁵ Freytag értekezése 1631-től kezdve több kiadásban jelent meg, népszerű mű volt; Zrínyi Miklós is tanulmányozta, könyvtárában francia fordítása volt meg.⁸⁶⁶

Bethlen Miklós 1667-től fogott, saját tervei alapján, új kastélya építéséhez, amely négyszög alaprajzú, sarokbástyás épület lett, belső udvar nélkül. A munkálatok nehézségeire, a képzett építőmester hiányára önéletrajzában is kitért. Esztétikai megfontolásait sajnos nem részletezte, jöllehet az építészet iránti érdeklődésének – a korban szokatlan – szenvedélyességével maga is tisztában volt.⁸⁶⁷ Az épületet elsősorban a Kisküküllő felé forduló – csupán jelzésszerű sarokbástyák közé zárt – hátsó homlokzata, annak kétszintes árkádsora tette a 17. század második felének egyik legigényesebb erdélyi kastélyává. Késő reneszánsz árkádjai jelképesen a barokk stílus felé is nyitottak voltak: 1764-ben, amikor renoválni kellett a megsüllyedt homlokzatot, faragott kőbalusztrádot, új koronázó- és osztópárkányt kaptak.⁸⁶⁸ Az igazi barokk elemekkel felfrissített bethlenszentmiklósi épület több kastélyra is hatott Erdélyben a 18. század második felében.

11. Funerális művészet: síremlékek, epitáfiumok, halotti címerek

⁸⁶³ BALOGH 1934, 152–153; B. NAGY 1970, 158–170; FEUERNÉ 1977, 34, 226–227; KOVÁCS 2003, 142–143.

⁸⁶⁴ DOMOKOS GYÖRGY – HAUSNER GÁBOR – VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. Magyar Könyvszemle 113 (1997) 52/110.

⁸⁶⁵ Bethlen Miklós önéletírása. I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH ÉVA. Budapest 1955, I., 182–183. Érdekes, hogy a mű néhány kéziratában a „németből magyarra” fordulat szerepel.

⁸⁶⁶ A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk. KLANICZAY TIBOR. (Zrínyi Könyvtár, IV.) Budapest 1991, 358. (470. sz.)

⁸⁶⁷ Bethlen Miklós önéletírása. I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH ÉVA. Budapest 1955, I., 118–119.

⁸⁶⁸ B. NAGY 1970, 167–168. Ld. még: KOVÁCS ANDRÁS: B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma, 1928. május 4–Budapest, 2007. március 4. Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 362.

A síremlékművészet a 16. század közepétől az egyik legfontosabb – szinte az egyetlen számottevő – szobrászati műfaj lett. A királyi Magyarországon különösen sokféle síremléktípus élt egymás mellett.⁸⁶⁹ Továbbra is használatban maradt a legegyszerűbb, a címeres-feliratos sírkő, természetesen modern ornamentikával (Győr, székesegyház; Kassa, Orbán-torony sírkövei stb.; ezekből van a legtöbb), s tovább élt a tumba is, tetején az elhunyt alakjának szobrával, mint Pozsonyszentgyörgyön Serédy Gáspár (†1550),⁸⁷⁰ vagy Bártfán Serédy György síremléke (†1557).⁸⁷¹ Mindkettő importmű; utóbbit az özvegy, Katarzyna Buczyńska rendelte meg Krakkóban, a kor egyik ottani vezető olasz szobrásza, Hieronymus Canavesi műhelyében.

Elterjedtek azonban új formák is. Főleg Pozsonyban és környékén a kőből faragott, falra erősített epitáfiumoknak egész sorozata maradt ránk a 16. század utolsó harmadából. Díszes keret fogja körül a középső domborművet, amely többnyire a keresztre feszített Krisztust ábrázolja, a kereszt tövében térdelő elhunyttal és családjával, háttérben a mennyei Jeruzsálem ábrázolásával, valamint feliratos táblákkal (Jacobus Mordax síremléke Pozsonyszentgyörgyön [†1572],⁸⁷² Erdődy Anna [†1577],⁸⁷³ vagy Wolfgang Kögl [†1578]⁸⁷⁴ síremléke a pozsonyi Dómban). Valamennyi import mű, s valószínűleg Bécsben készítették őket. Olykor azonban messzebből is hoztak ide síremléket: legkorábbi példájukat Eichstättből szállították Lőcsére. Az 1543-ben elhunyt Thurz ó Elek epitáfiumát ugyanis Loy Heringnél rendelte meg a z özvegy, ormosdi Székely

⁸⁶⁹ MIKÓ 2005

⁸⁷⁰ Pozsonyszentgyörgy, Szent György-templom. HENSZLMANN 1880, 198; GERECE 1906, 684; ISTVÁNYI GÉZA: A három országrész társadalma. In: *Magyar művelődéstörténet, III.*, 103 (kép), 636 (VARJÚ ELEMÉR)

⁸⁷¹ Bártfa, Szent Egyed-templom. MYSKOVSKY 1879, 113–115; HENSZLMANN 1880, 198; GERECE 1906, 695; ISTVÁNYI GÉZA: A három országrész társadalma. In: *Magyar művelődéstörténet, III.*, kép a 108. lap után, 660 (VARJÚ ELEMÉR); JULIUSZ ROSS: Związki Słowaczyny i Małopolski w dziedzinie rzeźby nagrobkowej z okresu renesansu i manierizmu. *Foliae Historiae Artium* 5 (1968) 132–134., 6. kép; MIKÓ 2001, 308., 330. kép.

⁸⁷² Pozsonyszentgyörgy, Szent György-templom. HENSZLMANN 1880, 198–199; GERECE 1906, 684–685; KÁLMÁN 1944, képpel; LADISLAV ŠÁSKY: Dôležitosť sbierania nápisov. *Pamiatky a Múzea* 1 (1952) 52., 39. kép; GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1955, 114; MIKÓ 2001, 308.

⁸⁷³ Pozsony, Szent Márton-templom, kriptá. HENSZLMANN 1880, 129., kép a 158. lap után; AGGHÁZY 1959, II., 218; RUSINA 1983, 8, 44; MIKÓ–PÁLFFY 2002, 129–131., 11–12. kép

⁸⁷⁴ Pozsony, Szent Márton-templom, kriptá. HENSZLMANN 1880, 123, 158–159., kép a 158. lap után; GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1955, 114; RUSINA 1983, 8, 44: III. kép; MIKÓ–PÁLFFY 2002, 132–134., 13–14. kép; *Renesancia* 2009, 87 (II.7.10. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

Magdolna.⁸⁷⁵ A síremlék legjobb párhuzama Brandenburgi György – II. Lajos egykori nevelője – és apja heilsbronnai (Ansbach mellett) monumentuma, ugyancsak Loy Heringtől.⁸⁷⁶ Ez is mutatja, hogy a Thurzó milyen erős szálakkal kapcsolódott a Habsburg Birodalom elitjéhez.⁸⁷⁷

Az epitáfium mellett másik új – s mind közül a leginkább reprezentatív – típus a monumentális falisíremlék. A magasan felnyúló, gazdagon tagolt, falhoz simuló architektonikus kőkeret közepén az elhunyt egész alakos figurája áll. Főpapok és magas rangú világi személyek számára egyaránt készítettek ilyeneket; az elsők között lehetett Oláh Miklós esztergomi érsek (†1568) nagyszombati⁸⁷⁸ és Rueber János felsőmagyarországi főkapitány (†1584) kassai síremléke.⁸⁷⁹ A típusok összevegyülhettek: ilyen Chereődy János pécsi majd egri püspök (†1597) falisíremléke,⁸⁸⁰ amelyen a monumentális építmény nagyméretű epitáfium-táblát keretez: a főpap a megfeszített Krisztus előtt térdel.

A királyi Magyarországon az alakos sírkövek figurái három fő típust követtek, az elhunyt politikai igazodásának, társadalmi helyzetének megfelelően. A hagyományos, a középkori kompozíciós megoldásokat elsősorban a főpapi sírkövek őrizték meg. Újlaki Ferenc győri püspök (†1555) pozsonyi,⁸⁸¹ Kuthassy János esztergomi érsek (†1601) nagyszombati,⁸⁸² vagy Hetési Pethe Márton (†1605) síremlékének figurája (Szepeshelyen)⁸⁸³ egyaránt frontálisan, vagyis a

⁸⁷⁵ Lőcse, Szent Jakab-templom. CAROLUS WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et prophani*. Pars II. Viennae 1774, 69; HENSZLMANN 1878, 134–135., 72, kép; GERECE 1906, 814; ZUZANA LUDIKOVÁ: *Epitaf miestrodžiteľa Alexeja Thurza od sochára Loya Heringa v Levoči*. In: *Acta Musei Scepusiensis* 2006. Levoča 2006, 173–188; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006, 342–346., 11–12. kép; MIKÓ 2009, 156., 110. kép

⁸⁷⁶ GÜNTHER SCHUHMANN: *Die Markgrafen von Brandenburg-Ansbach. Eine Bilddokumentation zur Geschichte der Hohenzollern in Franken*. (Jahrbuch des Historischen Vereins für Mittelfranken, Neunzigster Band, Festschrift des Historischen Vereins für Mittelfranken zur feier seines Einhundertfünfzigjährigen Bestehens 1830–1980) Ansbach 1980, 98–99. – A kötetet Csepregi Zoltán szívességéből ismerem.

⁸⁷⁷ A Thurzó családról nemzetközi konferenciát rendezett közösen az MTA Történettudományi Intézete és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 2009 őszén, Szereden. Az előadások – szlovák nyelven – előreláthatólag 2012-ben jelennek meg, Tünde Lengyelová és Pálffy Géza szerkesztésében.

⁸⁷⁸ Nagyszombat (Trnava, Szlovákia), Szent Miklós-templom. LUDIKOVÁ 2002, 90–91.

⁸⁷⁹ A síremlék elpusztult, csak főalakja maradt fenn: Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény, 55.1953. MIKÓ *Síremlékek* 2005, 636.

⁸⁸⁰ Nagyszombat (Trnava, Szlovákia), Szent Miklós-templom. LUDIKOVÁ 2002, 95–96.

⁸⁸¹ Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Szent Márton-templom. LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2002, 118–121.

⁸⁸² Nagyszombat (Trnava, Szlovákia), Szent Miklós-templom. LUDIKOVÁ 2002, 96–98.

⁸⁸³ Szepeshely (Spišská Kapitula, Szlovákia), Szent Márton-templom. LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2007, 314–315, 319–320.

nézővel szembefordulva ábrázolja a főpapot, teljes ornátusban. A választás olykor nagyon tudatos volt: Lósy Imre érsek (†1642) nagyszombati sírszobra⁸⁸⁴ az ugyanott eltemetett Oláh Miklósét utánozta. Különleges mű ebből a szempontból Fejérvölgy István nyitrai püspök (†1596) sírköve,⁸⁸⁵ aki még életében, 1588-ban csináltatta sírkövét egyik – az 1437-ben elhunyt – elődje, Berzevici Gergely sírkövének mintájára; a típus középkori, a portré, az ornátus modern.

A főúri síremlékek figurái sokkal változatosabbak, mint a főpapiakéi. Eleven maradt itt is a középkori vitézi síremlék hagyománya, sőt, a 17. században olykor még tudatosan is felújítják ezt: a Thurzók lőcsei sírkövei a száz évvel korábbi szepeshelyi Szapolyai-síremlékeket utánózták.⁸⁸⁶ Thurzó Kristóf (†1614) archaizáló sírkövét – Szapolyai István (†1499) sírkövének mintájára – valószínűleg az az eperjesi Johann Weinhardt faragta, aki a beszercebányai Ébner-ház erkélyét is készítette (1636), amely a modern, manierista ornamentika ritka példája a kor kevésbé igényes architektonikus faragványai között. Ismerünk néhány magyar díszruhában ábrázolt figurát is a század utolsó harmadából (Révai Ferenc [†1553] síremléke, Túrócszentmárton;⁸⁸⁷ Czobor Imre [†1581] sírköve, Sasvár),⁸⁸⁸ de a legelterjedtebb az, amelyik az elhunytat reneszánsz hadvezéri díszben, vezéri bottal a kezében ábrázolja. A kassai dómban felállított Rueber-síremlék az első ismert példája ennek: az életnagyságú márványalak önálló kerekoszoborként állhatott a síremlék középső fülkéjében.⁸⁸⁹ Leggazdagabb példáját a győri hősnek, Pálffy Miklósnak tervezte állítani a pozsonyi Szent Márton-templom szentélyében felesége, Fugger Mária. Ismerjük – archív fotóról – az augsburgi Paul Mayr műhelyében készült modelljét, s az elkészült főfigurát (ma a pozsonyi ferenceseknél);⁸⁹⁰ a terv szemképrázoló, manierista megoldásai annyira idegenek lehettek a korabeli magyarországi ízléstől, hogy Pálffynak

⁸⁸⁴ Nagyszombat (Trnava, Szlovákia), Szent Miklós-templom. LUDIKOVÁ 2002, 102–104.

⁸⁸⁵ Nyitra (Nitra, Szlovákia), Szent Emmerám-székesegyház. *Mons Sacer* 1996, II., 39–40. (VII-2. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁸⁸⁶ Lőcse (Levoča, Szlovákia), Szent Jakab-templom. LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006, 365–368, 373–376.

⁸⁸⁷ Sasvár (Šaštín, Szlovákia), Hétfájdalmú Szűzanya-templom. JEDLICKSA PÁL: Kiskárpáti emlékek Éleskőtől–Vágújhelyig. Eger 1891, 5; GÜNTHEROVÁ–MAYEROVÁ 1955, 114; GALAVICS 1987, 244.

⁸⁸⁸ Túrócszentmárton (Martin, Szlovákia), Szent Márton-templom. LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008, 353–354, 361–363.

⁸⁸⁹ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 55.1953. GALAVICS 1986, 55, 59., 30. kép; MIKÓ 2005, 636; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 253 (IX-4. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁸⁹⁰ HENSZLMANN 1880, 129, 160; RUSINA 1983, 32–33; GALAVICS 1986, 59., 26. színes kép; MIKÓ–PÁLFFY 2005, 321, 329–331., 5. kép

végül mértéktartóbb síremléket állítottak föl a domban.⁸⁹¹ A Pálffy-síremlék így is példává vált az aulikus főúri körökben: Illésházy István nádor (†1608) bazini,⁸⁹² Draskovich János nádor (†1613) pozsonyi,⁸⁹³ Drugeth György országbíró (†1620) nagyszombati síremléke⁸⁹⁴ is ezt az „udvarhű” figura- és síremléktípust képviselte, s Thurzó György (†1616) árvavári,⁸⁹⁵ vagy Illésházy Gáspár (†1648) trencsényi⁸⁹⁶ síremlékei a legkésőbbi példák.

A kőből faragott síremlékek és epitáfiumok mellett más anyagból készült funerális emlékek is használatosak voltak a 17. században. Leggyakoribb a faepitáfium, amelynek szerényebb és gazdagabb változatai függtek a templomok falain. Bár festett-faragott epitáfiumtáblák ismeretesek Magyarországon a 16. századból is, a 17. századi nagyszabású emlékek ugyanúgy importformák voltak, mint az új oltárépítmények, amelyeknek utánozták a felépítését: oszlopok, párkányok keretébe fogott, többszintes építmények, gazdag díszítéssel. Színes-aranyos ornamentikájuk követte a divatot: a veretdísz, a tekercdísz és a porcdísz volt fő alkotóelemük. Középképük bibliai tárgyú festmény vagy dombormű, alul pedig feliratos tábla sorolja az elhunyt érdemeit. (Ő maga is, családja körében, gyakran ott térdel a képen.) A középképek többnyire metszetek felnagyított másolatai voltak, és a metszetelőképek alkotói között 16. századiak éppúgy megtalálhatók, mint a kortársak; a sor a Wierix-fivérek kompozícióitól egészen Rubenséig terjed. A lőcsei Szent Jakab templomban egyedülállóan gazdag sorozatuk maradt fenn,⁸⁹⁷ a tehetős városi polgárság igényeinek megfelelően, a szomszédos – ekkor már hanyatló – Bártfán sokkal szerényebb darabok készültek.⁸⁹⁸

A sokszor idézett, berzevicei Zmeskál–Gelethfy-epitáfium igen korai emlék (1600); képi nyelve csaknem olyan erősen szimbolikus, mint az árvai

⁸⁹¹ A síremlék főfigurája: Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Szent Márton-templom; a csatajelenet-dombormű: Vöröskő (Červený Kameň, Szlovákia), Vár; a modell elveszett. LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2002, 137–142; *Renesancia* 2009, 86–87 (II.7.9. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁸⁹² Bazin (Pezinok, Szlovákia), plébániatemplom. AGGHÁZY 1958, 116., 12–13. kép; AGGHÁZY 1959, II., 19., III., VII. tábla, 10–11. kép

⁸⁹³ Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Szent Márton-templom. LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2002, 149–151.

⁸⁹⁴ Nagyszombat (Trnava, Szlovákia), Szent Miklós-templom. LUDIKOVÁ 2002, 99–102.

⁸⁹⁵ Árva vára (Oravský hrad, Szlovákia), várkapolna. AGGHÁZY 1958, 116., 14. kép; AGGHÁZY 1959, II., 11–12., III., VIII. tábla, 12. kép

⁸⁹⁶ Trencsén (Trenčín, Szlovákia), Mária születése-templom. AGGHÁZY 1958, 116., 15. kép; AGGHÁZY 1959, II., 290–291., III., IX. tábla, 13. kép

⁸⁹⁷ Adattáruk: LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2007, passim.

⁸⁹⁸ Vö. MYSKOVSKÝ 1879, 117–129. Ld. még: *Renesancia* 2009, 98–99 (III.1.7–9. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

várkapolna egykori oltáráé, és hatalmas méretei ellenére sem csupán ragyogó színű képeivel kíván hatni a szemlélőre, hanem terjedelmes felirataival is.⁸⁹⁹ Jókora középképe a Králici Biblia – a legnépszerűbb szláv nyelvű, protestáns bibliafordítás – címlapját másolta le, a Megváltás allegóriáját, a szárnyakon a hosszú versezet és a családi címerek együttese a sírköveket idézi.⁹⁰⁰ Egyedi, kísérleti alkotás, amelynek ma még nem ismert párhuzama.

A templomok falain függtek a halotti címerek is; ezeken a nagyméretű, heraldikus díszű táblákon a címert feliratok és trófeák kísérik. Sok helyütt felbukkannak a királyi Magyarország karéján, Németújvártól Pozsonyon és Turócszentmártonon át Szepeshelyig és Kaság, a kálvériusok templomaiban éppúgy, mint lutheránusokéiban. A szepeshelyi székesegyházban maradt belőlük több,⁹⁰¹ s néhány darab a lőcsei Szent Jakab-templomban,⁹⁰² de másutt is. Legkorábbi, máig fennmaradt példájukat, Pálffy Miklós, a győri hős mortuáriumát, a pozsonyi Szent Márton-templomban függesztették fel (1600).⁹⁰³ A funerális művészetnek ezek az emlékei – akárcsak az oltárok – szinte észrevétlenül nőttek át a barokkba, s az egész együttes tulajdonképpen – interpretációtól függően – kora barokk jelenségnek is volna tekinthető.

A késő reneszánsz síremlékek sorsa Erdélyben is hasonlóan alakult, mint a királyi Magyarországon. Itt is a címeres-feliratos sírlap volt a leggyakoribb, de tovább élt a tumba is; rajtuk kívül pedig megjelent – bár igen ritkásan – a kőepítárium és a fali síremlék. Reprezentatív síremlékek álltak a gyulafehérvári székesegyházban, amely a fejedelmek temetkezőhelye volt.⁹⁰⁴ Ezek javarészt elpusztultak (alább részletesen tárgyaljuk őket); Izabella királyné és János Zsigmond fejedelem szarkofágjai maradtak csak meg. Nem erdélyi mesterek alkotásai, amint a később készült fejedelmi síremlékek sem voltak azok: Báthory Kristóf síremlékét Gdańskból szállították ide, Bethlen Gáborét és feleségéét, valamint Rákóczy Györgyét és Rákóczy Zsigmondét pedig Krakkóból.

Külön állnak az erdélyi régiségben a szász síremlékek, amelyeknek Berethalmon és Nagyszombatban maradt fenn monumentális sorozatuk. A

⁸⁹⁹ Berzevice, Mindenszentek-templom. *Barok* 1998, 451–452., 186. kép; *Reneszancia* 2009, 85 (II.7.5. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹⁰⁰ GALAVICS 2008, 58–81., 9–11. kép

⁹⁰¹ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2007, 322–324 (6, 7. sz.), 327–330 (12, 14. sz.), 338–340 (25. sz.)

⁹⁰² LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006, 368–369 (24. sz.), 377–379 (29. sz.), 386–387 (36. sz.); 388–389 (38. sz.)

⁹⁰³ MIKÓ–PÁLFFY 2002, 141–142 (19. sz.); *Reneszancia* 2009, 87 (II.7.8. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹⁰⁴ Vö. SZABÓ PÉTER: Ténszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. In: SZABÓ 2008, 179–190.

superintendenseket (pl. Matthias Schiffbaumer [†1611], Georg Theilesius [†1646], Christian Barth [†1652], Christian Haass [†1686]: Berethalom),⁹⁰⁵ királybírákat, gazdag városi polgárokat ábrázoló figurális sírkövek (Johann Bayer [†1592], Georg Hann [†1610], Valentin Seraphin [†1639], Valentin Frank [†1648] stb.: Nagyszeben)⁹⁰⁶ közvetlenül a német késő reneszánsz sírszobrászati toposzait importálták. A Nagyszebenben működő (oda a Felföldről települt) szász szobrász, Elias Nicolai faragta a legszebb épen maradt 17. századi erdélyi síremléket, Apafi György (†1635) almakeréki tumbáját (1635–1638).⁹⁰⁷ Fedlapján szőlőindák között fekszik az elhunyt páncélba öltözött alakja, az oldallapokat szimbolikus figurák, feliratos táblák borítják. A kiváló művet alkotója feltűnő helyen (az előlapon) szignálta. Eredetileg önálló sírkápolnában helyezték el, amelynek belső kialakítása erősített a tumba rendkívüli hatását.⁹⁰⁸ A díszítményekkel telezsúfolt síremlék nemcsak Erdélyben, hanem a Felföldön is társtalan volt már saját korában is.

A festett-faragott faepitáfiumokból Erdélyben nem maradt sok, talán eredetileg is kevesebb készült belőlük, tekintve, hogy csak a lutheránusok éltek vele. Michael Agnethler nagyszebeni királybíró – a szebeni főtemplomban függő – epitáfiumának mesterei Elias Nicolai és Régeni Asztalos János voltak (1646);⁹⁰⁹ vagyis ugyanazok, akik a Farkas utcai református templom szószékét alkották. Az építményt konzervatív – főleg a veretdíszből kiinduló – dekoratív formák jellemzik; a Krisztus feltámadását ábrázoló középkép pedig a Wierix-fivérek egyik (hatvan évvel korábbi) metszetét követi.⁹¹⁰ Úgy látszik, az epitáfiumok mestereinek Erdélyben is ugyanaz volt a munkamódszerük, mint a Felföldön.⁹¹¹

12. A miniatúrafestészet leszálló ágban: könyvfestészet

⁹⁰⁵ ROTH 1906, Taf. XVIII., XXII., XXIV.

⁹⁰⁶ ROTH 1906, Taf. XVII., XVIII., XXII.

⁹⁰⁷ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. MÉRAI DÓRA: Apafi György síremléke. Credo 11 (2005/1–2) 3–26; KOVÁCS 2006, 170–171., 5. tábla

⁹⁰⁸ KOVÁCS ANDRÁS: Apafi György almakeréki sírkápolnájáról. Református Szemle 96 (2003/6) 625–634.

⁹⁰⁹ Nagyszeben, evangélikus templom. KOVÁCS 2006, 171–172., 7. tábla

⁹¹⁰ MARIE MAUQUOY-HENDRICKX: Les estampes des Wierix..., I. Bruxelles 1978, 17 (120. sz.), 15. tábla.

⁹¹¹ GALAVICS 2008

A legtöbb 16. századi, magyar nyelvű kódex díszítése nem különösebben igényes, csupán két kivétel akad. Az egyik a Jordánszky-kódex, amelyben a provinciális dekoráció mellett néhány növénydíszes iniciálé is akad, a leveleken, a virágok szirmain érzékenyen festett arany csúcsfényekkel.⁹¹² A másik későbbi, már Mohács után készült, 1532-ben. Ez a Kriza-kódex.⁹¹³ Aprócska pergamen-imakönyv, amelyet azonban igen gazdagon illumináltak. Az egyik lapon az architektonikus díszű címlapok másolásának igyekezete érződik: alul még egy maszkos sarkú, örvénylő indákkal díszített oldalú ókori szarkofág is megjelenik. Más lapok keretezésén a szimmetrikus, vázából sarjadó indadísz dominál, ismét másokon az aszimmetrikus elrendezés. A festésmód részletező, kicsit nehézkes, de nincs híján a finomságnak. Csak sajnálhatjuk, hogy nem maradt ránk ebből az illumináció-típusból több.

A Jordánszky-kódex, vagy kiváltképp a Kriza-kódex reneszánsz dekorációja egy nagy múltú műfaj vége felé született. A reprezentatív díszkódexek kora lejárt. A 16. század közepén már csak ritkán illumináltak a kéziratokat vagy a nyomtatványokat.⁹¹⁴ Oláh Miklós megpróbálta folytatni a Bakócz-gradualét: egyik lapján látható is a befejezetlen előrajz, rollwerk kartusra fűzve az egész dekorációt (fol. 139r).⁹¹⁵ Új iniciálékat is terveztek. Oláh – elveszett – *Pontifical*éjába is belefestette nagyméretű címerét.⁹¹⁶ Verancsics Antal 1563-ban Pozsonyban készíttetett magának díszes szerkönyvet,⁹¹⁷ amely a kor egyik

⁹¹² Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. II. 1. és Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: MNy 4. „*Látjátok feleim...*” 2009, 264–267. (25–26. sz.) (ÁCS PÁL – KERTÉSZ BALÁZS)

⁹¹³ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, jelz.: K 47. *Mátyás király öröksége* 2008, 80. (I-22. sz.) (KÖRMENDY KINGA); „*Látjátok feleim...*” 2009, 346–347. (55. sz.) (LÁZS SÁNDOR). Kiadása: Kriza-kódex, 1532. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. (Régi Magyar Kódexek, 5.) Budapest 1988.

⁹¹⁴ MIKÓ ÁRPÁD: Illuminált könyvek a kora újkori Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége* 2008, 70–73.

⁹¹⁵ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Ms. I. a-b. BERKOVITS 1948, 312–320 (9. sz.); RADÓ-MEZEY 1973, 511–513 (171. sz.); BERKOVITS 1975, 83–86; SZENDREI 1981, 32., 60 (C 15. sz.), 111 (F 469. sz.); *Schallaburg* 1982, 530 (575. sz.) (TÖRÖK GYÖNGYI); *Kódexek a középkori Magyarországon* 1985, 163–164 (186. sz.) (SZENDREI JANKA); *Graduale Strigoniense* (S. XV/XVI.). Kiad. SZENDREI JANKA. (*Musicalia Danubiana*, 12/1–2.) Budapest 1990–1993; *Pannonia regia* 1994, 428–433 (IX-13. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD – ROZSONDAI MARIANNE); *Habsburg Mária* 2005, 179–180 (III-9. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); MIKÓ 2009, 86–87; KÖRMENDY KINGA: A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessorai. Magyar Könyvszemle 125 (2009) 212–220.

⁹¹⁶ Lappang. Eredetileg Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár. BERKOVITS 1948, 320–321 (11. sz.); SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Oláh Miklós könyvtáráról. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Szerk. MÓZES HUBA. Budapest é. n. [1994], 64.

⁹¹⁷ Eger, Egyházmegyei Könyvtár, jelz.: N.III.1. IVÁNYI SÁNDOR: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa (1850 előtti kéziratok). (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratka-

legigényesebb liturgikus kézirata. Változatos kalligrafikus iniciálék díszítik, s egy helyütt maga a megrendelő is megjelenik, Krisztus keresztje alatt térdepelve.⁹¹⁸ Liszthy János veszprémi püspök egy kétkötetes, 15. századi itáliai *Breviarium Romanum*ot látott el díszes címlappal (és aranyozott vörösbársony-kötéssel).⁹¹⁹ Liszthy 1573-ban – II. Miksától – kapott címerbővítő oklevelet; a könyv alakú armalist fényűző módon dekoráltatta: mind a címerminiatúra, mind a kalligráfia s az ornamentális díszítmények változatossága, minősége igen magas igényről vall.⁹²⁰

A két későbbi esztergomi érsek, Kuthassy János és Cherődy János is miniatúrával díszítették Misszálójukat (mindketten egy-egy Missale Zagradiensét).⁹²¹ Cherődy Misszálójában jelent meg elsőként, datálhatóan, Szent István király magyar ruhás alakja (1592). A kontinuitást a korábbi reprezentatív szerkönyvekkel Perényi Ferenc váradi püspök – jelenleg lappangó – *Missale Strigoniense*-példánya mutatja a legvilágosabban.⁹²² A Jagelló-korban illuminált ősnymtatvány dekorálását tovább folytatták a 16. és a 17. században: Oláh Miklós is festetett bele új díszlapot (címerével), majd 1619-ben Ivánczy János nagyprépost egy oldalpárt, saját és Hetési Pethe Márton püspök címerével, terjedelmes felirattal. A címerpárt tartó, hosszú ruhás angyal érzékenyen formált alakja jó festő kezére vall.

A nagy kóruskönyvek a középkor végével kikoptak a liturgikus használatból; sokszor csak nyersanyagoknak tekintették őket, és még miniatúrák is végezhetők könyvborítóként. Ugyanakkor nemcsak a bennük foglalt zenei hagyomány bukkant fel néhol újra, hanem maga az illuminált kóruskönyv – ha

talógusai, 5.) Budapest 1986, 56 (54. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, 82–83. (I-25. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Renesancia* 2009, 48 (II.2.1. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹¹⁸ MIKÓ 2009, 117. kép

⁹¹⁹ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelz.: MS. I. 8–9. RADÓ-MEZEY 1973, 402–406 (118. sz.); BÁNHEGYI B. MIKSA: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 8.) Budapest 1991, 16 (10. sz.); MIKÓ ÁRPÁD: Listhius János (+1577) kancellár breviáriuma. A magyarországi késő reneszánsz könyvművészet ismeretlen emléke Győrben. Művészettörténeti Értesítő 42 (1993) 10–13; *Mátyás király öröksége* 2008, I., 83–84 (I-26. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Renesancia* 2009, 49 (II.2.2. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹²⁰ Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Radicalia Cl.T.Nr.168. BEKE MARGIT: A Prímási Levéltár címeres emlékei. Esztergom, 1995, 94 (4. kép), 344 (4. sz.)

⁹²¹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, jelz.: Inc. XVI. I. 143. és 144. BERKOVITS 1948, 321–323. (12–13. sz.); Szent Imre 1000 éve. Multimédiás DVD-ROM a székesfehérvári millenniumi emlékv és kiállítás dokumentumaiból. Szerk. KERNY TERÉZIA. Székesfehérvár 2007, 46. tétel. (MIKÓ ÁRPÁD)

⁹²² Lappang, egykor Győr, Székesegyházi Kincstár és Könyvtár. HOFFMANN/WEHLI 1992, 188–189, 289; *Schallaburg* 1982, 547 (601. sz.) (SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ)

diminuált változatban is. Készült néhány katolikus szerkönyv, mint például a Vágújhelyi Graduále,⁹²³ vagy egy – ma Pannonhalmán őrzött – ciszterci Antifonále.⁹²⁴ Ezek formailag is követték a középkori kéziratokat: lemásolták a késő gótikus iniciálé-formulákat. Az eperjesi magyar evangélikusok Graduáléját viszont reneszánsz stílusú, tollrajzos incipit-iniciálék díszítik.⁹²⁵ A református Graduálok díszítése hasonló stílusú: ilyen az egyszerű, redukált színvilágú virágdísszel ékesített Ráday-graduál (1613–1633),⁹²⁶ vagy a kevésbé ismert – tarka ornamentikával ékes – Bélyei Graduál.⁹²⁷ Általában elmondható, hogy a 17. században készült protestáns liturgikus könyvek díszítménye növényi elemekből állt.

13. A címeres nemeslevelek: heraldikai reprezentáció, nemzeti hagyomány

A középkor végéről, a Jagelló-korból sok címeres nemeslevelet ismerünk, a Mohácsot közvetlenül követő időszakból, a 16. század közepéről viszont csak igen keveset. Soruk a század utolsó harmadában indul ismét gyarapodásnak, a 17. századból pedig már nagyon sok fennmaradt. A Habsburg-uralkodók és az

⁹²³ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: A 115. SZENDREI 1981, 50, 70 (C. 105. sz.); Magyarország zenetörténete, II. 1541–1686. Szerk. BÁRDOS KORNÉL. Budapest 1990, 158/25–27; „Symphonia Hungarorum” Magyarország zenekultúrájának ezer éve. Szerk. KÁRPÁTI JÁNOS. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2001, 69 (6.10. sz.); STOLL 2002, 61 (73. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 76 (I-15. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

⁹²⁴ Pannonhalma, Bencés Főmonostor Könyvtára, jelz.: 118. E. 40. RADÓ-MEZEY 1973, 531 (182. sz.); SZENDREI 1981, 68 (C. 89. sz.); *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma 2001, 217 (IV.29. sz.) (WEHLI TÜNDE)

⁹²⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelz.: Fol. Hung. 2153. SZENDREI 1981, 51; STOLL 2002, 54–55 (57. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 77 (I-17. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); *Reneszancia* 2009, 132 (III.8.5. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹²⁶ Budapest, Ráday Könyvtár, jelz.: K-1.480. STOLL 2002, 29–30 (11. sz.); *Legendás lények... 2008*, 120 (170. sz.) (BERECZ ÁGNES)

⁹²⁷ Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár, Kézirattár, jelz.: R 507. FEKETE CSABA – SZABÓ BOTOND: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa (1850 előtti kéziratok). (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 1.) Budapest 1979, 87 (R 507); STOLL 2002, 58 (64. sz.); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 77–78 (I-18. sz.) (FEKETE CSABA)

erdélyi fejedelmek egyaránt adományoztak armálist az arra érdemeseknek. A korábban kialakult szokások érvényben maradtak: a címerkép az oklevél élén állt; megjelentek a könyv alakú címeres nemeslevelek, gazdagon illuminálva, több oldalnyi kalligráfiával, pompázatos bársony- vagy bőrkötésekben. A reprezentatív okirat elkészítését a megadományozott finanszírozta.

A magyar királyok által adományozott armálisok festői dekorációja elsősorban minőségben különbözik jelentős mértékben az Erdélyben kiadottakétól. A prágai, bécsi címerfestmények, széldíszítmények stílusa igen változatos; a leggazdagabbak tükrözik leghívebben az uralkodói udvar művészetének hatását. Sokszor azonos kezeket is felismerhetünk: Oláh Miklós – korábban már említett – káprázatosan kifestett armálisának (1548) tájázásai például Bekényi Alaghy János armálisán (1553) térnek vissza,⁹²⁸ s az ugyanott elszórt, aranyalapon pihenő virágok párjai Oláh könyv alakú armálisának (1553) címerképe körül hevernek. Az eperjesi Belsey János címereslevelén (1557) még ezeknél is kifinomultabb képi világ jelenik meg: a keretmező bőségszarui, akantuszindái, a köztük játszó puttók és hattyúnyakú madarak szinte a késő középkori miniatűrök képi világát és azok magas minőségét idézik fel.⁹²⁹ Belsey János titkárként kísérte el Verancsics, Zay és Busbecq portai követségét a mai Ankaráig, s egyike volt azoknak, akik lemásolták a *Monumentum Ancyranum*-ot. Nemességét tudós érdemei hangsúlyozásával, diplomáciai szolgálataiért kapta.⁹³⁰ II. Rudolf prágai udvara kifinomult művészetének visszfényei is ott csillognak az armálisokon. Tarczali Bartha István címereslevelén (1590) a címsor kalligráfiája, az aranykeret egyszerű vonalú, elegáns veretdísze tükrözi a modern ornamentikát;⁹³¹ a N(os) R(udolphus) kezdőbetűk – csonkolt gallyakból vagy sárkányokból alkotva – hozzátartoztak a kalligrafikus eszköztárhoz, amint ezt Georgius Handl armálisa (1586) ugyanilyen rajzolatú, de eltérő színezésű betűi bizonyítják.⁹³² A humanista költő, Bocattus János (1603),⁹³³ vagy Fizéry Mihály

⁹²⁸ Budapest, Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, E 148. Neo Registrata Acta, Fasc. 408. No. 28. *Renesancia* 2009, 50–51 (II.2.6. sz.) (H. NÉMETH ISTVÁN)

⁹²⁹ Lőcse, Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Levoči, Spišská župa, 368, Arm. 1., krabica 1870. *ÁLDÁSY* 1904, 38–39 (LXVIII. sz.); *Renesancia* 2009, 52 (II.2.9. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹³⁰ TARDY 1983, 128–135.

⁹³¹ Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, Armálisok és diplomák gyűjteménye, 2. sz. Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből. 1477–1898. Szerk. MOLNÁR ANDRÁS. Zalaegerszeg 2004, 10–11, 42–43.

⁹³² Pozsony, Archív hlavného mesta SR Bratislavy. *Renesancia* 2009, 88–89 (II.8.2. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹³³ Lőcse, Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Levoči, Spišská župa, 364, Arm. 7., krabica 1871. *ÁLDÁSY* 1904, 88 (CXLIII. sz.); *Renesancia* 2009, 56–57 (II.2.19. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

címereslevelén (1599)⁹³⁴ a pajzs keretezésének hermái, puttói s főképp a belőlük és a hasogatott, felpöndörödő végű szalagokból alakított, bonyolult terű keretkompozíciók árulkodnak az uralkodói udvar művészetének erős kisugárzásáról.

A Habsburgok magyar királyi udvarának armálisai a címerpajzs adjusztálásában, az elrendezésben eleinte követték a hazai középkori tradíciót. A század közepe táján azonban a címeres nemesleveleken is új, antikizáló triumfális építészeti motívum jelent meg: a pajzsot félköríves fülkébe állították, amelynek homlokzatára kisebb címerek, puttók, kétoldalt pedig allegorikus figurák kerültek. A 16. század végével kétoldalt új pajzskísérők jelentek meg: a magyar szent királyok. Kettősük később az aktuális uralkodók képeivel bővült, illetve váltakozott. Thurzó György címerbővítő oklevele (1607) a legszebbek közül való, és eszköztára is a leggazdagabb.⁹³⁵ A pajzsot oltalmazó fülke két oldalán Szent István és Szent László alakja áll, alul középuitt vadul gomolygó csatajelenet: a törökök és a keresztények összecsapása. A keresztény sereg a császári sassal ékesített lobogó alatt harcol a pogányok ellen. Több címereslevélen is megjelentek ekkortájt a szent királyok; jó részüknek Ferenczffy Lőrinc királyi titkár volt az ellenjegyzője, aki talán a művészeket is közvetítette a megrendelőknek. Az ő kezéből került ki budróci Budor János könyv alakú armálisa is (1610), amelyben a címerpajzs két oldalán szintén Szent István és Szent László alakja áll. Fölöttük azonban nemcsak a Magyar Királyság címerei, hanem – középuitt – Szlavónia, Horvátország és Dalmácia egyesített címere is ott függ, mutatva, hogy a szlavóniai köznemesi család tagja milyen földrajzi és politikai kontextusban szerezte címeradományát.⁹³⁶ A vépi születésű bécsi polgár, Foky Imre armálisán (1623) Szent István király sárga csizmát és zsinóros magyar ruhát visel; a szent királyt a 16. század végén öltöztették először magyar ruhába.⁹³⁷ Karomi Bornemissza István könyv alakú armálisa (1628) már hat magyar szentet

⁹³⁴ Pozsony, Slovenský národný archív, Hodnovorné miesto Konventu premonštratov v Lelese, Armales č. 21. *Renescancia* 2009, 91 (II.8.7. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹³⁵ Budapest, Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, E 148. Neo Registrata Acta, Fasc. 828. Nr. 17. GALAVICS 1986, 60., 8. színes kép; *Történelem – kép* 2000, 319–302 (V-13. sz.) (NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA – MIKÓ ÁRPÁD); MIKÓ 2008A, 29–30; *Renescancia* 2009, 128 (III.7.1. sz.) (ZUZANA LUDIKOVÁ)

⁹³⁶ Zágráb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Armales, D CLXXXIX: A 44. PÁLFFY GÉZA: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. In: Gecsényi Lajos emlékkönyv. Hadtörténeti Közlemények 115 (2002) 923–1008.

⁹³⁷ A ma ismert legkorábbi ábrázolás Chereódy János missaléjában látható, 1592-ből. Vö. *Történelem – kép* 2000, 320–321 (V-14. sz.) (NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA – MIKÓ ÁRPÁD).

vonultatott fel a pajzsot körülvevő, kulisszaszerű építészeti környezetben: Szent Gellértet, Adalbertet, István, Lászlót, Imrét és Erzsébetet.⁹³⁸ Egy részük kétségtelenül Pázmány Péter Kalauza második kiadása címlapjának (1623) ismeretében készült, megformálásuk mintája ezt az igényes előképet követte. A magyar szenteknek szinte egész serege óvta a megadományozott címerét, és együttesük az országot, annak szent hagyományait képviselte. Úgy látszik egyébként, hogy a szent királyok szerepeltetése magyar szokássá vált; a korabeli – ugyanott kiadott – cseh adományleveleken nem a nemzeti szentek, hanem az a kúalis Ha sburg ura kódok (II. Rudolf, Má tyás II. és III. Ferdinánd) és allegorikus alakok (Szeretet, Hit, Victoria) vagy mitológiai figurák (Mars, Pallas Athéné) kaptak helyet.⁹³⁹ Pék Lipótnak – a magyar királyi kamarajövedelmek praeceptorának – 1598-as armálisa azonban jelzi, hogy volt lehetőség másutt is a nemzeti szentek felvonultatására: a fülke két oldalán Szent István király és Szent Lipót áll.⁹⁴⁰

Az erdélyi fejedelmek címeradományozó oklevelein nem találkozunk ezzel a képi invencióval, nem látunk szenteket, hanem a kereteken a megszokott nonfiguratív ikonográfia élt tovább. Ez a katolikus Báthoryak idejében is így volt, s még inkább a protestáns fejedelmek idején. Volt azonban kivétel, tetten érhető a törekvés a saját ikonográfiai konvenció kialakítására is.

⁹³⁸ Budapest, Magyar Országos Levéltár, R 64. ÁLDÁSY 1904, 139–140 (CCXXXII. sz.); NYULÁSZINÉ STRAUB 1987, LXXIX. tábla, 136, 286/274; *Történelem – kép 2000*, 321–323 (V-15. sz.) (NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA–MIKÓ ÁRPÁD); MIKÓ 2008A, 30–31. A Pázmány-Kalauzzal való összefüggésre Boda Zsuzsanna volt szíves felhívni a figyelmet.

⁹³⁹ MICHAL FIALA – JAKUB HRDLIČKA – JAN ŽUPANIČ: Erbovní listiny Archivu hlavního města Prahy a nobilitační privilegia studentské legie roku 1648. (Documenta Pragensia Monographia, 4.) Praha 1997.: II. Ferdinánd császár, Bécs, 1628. október 27.: 38–40 (27. sz.), 331 (1628: II. Ferdinánd és Victoria); II. Rudolf császár Veith, Iheremias és Christoff von Gagers számára, Prága, 1578. augusztus 26.: 86–88 (59. sz.), 367 (1578: Igazságosság és Hit); II. Rudolf császár a Zálužský z Helfnštejna-fivérek számára, Brandýs nad Labem, 1606. november 13.: 93–95 (64. sz.), 372 (1606: II. Rudolf és az Igazságosság); II. Mátyás császár Andreas Tuschner von Hirschberg számára, Bécs, 1611. november 22.: 96–98 (66. sz.), 374 (1611: II. Mátyás és az Igazságosság) stb. MICHAL FIALA: Erbovní listiny Archivu Národního Muzea. (Documenta Pragensia Monographia, 13.) Praha 2000.: II. Miksa császár Jirží Rozýn z Javorníka számára, Bécs, 1574. április 21.: 51–53 (11. sz.), 346 (1574: Hit és Igazságosság); II. Rudolf császár Georg Spiegel von Ehrenstain számára, Prága, 1602. október 20.: 69–70 (22. sz.), 357 (1602: Hit és Szeretet); II. Rudolf császár Erhart Biskup z Encepihlu számára, Prága, 1609. augusztus 17.: 75–77 (26. sz.), 361 (1609: II. Rudolf és Pallas); II. Mátyás a Straka z Ernštejna-fivérek és mások számára, České Budějovice, 1614. február 15.: 81–82 (29. sz.), 364 (1614: Hit és Szeretet) stb. A kötetek ismeretét Pálffy Géának köszönöm.

⁹⁴⁰ Budapest, Magyar Országos Levéltár, R. 64. 1598. január 8. ÁLDÁSY 1904, 84–85 (CXXXVII. sz.); *Történelem – kép 2000*, 318–319 (V-22. sz.) (NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA – MIKÓ ÁRPÁD)

Ennek az újítási kísérletnek a tanúja halasi Fekete Péter és lovas hajdúinak armálisa, amelyet Bocskai István adott ki Kassán, 1606-ban.⁹⁴¹ A címerkép kompozíciója, a pajzsot körülvevő fülke, a kétoldalt álló figurák ötlete azonos a Prágában vagy Bécsben keltezett korabeli armálisokéval. Itt azonban a fülkét keretező falak előtt, két oldalt, a szent királyok helyén két másik figura áll: a heraldikai jobb oldalon Attila, balra pedig a megszemélyesített Hunnia alakja. A fejük fölött függő táblácska felirata árulja el kilétüket. Attila harci díszben feszít, kezében vezéri bot, Hunnia megjelenése azonban több mint különös: felfegyverzett, sisakos, szakállas-bajszos férfiember, a hun nagykirály méltó pandanja, aki fokost tart a kezében. Attila ruházatuk nem modern, hanem régies, mintha antikizálni próbálna. Úgy tűnik fel, hogy Bocskai protestáns vallású hajdúi Magyarország másféle történeti hagyományához kapcsolódtak, nem a szent királyok által szimbolizált katolikus és királyi, hanem az Attila megjelenítette nemzeti, nem katolikus tradícióhoz; ezért próbálták meg a vallásos képi hagyományt szekularizált toposzokkal felváltani. Azt, hogy ehhez honnét szerezték Hunnia marcona figuráját, jó volna tudni. Nem lehetetlen, hogy Mars ihlette, akinek alakja hasonlóképp sisakot visel és fel van fegyverezve,⁹⁴² de Hunnia ruházata nem antikizál (mint az antik istenségé szokott), hanem leginkább egy divatosan öltözött „labanc”-ra emlékeztet. A miniátor nem volt különösebben kvalitásos művész, hasonlóan a Bocskai udvara körül megjelenő többi mesterhez.

A középkori magyar kancelláriai hagyományt tükrözte az erdélyi armálisok – és a bárói diplomák – elrendezése is: a címerkép mindig az oklevél élén áll, és a szöveget három oldalról gazdag széldísz kísérheti. Ez a keretezés – ha van – ornamentális, mint például derzsi Petky János bárói diplomáján, amelyet 1607-ben adott ki Rákóczi Zsigmond Gyulafehérvárott.⁹⁴³ A címerpajzsot pilaszterek keretezte fülke őrzi, de a figurálisok – puttók, maszkok – formálása nehézkes. A szélek színes arabeszkjén viszont tobzódott a festő, a lendületes,

⁹⁴¹ Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Mohács utáni oklevelek gyűjteménye, 81. ÁLDÁSY 1937, 29–30 (52. sz.); SZÁLKAI 2009, 44–45. (7. sz.)

⁹⁴² MICHAL FIALA – JAKUB HRDLÍČKA – JAN ŽUPANIČ: Erbovní listiny Archivu hlavního města Prahy a nobilitační privilegia studentské legie roku 1648. (Documenta Pragensia, Monographia, 4.) Praha 1997.: II. Ferdinánd császár Johann Raßfeldt von Rosenthal számára, Regensburg, 1630. augusztus 4.: 106–108 (72. sz.), 382 (1630: Mars és a Béke); III. Ferdinánd császár Melchior Ferdinand Schmaterle von Sternfeldt számára, Bécs, 1642. március 20.: 115–117 (77. sz.), 387 (1642: Mars és Pallas Athéné).

⁹⁴³ Budapest, Magyar Országos Levéltár, Kolozsmonostori Konvent levéltára, F 21, Armales, P. 18. JAKÓ ZSIGMOND – RADU MANOLESCU: A la în írá s története. Budapest 1987, 306–308., 52. kép; SZÁLKAI 2009, 48–49 (10. sz.)

finom vonalú – valószínűleg metszet- – előképet hibátlanul követte, szintúgy a címsor kalligrafikus díszbetűit. Az armális a szignált művek ritka sorába tartozik. A jobb oldali szegélydíz alatt olvasható Gyulafehérvári Pál neve s az évszám („Paulus Alba Iulius fecit 1607”).⁹⁴⁴ Az erdélyi fejedelmek több, a kancellárián működő festőt is megnevesítettek.

Egyikük, nagybányai Csengeri, másképp Képiró István saját maga festette ki 1632. március 11-én kiadott armálisát.⁹⁴⁵ Az oklevél élén álló címerkép csak látszólag tradicionális, voltaképp *kép a képen*-t játszik: a pajzsot magában foglaló sötétkék, tagolatlan négyszögű mezőt kitölti a sisaktakaró és a sisakdíz; ezt széles, zöld színű sáv keretezi, amelyben két oldalt rollwerkbe csavarodó akantuszlevelekbe öltözött két női herma kapott helyet. Alul – hadi eszközök között – vörös tábla látható, benne a SPERO MELIORA aranybetűs mottó. A felső szakasz közepét üres rollwerk-kartus foglalja el, mezeje zöld, vagyis üres aranykeret formáz. A keretek motívuma megismétlődik bal oldalt a széldíszben is: jókora rollwerk-keret látható itt, amely fehér mezőt (vagy tükröt) keretez, s amelynek kihajló részeiről gyümölcsfüzérék, legalul pedig festőkészségek függnék. A miniátor kétségkívül erős öntudattal fordult mestersége felé, s ezt nemcsak a sisakdíz palettát és ecseteket tartó keze, vagy a szegélyre akasztott paletta, festőbot, körző és az ecsetek mutatják, hanem a képi dekoráció játékos, illuzionisztikus felfogása is. A nem igazán kimagasló minőségű ecsetkezelés persze elárulja, hogy előképek után dolgozott mester, és ezek motívumkincse – különösen régies a z sinóron függő gyümölcscsomó – 16. századi toposzokból állt.⁹⁴⁶

⁹⁴⁴ Gyulafehérvári Pálról legújabban: KOVÁCS ANDRÁS: Címeríró Pál lelkéjének történetéhez. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. PÁL JUDIT – SIPOS GÁBOR. Kolozsvár 2005, 246–257.

⁹⁴⁵ Budapest, Magyar Országos Levéltár, R 64, 1632. március 11. GARAS 1953, 135; KELEMEN LAJOS: Nagybányai Csengeri Képiró István. In: KELEMEN 1977, 134–140., 253; NYULÁSZINÉ 1987, LXXXII. tábla, 137; SZÁLKAI 2009, 78–79. (25. sz.)

⁹⁴⁶ Vö. KOVÁCS ANDRÁS: Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben. In: Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat, I. (XI.), Kolozsvár 2006, 173–174.

14. Az ötvösség, mint európai színvonalú műfaj Magyarországon

Győr visszafoglalása 1598-ban igen fontos haditett volt: Bécs tőszomszédságából eltűntek a törökök. Istvánffy Miklós részletesen leírta az eseményeket, kiemelve Pálffy Miklós személyes, életét is kockára tevő bátorságát, és megemlékezett a győztes hadvezérek jutalmáról. Egyikük, Adolf Schwarzenberg hatalmas összeget – százezer aranyat – kapott az uralkodótól, s egy morva várost. Ugyanakkor „Pálffyt az osztrákok ezer aranypénz súlyú serleggel ajándékozták meg. Nem kért semmi juttatást a császártól; kijelentette, hogy ezzel az egész munkájával, melyet végzett, ő hazájának tartozott, s ezért azt ingyen tette.”⁹⁴⁷ Ritka szerencse, hogy ez a szó szoros értelmében vett hadi trófea, az aranyserleg megvan ma is.⁹⁴⁸ Fedelének címere tanúsítja, hogy Alsó-Ausztria rendjei voltak az adományozók; az edény testét borító zománcos fegyverek, török, magyar és császári zászlók és a fedélen álló, fegyvereken tapodó római harcos figurája az alkalomhoz illő dekorációt képezik. Az mű kvalitása igen magas; az osztrák nemességet is szerző Pálffy megbecsülésére az udvari művészeti reprezentáció eszköztárát választották a megrendelők.

A külföldön készült ötvöstárgy hazai megjelenése egyáltalán nem különleges esemény; számtalan módon – diplomáciai vagy családi ajándékként, örökségként, gyakorta megrendelésre – kerültek a főúri kincstárakba. Itáliából is jutottak művek a Báthoryak vagy Bethlen Gábor udvarába, de még inkább a nagy nyugati ötvös központokból (Nürnbergből, Augsburgból), néha egészen kanyargós úton. A nürnbergi Hans Petzold készítette azt a fedeles serleget, amely 1619-ben a város ajándékaként V. Frigyes pfalzi választófejedelemhez, majd tőle 1620-ban valószínűleg Bethlen Gábor követéhez, Thurzó Imréhez, végül özvegye, Nyáry Krisztina révén az Esterházyakhoz jutott. A hatalmas serleg fedelét a *Politia*, a *Jó kormányzás* allegorikus figurája díszíti.⁹⁴⁹ A hazai ötvösműhelyekben is készültek pompázatos darabok, például a besztercebányai Erasmus Bergmann zománcozott, ékköves applikációkkal díszített színarany fedeles kupája (1640–1648, a Széchy család címerével),⁹⁵⁰ vagy – ami igazi rejtély – Losonczy Antal

⁹⁴⁷ ISTVÁNFFY MIKLÓS: A magyarok történetéből. Ford. JUHÁSZ LÁSZLÓ. Budapest 1962, 425.

⁹⁴⁸ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 1940.19. GALAVICS 1986, 57–58., 27. színes kép

⁹⁴⁹ Budapest, Iparművészeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: E 63.11. SZILÁGYI 1994, 64–65. *Esterházy-kincsek* 2006, 73–75. (15. sz.) (SZILÁGYI ANDRÁS)

⁹⁵⁰ Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E 64.1. SZILÁGYI 1994, 69–70; *Esterházy-kincsek* 2006, 157. (85. sz.) (RÁKOSSY ANNA); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 306 (XI-31. sz.) (SZILÁGYI ANDRÁS)

hatalmas díszkancsója és tája Kolozsvárott, 1548-ban.⁹⁵¹ A grand art viszonylagos szegénységével szemben a korszak iparművészete gazdag és magas színvonalú; talán azt is lehetne mondani, hogy ez a művészeti ág hordozta az igazi kvalitást.

Hogy mindezek az alkotások miképpen alkották részeit a művészeti reprezentációnak, azt nemcsak inventáriumokból, hanem ünnepségek, uralkodói ceremóniák leírásából is ismerjük, például a II. Rákóczy György és Báthory Zsófia esküvőjéről szóló feljegyzésből (1643).⁹⁵² A lengyel követ, Jerzy Ballaban naplója a gyulafehérvári fejedelmi udvart működés közben mutatja be. A követet az örömapa, I. Rákóczy György a „művészi szépségű csempékkel” borított falú dolgozószobájában fogadta, ahol az aranyos terítővel letakart asztalon – hatalmi szimbólumként – drágakövekkel kirakott díszszőnyeg és buzogány feküdt. Az ebédlőben – a falakat körben kárpitok borították – szőnyegekkel épített baldachin alatt ültek az előkelőbb vendégek; az asztalokat több rétegben fedték az értékesebbnél értékesebb terítők.

A követi jelentésből kiderül, hogy a reprezentáció legfontosabb tárgyi eszközei egytől-egyig iparművészeti alkotások voltak. Nemcsak a fejedelmi jelvények, hanem az egész palota és az ebédlőterem összes figyelemre méltó ingósága is: kárpitok, szőnyegek, aranyozott ezüst edények, zománcozott aranyserlegek, kupák, csészék, kristálypoharak stb. Sajnos a szövegből nem tudni meg semmit a formákról, de a mennyiség lenyűgöző és jól össz állik a z a a hatalmas számú ezüstművel, amivel például Bethlen Gábor 1629-es leltárában találkozunk.⁹⁵³ Milyen lehetett a hazai és a külföldi művek aránya az erdélyi fejedelmek kincstárában, nem tudjuk megítélni; az erdélyi ötvösművészet azonban igen jelentős volt már a 16. században és később is. Elképzelhető, hogy a művészeti reprezentáció sokkal bővebb eszköztárral rendelkezett eredetileg, mint ma látjuk, de az egészen biztos, hogy a vezető szerepet az ötvösség és a többi iparművészeti műfaj játszotta. Az erdélyi ötvösség központjai főleg a szász városokban – Szebenben és Brassóban – működtek. A ma ismert anyag zöme innét származik. Kolozsvárról keveset tudunk; Lossonczy Antal említett díszkancsója (1548) vagy a Farkas utcai templom úrasztali aranykelyhe (1640) nagyszerű főművek, de társtalanok.

⁹⁵¹ Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E 60.14.1–2. SZILÁGYI 1994, 63; *Esterházy-kincsek* 2006, 202–203. (129. sz.) (SZILÁGYI ANDRÁS)

⁹⁵² II. Rákóczy György esküvője. Kiad. VÁRKONYI GÁBOR. (Régi magyar történelmi források, 2.) Budapest 1990.

⁹⁵³ BARANYAINÉ 1961, 234–244.

A korszakból nagyszámú ékszer is fennmaradt. Ezek részben főúri kincstárakból származnak, amelyek közül a legjelentősebb az Esterházyak többször idézett fraknói tárháza.⁹⁵⁴ A 17. századtól kezdve folyamatosan gyűltek itt a kincsek, melyek között mindenféle akad, délnémet darab éppúgy, mint közép-európai, vagy hazai. Az ékszerek másik nagy együttese a Magyar Nemzeti Múzeumban akkumulálódott,⁹⁵⁵ s összetétele hasonló az Esterházy-kincstáréhoz. Ha megnézzük a kor főrangú hölgyeit ábrázoló arcképeket, tobzódó gazdagságát láthatjuk a z ékszereknek: a függők, forgók, láncok stb. néha szinte elborítják viselőiket.⁹⁵⁶ Nem volt ebben lényeges különbség a környező országok elitjei között, s ékszereik is ugyanonnan származtak: a közép-európai ötvösközpontokból.

Leglátványosabbak a függők – a 19. században násfáknak nevezték el őket –, amelyek sokféle funkcióban jelentek meg. Maria Christierna Habsburg főhercegnő – Báthory Zsigmond fejedelem felesége – arcképén hatalmas, sötét ékkövekből összeillesztett M betűt visel, amelyen fölül hercegi korona ül, alul pedig hatalmas gyöngyszem függ. Ruhája nyakszegélyét M és C betűk – gyöngy- és ékkőhímzésű – sora díszíti, derekán befoglalt drágakövekből és gyöngyökből fűzött lánc ível, az ujjkivágás szélén aranyos gombok csüngnek.⁹⁵⁷ A viselet – főleg a női – kétségkívül elvitte a reprezentáció pálmáját. Ezeket látva is megerősödik bennünk a gyanú, hogy a z iparművészet volt az a művészeti ág, amelyben a magyar társadalom elitje – éljen akár a Királyságban, akár Erdélyben – azonos szinten volt Európával. A férfiviselet konzervatívabb volt, és jobban megfelelt a hazai hagyománynak.

⁹⁵⁴ SZILÁGYI 1994, passim; Ékszerek, érmek, rendjelek. Válogatás az Esterházy-gyűjteményből. Szerk. PATAKI JUDIT. Iparművészeti Múzeum, Budapest 1994, passim.

⁹⁵⁵ Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok. Szerk. BELITSCHKA-SCHOLZ HEDVIG. (Művészettörténeti Füzetek, 17.) Budapest 1985; *Jankovich Miklós gyűjteményei* 2002, 175–198. (143–175. sz.)

⁹⁵⁶ KISS ERIKA: Ékszerviselet a 17–19. századi Magyarországon. In: *Geschichten in Gold / Ékes krónika*. Szerk. GERELYES IBOLYA. Pforzheim, Schmuckmuseum / Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, 10–14.

⁹⁵⁷ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 86.4.M. BUZÁSI ENIKŐ: *Régi magyar arcképek / Alte ungarische Bildnisse*. Budapest 1988, 12–14 (1. sz.); *A Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményei*. Kalauz. Szerk. GOSZTONYI FERENC – VESZPRÉMI NÓRA. Budapest 2007, 36 (BUZÁSI ENIKŐ); *Mátyás király öröksége* 2008, I., 267–268 (X-3. sz.) (BUZÁSI ENIKŐ)

15. Az erdélyi fejedelmek és a művészet

A Szapolyai János halála után Magyarországra érkező Szülejmán szultán 1541-ben csellel elfoglalta és megszállta Budát, majd Izabella királyné, valamint a csecsemő János Zsigmond tartózkodási helyéül az erdélyi országrészt jelölte ki. A születőben lévő fejedelmi udvar, a királyné és gyermeke kíséretével 1542-ben, a Statileo János püspök halálával (április 8.) éppen megürült – ma ismereteink szerint gótikus, földszintes – gyulafehérvári püspöki palotában rendezkedett be.⁹⁵⁸ Ez az ettől fogva folyamatosan bővülő épületegyüttes lett a fejedelmi rezidencia. Izabella biztosan építkezett a palotán,⁹⁵⁹ s a királyi család menekülése (1551), majd az 1551–1552. évi ostromok után a székhelyét Habsburg-segítséggel elfoglaló új erdélyi püspök, Bornemissza (Abstemius) Pál úgyszintén, a 18. században még olvasható építési felirata szerint.⁹⁶⁰ 1556-tól 1571-ig ismét a Szapolyaiak lakták a palotát, majd őket követően a Báthoryak; a 17. század első harmadára fokozatosan alakult ki az a három udvart körülölelő épületkomplexus, amelynek északi szárnya őrizte meg a régi püspöki palotát, később épült, északkeleti szárnya pedig a középkori préposti palotát is magukban foglalta.⁹⁶¹

Szamosközy István János Zsigmond építkezéseit később így magasztalta: „Gyulafehérvárott nagyszabású épületeket emelt. A fejedelmi palotákat, melyek korábban a püspökök nemtörődömsége miatt szűkek és kisszerűek voltak, kibővítette, ragyogóvá varázsolta. A falakat kívülről és belülről tudós hozzáértéssel készült festményekkel díszítette, csataképekkel, városok ostromának ábrázolásával, emblémákkal. Az ebédlőket, szobákat, az emeleti helyiségeket szebbé tette, a kazettás mennyezeteket aranyozással és faragott rózsákkal ékesítette. Az összes helyiséget nagyszerű és ünnepélyes szőnyegekkel és kárpitokkal úgy felszerelte, hogy magukon az épületeken is látszódjék a műveltséggel párosult királyi fenség.”⁹⁶² A leírásban – amely Szamosközy hangján, de alighanem forrása, Gianmichele Bruto (1515/17–1592), Báthory István

⁹⁵⁸ DANIELA MARCU ISTRATE: A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002). Budapest 2008, 113–150.

⁹⁵⁹ 1545-ben Nagyszebenből küldetett ide téglákat: TRÓCSÁNYI ZSOLT: Erdély központi kormányzata, 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III., Hatóság- és Hivataltörténet, 6.) Budapest 1980, 271/723; BALOGH 1985, 283.

⁹⁶⁰ BALOGH 1985, 283.

⁹⁶¹ KOVÁCS 2003, 75–83.

⁹⁶² BALOGH 1985, 288.

történetírójának szavaival szól – még a királyi „magnificentia” is feltűnik, az a kifejezés, amelyet Bonfini használt Mátyással kapcsolatban. És aligha véletlenül: Báthory éppen azért íratta meg Brutusszal a magyarok történetét, hogy bebizonyítsa – a bécsi udvar történetírójával, Zsámboky Jánossal szemben – a Szapolyaiak jogosultságát a magyar trónra.⁹⁶³ Bruto Bonfini művét folytatta; ha adatai igazak is, figyelni kell a szövegbe rejtett másodlagos jelentésre.

János Zsigmond igen művelt uralkodó volt.⁹⁶⁴ Kiválóan értett a zenéhez, nagy könyvtárral rendelkezett, amelyet végrendeletében a gyulafehérvári iskolára kívánt hagyni. Az alapítandó iskola miatt állt kapcsolatban Pierre de la Ramée (1515–1572) humanista filozófussal és matematikussal, akinek *Arithmeticája* – a szerző saját kezű, „II. Jánosnak, Pannonia legkiválóbb királyának” szóló dedikációjával – ma is megvan.⁹⁶⁵ Több könyvét is címeres supralibrosszal ellátott, aranyozott bőrkötés borította (Győr, Egyházmegyei Könyvtár;⁹⁶⁶ Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár⁹⁶⁷). A fejedelem – mint a korban oly sokan – érdeklődött az antik emlékek iránt is. A gyulafehérvári palotában ókori kőfaragványok voltak befalazva (ezek részben még a Jagelló-korban kerülhettek oda), azok a Lysimachos-aranyak pedig, amelyek oly nagy mennyiségben szerepelnek a testamentumában (1567), alighanem egy nagyobb, föld alá rejtett kincsleletből származtak, akárcsak a különböző aranykarikák és egy aranyedény. Kincstárában antik pénzekkel díszített nagyméretű aranycsészét is őriztek (ezt Miksa királynak hagyta).⁹⁶⁸

Elődjeitől örökölte a várépítkezéseket. Folytatta a szamosújvári vár építését, amelyet – Domenico da Bologna tervei alapján – még apja, I. (Szapolyai) János kezdett el, valószínűleg 1539-ben. Fráter György, a nagyhatalmú kincstartó és váradi püspök irányította a munkálatokat, amelyek során újonnan emeltek

⁹⁶³ BARTONIEK 1975, 252.

⁹⁶⁴ Legújabbán: HORN ILDIKÓ: Felekezeti és vallási szimuláció. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátéka. Szerk. G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest 2010, 125–139.

⁹⁶⁵ Székelyudvarhely, Tudományos Könyvtár, jelz.: Nr. 13. JAKÓ KLÁRA: Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben. Korunk III. folyam 1 (1990) 246–249.

⁹⁶⁶ A Xenophón-kötet: Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelz.: XIX. b. 42. JAKÓ 1977, 174; VÁSÁRHELYI 1980, 231–234; MIKÓ 1988, 109, 127/7., 4–5. kép; Mátyás király öröksége 2008, I., 124–125. (II-57. sz.)

⁹⁶⁷ A Sabellicus-kötet: Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, jelz.: C. 51465. JAKÓ K. 1991, 118 (376. sz.); Mátyás király öröksége 2008, I., 124. (II-57. sz.)

⁹⁶⁸ HECKENAST GUSZTÁV: János Zsigmond végrendelete (1567). In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS GÉZA – HERNER JÁNOS – KESERŰ BÁLINT. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) Szeged 1990, 158–159.

modern, olaszbástyás erődítményt s benne emeletes lakópalotát. A palotaépülethez karcsú belső terű, all'antica ikerablakkal megvilágított kápolna csatlakozott.⁹⁶⁹ János Zsigmond Váradon, amelynek stratégiai szerepe megváltozott, szabályos ötszög alaprajzú erődítmény építésébe fogott. Építkezéseit folytatta utódja, Báthory István (1571–1586, 1576-tól lengyel király is), mindenekelőtt Váradét. Már Krakkóból küldte Váradra ottani építészt, Domenico Ridolfinit,⁹⁷⁰ majd ugyancsak az ő sürgetésére szegődtek Simone Gengát, a toszkán herceg hadmérnökét is, aki egyébként szintén működött Lengyelországban.⁹⁷¹ 1576 és 1586 között többször szól adat fundáló működéséről Gyulafehérvárott.

A király által behívott jezsuita rend erdélyi letelepítésével kapcsolatban jelentős építészeti elképzelések vetődtek föl, és építkezések is kezdődtek.⁹⁷² Kolozsvárott már 1583-tól tervezték az üresen álló ferences templom és a kolostor átalakítását, újabb épületek emelését, de nem jutottak sokra; az átépítés emlékét ma csak a templom déli kapuja őrzi.⁹⁷³ A kolozsvári épületben – a fennmaradt ideáltervrajzok szerint – a helyiségek árkádos udvarok köré rendeződtek volna. Gyulafehérvárott csak még később, 1586-tól fogtak a rezidenciák, illetve az iskolaépületek emeléséhez, a domonkosok elárvult templomához és kolostorához kapcsolódva, itt is a rend tervei alapján.⁹⁷⁴ A jezsuiták – többszöri kitiltásuk ellenére – komoly szerepet játszottak Báthory Zsigmond fejedelem (1586–1603) nevelésében és Erdély sorsának alakításában, amíg erre módjuk volt; a 17. század elejének történelmi kataklizmái azután nemcsak a rendet, hanem műveiket is elsöpörték: 1603-ban Kolozsvárott a felbőszült unitárius tömeg elpusztította a templom és kolostor berendezését. „A szent férfiak és nők képmásait fejszével és csákánnyal zúzták szét, de még a halottak síremlékeit sem kímélték”, ahogy a

⁹⁶⁹ P. KOVÁCS KLÁRA: A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 75–90; KOVÁCS A. KLÁRA: The Fortress of Gherla. The Spread of the Bastion-system Fortification in Transilvania. Doctoral Thesis. Cluj-Napoca 2009; a szamosújvári építkezések kőfaragványainak távolabbi összefüggéseire: P. KOVÁCS KLÁRA: Egy összefüggő reneszánsz feliratcsoport a 16. századi Erdélyben. In: A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár 2008, 84–83.

⁹⁷⁰ BALOGH 1982, I., 47., II., 343–345.

⁹⁷¹ BALOGH 1982, I., 48–50., II., 345–355.

⁹⁷² BALOGH 1985, 117–127, 203, 205, 210–211, 213, 273–278; MIKÓ 1988, 109–110; KOVÁCS 2003, 42, 152.

⁹⁷³ KOVÁCS ANDRÁS: A kolozsvári Farkas utcai templom és kolostor jezsuita korszaka. In: *Erdély reneszánsza* 2009, I., 100–109.

⁹⁷⁴ KOVÁCS 2003, 152.

kortárs Szamosközy leírta.⁹⁷⁵ Mindez, valamint a ránk maradt inventáriumok sejtetik, hogy a jezsuita rend itt, Erdélyben is, mint mindenütt Európában, hathatósan élt a művészeti propaganda eszközeivel. Ebből azonban ugyanúgy nem maradt semmi, mint a Báthoryak gyulafehérvári udvarának képzőművészeti emlékeiből. Az a fantasztikusan csillogó, a kortársakat vagy lenyűgöző, vagy fölháborító uralkodói pompa, amelyet Báthory Zsigmond udvara Gyulafehérvárott kifejtett, szinte maradéktalanul elpusztult a székváros 1603-as ostroma idején. Az erdélyi rendekkel szemben idegenekre, főleg olaszokra támaszkodó fejedelmi udvar zenei életéről, ünnepségeiről, az uralkodói rezidencia pazar berendezéséről írásos forrásaink vannak csupán; Báthory Zsigmond, úgy látszik, II. Rudolf császár prágai udvarának mércéjével szerette volna mérni önmagát.⁹⁷⁶

Egyetlen ránk maradt jelentős emlékcsoport idézheti ma az udvar művészeti kultúráját: a gyulafehérvári székesegyház síremlékei. Legtöbbjüknek csak fehér márvány töredékeit ismerjük. A két főmű János Zsigmond és Izabella viszonylag ép tumbája: Izabelláé ferde fedlapú, falhoz támaszkodó, János Zsigmondé eredetileg is körüljárható volt.⁹⁷⁷ Fedlapjaik (fekvő figurákkal) konvencionálisak, oldallapjaik kevésbé: a fejedelemén csatajeleneteket, anyjáén az irgalmas szamaritánus históriáját faragták domborműbe. Mindkettő egy időben, és – írásos adatok alapján úgy látszik – csak 1571 után készülhettek el. Ornamentális díszítésük erősen karakteres: hegyes levelű, bogyós ágak borítják Izabella tumbájának éleit, és János Zsigmondén is a kor modern ornamentikája jelenik meg: a veret- és a tekercsdísz. Az Izabella által kivégeztetett és az alsóvárosban eltemetett Kendy-fivérek is ekkor kapta a kő díszes tumbát a székesegyházban, amint ezt egy ma is meglévő, ugyanilyen stílusú, címeres fehér márványlap bizonyítja.⁹⁷⁸ Több síremléktöredék is előbukkant ebből a reprezentatív anyagból, ugyanezzel az ornamentikával: egyértelmű, hogy a fejedelmi udvarban hosszabb ideig működött egy szobrász, akinek művészete nem vezethető le az erdélyi tradícióból. Az ornamentika modernségét kell hangsúlyozni: a Keresztúri Kristóf részére 1573-ben Gyulafehérvárott kiadott

⁹⁷⁵ BORZSÁK ISTVÁN fordítása. Szamosközy István: Erdély története [1598–1599, 1603]. Budapest 1977, 346.

⁹⁷⁶ KLANICZAY TIBOR: Udvar és társadalom szembeállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: KLANICZAY TIBOR: Pallas magyar ivadécai. Budapest 1985, 104–123.

⁹⁷⁷ MIKÓ 1988, 119–125; MIKÓ 2008A, 27–28.

⁹⁷⁸ Mindkét tumba: Gyulafehérvár, Szent Mihály-székesegyház. A Kendy-címeres lap ma az ún. Hunyadi-tumbák fölött, a székesegyház falán látható; egykor az egyik tumba rövidebb oldallapjaként használták fel.

armális keretelésén pontosan ugyanez jelent meg.⁹⁷⁹ A laparannyal borított keretlécet számárhátíves fülek tagolják, a lyukakon hegyes levelekkel és kerek bogyókkal ékes, zöld ágak bújnak át. A tekercsdíszt provinciális és kevésbé provinciális változatai egyébként a címeresleveleken a század végéig tovább éltek, akárcsak a Szapolyai-tumbák zsúfolt díszítményei az erdélyi síremlékeken.

Báthory István a síremlék műfaját kiemelten fontos hatalmi reprezentációs eszköznek tekintette: ezért rendelt Gdańskból, immár Lengyelország királyaként, monumentális emlékművet 1581-ben elhunyt bátyjának, Kristófnak. A fejedelmi megrendelőinek Baltikum-szerte, Dániától Uppsaláig és Königsbergig síremlékeket szállító szobrász, Willelm van den Blocke gdański műhelyében elkészült hatalmas síremléket darabokban vitték át a Kárpátokon, s a gyulafehérvári jezsuita – volt domonkos – templomban állították föl 1584-ben.⁹⁸⁰ Maguk a Báthoryak is kapcsolatban maradtak Willem van den Blockéval és műhelyével: András bíboros, wamiái püspök – a későbbi erdélyi fejedelem – bátyjának, az 1594-ben meggyilkolt Boldizsárnak és saját magának is ott rendelt impozáns kettős síremléket. A barczewói Szent András-templomban ma is álló emlékművön mindkét, Lengyelországban klasszikusnak számító sír-figuratípus megjelenik: a bíboros térdel, testvére könyökére dőlve alszik.⁹⁸¹ Báthory Kristóf gyulafehérvári síremléke is – építészeti része egyértelműen – ehhez a monumentumhoz lehetett hasonló. Modern, igazi európai mű került vele az erdélyi fejedelemség központjába. Példaképe lett a későbbi fejedelmi síremlékeknek: Bethlen Gábor 1622-ben, első felesége, Károlyi Zsuzsanna halálakor ezt választotta mintának, s egy eperjesi kőfaragóval akarta az emlékművet elkészíttetni.⁹⁸²

Bethlen Gábor (1613–1629) rövid, másfél évtizedet alig meghaladó uralkodása nemcsak az erdélyi fejedelemség, hanem általában a reneszánsz udvari műpártolás egyik csúcspontja volt Magyarországon. Nem függetlenül a fejedelem politikai ambícióitól: őt is megragadta a nemzeti királyság

⁹⁷⁹ Budapest, Magyar Országos Levéltár, P 1870, Rhédey-levéltár, 29. csomó, 2. állag, 31. tétel. BALOGH JOLÁN: Kolozsvári kőfaragó műhelyek, VIII. *Ars Hungarica* 8 (1980) 248–249., 33. kép; MIKÓ 2009, 174., 128. kép

⁹⁸⁰ MIKÓ 1988, 119–125.

⁹⁸¹ MIKÓ 1988, 124–125; HORN ILDIKÓ: Báthory András és Boldizsár barczewói síremléke. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. KRÁSZ LILLA – OBORNI TERÉZ. Budapest 2008, 37–48.

⁹⁸² Bethlen Gábor levele 1622. május 15-én. SZILÁGYI SÁNDOR: Jelentés a gyulafehérvári káptalan országos levéltárában tett kutatásokról. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, IX. kötet, 3. szám) Budapest 1880, 19–20; MIKÓ 1988, 123.

visszaállításának lehetősége (ennél távolabb is tekintett); 1620–1621 között választott magyar király volt, és hatalma tetőpontján uralma alá vonta szinte a teljes a Felföldet, és Kassán is tartotta udvarát. Bethlen Gábor az építészetet különösen kedvelte.⁹⁸³ Ez már a kortársaknak is feltűnt. Szalárdy János, a nagy erdélyi történetíró utóbb az uralkodó indítékait is felismerni vélte: „Bethlen Gábor fejedelem... mind székes helyén, Fejérváratt, Radnóton, Alvincen, Balázsfalván, Fogaras és Várad váraiban nagy friss fejedelmi, pompás épületű házakat építtetett vala..., és oly fundálásokat, pompás épületeket indított volt..., hogy azokhoz képest láttatnék mintegy halhatatlanságot ígérni önmagának.”⁹⁸⁴ Szalárdi első helyen Gyulafehérvárat, a fejedelmi székhelyet említette: itt a Báthoryak végnapjaiban lakhatatlanná vált, rommá lett rezidenciát tette ismét fényes palotává, és hozzáfogott a vár védműveinek átalakításához is. (A négyszögű erődítmény két déli, nagyméretű fülesbástya készült el.) Ekkor alakult ki végső formájában a fejedelmi palota közel kétszáz méter hosszan elnyúló, háromudvaros tömbje is, amelynek elemei a mai napig jól felismerhetők a római katolikus érseki palota és a mellette álló kaszánya épületeiben.

A palota 1629. évi leltárából ismerjük a pazar berendezést. Az értékes ötvöstárgyak nagy száma mellett különösen megragadó a kárpitok sokasága: a biblikus históriák, Ábrahám, Józsué, József, Eszter történetén kívül két Nagy Sándor-, egy Cyrus-, egy Julius Caesar- és egy Trója-sorozat díszítette a palotát, valamint ornamentális dekorációjú, „madarászó és egyéb játékos históriájú” flandriai, olasz, bécsi és lengyel kárpitok.⁹⁸⁵ Nem hiányoztak a freskók, a díszes mennyezetek sem. A fejedelem hálósobáját például tíz falkép díszítette, az 1622-ben Gyulafehérvárott tanító Martin Opitz epigrammáival, aki szerint Bethlen palotájában a Kelet és a Nyugat pompája egyesült.⁹⁸⁶ Háportoni Forró Pál a fejedelem történetírója (aki panegyricust írt a váradi várról), Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajza fordításának előszavában a fejedelmi székhelyről olyan magyar nyelvű ekphrasist írt, amely Mátyás király palotáját idézte: „felséged... Gyulafehérváratt az fejedelmi házakat híres imperátoroknak, királyoknak, fejedelmeknek és legnevezeteseb hatalmas városoknak képeivel, és annak felette az egész világnak bölcsen leíratott figuráival, piros márványoszlopokra épített

⁹⁸³ KOVÁCS ANDREI: Construcții patronate de Gabriel Bethlen. Teza de doctorat. Universitatea din Cluj-Napoca, Facultatea de istorie-filozofie. Cluj-Napoca 1984.

⁹⁸⁴ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Kiad. SZAKÁLY FERENC. Budapest 1980, 93–94.

⁹⁸⁵ BARANYAINÉ 1961, 253.

⁹⁸⁶ SZILÁGYI SÁNDOR: Jelentés a gyulafehérvári káptalan országos levéltárában tett kutatásokról. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, IX. kötet, 3. szám) Budapest 1880, 19; MIKÓ 1988, 123; CSETRI ELEK: Bethlen Gábor életútja. Bukarest 1992, 142.

gyönyörűsége folyosókkal, drága aranyas kárpitokkal és egyéb sokat érő tündöklő eszközökkel oly ékessé tette, hogy azkik beléjek mennek, azt vélhessék, hogy azokban nemcsak Erdély, hanem mind az egész világ kerekességét lássák, és hogy nem házakban, hanem némüneműképpen valami gyönyörűsége földi paradicsomban sétáljanak.”⁹⁸⁷ A történetíró jól ismerte a budai palota Bonfini- és a visegrádi palota Oláh-féle leírását. Háportoni Forró Pál az analógiát szó szerint is kimondta, ráadásul igen árulkodó összefüggésben: „Gyulafehérváratt székes helyében mindenféle bölcs könyvekkel bővülködött bibliothecát emeltetett, mely dologban felséged az nagy hírrel-névvel tündöklő Mátyás királynak dicsíretes példáját követte...”⁹⁸⁸ A gyulafehérvári fejedelmi palota külső megjelenése feltűnően elütött környezetétől: a háromszög-oromzatos szemöldökű ablakok, a – mintegy összeabroncsolt oszlopokkal keretezett – manierista dekorációjú kapuk, s főképp a felső párkányt lezáró magas pártázatok – az „olasz fokok”, ahogyan akkor mondták – a fejedelmi udvar épületein jelentek meg Erdélyben először. A csipkézett, festői sziluettű attika mögött lapos tető húzódott, de a konstrukció reprezentatív megjelenése kevésnek bizonyult; a folytonos beázások miatt hamarosan lebontották az attikákat, s magasra szarvazott tetőkkel cserélték föl őket. Bethlen gyakorlatias utóda, I. Rákóczi György azzal kezdte a fejedelmi palota munkálatait Gyulafehérvárott és Váradon is, hogy lehányatta az épületről a pártázatot, és átalakította a tetőt.

Bethlen személyéhez köthetők a szabályos alaprajzú, olasz bástyás várkastélyok Erdélyben. A legelső közülük az alvinci kastély volt, amelyet eredetileg óriási méretű, oválisba írható hatszög alakúra terveztek, de amely soha nem készült el teljes terjedelmében. 1617 előtt fogtak hozzá, de 1630-ban is dolgoztak rajta; ebben az esztendőben készítette kazettás mennyezeteit mezőbándi Egerházi János.⁹⁸⁹ Radnóton a négyszögű, négy sarokbástyás kastélyt Péchi Simon, a fejedelem kancellárja kezdte építtetni ki erre a formára 1617–1621 között. Péchinek – a szombatosok fő támogatójának – kegyvesztése után maga Bethlen folytatta itt tovább az építkezést.⁹⁹⁰

⁹⁸⁷ Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ. Budapest 1980, 282.

⁹⁸⁸ Uo. 284.

⁹⁸⁹ KOVÁCS 1980, 81–82; KOVÁCS 2003, 101–104; KOVÁCS ANDRÁS: Az alvinci kastély és leltárai. In: Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. KOVÁCS ZSOLT. (Sapientia Könyvek, 31.) Kolozsvár 2004, 9–65; KOVÁCS ANDRÁS: Alvinc. Martinuzzi–Bethlen kastély. (Erdélyi Múemlékek, 38.) Kolozsvár 2005; KOVÁCS 2007, 139–152.

⁹⁹⁰ KOVÁCS ANDRÁS: A radnóti várkastély. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 215.) Kolozsvár 1994, 14–16, 24–26.

1618 után kezdődött meg Váradon, a szabályos ötszög alakú erődítmény kellős közepén, a szintén szabályos ötszögű alapon emelkedő, öt sarokbástyás fejedelmi palota kiépítése. Bethlen épületeinek többségéhez hasonlóan ez sem készült el teljes egészében. Az egyik szárnyában, a földszinten – vagyis nem a *piano nobile*n – máig fennmaradt három színes falképekkel, stukkókkal dekorált terem. Elefánt, hátán madárra leső turbános törökkel, oroszánok, griffek – heraldikus és valódi állatok – láthatók a boltozat alatt, mintegy a földi paradicsom tarka képét idézve itt is.⁹⁹¹ A szomszédos két helyiség boltozatán és falain ornamentális és figurális freskók tarka töredékei kerültek elő a falkutatás során. A feltárás megismertetett bennünket egy fejedelmi rezidencia belső dekorációjával – amit eddig írásos forrásokból ismertünk csupán.⁹⁹² A váradi palota kapuja is szakasztott úgy nézett ki, mint a gyulafehérvárié, s egy hatalmas herma töredéke fogalmat ad a díszítmények monumentális léptékéről.⁹⁹³ Bethlen Gábor valóban uralkodói pompát fejtett ki. Épületeinek mintái azonban leginkább magyarországi politikai ellenfeleinek kastélyai voltak.

Az udvar főúri tagjai is szabályos alaprajzú kastélyokat emeltettek. Erdélyben Hídvégi Mikó Ferenc, aki Bethlen elődje volt Csík-Gyergyó-Kászonszék főkapitányi tisztségében, Csíkszeredán szabályos négyszög alaprajzú várkastélyt építtetett (az ún. Mikó-várat),⁹⁹⁴ Lónyai Zsigmond, Kraszna vármegye főispánja Aranyosmedgyesen épített monumentális hatású palotát, négy erőteljes sarokbástyával;⁹⁹⁵ sokat mondó adat, hogy a vár nagytermét – az ott található dekorációról – Paradicsom szobának nevezték.⁹⁹⁶ A szabályos alaprajzú épületek megjelenését a 17. század második évtizedében nem az erdélyi építészet belső

⁹⁹¹ KOVÁCS ANDRÁS – MIRCEA ȚOCA: Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. CSETRI ELEK – JAKÓ ZSIGMOND – TONK SÁNDOR. Bukarest 1979, 107–115; KOVÁCS 2003, 110–112. Az egyik váradi stukkó (szarvasfigura) színes képe feltárás közben: Bethlen Gábor fejedelem tiszteletére és örök emlékezetére. Kiállítás a marosillyei Veresbástyában. Szerk. J. DANKÓ KATALIN – TAMÁS EDIT – SEBESTYÉN JÓZSEF. Déva 2008, sztl. lapon.

⁹⁹² EMÖDI TAMÁS: Adalékok az erdélyi késő reneszánsz fejedelmi palotabelsők művészetéhez. In: *Liber discipulorum* 2011, 115–138.

⁹⁹³ MIKÓ ÁRPÁD: Reneszánsz paloták a váradi várban. In: *Váradi kőtöredékek* 1989, 105–106., tételek: 149–151 (170–171. sz.); KOVÁCS 2003, 110. A *Váradi kőtöredékek*ben archív fotóról közölt – itt említett – két töredék 1988/1989-ben lappangott, később azonban a kedves emlékezetű Heitelné Mórén Zsuzsa megtalálta őket a bukaresti Muzeul Militarban (szíves közlése 1994-ben). Ezek szerint a Váradra bevonuló Traian Moșoiu tábornok 1920-ban csakugyan Bukarestbe szállíttatta őket.

⁹⁹⁴ KOVÁCS 2003, 121–122.

⁹⁹⁵ B. NAGY 1973, 218–219, 370–371; KOVÁCS 2003, 124–128; SZŐCS PÉTER LEVENTE: Az aranyosmedgyesi kastély története és kutatása. In: *Kastélyok évszázadai – évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 131–144.

⁹⁹⁶ B. NAGY 1970, 102.

fejlődése eredményezte. A séma készen kapott import volt, s az Erdélyben és a Felföldön is munkálkodó itáliai építésznek, jelesen a vernai, a Lago di Como vidékéről való Giacomo Restinek, Bethlen Gábor fundálójának működésével függött össze.⁹⁹⁷ Resti utóbb a királyi Magyarországra ment át; 1636-tól 1655-ig végvári erődítési főbiztos volt.⁹⁹⁸

Bethlen Gábor halála után törés tapasztalható a fejedelmi udvar műpártolásában.⁹⁹⁹ I. Rákóczi György megválasztását követően azonban folytatódtak az abbamaradt építkezések. 1630-tól az eredeti tervek szerint tovább építették a gyulafehérvári fejedelmi palotát. Lorántffy Zsuzsanna számára függőkert létesült a vár bástyáján, a palota túlsó végén pedig elkészült az országgyűlés terme (1643); itt, a palotaszárnynak a város felé tekintő homlokzatát a földszinten árkádok tagolták.¹⁰⁰⁰ A fejedelmi udvar főleg képzett építészekben szűkölködött; hosszú ideig, a velencei Agostino Serena megjelenéséig (1647) egyáltalán nem dolgozott olasz fundáló Erdélyben. A kolozsvári Farkas utcai templomot Kurlandból hívott mesterekkel tudták csak beboltoztatni.¹⁰⁰¹ Pedig az udvari művészek megbecsülésének maradtak dokumentumai: két festőt – mezőbándi Egerházi Képíró Jánost (1631)¹⁰⁰² és nagybányai Csengeri Képíró Istvánt (1632) – megnemesítettek.¹⁰⁰³ Igaz, mindketten dolgoztak a kancellária számára: címeresleveleket festettek már Bethlen Gábor idején is.

I. Rákóczi György művészetpártolását döntő mértékben meghatározta elődje példája. A fejedelmi építkezések eleve befejezetlenek voltak Bethlen halálakor; s az ő idejében kialakított reprezentatív építészeti formulák (az attika kivételével) tovább éltek; s a gyulafehérvári palota díszlépcsői lehettek az előképei a sárospataki, a keresdi vagy a csupán forrásokból ismert radnóti és

⁹⁹⁷ KOVÁCS 1980, 91–93, 86.

⁹⁹⁸ DÉTSHY 1972, 356–357.

⁹⁹⁹ KOVÁCS ANDRÁS: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Erdély és Patak fejedelema szonyja Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára, I–II. Szerk. TAMÁS EDIT. Sárospatak 2000, II., 63–66.

¹⁰⁰⁰ KOVÁCS ANDRÁS: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. KOVÁCS ANDRÁS – SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR. Kolozsvár, 1996, 276–294; KOVÁCS 2003, 81–83.

¹⁰⁰¹ KOVÁCS 2003, 152.

¹⁰⁰² KELEMEN LAJOS: Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból. In: KELEMEN 1977, 48–49, 239/50.

¹⁰⁰³ KELEMEN LAJOS: Nagybányai Csengeri Képíró István. In: KELEMEN 1977, 134–140; a címereslevél legutóbb: SZÁLKAI 2009, 78–79.

szarhegyi lépcsőknek és árkados folyosóknak.¹⁰⁰⁴ A bethleni építkezések folytatása mellett a négy saroktoronyos gyalui várkastélyt teljes egészében I. Rákóczi György kezdte kiépíttetni.¹⁰⁰⁵ A kastélyban – az 1666-os inventárium szerint – „bokály ház” is volt.

A sárospataki „loggia” – a Vöröstorony külső lépcsője – Lorántffy Zsuzsanna megrendelésére készült 1646–1647-ben.¹⁰⁰⁶ A sárospataki vár ebédlőjének mennyezetét is a gyulafehérváriról másolták, a gránátalmás csempékkel burkolt audienciás terem, a „bokályos ház” Patakon – és mint a régészeti feltárás nemrég tisztázta, a Rákócziak regéci várában is – a gyulafehérvári mintájára készült.¹⁰⁰⁷ A Patakon és Regécen felhasznált csempék keleti pálya csak a minap sikerült felismerni a kairói Ibrahim al-Kulshani-mauzóleum homlokzatán; Kairóba is nyilván ugyanabból az isztambuli műhelyből kerültek, ahol az erdélyi fejedelem számára beszerezték őket.¹⁰⁰⁸ Sárospatak, a fejedelem családi várának belső kialakítása és az inventáriumokból ismert berendezése pontosan tükrözte az erdélyi épületekét: a várkastélyt famennyezetek, aranyos kárpitok, pompás bútorok tették lakályossá. A keleti szárny sarokszobája, az ún. „Sub rosa”-erkély boltozatának ma is meglévő gazdag festése,¹⁰⁰⁹ valamint néhány intarziadíszes ajtószárny tanúskodik utolsó hírmondóként Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna palotájának hajdani pompáról.

Patakot Lorántffy Zsuzsanna bővítette I. Rákóczi György halála (1648) után is: 1656-ban készülhettek el a Vörös torony magasításával és lefedésével.¹⁰¹⁰ II. Rákóczi György viszont Erdélyben építkezett tovább: 1649-től folytatta a Bethlen Gábor halálakor félbe maradt radnóti kastélyt a kor legfontosabb erdélyi építésze, Agostino Serena tervei szerint. Rusztikázott bejáratú kapujának főpárkányán az építtető, zárókövén az építész neve olvasható.¹⁰¹¹ Ez az épület

¹⁰⁰⁴ KOVÁCS 2003, 83; KOVÁCS ANDRÁS: Déva, Magna Curia. (Erdélyi műemlékek, 46.) Kolozsvár 2007.

¹⁰⁰⁵ KOVÁCS 2003, 134–137; SZÁSZ ANIKÓ: A gyalui várkastély 17. századi leltárai. In: *Liber discipulorum* 2011, 167–179.

¹⁰⁰⁶ DÉTSHY 1973, 71–76.

¹⁰⁰⁷ SIMON ZOLTÁN: Wall-Tiles from Regéc Castle. In: *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Szerk. GERELYES IBOLYA. Budapest, 2005, 27–34. Ld. még a következő jegyzetet is!

¹⁰⁰⁸ DORIS BEHRENS-ABOUSEIF: From Sárospatak to Cairo: the Odyssey of a Design. In: *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Szerk. GERELYES IBOLYA. Budapest, 2005, 51–54.

¹⁰⁰⁹ GALAVICS 1973, 80., 33. kép

¹⁰¹⁰ DÉTSHY 1996, 83–92.

¹⁰¹¹ KOVÁCS ANDRÁS: A radnóti várkastély. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 215.) Kolozsvár 1994, 16–17, 27–29; KOVÁCS 2003, 115–117.

vált a gyulafehérvári palota pusztulása (1658–1661) után az utolsó erdélyi fejedelmek kedvelt rezidenciájává.

MÁSODIK RÉSZ

RENEZÁNSZ, MAGYAR RENESZÁNSZ, MAGYARORSZÁGI RENEZÁNSZ

RÉSZLETEK EGY STÍLUSKORSZAK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

1. Reneszánsz a reneszánsz előtt

Ha a magyarországi reneszánsz művészet kutatásának történetét szeretnénk végigkísérni, legalább főbb vonalaiban, mindjárt legelől különbséget kell tennünk két dolog között. Más a reneszánsz korszak – vagyis amit ma annak tartunk – kutatástörténete, és más a reneszánsz tárgyak – amelyeket időről-időre idetartozónak véltek – kutatásának története. Előbbi csak a 19. század közepe táján kezdődik, utóbbiaké legkésőbb a 18. században. Azért ez az enyhe bizonytalanság, mert a történet nemcsak vertikálisan válik ketté, hanem horizontálisan is: a magyar, vagy magyarországi reneszánsz mindig világosan elkülönült két összetevőre: Mátyás király udvarának antikizáló, olaszos művészetére, és arra, ami 1490 után következett; vagyis a Mátyás-korra és a Mátyás-kor folytatására. E hosszú időszak művészetét, sokféle stílusos összetevőjű művészeti kultúráját többféleképpen értelmezték; a viszonyítási pont – miként gyakorta Magyarország történetében is – Mátyás kora, a letűnt aranykor volt.

Lehet-e Mátyás király örökségének nevezni a magyarországi reneszánsz művészetet – ez kérdéses; mindenesetre voltak időszakok, amikor megpróbálták így interpretálni, és voltak kutatók, akik az életüket tették föl ennek az ideának a kibontására és igazolására. Az ő elképzeléseik is végérvényesen hozzátartoznak immár a mátyási örökséghez, ami most éppen a miénk.

„Midőn a magyarok elveszítették e számos erénnyel jeleskedő királyukat, nyomban megszállta őket a nagy félelem, mert úgy látszott, hogy a fejedelemmel együtt korábbi kiválóságukat, erejüket, merészségüket és tekintélyüket is elveszítik. Sőt, kijelentették, hogy nem a király kapta tőlük az erőt, a bátorságot, az ötleteket, hanem inkább ők kapták tőle. (...) És azok, akik előzőleg vádakkal támadták, hogy a népeket a méltányosságon túl szokatlan adókkal terheli, hogy a főurakat és nemeseket az örökös háborúsággal kiszipolyozza,... halála után valamennyien megfordítják a szót, ijedeznek, és szakadatlan gyászban sírják vissza a bátor és fékezhetetlen fejedelmet. (...) [A] pannonok úgy látják, hogy minden odavész, és nem szégyellik bevala látni, hogy csak a jövőben fogják világosan megtudni, mekkora uralkodót veszítettek.”¹⁰¹² Bonfini szavai ezek, a *Rerum Ungaricarum Decades*ben, a Mátyás halála utáni elógium záró szakaszából. A jövőből visszatekintve valóban látnoki szavak voltak. A 16–17. század történetírói és politikusai – Heltaitól Zrínyiig – számára hasonlóképp Mátyás uralkodása, még hozzá dicsőséges uralkodása volt az utolérhetetlen példa, és ehhez magától értetődő módon hozzátartozott a nagy király kulturális teljesítménye is. Ezt a pozitív megítélést alapvetően két ok befolyásolta. Az egyik az a lassú romlás, amely Mátyás halála után köszöntött az országra, s amely végül a mohácsi katasztrófához, az önálló középkori Magyar Királyság megszűnéséhez vezetett. A másik az a hallatlanul ügyesen kiválasztott, évszázadokra szóló hatékonysággal megszervezett humanista propaganda volt, amely már a király életében rögzítette a legyőzhetetlen, két császárral küzdő, a művészetek és tudományok legmodernebb változatát pártoló uralkodó képét. A magyar történetírás – különösen az utóbbi időben – tett egyet s mást ennek a ragyogó nimbusznak a kifakításáért, és nyomában a művészettörténet-írás is próbálkozott ilyesmivel (erre majd kitérünk), de a 16–17. századi tudományosság és szépirodalom, majd a folytatásában felnövekvő 18–19. századi történetírás, és persze a 20. századi is eltörölhetetlen nyomokat hagyott ezen a történeten. És nem is kellene mindenáron arra törekedni, hogy e nyomokat eltöröljük; bőven elég volna, ha a saját helyünket tisztán látnánk a sorban.

¹⁰¹² Bonfini IV, I, 4.8.280–286. Bonfini Kulcsár Péter fordításában idéztem: BONFINI 1995, 901.

Jóllehet a minap épp Marosi Ernő helyezte a hazai kora reneszánsz kutatást historiográfiai összefüggésbe,¹⁰¹³ a reneszánsz művészet egésze kutatásának vázlatos áttekintését is megnehezíti, hogy a magyar művészettörténet-írásnak nincs önálló tudománytörténeti feldolgozása. Nem állunk ezzel egyedül. A néprajznak ugyan van,¹⁰¹⁴ olyan nagy múltú tudományágaknak azonban, mint a történettudomány, vagy az irodalomtörténet-írás, összefoglaló, szisztematikus forrás-feltáró monográfiákkal nem – csak jó részfeldolgozásokkal rendelkeznek.¹⁰¹⁵ (A Mátyás-hagyományt például Pach Zsigmond Pál vázolta föl, 1990-ben.¹⁰¹⁶) A magyar művészettörténet-írás történetét saját fellépéséig röviden áttekintette Hekler Antal 1927-ben,¹⁰¹⁷ Zádor Anna pedig nagy ívű összefoglalását nyújtotta 1945-ig 1951-ben.¹⁰¹⁸ Születtek egy-egy korszakot elemző feldolgozások, megjelent egy kiállítást kísérő tanulmányosor a magyar művészettörténet-írás és Bécs, a „bécsi iskola” kapcsolatáról 1983-ban,¹⁰¹⁹ 1999-ben pedig bő válogatást készült – Marosi Ernő szerkesztésében,

¹⁰¹³ ERNŐ MAROSI: Risorgimento e Rinascimento in Ungheria. In: *Italy & Hungary 2011*, 5–42.

¹⁰¹⁴ KÓSA LÁSZLÓ: A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest 2001. Vö.: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In: Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, szerk. FLÓRIÁN MÁRTA. (Magyar néprajz, I.2.) Budapest 2009, 11–38.

¹⁰¹⁵ A hazai történettudományban rövid összefoglaló: GUNST PÉTER: A magyar történetírás története. (Történelmi Kézikönyvtár) Debrecen 2000². A 16–17. századra alapvető: BARTONIEK 1975; a 18. századra: KOSÁRY DOMONKOS: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest 1980, 571. skk.; a későbbi időszakokra például: R. VÁRKONYI ÁGNES: Thaly Kálmán történetírása. Budapest 1961; GUNST PÉTER: Acsády Ignác történetírása. Budapest 1961; R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivisták történetészemlélete a magyar történetírásban. I–II. Budapest 1973; SZÜCS JENŐ: A nemzet historikuma és a történetészemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához), és UŐ: A magyar szellemi történet nemzetszemléletének ideológiájához. In: UŐ: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Budapest 1974², 11–188, 281–326; LACKÓ MIKLÓS: Szekfű-problémák. In: UŐ: Korszellem és tudomány, 1910–1945. Budapest 1988, 12–111; RUGÁSI GYULA: Szellemi történet és történetfilozófia. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ MIKLÓS. Budapest 1994, 7–36; ERDŐSI PÉTER: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. In: Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből. Szerk. CZOCH GÁBOR – FEDINEC CSILLA. Budapest 2006, 53–86. Az 1945 és 1980 közötti időszakra: SZAKÁLY FERENC, PÉTER KATALIN, MISKOLCZY AMBRUS, SZÁSZ ZOLTÁN, ROMSICS IGNÁC írásai a Századok 114 (1980) évfolyamában, 331–465. A legújabb összefoglalás: ROMSICS IGNÁC: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században. Budapest 2011

¹⁰¹⁶ PACH ZSIGMOND PÁL: A Mátyás-kérdés történetéből. In: *Hunyadi Mátyás 1990*, 5–28.

¹⁰¹⁷ HEKLER ANTAL: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészettörténet. (Bemutatta a M. Tudományos Akadémia 1927. évi dec. 19-én tartott összes ülésében.) Budapest 1928

¹⁰¹⁸ ZÁDOR 1952, 9–40.

¹⁰¹⁹ Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule. 1846–1930. Hrsg. ERNŐ MAROSI. Collegium Hungaricum, Wien 1983

bevezető tanulmányával – a magyar művészettörténet-írás programjaiból.¹⁰²⁰ Nemrégiben esszé-gyűjtemény jelent meg a tudományszak legjelentősebb képviselőinek portréival.¹⁰²¹ Szilágyi János György néhány éve, 2008-ban kiadott egy hagyományteremtő – a követni érdemes hagyományt felmutató – válogatást a 20. századi magyar ókortudomány legjelentősebb írásaiból, amelynek jócskán vannak művészettörténeti tanulságai.¹⁰²² Nem *in abstracto* ábrázolja az óorkutatás múlt századi történetét Magyarországon, hanem egyetemes mondanivalójú – mert az ókor mondanivalója mindig egyetemes – és színvonalú cikkeiből ad bőséges és méltányos válogatást.

Több út adódna tehát csak itthon szétnézve is (hát még távolabbra tekintve), és pontosan tudom: nem vagyok abban a helyzetben, hogy nyugodt lelkiismerettel lajstromozhatnám ennek a másfélszázadnak ilyen-olyan tudományos teljesítményeit. Mégis, úgy gondolom, e stílustörténeti áttekintés záró elemeként semmiképp nem lehet megkerülni a problémát.¹⁰²³ Sőt, ha szigorúan vesszük, ma már egyetlen összefoglaló jellegű írás sem kerülhetné meg a historiográfiai reflexiót. Ez azonban most nem alkothat lineáris, összefüggő sort, mert egyfelől ismereteink jelenlegi szintje ezt nem teszi lehetővé, másfelől pedig a reflexió természete sem kényszeríti ki. Magában ebben az összefoglalásban is van valami kaleidoszkópszerű. Különböző részletek, töredékek következnek most, olykor elfogultan válogatva, vázlatosan – sőt, felületesen – kidolgozva; a történetnek talán a tizede, célzatosabban fogalmazva *decasa*. Bízom abban, hogy lesz még alkalmam részletesebben is visszatérni ezekre a problémákra.

2. A kezdetek egyike: a Bibliotheca Corvina

I. Lipót udvari könyvtárosa, Peter Lambeck – 1665-től kezdve – sok kötetes munkában tette közzé a bécsi Hofbibliothek gyűjteményeinek leírását. Ebben szerepeltek először a bécsi corvinák is; a Philostratus-kódexet bemutató második

¹⁰²⁰ A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból. Szerk. MAROSI ERNŐ. Budapest 1999

¹⁰²¹ *Enigma* 2006; *Enigma* 2010

¹⁰²² *Voces paginarum. Magyar ókortudomány a XX. században.* Szerkesztette SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY. Budapest 2008

¹⁰²³ Ld. Reneszánsz év 2008. Vezető a Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulója alkalmából rendezett kiállításokhoz. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD. (A MNG kiadványai, 2008/2.) Budapest 2008

kötet 1669-ben jelent meg. A szerző e gazdagon illuminált díszkódexet igen fontosnak tartotta. Felismerte, hogy a kettős címlap bal oldalán a dedikációs feliratban ott rejtőzik – ha rövidített formában is – a *Bibliotheca Cor[vina]* neve. Hogy a Philostratos-corvina fontosságát, Mátyás könyvtárában betöltött szerepét kiemelve, Lambeck nemcsak a szöveget idézte, hanem a lap képét is közölte, nagyméretű rézmetszetben.¹⁰²⁴ Ez az első reprodukció, amely Mátyás könyvtárának egyik darabjáról, sőt a király által megrendelt műtárgyak egyikéről tudományos műben megjelent.

Lambeck nem véletlenül választotta épp ezt a lapot a közlésre. Tisztában volt a jelentőségével. Természetesen nemcsak a díszkézirat tartalmát mutató tábla szövege volt számára lényeges, hanem ugyanilyen fontos volt a nagy miniatúra is, amely ennek a táblának keretét ad. Így kerülhetett a budai királyi könyvtár, a *Bibliotheca Corvina* névhordozójának képe Lambeck művében a többi császári kincs képe közé: egy sorba a *Gemma Augusteával*, Merész Károly burgundi kincseivel és a *Dioskuridés-kódex*-, vagy a *Wiener Genesis* lapjaival. E corvin-kódex intellektuális súlyát – amivel Lambeck tökéletesen tisztában volt – a magyar kutatás sokáig nem nagyon érzékelte.¹⁰²⁵

Amikor Lambeck munkája megjelent, a törökök még Budán voltak, Mátyás király egykori palotájában; sőt, mintegy másfél évtizeddel később (1684-ben) még a császárváros, Bécs elfoglalásával is újra megpróbálkoztak. A középkori magyar királyok tényleges utódai, a Habsburg-uralkodók és a magukat szintén a magyar hagyomány folytatójának tekintő erdélyi fejedelmek még mindig érdeklődtek a Corvina budai maradékai iránt. 1663-ban az Érsekújvár alól Budán át hazafelé tartó Apafi Mihályt eresztették be „Mátyás király fegyveres és könyvtartó házaiba” (Erdélyben talán ez után mondtak le végleg a könyvtár megszerzéséről),¹⁰²⁶ 1665-ben pedig I. Lipót küldte Budára magát Peter Lambecket, hogy próbálja felderíteni, megszerezni a Corvina maradványait.¹⁰²⁷ Az ő beszámolójából tudjuk, hogy milyen könyvek és milyen

¹⁰²⁴ PETRUS LAMBECIUS: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber secundus*. Vindobonae 1669, II., 995–996. lapok között. A metszeten balra lent szignatúra: „Vltzmayr fecit”. Mattheus Lorentz Ultzmayr munkája.

¹⁰²⁵ Vö. MIKÓ 1991, 66–77.

¹⁰²⁶ CSEREI MIHÁLY: *Erdély története [1661–1711]*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta BÁNKUTI IMRE. Budapest 1983, 55. Ld. ehhez: JAKÓ ZSIGMOND: *Erdély és a Corvina*. In: JAKÓ 1977, 179.

¹⁰²⁷ VISKOLCZ 2006, 283–288.

állapotok voltak ekkor a budai palotában.¹⁰²⁸ Persze Lambecket nem csupán a történeti érdeklődés motiválta a corvinák kutatásakor: könyve első kötetében ő közölte annak a feliratos táblának a képét is, amely a Hofbibliothek gyarapodásának forrásai között Mátyás budai bibliotékáját is felsorolta.¹⁰²⁹ A budai kísérlet – ha sikerül – a Habsburg-uralkodó legitimációs céljait szolgálta volna.

A 18. század sem a hallgatás kora: 1737-ben Bél Mátyás kiadta Naldo Naldi *panegyricusát*,¹⁰³⁰ 1756-ban jelent meg Lipcsében a besztecebányai származású Paulus Fabri,¹⁰³¹ 1766-ban Bécsben a Moson megyei születésű Paul Xystus Schier könyve a *Bibliotheca Corvináról*.¹⁰³² 1769-ben pedig Franz Adam Kollar újra kiadta Lambeck monumentális munkáját, benne a Philostratus-címlap rézmetszetű képének újabb levonatával.¹⁰³³ A magyar történelmet több kötetben feldolgozó Fessler Ignác Aurél (1756–1839) Wolfenbüttelben járva, 1799-ben mélyen megilletődve lapozgatta át Mátyás király odaszármazott kódexeit.¹⁰³⁴ E felsorolás nem teljes: az érdeklődés a Corvina iránt folyamatos volt.¹⁰³⁵

Mátyás király könyvtára kétségkívül a legismertebb, legfontosabb kulturális produkciója volt a régi, a Mohács előtti Magyarországnak.¹⁰³⁶ Az induló művészettörténeti kutatás is mindjárt felfedezte magának. Amikor a göttingeni egyetem tanára, az európai művészet történetében rendkívüli mód jártas Johann Dominicus Fiorillo (1748–1821) a bécsi Képzőművészeti Akadémia tagja lett, székfoglalója témájául 1812-ben Mátyás király olasz művészeit és tudósait választotta. Előadásában legbővebben a Corvina kódexeiről és

¹⁰²⁸ VISKOLCZ 2006, 285–286. Ld. még: CSAPODI CSABA: A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Tudományos Közleményei, 15. [90.]) Budapest 1984, 43–51.

¹⁰²⁹ PETRUS LAMBECIUS: Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus. Vindobonae 1666, I., 72–73. lapok között.

¹⁰³⁰ MATHIAS BEL: Notitia Hungariae novae geographico-historica. Pars III, Viennae 1737, 589–642. Petneki Áron nemrégiben megtalálta a Naldus-panegyricus a magyar kutatás előtt eddig ismeretlen, 16. századi kiadását is, amint erről beszámolt az MTA Művelődéstörténeti Bizottságának 2009. novemberi ülésén.

¹⁰³¹ PAULLUS FABRI: De Augusta Budensi Bibliotheca commentatio. Lipsiae 1756

¹⁰³² P. X. SCHIER: Dissertatio de regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, et reliquiis. Vindobonae 1766

¹⁰³³ PETRI LAMBECCI Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesareae Vindobonensi Liber secundus. Editio altera, opera et studio ADAMI FRANCISCI KOLLARI. Vindobonae 1769, 953–954.

¹⁰³⁴ NÉMETH S. KATALIN: A wolfenbütteli corvinák 1799-ben. In: Csonka Ferenc 80. születésnapjára. Budapest 1996, 15.

¹⁰³⁵ A vonatkozó irodalom felsorolása: Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma. Összeállította ZOLNAI KLÁRA. Budapest 1942, 61. skk.

¹⁰³⁶ MONOK ISTVÁN: Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében. In: *A holló jegyében* 2004, 45–63; MADAS EDIT: A Corvina újkori története Magyarországon. In: *uo.*, 65–81.

miniátorairól értekezett.¹⁰³⁷ Fiorillo művével jutott el Mátyás király és műve, műpártolása a művészettörténet területére. A dolgozat mindazt tartalmazta, amit az európai kutatás e tárgyban a 19. század elejéig létrehozott. Nem lett közvetlen folytatása sem külföldön, sem Magyarországon. Ezt a szálát nálunk csak Pulszky Ferenc vette fel újra, jóval később.¹⁰³⁸

A Corvina kutatása történetének korai szakasza jól demonstrálja: miért kell a különálló művek és együttesük problémáját egymástól elválasztani. A reneszánsz kutatásának története is akkor kezdődik, amikor kimondják, hogy ez most a reneszánszról szól – gondolhatnánk. Ez túl egyszerű, ráadásul félrevezető megoldás volna. A *Bibliotheca Corvina* állománya és története is apránként állt össze: először voltak a szétszórt adatok, a humanista források, a Corvina híre, majd a hosszú ideje alakuló Könyvtárat készen kapta a művészettörténet-írás. Az a gyanúm, hogy amikor elkezdünk a magyar reneszánszról egyáltalán beszélni, rögtön kánonokat, megírt forгатókönyveket örököltünk történész elődeinktől. Mindez persze Mátyás királyra vonatkozott. Mikor lépett azonban be a késő reneszánsz? Itt is kétféle a történet: azoknak a dolgoknak a recepciója, amelyeket ma a késő reneszánsz tartozékának tartunk; és maga a késő reneszánsz, amióta van.

3. Henszlmann, Ipolyi és a többiek – megjelenik a „renaissance”

Az itáliai reneszánsz történetét bemutató, összefoglaló nagyhatású művek közül az Akadémia kettőt is megjelentetett magyarul a 19. század vége előtt. A korábbi, az alapvetőt, Jacob Burckhardt (1818–1897) egyik főművét, a *Die Cultur der Renaissance in Italien* (1860), viszonylag későn, 1895–1896-ban adták ki (Bánóczi József fordításában).¹⁰³⁹ A ma már kevésbé ismert másik, Burckhardttal némiképp versengő, nagyszabású összefoglalás, John Addington Symonds (1840–1893) munkája, a *Renaissance in Italy* (1875–1881) jóval előbb jelent meg

¹⁰³⁷ MIKÓ ÁRPÁD: Johann Dominicus Fiorillo (1748–1821) Mátyás király olasz művészeiről. Adalékok a Corvina recepciójának történetéhez. In: Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1997–2001. Budapest 2002, 81–86.

¹⁰³⁸ PULSZKY FERENC: Adalékok a magyarországi műtörténelemhez. Budapesti Szemle 1874, 4. kötet, 7.8. szám, 226–228.

¹⁰³⁹ JACOB BURCKHARDT: A renaissancekori műveltség Olaszországban, I–II. Ford. BÁNÓCZI JÓZSEF. Budapest 1895–1896

magyarul (1881–1886), Pulszky Károly és Wohl Janka tolmácsolásában.¹⁰⁴⁰ A reneszánsz, pontosabban a „renaissance” persze már jóval korábban feltűnt a hazai művészettörténeti szakirodalomban.

Mindjárt a kezdet kezdetén Henszlmann Imre (1813–1888) a Mátyás-kori művészetről – annak reneszánsz részéről – nemcsak pontos képet adott, hanem politikai értelmezést is. „Azon ritka példával találkozunk itt, hogy egy ország, mely örökös ellenségeskedésben él minden szomszédaival, mind ennek dacára is képes beléleteiben fejlődni, növekedni és felvirágozni; mert a magyarok Corvin uralkodása alatt a legelső cultur-népekhez tartoztak, s a pápa elsősorban királyuk barátságát kereste. E körülmény, a Németországgal való folytonos ellenségeskedések, s a király második nejének olasz származása magyarázzák meg, hogy miért lőn ez időben a zola befolyás annyira uralkodó, hogy a renaissance, Olaszországon kívül, Magyarországon mutatkozik meg először, s fejezt a középkori műépítészet mellett magasan kiemeli.”¹⁰⁴¹ Pontosan érzékelt az ellentmondást a Mátyás-kori reneszánsz építészet híre és (akkor) ténylegesen ismert emlékei között. „Renaissance építmények, Mátyás idejéből csudálatosan csekély számmal maradtak fenn, s mégis úgy látszik, mintha ez építészeti modor magánál a királynál és közvetlen környezeténél is, nagy kegyben állott volna; mégis a felsorolt és más épületeket is csúcsíves stílusban emeltette, s ez utóbbira nézve még példánnyal is bírunk a XVI. század harmadik évtizedéből, más, nem keltezett, de mégis későbbieket nem is említve. Különbözik e nagy építészeti tevékenység hazánkban Mátyás halála után megszűnt, s egészen a XVII. század végéig álmát alussza, mindaddig, amíg megszabadulva a török iga alól, a jezsuiták barokk építészetükkel nemcsak az egyházi, hanem minden másnemű épületekre is hatalmas befolyást gyakoroltak.”¹⁰⁴² A mű 1880-ban megjelent második kötetében a pozsonyi dóm déli kapuja, 16. századi síremlékei, vagy arabeszk-díszes rácsozata Henszlmann számára a reneszánsz emléke volt,¹⁰⁴³ a kárcsak a főtéren álló díszkút, amelynek főalakját „a renaissance stílus gyönyörének” tartotta.¹⁰⁴⁴ Henszlmann bácsi ásatásain szép reneszánsz kőfaragványokat talált a humanista Váradi Péter kalocsai érsek építkezéseiből. Az 1873-ban megjelent kötetben pontosan felismerte a töredékek korát – 15.

¹⁰⁴⁰ JOHN ADDINGTON SYMONDS: A renaissance Olaszországban, I–III. Budapest 1881–1886. Az első két kötetet PULSZKY KÁROLY, a harmadikat (A szépművészetek) WOHL JANKA fordította.

¹⁰⁴¹ HENSZLMANN 1876, 5.

¹⁰⁴² HENSZLMANN 1876, 22.

¹⁰⁴³ HENSZLMANN 1880, 155–165.

¹⁰⁴⁴ HENSZLMANN 1880, 192.

század vége, 16. század eleje – s díszítményeit a *Renaissancezei*hez kapcsolta.¹⁰⁴⁵ A jelzőben semmi pejoratív nem volt. A „renaissance-styl” Henszlmannál később is úgy szerepelt, ahogyan ma használjuk, vagyis felső időhatárát tekintve bizonytalanul: a lőcsei templom 1615-től épülő orgonájá például ebben a stílusban készült, az 1542-es stallum úgyszintén, és Johannes Lang lőcsei bíró gyermekeinek síremléke (1639) vagy a Thurzó-sírkövek is, mind egy szálig.¹⁰⁴⁶ A reneszánsz kezdete egyértelmű (Mátyás kora), a késő reneszánsz viszont jócskán belenyúlik a 17. századba. Nem látjuk ezt – az időhatárokat – másképp ma sem.

A magyar művészettörténet-írás másik alapító atyjánál, Ipolyi Arnoldnál (1823–1886) hasonló volt a helyzet. Ő például már 1859-ben is használta a „renaissance” szót, a 16–18. századra vonatkoztatva, sőt azt írta, hogy az „ujjá-születési ízlés” a „mai napig” uralkodik.¹⁰⁴⁷ Mérey Mihály alnádor (†1572) csütörtöki kőepitáfiumát renaissance ízlésű alkotásnak tartotta, de nem minősítette; a 18. századi templomok „renaissance” stílusát viszont – ezt mi most barokknak nevezzük – többé kevésbé ízléstelennek tartotta.¹⁰⁴⁸ Ipolyi 1861-ben az Akadémia palotája körül kialakult vitában a Henszlmann terve által preferált gótikus stílust támogatta, s Ybl tervét azért utasította el, mert az a 16. századi, palladiánus „renaissance”-ot „negédelte”.¹⁰⁴⁹ Lehetséges, hogy a történeti stílusok tudományos megítélése több ponton szorosan összefügg a historizáló építészet hazai történetével.¹⁰⁵⁰

Ipolyi végeérhetetlen, monumentális előadásait a magyarországi középkori építészetéről, szobrászatról és festészetről mindenki ismeri; tíz évvel ezelőtt újra kiadták őket, szolidan jegyzetelve.¹⁰⁵¹ Ipolyi számára – előadásai fogalmazása idején – a középkorral lezárult az az időszak, amely érdeklődésére számot tarthatott. Az építészeti részben a bártfai városháza az egyik utolsó példája a gótikának; főleg főpárkányának plasztikai elemei keltették fel a

¹⁰⁴⁵ EMRICH HENSZLMANN: Die Grabungen des Erzbischofs von Kassa Dr. Ludwig Haynald. Leipzig 1873, 182.

¹⁰⁴⁶ HENSZLMANN 1878, 116–117, 126.

¹⁰⁴⁷ IPOLYI 1859, 10–11.

¹⁰⁴⁸ IPOLYI 1859, 62, 98, 137. Utóbbi két helyet említi AGGHÁZY 1959, I, 8. Ld. még: ZÁDOR 1952, 16.

¹⁰⁴⁹ HAJNÓCZI GÁBOR: Nemzeti építészetünk stíluskérdései az Akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. Építés-Építészettudomány 17 (1985) 86–88; KOMÁRIK DÉNES: Budapest középítkezései és a historizmus. In: A historizmus művészete Magyarországon. Szerk. ZÁDOR ANNA. Budapest 1993, 51–53.

¹⁰⁵⁰ MAROSI ERNŐ: Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stílű templomai [Budapest] 1996, 1–6. (Kísérőfüzet a „Kassa városának ónémet stílű templomai. Rajzoló és magyarázó Dr. Henszlmann Imre.” reprintjéhez.)

¹⁰⁵¹ IPOLYI 1997

figyelmét. 1861-ben még nem voltak ismeretesek azok az írott források, amelyekből nyomon lett volna követhető az építés menete és megnevezhetők lettek volna a mesterek; maga az épület pedig erősen áthálózva állt a főtér közepén. A később a reneszánsz történetében oly szép karriert befutó épület a gótika egyik utolsó példajaként debütált a magyar művészettörténet-írásban. A szobrászatról szóló tanulmány is (1863) igen tanulságos: ennek második részében sorolja fel a széző figurális síremlékeket. De nem mint a stílustörténet illusztrációit, vagy tárgyait, hanem mint a magyar történelem nagy alakjainak arcképcsarnokát, amelyeknek gipszmásolatait összegyűjtendőnek tartotta. Mindazonáltal a legutóbbi időkig ez volt a legteljesebb és legrészletesebb áttekintése – vagy inkább felsorolása – a magyarországi kora újkori síremlékeknek.¹⁰⁵² Ez is mutatja, hogy Ipolyi óriási anyagismeretre alapozva írta meg összefoglalásait.

Amidőn másfél évtizeddel később, 1878-ban ismét összefoglalóan írt a magyar művészet történetéről, immár kitért a reneszánszra is. Nem hazudtolta meg korábbi önmagát. „Nem szólok tovább külön renaissance műkorszakunkról sem. Ez ugyanis a gótikánál is sokkal inkább mondható csupán importálnak, sőt növényházi, rövid életű szép virágnak hazánkban, bármily korai és nagy lendületet vett is Mátyás király uralkodása alatt. Vitéz és Báthory, Dóczy és Bakócz főpapok, alig hogy még előbbi gót egyházi alkotásaikat bevégezték, mindjárt e stylben alkottak. Azért sokszor még e késő gót tervezetű műveken mutatkoznak, mint a kelő s áttörő nap első sugarai. Azért sokszor még e késő gót emlékeken is lesz a művizsgálat által nyomuk keresendő.”¹⁰⁵³ A magyar művészettörténet-írás egyik nagy vezérmotívuma jelenik meg itt: a Mátyás-kori reneszánsz mint „üvegházi növény”. A nehézkes fogalmazásból annyi kihüvelyezhető, hogy Vitéz János, Báthory Miklós, Nagylucsei Orbán és Bakócz Tamás gótikus épületeket emeltek, de mindjárt rátértek a reneszánsz alkalmazására; ebből következik, hogy a művészettörténeti vizsgálódásnak a gótikus emlékeken is keresnie kell reneszánsz elemeket. Ezen a ponton Ipolyi félreérthetetlenül utalt Myskovszky Viktorra, a bártfai „munkás történeti bűvárra”, aki ekkor kezdte földeríteni a reneszánsz nyomait távol a fővárostól, kimutatva, hogy „a renaissance nálunk jóval korábban kezdett virágozni még a

¹⁰⁵² Ez abból is kiderült, hogy az általa említett síremlékek jó részének alig volt újabb kori irodalma. Ld. IPOLYI 1997, 155–158.

¹⁰⁵³ IPOLYI 1997, 132.

vidéken is, mint Németországban.”¹⁰⁵⁴ Újabb, nagy karriert befutó vezérmotívum: Magyarország elsőbbsége az olasz reneszánsz átvételében *másokkal szemben*.

Ki kell hangsúlyozni, mielőtt valaki elfelejtené, hogy Ipolyi korában igen kevés *all’antica* emlék volt ismert: a mindig sz. előtt lévő Ba kócz-kápolna Esztergomban, a menyői keresztelőkút és a kapuzat,¹⁰⁵⁵ egy igen szép fehér márvány faragvány Egerben (ez mára elveszett)¹⁰⁵⁶ és a koronaőrök táblája a visegrádi fellegrárban.¹⁰⁵⁷ A felsorolás végén ott áll az ítélet: „Ami pedig késő renaissance, a barokk ízlés korából fennmaradt, mely egész hazánkat ellepte, elrontva még régibb nemesebb műemlékeinket is újjáalakításaival vagy csak toldozásai és foldozásaival – mindez szót sem érdemel, hacsak nem keményen kárhoztatót.”¹⁰⁵⁸ Ez a purista restaurálások kora. Ipolyiban sincs irgalom: a késő reneszánsz és barokk ugyanaz, ugyanúgy kárhoztatandó, sőt eltávolítandó. Steindl az 1878-as tűzvész után (1880 és 1898 között) bontja majd le a bártfai Szent Egyed-templom déli oldalán azt a pártázatot (s állítja „vissza” a tiszta gótikus formákat),¹⁰⁵⁹ amely – Myskovszkytól lehet tudni – a legkorábbi volt az országban, s amely a pár évtizeddel később nemzeti sajátossággá kikiáltott pártázatos reneszánsz legelső datált példája lett. Ugyanott a városházát majd reneszánsz stílusban állítja helyre a 20. század elején Sztehlo Ottó, szintén a Műemlékek Országos Bizottságának égisze alatt.¹⁰⁶⁰

4. Myskovszky Viktor, a „munkás történeti bűvár”

¹⁰⁵⁴ Uo.

¹⁰⁵⁵ Ezeket Bunyitai Vince csak 1886-ban közölte a *Századokban* [A menyői keresztelőkút és a renaissance Szilágy-megyében. Századok 20 (1886) 886–895], Ipolyi talán saját gyűjtéséből ismerte. A keresztelőkút irodalma 1989-ig: *Váradai kőtüredékek* 1989, 265–267.

¹⁰⁵⁶ Ezt saját gyűjteményében őrizte, és 1865-ben közölte is. HAVASI KRISZTINA: Reneszansz márványdombormű türedékei az egri várból. *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2006) 107; HAVASI KRISZTINA: Fragmentumok a késő középkori egri székesegyházból és kutatásának történetéből. In: *Mátyás király öröksége* 2008, I, 191, 11. kép

¹⁰⁵⁷ Metszetét – épebb állapotáról – közölte Bél Mátyás. *MIKÓ Stílus és felirat* 2005, 217.

¹⁰⁵⁸ IPOLYI 1997, 132.

¹⁰⁵⁹ FORSTER GYULA: A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta. In: Magyarország műemlékei, I. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1905, 43. SISA JÓZSEF: Steindl Imre, a műemlékrestaurátor. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS FERENC. Budapest 2004, 305.

¹⁰⁶⁰ MIKÓ 2004, 24.

Ipolyi értesüléseit a hazai reneszánsz alkotásokról részben Myskovszky Viktor (1838–1909) publikációiból szerezte. Myskovszkyról több szót kell itt ejteni, mint szokásos; alakja ugyanis elválaszthatatlan a magyarországi reneszánsz történetétől.¹⁰⁶¹ Nemcsak azért, mert az ő nevéhez fűződik az első önálló, szándéka szerint is reneszánsz tárgyú (kis)monográfia, hanem mert szinte egész életében a reneszánsz stílus tartotta bővületében. Myskovszky rajztanár volt, és talán lokálpatriótaként kezdte kutatni eleinte szűkebb pátriája, Bártfa és Sáros vármegye, majd a Felföld környező emlékeit. Nagyon sok adatot köszönhetünk neki. Folytatott levéltári kutatásokat is, és szorgosan rajzolta a reneszánsz emlékeket, főleg a kőfaragványokat és az épületeket, de iparművészeti alkotásokat – főleg intarziás bútorokat – is. Közleményei a *Vasárnapi Újságban*, a *Hazánk és a Külföldben*, az *Archaeologiai Közleményekben*, az *Archaeologiai Értesítőben*, a bécsi Central-Comission közleményeiben és egyébütt jelentek meg, nagy rendszerességgel, az 1860-as évek közepétől kezdve. A Central-Commission, a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB), sőt még a Magyar Tudományos Akadémia is tagjává választotta. Minden tiszteletünk mellett megmondhatjuk, hogy szorgalmas műkedvelő volt – történészként is, rajzolóként is. Saját korának mércéjével sem állta meg a tudományban a helyét.¹⁰⁶² Jellemző, hogy a bártfai városháza történeti forrásainak csak töredékét hasznosította monográfiájában – és persze jellemző az is, hogy a hazai szakma a legutóbbi időkig csak az általa közölteket ismerte és idézte.¹⁰⁶³ Rajzai többnyire pontatlanok; nemcsak arányaik hibásak, hanem részletformáik is szabadon költöztek. Feliratmásolatairól jobb volna nem beszélni. Csak egyetlen (végkicsengésében pozitív) példa: a lőcsei Urbanovicz-epitáfium – a főoltárt alkotó Pál mester nevének megörökítője – feliratát legbővebben az ő rajza őrizte meg. Így az, hogy a szöveg nem ott fut, ahova ő rajzolta, mégis az egyik szárny (akkor még kibetűzhető) bibliai citátumait csak ő olvasta el – ám sajnos ő sem végig.¹⁰⁶⁴

Az első önálló, reneszánsz tárgyú, összefoglaló munkát mindenesetre Myskovszky Viktor írta Magyarországon.¹⁰⁶⁵ Építészettörténeti áttekintése

¹⁰⁶¹ SZINNYEI IX, 480–484; GÜLYÁS XVIII, 1376; Viktor Miškovský a súčasná ochrana pamiatok v strednej Európe. / Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. Zostavil / Összeállította ALEXANDER BALEGA. Bratislava–Budapest 1999; MÁRIA MIHÓKOVÁ: Myskovszky Viktor, mirowi. In: *Archépcsarnok* 2002, 632–633.

¹⁰⁶² Vö. BORSOS BÉLA: A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig. (1888) In: Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. (Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség Kiadványai, 7.) Budapest 1974, 29. skk.

¹⁰⁶³ MYSKOVSZKY 1879, II, 72–74; vö. MIKÓ 2004, 19–52.

¹⁰⁶⁴ Erről: LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006, 371–373.

¹⁰⁶⁵ MYSKOVSZKY 1881

akadémiai székfoglalója volt 1881-ben. A gondolatmenet az egyetemes művészettörténetből indult. Nagy vonalakban – ám elég hosszasan – áttekintette az itáliai reneszánsz építészetet, valamint a spanyolt, a franciát, az angolt és a németet is. Szakaszolta is, gondosan. Itáliában 1580-tól hanyatlott le a reneszánsz a barokk festői törekvéseivel – az oszlop díszítménnyé „aljasúl”, írta –, „s ez volt a renaissance sírja”. A német reneszánsz csak a 17. század végével kezdett hanyatlani, amikor a barokk megtámadta a reneszánsz építészeti „szervezetét, és az ún. rococo ízléstelen formáival áraszt[totta] el a korszak műalkotásait.”¹⁰⁶⁶ Azért emeltem ki e két nációt, mert ezek a legfontosabbak a hazai reneszánsz szempontjából. Myskovszky azt tartotta különösen hangsúlyozandónak, hogy a reneszánsz stílus nem Németországon keresztül érkezett hozzánk, mint ezt hirdették sokan, hanem közvetlenül Itáliából, amire igazán büszkéek lehetünk. „[A] renaissance egyenesen Olaszországból jutott hazánkba, és pedig sokkal előbb honosult meg, mint Európa többi országaiban.” Mindezt Mátyásnak köszönhetjük.¹⁰⁶⁷ Tárgyi bázisa a szerzőnek szűkös, de szinte mindenre hivatkozott, amit akkor ismerni lehetett: kőfaragványokra, épületekre, írásos forrásokra. Visegrádot említette első helyen, Vajdahunyadon az Aranyház, Budán – a Nemzeti Múzeumban őrzött – kőfaragványok jelentették a hivatkozási alapot; utóbbiak firenzei stílusát emelte ki. Ez is fontos *Leitmotiv* lesz, máig. Vác (Báthory Miklós címerköve), Kassa (Szatmári György címere), Esztergom (Bakócz-kápolna), Bács (a Henszlmann Imre ásatásán előkerült töredékek) és Bártfa (a városháza, amelyről Myskovszky írt részletesen) a Jagelló-kor fontos objektumai. Mohács a választóvonal, a Felföldön ez után „a renaissance virágzásának fénypontját érte el”. Volt-e olyan, hogy „magyar renaissance”, kérdezte. Csak keveset ismerünk az emlékekből, „[m]indazonáltal tagadhatatlan, hogy a már eddig ismeretes renaissance stílusjegyű műalkotásainktól bizonyos magyar nemzeti jelleget elvitatni nem lehet.”¹⁰⁶⁸ Érdekes, hogy a pártázatot – bár regisztrálta – nem tekintette nemzeti stílusjegynek; a „felvidéki pártázatos reneszánsz”-ot nem Myskovszky találta fel. A szobrászatot a síremlékek képviselték, ezt részben a Nemzeti Múzeum gipszmásolat-gyűjteménye, részben saját kutatásai alapján ismertette. Myskovszky egyébként Erdélyről szinte egyáltalán nem írt semmit; az ottani síremlékek közül egyedül Izabella királyné gyulafehérvári tumbáját említette, azt is feltehetően a Nemzeti Múzeumban

¹⁰⁶⁶ MYSKOVSKY 1881, 21.

¹⁰⁶⁷ MYSKOVSKY 1881, 21–22.

¹⁰⁶⁸ MYSKOVSKY 1881, 37.

kiállított gipszmásolat alapján.¹⁰⁶⁹ A kötetben a Dunántúl sem kapott szerepet. Végezetül nem szabad elfeledni azt sem, hogy a szerző számára a 15–17. századi „renaissance” a 19. század második felében újra kibontakozó „renaissance” példajaként is érdekes, sőt, az új stílus ama régi folytatása, kiteljesítése volt.¹⁰⁷⁰ Az a nagy album, amely száz rajzát tartalmazza, néhol valósággal a mintakönyv benyomását kelti: intarziadíszes bútormezők, brokátmustrák, vasrácsok, építészeti részletek éppúgy megtalálhatók benne, mint az épületek távlati képei vagy alaprajzai.¹⁰⁷¹

Myskovszky munkássága – főleg rajzai – erősen hozzájárultak a magyarországi reneszánsz művészet képi kánonjának kialakulásához. Rajzainak dátumai a MOB rajztárában – az 1905-ös katalógus szerint – az 1860-as évek második felétől 1901-ig futottak.¹⁰⁷² Tárgyait a Felföld északi megyéiből – Árvától Zemplénig – választotta ki. Roppant tanulságos annak az albumnak a sorsa, amelyet 1904-ben ajánlott fel a Szépművészeti Múzeumnak, megvételre. Évtizedeken át gyűjtötte az emlékeket, amint írta, s kiváltképp fontosnak tartotta, mert díszes címlapot is rajzolt neki. A MOB Éber Lászlót kérte fel az anyag átvizsgálására, így gyorsan kiderült, hogy a rajzok nagy részét maga a szerző közölte már valahol nyomtatásban; más részük a MOB irattárában is megvolt, esetleg ma is az emlékről volt jobb rajz és fotó; a fennmaradtak pedig érdektelennek minősültek. A fiatalabb nemzedékhez tartozó, kiválóan képzett Éber persze nem javasolta a megvételét. Myskovszky rajzai felett ekkorra végképp eljárt az idő. Az album szerencsére végül mégis a MOB Könyvtárába került; legalábbis ott bukkant fel jó másfél évtizeddel ezelőtt.¹⁰⁷³

Minden igaz róla, amit Éber írt, mégis *mint együttes* nem érdektelen mű. Sőt, ma már kifejezetten izgalmas. A 203 lapon ott az összes akkor ismert reneszánsz építészeti emlék, elsősorban a Felföldről. A kezdeteket a budai vár apránként előbukkant, Mátyás-kori töredékei képviselik, valamint a váci Bá-

¹⁰⁶⁹ MYSKOVSKY 1881, 42. A síremlék gipszmásolata: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 252 (IX-2. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD). Szentesi Edit kutatásai kiderítették (szíves szóbeli közlése), hogy ez a másolat 1873-ban készült, és a legkorábbi Nemzeti Múzeumbeli másolatok egyike. Vagyis Myskovszky éppen ezt a darabot látta és említette.

¹⁰⁷⁰ MYSKOVSKY 1879, II, 38–39.

¹⁰⁷¹ MYSKOVSKY 1885

¹⁰⁷² GERECZE 1905: Abaújszék 1876; Bárcza 1874; Pető-Szinye 1874; Rozsnyó 1878; Dovalló 1876; Nagydobrócz 1880; Bártfa 1867, 1887; Cséfalva 1893, 1894; Eperjes 1868; Frics 1891; Nagysáros 1893; Csütörtökhely 1896, 1900; Lechnicz 1888; Savnyik 1896, 1990; Nagyszőlő 1900, 1901; stb.

¹⁰⁷³ KERNY TERÉZIA – ZAKARIÁS JÁNOS: Myskovszky Viktor „Magyarország renaissance stílusú műemlékei” című rajzalbumáról. *Ars Hungarica* 18 (1990) 263–275.

thory-címerkő, 1485-ből. Ismerte a gyurgyevái Ernuszt-címerkövet is, a korai all'antica sírköveket, sőt, a németes reneszánsz emlékeket is regisztrálta, mint például a pannonhalmi kapuzatokat, a bazini szószéket stb. Az „érdektelenek” között volt a nyársardói taternákulom is, ugyanennek a stíluskörnek ma már sokkal fontosabbnak tartott példája. A reneszánsz stílus felső időhatára bizonytalan. Van az a bumban jó néhány olyan épület, amelyet most éppen a barokk korszakba sorolunk (például a barokk stílus hazai kezdetének tekintett nagyszombati jezsuita templom), de a 19. század végén – amint éppen ez a gyűjtemény is mutatja – a felső határ valahol a 17. század végén húzódhatott. Ennyi volt az a képekben kapott örökség, amit a 20. század átvehetett az elődöktől. Ezen az sem változtat, hogy ma még nem tudjuk, hogy a rajzoló miből dolgozott: minden esetben az eredetiről (saját manuáléiról), vagy időnként fotókról is.

Ha már a képeknél tartunk, a MOB rajzgyűjteményét nem hagyhatjuk említetlenül. Gerecze Péter 1905-ben megjelentette a jegyzékét, az akkori állapot elég tisztán látható. Benne volt az évtizedek alatt gyűlt anyag sokfélesége is: Myskovszky intenciózus rajzaitól Könyöki József hasonló korban készült, mégis másképpen stilizált művein keresztül Sztehlo Ottó pontos felméréseiig, Huszka József szép, vagy Gróh István megvesztegetően hű akvarell-másolataiig. Sajnos alig rendelkezünk ma még részletes feldolgozásokkal. Könyöki anyagát ismerjük teljes egészében,¹⁰⁷⁴ és Huszkanak azokat a másolatait, amelyek nem a MOB-hoz, hanem a Néprajzi Múzeumba kerültek.¹⁰⁷⁵ Sztehlo Ottó munkásságáról most készül összefoglaló.¹⁰⁷⁶ Myskovszkyról sokat, de messze nem mindent tudunk; Gróh István műemléki felvételeiről csekélyek az ismereteink.¹⁰⁷⁷

Gerecze említett jegyzéke a fotókat is felsorolta, bár gyanúsán keveset. Ezek és a rajzok alapján 1900 körül már minden lényeges műemlék, sírkő, ötvös-mű stb. bekerült a tudományos köztudatba, vagy ha nem is mindjárt oda, de elérhető távolságra.

¹⁰⁷⁴ Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. Összeállította VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN. Budapest 2000

¹⁰⁷⁵ Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus. Szerk. FEJŐS ZOLTÁN. Budapest 2006

¹⁰⁷⁶ Bakó Zsuzsanna Ildikó dolgozik hosszabb ideje rajta; előreláthatóan hamarosan megjelenik a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) gondozásában.

¹⁰⁷⁷ Gróh Istvánról nem tud a Művészeti Lexikon. Vázlatos életrajza: Magyar Életrajzi Lexikon, I. Budapest 1967, 623; SBS II, 229.

5. Egyetemes mércével: Pulszky Ferenc

Pulszky Ferenc (1814–1897), a kitűnő ízlésű, világot látott tudós nem írt rendszeres magyar művészettörténetet, de az élete vége felé összeállított *Magyarország archaeológiája* című munkájából kirajzolódik valamiféle kép a kezdetektől a 18. század végéig.¹⁰⁷⁸ Meglehetősen egyenetlen tárgyalásban: esetlegesen válogatva az egészből, egyes darabokról viszont hosszú, kanyargós excursusokat közbeiktatva. A reneszánsz külön fejezetet kapott (ez az utolsó), terjedelmesen – közel negyven lapot – írt róla, és a szöveg nem is nélkülözte a szisztematikusságot.¹⁰⁷⁹ Tárgyát mindig az európai művészet felől szemlélte, így azután a hazai produkció rendre a rövidebbet húzta. A reneszánszt Itáliából eredeztette, Dante és Giotto korából; a 14. században „új élet pezseg a nemzeteknél az olasz génusz ihlete alatt”. Ez nálunk Károly Róbert kora, de hiába volt az olasz befolyás, az nem vert gyökeret, a városok művészete német maradt. Zsigmond király uralkodása idején sem volt ez másként. Fellépnek az ismert szereplők: Pipo Spano, Masolino, Andrea Scolari váradi püspök.

Pulszky számára a reneszánsz gyökere, lényege a szép dicsőítése Itáliában – és szerinte Mátyás király is fogékony volt a szép iránt. Ez a gondolat kap majd más fényt Bálgh Jolánnál, harminc évvel később: Mátyás személyes ízlésében keresendő az egész magyar reneszánsz oka. A budai udvar reneszánsz kultúrájáról néhány humanistától, de legfőképp Vasaritól származtak értesülései; Vasari is az egyetemes kultúra része. Jellemző, amit a budai udvar pompájáról mondott. Elővette az egyik híres lakoma leírását, és mivel abban a pohárszékek tartalmát írták le, képekről és szobrokról viszont nem esett szó, az ötvösművek nagy számából ezt a következtetést vonta le: „[k]eleten vagyunk, hol az ezüst és arany tömör gazdagsága inkább vesztí az olasz kultúrához nem szokott udvaroncok szemefényét, mint a művészet, melynek élvezése magasabb kultúrát igényelt.”¹⁰⁸⁰ Maradt a Corvina, amelynek Pulszky számára egyértelműen a Bibliotheca Vaticana, a Marciana és a Laurenziana a párhuzama. Megpróbálta feloldani az emblémák jelentését is – a legkevesebb sikerrel, mint az ő is. A Corvina dicsősége nem is tartott sokáig, mert már Ulászló alatt romlásnak indult.

¹⁰⁷⁸ PULSZKY 1897

¹⁰⁷⁹ PULSZKY 1897, 230–276.

¹⁰⁸⁰ PULSZKY 1897, 236.

Mátyás és Beatrix márványportréin felismerte az érem-előképek használatát, és az uralkodóról készültet eszményített képmásnak tartotta. „Úgy szeretjük Mátyás királyunkat mind a mellett, hogy bajuszt soha nem viselt, sem úgynevezett magyar ruhát, hanem a renaissance divata szerint, mint abban az időben minden civilizált fejedelem, borotválkozott és olasz köntöst viselt.”¹⁰⁸¹ Többször is megállapította, hogy „az olasz renaissance művészete üvegházi növény maradt Magyarországon”, az is csak addig, amíg Beatrix itt volt.

Pulszky számára még Bakócz volt jelentős személyiség a reneszánsz szempontjából, aki – a pápai trónra áhítozván – szintén felismerte, hogy „az olasz kultúra felsőbbsege volt az az eszköz, mellyel a pápa az egész európai társadalom felett uralkodott”. Ismerteti a főműveket: a zágrábi [Erdődy–Bakócz]-Missalét, a Ransanus-corvinát (mintha azt Bakócz rendelte volna meg...) és persze az érsek esztergomi halotti kápolnáját. És főképp a Mátyás-kálváriát, amelyet Bakócz és érsekutódai mentettek meg a biztos pusztulástól. A Kálvária hosszú elemzést kapott, s itt olvasható az egyik legtanulságosabb balfogása Pulszkynek. Nemcsak azt tartotta, hogy a felső rész és a z a kő egyetlen mester alkotása, hanem meg is indokolta, miért. „Aki nem ismeri el... a pogány szépségnek és keresztény érületnek egymás melletti együttes kifejtését, nem tudott megbarátkozni Lédával és Herculessel a Szent Péter-bazilika kapuján...” – az gondolhatja csak, hogy ez a csodás mű két különböző mester alkotása volna.¹⁰⁸² A Bakócz-láncot is (ezt állítólag Esztergomban találták) a 16. század elejéről valónak tartotta, jóllehet nem korábbi a 16. század közepénél.¹⁰⁸³

Pulszky megemlítette még a tabernákulumokat (Pest, Pécs), a Visegrádi Madonnát (amit fia, Pulszky Károly attribuíált az – akkortájt Wilhelm von Bode által életre hívott – Márványmadonnák Mesterének), a Báthory-Madonnát és a Lázói-kápolnát. Itt is sorjáznak a kínos tárgyi tévedések: Báthory Andrást váci püspöknek tartotta (összekeverte Báthory Miklóssal, aki viszont már 1506-ban meghalt), a dombormű 1526-os évszámát 1520-nak olvasta, a Lázói-kápolnát pedig 1508-ra datálta. Nincs mentség, évszamos főművekről volt szó; a Madonnával ráadásul évtizedeken át a Nemzeti Múzeumban egy fedél alatt lakott.

¹⁰⁸¹ PULSZKY 1897, 242.

¹⁰⁸² Ld. KOVÁCS ÉVA: A Mátyás-kálvária az esztergomi főszékesegyház kincstárában. Budapest 1983

¹⁰⁸³ Ld. KISS ERIKA: Arany kereszt és reneszánsz lánc részlete a Magyar Nemzeti Múzeum Ötvösgyűjteményében. *Folia Historica* 19 (1994–1995) 153–164; valamint KISS ERIKA: Kereszt alakú függő és lánc töredék. In: *Jankovich* 2002, 187–188. (159. sz.)

Az olasz befolyás után jött a reformáció, vele a német befolyás: „az olasz reneszánsz a német reformatio alakját vette magára”.¹⁰⁸⁴ A polgárháború, a szabadságharcok megakasztották a hazai kultúrát, magyar művészet nem alakult ki, legfeljebb síremlékeket faragtak; a nagy kivétel „az erdélyi zománcipar”, amelyet hosszasan, oldalakon keresztül elemzett. Három kisebb fejezetben tárgyalta ezek után az építészetet, a festészetet és a szobrászatot. Az építészetben sok mindent összekevert, így például Ragusai Vincének tulajdonította a felvidéki sgrafittókat – pedig a hivatkozott Myskovszky-cikkből annyi kiderül, hogy Vincenzo da Ragusa a 16. század elején tevékenykedett Hétháron. A festészetről még rosszabb a véleménye: az soha nem volt Magyarországon, a 15. század végén az oltárokra szorult. Pordenone és Licinio nevét ismerte, itt legalább felcsillant a szeme. Egyébként pedig a magyarországi portrék „elszomorító benyomás”-t tettek rá; a tehetséges magyar festők elmentek innét, mint Kupeczky János vagy Mányoki Ádám – persze sok jót róluk sem tudott mondani. A szobrászat síremlékekből áll; a nagyszombati érseki emlékművek közül különösen Forgách Ferencé (+1615) és Lósy Imréé (+1642) borzasztotta el, és csak néhány vitézi síremléket fogadott el közepszerű német mester munkájának.

Mindent összevetve, Pulszky Ferenc kegyetlenül, egyetemes mércével – a kézikönyvek és a nagy művészeti gyűjtemények legmagasabb mércéjével – mérte a magyar művészeti jelenségeket, így azután a reneszánsz emlékeiből jószerint csak az itáliai importdarabok érdemelték ki a szimpátiáját, leszámítva néhány hazai produkciót. Véleménye általában lesújtó volt. Az a szomorú igazság azonban, hogy nem ismerte az anyagot azon a szinten sem, amelyiken akkor lehetett volna, pusztán a szakirodalom lapján. Építészeti adatai egy részét például Myskovszky Viktor nem igazán színvonalas közleményeiből merítette, Mátyás udvarának művészeit pedig csak Vasari nyomán ismerte, és – ez az igazán meglepő – sokszor híres műértőképesége is csődöt mondott. Nagy kár, hogy nem foglalkozott legalább egyes darabokkal részletesebben, elmélyülten – miközben virtuóz módon felépített a Nemzeti Múzeumban egy úgyszólván tökéletes görög szobrászattörténeti gipszmásolat-gyűjteményt.¹⁰⁸⁵

6. Éber László tanulmányai a reneszánsz kőfaragványokról

¹⁰⁸⁴ PULSZKY 1897, 249.

¹⁰⁸⁵ SZENTESI EDIT: Szobrászattörténeti másolatgyűjtemények a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század utolsó harmadában, I. Pulszky Ferenc görög szobrászattörténeti másolatgyűjteménye. Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 1–94.

Nem Pulszky volt az egyetlen, aki nem kért a „bajuszos” magyarságból, de nem az ő válasza volt az egyetlen lehetőség. Kevésbé ismert, hogy Éber László (1871–1935) a 19–20. század fordulóján több részletes cikket is írt a hazai kora reneszánsz kőfaragványokról.¹⁰⁸⁶ 1898-ban az *Archaeologiai Értesítő*ben közölte a Nemzeti Múzeumban őrzött darabokat,¹⁰⁸⁷ és 1900-ban a Lübeckben megrendezett művészettörténeti kongresszuson is ismertette őket.¹⁰⁸⁸ Négy évvel később a *Budapest Régiségei*ben egész sorát publikálta a faragványoknak¹⁰⁸⁹ – ehhez az alkalmat az adta, hogy a budai királyi palota Hauszmann-féle bővítése során újabb reneszánsz kőemlékek bukkantak elő a föld alól.¹⁰⁹⁰ 1913-ban a váci székesegyház szentélykorlátjáról írta meg a máig alapvető publikációt.¹⁰⁹¹ Pontosság, nagy anyagismeret jellemzi írásait, valamint a friss szakirodalom használata. Amilyen a normális művészettörténet-írás, hogy Marosi Ernőt parafrázáljuk, normális körülmények között. Később – részben már mellőzöttsége évei alatt – a késő reneszánsz és a barokk emlékekkel is foglalkozott; a z almakeréki Apafi-tumba első, magisztrális publikációja is tőle származik,¹⁰⁹² akárcsak a szigetvári Dorffmeister-freskóké.¹⁰⁹³ Ő is azok közé tartozik, akikről minél többet szeretnénk megtudni; de a személyére vonatkozó források ma még jórészt ismeretlenek.

7. Hekler Antal és a magyar reneszánsz

¹⁰⁸⁶ Életútjáról, bibliográfiával: MAROSI ERNŐ: Éber László (1871–1935). A normális művészettörténet. In: *Enigma* 2006, I, 143–160.

¹⁰⁸⁷ ÉBER LÁSZLÓ: Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban. *Archaeologiai Értesítő* 18 (1898) 196–214.

¹⁰⁸⁸ LÁSZLÓ ÉBER: Über einige Denkmäler der italienischen Renaissance Plastik in Ungarn. Offizieller Bericht über die Verhandlungen des kunsthist. Kongress in Lübeck, 16 bis 19. Sept. 1900. Nürnberg 1900, 91–92.

¹⁰⁸⁹ ÉBER LÁSZLÓ: Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. In: *Budapest Régiségei*, VIII. Budapest 1904, 49–84.

¹⁰⁹⁰ HAUZSMANN ALAJOS: A magyar királyi vár építésének története. Budapest 1900

¹⁰⁹¹ ÉBER LÁSZLÓ: A váci székesegyház szentélykorlátja. In: *Magyarország Művészeti Emlékei*, III. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1913, 181–184.

¹⁰⁹² ÉBER LÁSZLÓ: Apaffy György síremléke. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 97–113.

¹⁰⁹³ ÉBER LÁSZLÓ: A szigetvári plébániatemplom kupolafestménye. In: *Magyarország Művészeti Emlékei*, III. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1913, 193–220.

Hekler Antal reneszánsz-képe legrészletesebben összefoglaló művéből derül ki, az 1934-ben megjelent *A magyar művészet történetéből*.¹⁰⁹⁴ Nem kevés teret szentelt neki; arányaiban talán többet, mint előtte bárki. Ő is a protoreneszánszsal kezdte a történetet, a Zsigmond-korral, az olasz–magyar szellemi és művészeti kapcsolatokkal. „Bármily fontosak is ezek a részjelenségek, mint a magyar renaissance előkészítői, az elhivatott vezéregyéniség egységes lelki irányítása hiányzott mögöttük. Ez t a z egységes irányítást a renaissance-kultúra nagy magvetője, Corvin Mátyás hozta meg, aki »minden megnyilatkozásában mint a nemzeti öntudat képviselője szerepelt«. A művészeknek adott megbízásoknál s a Buda kiépítésére vonatkozó nagyszabású városterveknél elsősorban a király és az ország dicsőségének szempontja vezérelte. Felfogása szerint a művészet a nemzeti kultúröntudatnak éppoly integráns része, mint az irodalom. Mikor Mátyás ilyenformán a művészi alkotó munkát is belé akarta gyökereztetni a nemzeti öntudatba, olyan törekvések szószólója lett, melyek teljes megvalósulását csak a XIX. század hozta meg.”¹⁰⁹⁵

Hátborzongató fordulatok: 1934-et írtak ekkor. A folytatás sem rossz: Mátyás „[u]ralkodása az olasz kultúra teljes diadalát jelentette. Nincs még egy ország Európában, hol a renaissance ily korán és ily szélesen és mélyen gyűrűzve terjedt volna el. S jellemző, hogy az új irány apostolai úgy szólván kivétel nélkül a színmagyar rétegekből kerültek ki.”¹⁰⁹⁶ Hekler kétségkívül nacionalista és a magyar kultúrfölény hirdetője volt. Amikor azután az elvi alapvetésről áttér a konkrétumokra, meglepő módon sorra Balogh Jolán adataival találkozhatunk: előttünk áll szinte az egész, jól ismert konstrukció is. Úgy, ahogyan az a *Magyar Művészet* 1933–1934-es évfolyamaiban megjelent. Hekler láthatóan jól ismerte az új kutatási eredményeket, bár épp erre a cikk-sorozatra nem hivatkozott.¹⁰⁹⁷ Balogh Jolán Hekler talán legfogékonyabb tanítványa volt; vajon ki hatott kire – ezt jó volna tudni. Mindenesetre, ha elolvassuk professzora 1922-ben, a Magyar Történelmi Társulatban tartott beszédét,¹⁰⁹⁸ abban sok mindent megtalálunk, ami később az ő életművében is megjelent.

¹⁰⁹⁴ HEKLER 1934. Megjelent németül is: HEKLER 1937

¹⁰⁹⁵ HEKLER 1934, 106, a német kiadásban: HEKLER 1937, 85–86.

¹⁰⁹⁶ Uo.

¹⁰⁹⁷ Uo. A 234. lapon csak két másik Balogh Jolán-mű szerepel. A kötet 1937-es, német változatában szerepelnek a hivatkozások (végjegyzetek) között az 1933-as és 1934-es Magyar Művészetbeli cikkek.

¹⁰⁹⁸ HEKLER ANTAL: A magyar művészettörténelem föladatai. Századok 50–51 (1921–1922) 161–171.

Hekler Antal (1882–1940) kiválóan képzett klasszikus archeológusként kezdte pályáját, amit 1914-től 1918-ig a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének megszervezésével teljesített ki. Amikor Pasteiner Gyula végleg visszavonult (1918), Hekler a múzeumból átment az egyetemre (a Tanácsköztársaság idején visszahelyezték a múzeumba), hogy ott átvegye a művészettörténet oktatását, és – bár a Szépművészeti antik gyűjteményén továbbra is rajta tartotta a szemét – ókortudósi pályája ezzel nagyjából véget ért.¹⁰⁹⁹ Életének ekkor kezdődő, új szakasza – második, vagy inkább *másik* fele – azonban számunkra nem kevésbé érdekes, sőt, ehelyütt izgalmasabb is.¹¹⁰⁰ Tanárként olyan tudósokat indított el ugyanis pályájukon, mint Balogh Jolán vagy Zádor Anna, Pigler Andor, Kapossy János, Bogyay Tamás vagy Radocsay Dénes. Jórészt neki volt köszönhető, hogy megindult a magyar művészettörténet levéltári forrásainak intenzív kutatása, valamint a barokk és a klasszicizmus emlékeinek szisztematikus feltárása. És ne feledjük, sőt, hangsúlyozzuk ki: a reneszánszé is, hisz a 20. század hazai reneszánsz kutatásainak meghatározó egyénisége, Balogh Jolán az ő tanítványa volt. Hekler kitűnő tanár lehetett, akinek fontosak voltak a tanítványai. Hogy az ókor ismeretéből mit adott át az őt hallgatóknak, nem lehet tudni; persze mindig kettőn áll a vásár.

8. Gerevich Tibor és tanítványai

Gerevich Tibor (1882–1954), a két világháború közötti időszak másik nagy egyénisége – és művészetpolitikai potentátja – a románkori magyar művészet korszakos jelentőségű összefoglalója volt.¹¹⁰¹ Bár ő vezette az egyetemen a másik művészettörténeti tanszéket (a Művészettörténeti és Keresztény Régészeti

¹⁰⁹⁹ Klasszika archeológusi korszakáról: NAGY ÁRPÁD MIKLÓS: Hekler Antal (1882–1940) Pont – ellenpont. Hekler Antal, a klasszika archeológus. In: *Enigma* 2006, I, 47, 161–177; vö. Voces paginarum. Magyar ókortudomány a XX. században. Szerkesztette SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY. Budapest 2008, 87–97.

¹¹⁰⁰ Erről nincs részletes, modern feldolgozás. Pályája mindkét feléről, a baráti szemtanú hitelével: PETROVICS ELEK: Emléksorok Hekler Antalról. In: HEKLER ANTAL: Gondolatok. Budapest 1941, 3–16. A tanítványok közül Zádor Anna emlékezett vissza Heklerre több, a televízióknak adott interjújában is (MTV, Szakály István és Vikol Katalin filmjei). Ld. még: A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból. Szerk. MAROSI ERNŐ. Budapest 1999, 183–185; TÓTH ENDRE: Hekler Antal. In: *Arcképcsarnok* 2002, 364–365.

¹¹⁰¹ SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Gerevich Tibor (1882–1954). In: *Enigma* 2006, I, 47, 178–204; BARDOLY ISTVÁN: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. In: Magyar Műemlékvédelem (A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei, 13.) Budapest 2006, 7–72.

Intézetet), pedagógiai munkássága ma talán kevésbé látszik hatékonynak. Kiváló tanítványai persze neki is voltak. Például a tragikus sorsú Biró József (1907–1945), az erdélyi barokk művészet úttörő kutatója,¹¹⁰² vagy Dercsényi Dezső (1910–1987), aki utóbb a magyar műemlékvédelem meghatározó személyisége és a magyar romanika kiváló ismerője lett. Mindenekelőtt azonban Genthon István (1903–1969), aki szinte bármilyen témához nyúlt is – univerzális műveltségének, tehetségének köszönhetően – nagyszerű tanulmányokat írt, így a reneszánszról is.¹¹⁰³ Összefoglalója az erdélyi művészetről ezt a korszakot is érintette. Csak sajnálhatjuk, hogy nem írta meg azt a magyar művészettörténetet, amelynek rövid szinopszist a Magyar Szemle Társaságnak 1930-ban benyújtotta. Gerevich akadályozta meg, saját magának tartva fenn a lehetőséget – amit ő azután soha nem használt ki.¹¹⁰⁴ Egyébként korábban (1924-ben) ő is írt egy rövid összefoglalást a magyar művészet történetéről.¹¹⁰⁵

Ha ő maga nem is, tanítványai közül viszont többek is a reneszánsz kutatásával kezdték pályájukat. Elsősorban Berkovits Ilona (1904–1986),¹¹⁰⁶ aki hosszú évtizedeken át foglalkozott a miniatúrafestészettel, és részletes, feltáró tanulmányt közölt a korszak akkor még ismeretlen darabjairól, pl. Tolnai Máté pannonthalmi főapát evangelistariumáról,¹¹⁰⁷ az Ulászló-graduáléről,¹¹⁰⁸ a Kassai graduáléről,¹¹⁰⁹ vagy a Corvina enigmatikus „miniátorá”-ról, Felix Petanciusról.¹¹¹⁰ Évtizedekkel később – ez már egy másik korszak – összefoglaló műveket írt: albumokat kísért tanulmányokkal a magyarországi corvinákról és a

¹¹⁰² A híres főmű: BIRÓ JÓZSEF: Erdélyi kastélyok. Budapest 1943. Bibliográfiája: Biró József (1907–1945) emlékkiállítás. Szerk. ADAM BIRO – LŐVEI PÁL. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest 1991, 21–23. (LŐVEI PÁL); újabban: LŐVEI PÁL: Biró József és az erdélyi Gubernium története. Ars Hungarica 34 (2006) 415–428. Nemrég kiadták összegyűjtött tanulmányait: BIRÓ 2008.

¹¹⁰³ A Jagelló-kori budai humanizmusról, például. Ld. GENTHON ISTVÁN: Egy budai humanista aranycsészéje. Budapest 1934. (klny. a Tanulmányok Budapest Múltjából III. kötetéből)

¹¹⁰⁴ GOSZTONYI FERENC: „A modernség is relatív”. Genthon István írásai a modern művészetről az 1920-as és az 1930-as években. Ars Hungarica 32 (2004) 40–43.

¹¹⁰⁵ GEREVICH TIBOR: A régi magyar művészet európai helyzete. Budapest 1924 [klny. Minerva 3 (1924)]

¹¹⁰⁶ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: Berkovits Ilona (1904–1986). Magyar Könyvszemle 102 (1986) 325–326; *Arcképcsarnok* 2002, 90. (SZATMÁRI GIZELLA)

¹¹⁰⁷ BERKOVITS ILONA: A budapesti Egyetemi Könyvtár Pannonthalmi kódexe. Magyar Művészet 5 (1929) 181–196.

¹¹⁰⁸ BERKOVITS ILONA: Az esztergomi Ulászló-Graduale. Magyar Könyvszemle 45 (1941) 342–353.

¹¹⁰⁹ BERKOVITS ILONA: A Kassai Graduále és a XVI. századi kassai festészet. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Budapest 1942, 64–86.

¹¹¹⁰ ELENA BERKOVITS: Felice Petanzio Ragusino. Capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. Budapest 1941 [Klly. Corvina. Rassegna Italo–Ungherese 3 (1940) 53–84.]

középkori magyar kódexfestészetről.¹¹¹¹ Gerevich másik tanítványa, a Szent Imre ikonográfiáját összegyűjtő Wolf Rózi is foglalkozott rövid ideig miniatúrafestészettel. A Jagelló-kori címereslevelekről közölt – nagyjából Hoffmann Edith-tel egy időben – egy cikket (1928);¹¹¹² a továbbiakban azonban keveset publikált, és végül teljesen eltűnt a hazai tudományos életből.¹¹¹³

Csabai István (1912–1942) is Gerevich-hez írta doktori dolgozatát; így kerülhetett a MOB igen kis létszámú hivatalába (Genthon mellé) műemléki segédőrként.¹¹¹⁴ Ő volt az, aki – úgy tűnik fel – következetesen kezdett foglalkozni a magyarországi késő középkori és kora újkori művészettel.¹¹¹⁵ Disszertációját Erdély reneszánsz művészetéről írta; a könyvecske 1934-ben jelent meg, nagyjából egy időben Balogh Jolának Erdély reneszánsz építészetét és szobrászatát tárgyaló, a Magyar Művészetben közölt „stílustörténeti vázlatával”.¹¹¹⁶ Nem volt alapos munka, és – orientálólággal jegyzem meg – hivatkozásai között *szakirodalomként* szerepeltek Lehel Ferenc vagy Kós Károly apologetikus művei is.¹¹¹⁷ Az építészet, szobrászat, festészet, iparművészet klasszikus felosztást követte, utolsó fejezetként pedig a Báthoryak udvarának művészetét mutatta be. Sajnos kevés benne az adat (új, korábban ismeretlen nincs is benne); hogy mi volt a célja, álljon itt egy idézet az előszóból. „Az erdélyi renaissance nem maradiság, mert az erdélyi lélek tulajdonságainak kifejezője, melynek értelmében az átvett reneszánsz formákat átalakította és a saját képére formálta, úgyhogy tényleg az erdélyi talajból kinőtt művészetről beszélhetünk. Az erdélyivé alakulás a népies elemek felszívódása által jött létre, aminek megvan az európai történelemben a

¹¹¹¹ BERKOVITS 1962; BERKOVITS 1975

¹¹¹² WOLF RÓZI: II. Lajos egy ismeretlen olasz címerfestője. Magyar Művészet 4 (1928) 697–708.

¹¹¹³ Életrajzát ld.: Szent Imre 1000 éve. Multimédiás DVD-ROM a székesfehérvári millenniumi emlékévi és kiállítás dokumentumaiból. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár 2008

¹¹¹⁴ A Műemlékek Országos Ideiglenes Bizottsága és a Műemlékek Országos Bizottsága tisztségviselői és tagjai (1872–1949). Összeállította GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY KATALIN. In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. Szerk. BARDOLY ISTVÁN–HARIS ANDREA. Budapest 1996, 274.

¹¹¹⁵ Művészeti Lexikon, I. Budapest 1965, 454.

¹¹¹⁶ CSABAI 1934. Balogh Jolán cikkére hivatkozik, azzal a megjegyzéssel, hogy saját dolgozata már készen volt, amikor az megjelent: 41. lap, 1. jegyzet. Az idézett könyvek száma egyébként nem éri el az ötvenet, és azok jó része általánosság; nem magyar(országi) mű csak Oswald Spengler-től *A Nyugat alkonya*, valamint Richard Hamann 1933-ban megjelent művészettörténete. A fényképek egy részét a szerző készítette, és a szövegből is látni, járt a terepen.

¹¹¹⁷ LEHEL FERENC: Magyar művészet a török világ idején. Budapest 1913

szellemtörténeti háttere.”¹¹¹⁸ Mintha Karinthyt olvasnánk: a jeles dolgozatot a *Tanár úr kérem*ből.

„Vizsgálataink során többször is lesz alkalmunk rámutatni arra, hogy a reneszánsz művészetben mennyire megfelelő formát talált a magyar szellem.”¹¹¹⁹ Ez Balogh Jolán írásaiban is központi probléma: *korszerű* a maga idejében. „[A] kalotaszegi, székely festett templomi mennyezeteket, faragott lépcsőkorlátokat, cifrított padokat” addig csak az „etnológusok és népművészetkutatók” méltatták figyelemre. Innét tekintve nemcsak Victor Roth, hanem még Divald Kornél is elmarasztalható volt, hisz ennél ő is többre tartotta „az importált mátyási reneszánsz”-ot.¹¹²⁰ Csabai számára viszont az erdélyi népművészet érdekesebb, fontosabb volt. 1939-ben könyvet jelentetett meg a 16–17. századi magyar művészetről *A végvári magyarság és kultúrája* címmel, amelyet Szekfű Gyula – Németh László *Kisebbségben*jével és Karácsony Sándor *Magyar észjárásával* együtt kritizált meg a Magyar Szemlében.¹¹²¹ Balogh Jolán is erős túlzásnak tartotta Csabai nézeteit, és – bár dicsérte, hogy a szerző mennyire „rokonszenves, megértő hangon szól”-t az erdélyi művészetről – ezt keményen ki is fejtette az 1943-ban megjelent, az erdélyi reneszánszról szóló monumentális munkájában.¹¹²²

9. Balogh Jolán, a magyar reneszánsz legnagyobb tudósa

Balogh Jolán (1900–1988) Hekler iskolájában nevelkedett, és már életkoránál fogva sem kompromittálódhatott volna politikailag 1918/1919-ben.¹¹²³ Az új idők új embere volt, komoly tehetséggel, mély elhivatottsággal, amit professzora felismert és méltányolt. Maga a miniszter, Klebelsberg Kunó instruálta személyesen reneszánsz kutatásait. Ezek már a húszas években nagyszerű eredményeket hoztak: elsősorban itáliai levéltárakban folytatott kutatások termékeként.¹¹²⁴ Fiatalon – 1933/1934-ben – megírta a reneszánsz építészet és kő-

¹¹¹⁸ CSABAI 1934, 10.

¹¹¹⁹ CSABAI 1934, 9.

¹¹²⁰ CSABAI 1934, 12/1.

¹¹²¹ Ld. Biró József ismertetését Csaba István könyvéről: A nemzet jellege. Csabai István könyvéről. Páztortűz 19 (1939) 487–490. Újra közölve: Biró 2008, 275–278.

¹¹²² BALOGH 1943, 14.

¹¹²³ MIKÓ 2006, 421–439. A jegyzetekben és az irodalomjegyzékben további cikkek.

¹¹²⁴ Pl. BALOGH JOLÁN: Adatok Milano és Magyarország kulturális kapcsolatának történetéhez. Budapest 1928

faragás szintézisét, amelyet alcíme szerint csupán stílustörténeti vázlatnak szánt, de amely egész életére szóló programnak bizonyult.¹¹²⁵ Balogh Jolán nem tekintette a magyar reneszánszot üvegházi növénynek, amely Mátyás halála után elpusztult volna, hanem éppen ellenkezőleg, olyan művészeti stílusnak, amely rögtön meggyökeresedett a magyar talajban, és a kezdeményezője és pártfogója – Mátyás – halála után soha nem látott fejlődésnek indult, a 17. században élte egyik fénykorát, és végül a népművészetet is áthatva, a királyi udvartól eljutott a székely falvakig. A fejlődés íve Mátyás budai palotájától a népművészetig tart, elindítója a nemzeti király, záloga pedig maga a magyarság. Már ez a koherens fejlődéskép is új volt, feltöltve sok – korábban nem ismert – adattal, de talán a legfontosabb Erdély integrálása volt a magyar művészet történetébe. Nem vigaszágon, hanem a Dunántúl és a Felvidék mellett harmadik, önálló régióként. „Magyarország nem ismeri Erdélyt”, szokta idézni Kazinczyt, és talán senki nem tett annyit e hátrány leküzdéséért, mint ő. A művek voltak ismeretlenek: Divald Kornél *Magyar művészettörténete* 1927-ben,¹¹²⁶ vagy Péter András magas színvonalú összefoglalása (1930-ban) alig hozott Erdélyből példát,¹¹²⁷ miközben egyben számosat. Erdély reneszánsz művészetével Balogh Jolán előtt művészettörténész szisztematikusan nem foglalkozott (a barokkal is csak ekkortájt kezdett Biró József¹¹²⁸); tanulságos, hogy Kolozsvár reneszánsz korszakát – részben Pákei Lajosnak (1853–1921) a városi házak és a városfalak kőfaragványairól készült rajzaival – ő emelte be a késő reneszánsz művészet történetébe.¹¹²⁹ B. Nagy Margit vette fel újra ezt a szálát, jóval később, akivel a *par excellence* erdélyi művészettörténet-írás voltaképp kezdődött – a reneszánsz-

¹¹²⁵ BALOGH 1933, 12–26, 328–350; BALOGH 1934, 129–158.

¹¹²⁶ DIVALD KORNÉL: Magyar művészettörténet. (Szent István könyvek, 47.) Budapest 1927, 118, 124.

¹¹²⁷ PÉTER ANDRÁS: A magyar művészet története, I–II. Budapest 1930, 12–14.

¹¹²⁸ Bibliográfiája: Biró József (1907–1945) emlékkiállítás. Szerk. ADAM BIRO – LŐVEI PÁL. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest 1991, 21–23. (LŐVEI PÁL); újabban: LŐVEI PÁL: Biró József és az erdélyi Gubernium története. *Ars Hungarica* 34 (2006) 415–428. Összegyűjtött tanulmányai: *BIRÓ 2008*

¹¹²⁹ Vö. BALOGH 1985, passim. Pákeiről, ill. tervezett művéről: BALOGH JOLÁN: Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 186.) Kolozsvár 1944. Ld. még: Pákei Lajos rajzai Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeiről. Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma, Székesfehérvár 1983–1984; GAÁL GYÖRGY–MIKLÓSI-SIKES CSABA: Pákei Lajos. In: *Arcképcsarnok* 2002, 671–672; SISA JÓZSEF: Pákei Lajos, Theophil Hansen és a budapesti József Műegyetem. *Ars Hungarica* 31 (2002) 441–446.

kutatás külön szerencséje, hogy épp ezt a korszakot választotta szakterületének.¹¹³⁰

Egyelőre azonban 1934-ben vagyunk. Balogh Jolán ekkor már Mátyás monográfiáján dolgozott, amelyet a negyvenes évek elejére el is készített (kiadását megghiúsította a háború);¹¹³¹ mellette összegyűjtötte és rendszerezte az uralkodó ábrázolásait is (1943),¹¹³² és kiadta az *Erdélyi renaissance* első kötetét, amelyben 1543-ig tekintette át az összes művészeti jelenséget (1943).¹¹³³ Alighanem ez az – úgyszólván tökéletes – kötet volt a főműve. A háború (Buda pest ostroma) és a rákövetkező évek számára is súlyos személyes megpróbáltatásokat jelentettek. A folytatás, az ország szovjet megszállása, az új politikai rendszer legfeljebb külső életét korlátozta, tudományos ideáit nem: haláláig ragaszkodott a húszas években kialakult elképzeléseihez. Ez egyfelől pozitív vonása volt, mert egyetlen pillanatra sem befolyásolta a (vulgár)marxizmus, másfelől azonban negatív, mert hihetetlenül merevvé tette gondolkodását az újdonságokkal szemben. Ez csak részben volt a körülményeknek köszönhető, részben személyiségéből fakadt. A Hekler-től – és Klebelsberg-től – kapott fő feladatát hosszú élete során maradéktalanul teljesítette: befejezte és kiadta Mátyás király műpártolását feldolgozó könyveket. Mellette megírta a Bakócz-kápolna monográfiáját, az *Erdélyi renaissance* második kötetének bizonyos részeit (a kolozsvári kőfaragóműhelyek 16. századi tevékenységét; a váradi vár történetét).

Természetesen ő írta az új (akadémiai) művészettörténeti összefoglalás – címe szerint a magyarországi művészet története – reneszánsz fejezeteit is, amely 1956-tól 1973-ig öt kiadásban jelent meg. Élete végén még az is megadatott neki, hogy ideáját műtárgyakban megtestesülni is láthatta: az 1982-ben az ausztriai Schallaburg várában (1983-pedig Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában) megrendezett, átfogó magyar reneszánsz kiállítás művészeti része az ő elképzeléseit váltotta valóra.¹¹³⁴ Munkássága jóval túlnyúlt a második világháború befejezésén, de a továbbiakban – főleg a hatvanas évektől kezdve – egyszerre lehetünk tanúi tevékenysége kiteljesedésének és koncepciója lassú erodálódásának is.

¹¹³⁰ KOVÁCS ANDRÁS: B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma, 1928. május 4.–Budapest, 2007. március 4. Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 359–366.

¹¹³¹ BALOGH 1966, I., 13–15.

¹¹³² BALOGH 1940, 435–548.

¹¹³³ BALOGH 1943

¹¹³⁴ Schallaburg 1982

10. 1945 után: új lehetőségek

Meller Péter (1923–2008) disszertációja a visegrádi Hercules-kútról a szabadság néhány szerencsés esztendejében született, 1946-ban; egy része a kérészéletű firenzei magyar intézet egyetlen számot megért évkönyvében jelent meg,¹¹³⁵ esszenciája pedig a nagy múltú – a háború után újra induló – Magyar Művészet utolsó számában, 1948-ban.¹¹³⁶ A frissen – 1942-ben – meglett visegrádi Hercules-kút attribúcióját is tartalmazó írásműnek ez volt az egyetlen kitétele, amely tartós nyomot hagyott a magyar reneszánsz-kutatásban: tüstént Balogh Jolán elutasításában részesült. Balogh Jolán ugyanis a kutat – szobrostul, kávalapostul – a Márványmadonnának Mesterének tulajdonította.¹¹³⁷ Személyes Mátyás-történetének két szobrász főszereplője két plasztikai felfogás ellenpontjait képviselte, itt szó sem lehetett az álláspontok közelítéséről. Ha csipetnyi szarkazmus volna bennem, azt mondanám, Balogh Jolán már a töredékek megtalálása előtt a Márványmadonnának Mesterének attribuíta a kutat, így azután nehéz is lett volna vitatkozni vele. Meller Péter dolgozata viszont szinte minden szempontból más volt, mint Balogh Jolán írásai. Más nemzedék, másféle műveltség.¹¹³⁸

Világosan kiderül ez abból a nagyszerű tanulmányból is, amely az Antik Tanulmányokban jelent meg, 1955-ben.¹¹³⁹ Galeotto Marzio érméről szólt, tehát egy *par excellence hungaricumról*, de az egyetemes reneszánsz kutatás szemszögéből és teljes eszköztárának birtokában vizsgálva. Az ikonológia nem üres „módszer”, nem iskolai taneszköz volt a kezében, hanem személyes, mondhatni egzisztenciális probléma felvetésének a lehetőségéül szolgált: vajon miféle szellemek voltak azok, amelyeket Erasmus felidézett, s amelyektől maga is visszaretent? Ötven év magasából jól látszik, hogy itt lehetett volna az újabb fordulópont, vagy legalább az új szín megjelenése a magyarországi reneszánsz művészet kutatásának történetében. Nem lett az; a szerző 1956-ban elment

¹¹³⁵ PÉTER MELLER: La fontana di Mattia Corvino a Visegrád. In: *Annuario dell’Istituto Ungherese di Storia dell’Arte di Firenze*, I. Firenze 1947, 47–73.

¹¹³⁶ MELLER PÉTER: Gótikus és reneszánsz kutak Magyarországon. *Magyar Művészet* 15 (1948) 138–143.

¹¹³⁷ Vö. BALOGH 1966, I., 230, 248–250.

¹¹³⁸ MIKÓ ÁRPÁD: Meller Péter (Budapest, 1923–Solvang, USA, 2008). *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009) 149–153; SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY: Aki két rókára vadászik. In: *Enigma* 2010, 63., 20–34.

¹¹³⁹ MELLER PÉTER: *Mecurius és Hercules találkozása Galeotto Marzio emlékérmén*. *Antik Tanulmányok* 3 (1955) 170–180.

Magyarországról, és utóbb sajnos egyre kevesebbet publikált. 1963-ban a Mátyás-ikonográfia átértelmezéséhez kínált kulcsot.¹¹⁴⁰ Szívesen nyilatkozott meg előszóban; az 1990-es évektől kezdve Budapesten is hallhattuk sziporkázóan szellemes, adatbőségükkel lenyűgöző előadásait – egyebek között a budai és a visegrádi reneszánsz kutak problémáiról.¹¹⁴¹

Már pályája indulásakor írt Leonardóról tanulmányt,¹¹⁴² amely világosan mutatta, hogy ikonográfiai–ikonológiai érdeklődése mennyire eltért Balogh Jolán döntően stíluskritikai, tipologizáló, leíró, és főképp a humanista tatalom iránt teljesen közömbös szemléletmódjától. Meller szinte familiáris viszonyban volt az ókori irodalmakkal, tolmácsolt görög auktorokat is, például Sophoklés szatírájátéka, a *Nyomkeresők*, vagy Theokritos *Eidyllion*jai közül néhány az ő fordításában olvasható ma is.¹¹⁴³ Meller tudományos „rehabilitációja” egyébként a kilencvenes évek közepéig váratott magára idehaza. Ez is a Giovanni Dalmata-attribúcióhoz kapcsolódott: a visegrádi Hercules-kút a legújabb irodalomban ma már mindenütt az ő műveként szerepel.¹¹⁴⁴ (Johannes Röll monográfiája is törte az utat; részletesen tárgyalta, mérlegre téve Balogh Jolán érveit is.¹¹⁴⁵) De itt eredetileg jóval többről volt szó, mint egyszerű attribúciós kérdésről.

11. A „kétkötetes” kézikönyv és környéke

Aggházy Mária a barokk szobrászat emlékeinek korpuszában számtalan olyan művet is szerepeltetett, amelyeket ma inkább késő reneszánsz stílusúnak mondanánk.¹¹⁴⁶ Az előszóban hosszan fejtegette is, mi mindent tartottak korábban reneszánsznak vagy barokknak az épületek vagy a síremlékek közül. Ő maga praktikusán 1600 körül húzta meg a határvonalat: a Görgey-fivérek kettős

¹¹⁴⁰ MELLER, PÉTER: Physiognomical Theory in Renaissance Heroic Portraits. In: Acts of the XX. International Congress of the History of Art. Studies in Western Art, II. The Renaissance and Mannerism. Princeton–New Jersey 1963, 53–62.

¹¹⁴¹ MELLER PÉTER: A Verrocchio-kút problémái. Előadás Budapesten, az MTA Jakobinus termében 2000. október 17-én. A szöveg sajnos nem jelent meg.

¹¹⁴² MELLER, PÉTER: Leonardo da Vinci's Drawings to the Divine Comedy. Acta Historiae Artium 2 (1954) 135–168.

¹¹⁴³ Szophoklész drámái. Budapest 1979, 425–441; Görög költők antológiája. Budapest 1982, 460–462, 468–470. Mindkét kötetnek ZSOLT ANGÉLA volt a felelős szerkesztője.

¹¹⁴⁴ MIKÓ 2009, 28–29.

¹¹⁴⁵ RÖLL 1994, 122–132.

¹¹⁴⁶ AGGHÁZY 1959, I–III.

síremléke már szerepel a kötetben, ugyanannak a – végtelenül provinciális – mesternek, vagy inkább körnek 1600 előtti alkotásai viszont nem. A szerző olyannyira komolyan vette ezt a barokk-terminust, hogy még 1988-ban, Balogh Jolán halálára írott nekrológiájában is megütközésének adott hangot, hogy Galavics Géza szinte csak „barokkba hajló” képeket és síremlékeket sorolt fel a késő reneszánsz portrékról 1987-ben megjelent tanulmányában.¹¹⁴⁷ Garas Klára adatokban hihetetlenül gazdag monográfiájában, a 17. századi festészetet tárgyaló művében hasonlóan kezelte a barokk stílus alsó határát.¹¹⁴⁸

A „kétkötetes”, az először 1956-ban megjelent művészettörténeti összefoglaló reneszánsz fejezeteit Balogh Jolán írta, nagyjából ugyanezekben az években. A késő reneszánsz és a barokk határmezsgyéjét sokkal magasabbra helyezte: a síremlékek a Felföldön a 17. század közepéig szerepeltek (a század második felében nem is készültek reprezentatív, figurális síremlékek), Erdélyben pedig még tovább, ott még a század második felében is a német késő reneszánsz formákat vették át, amiket „azután barokkos irányban fejlesztettek tovább”. Balogh Jolán számára a késő reneszánsz a 17. század második felében érkezett el „fejlődésének utolsó állomásához”. A kézikönyv *barokk* fejezetében azután Garas Klára újra elősorolta részben ugyanezeket a síremlékeket – mint *késő reneszánsz* alkotásokat, persze másféle történeti összefüggésbe illesztve. Félreértés ne essék: eszem ágában sincs igazságot szolgáltatni: nem is volna miért. Csak arra szeretnék figyelmeztetni, hogy a késő reneszánsz és a kora barokk határa éppúgy nem volt egyértelműen meghúzható ötven-hatvan évvel ezelőtt sem, ahogyan a 19. század végén sem volt az, és amiképp nem húzható meg ma sem.¹¹⁴⁹

12. Támogatott? Túrt? Tiltott?

A Corvina-könyvtár kutatását a magyar tudományosság régóta fontos feladatának tekintette. A két világháború között a művészettörténet-írás nagyon sokat tett hozzá a 19. század végére összeállt képhez; talán többet is, mint a

¹¹⁴⁷ AGGHÁZY MÁRIA: Balogh Jolán. Művészettörténeti Értesítő 37 (1988) 164–165.

¹¹⁴⁸ GARAS 1953, 5–12.

¹¹⁴⁹ A szlovák művészettörténet-írás reprezentatív barokk kötete például nemrégiben is az 1600-as évszámot tekintette kezdő időpontnak (*Barokk* 1998); a tizenegy évvel később szerkesztett reneszánsz kötet viszont ezt nem tekintette záró pontnak (*Reneszánsz. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom* 2009), és a vele párhuzamosan rendezett pozsonyi reneszánsz kiállítás sem (*Reneszánsz* 2009).

filológusok és történészek. 1945-ig Hoffmann Edith, Balogh Jolán, Berkovits Ilona tanulmányok sorát publikálta a királyi könyvtár kódexeinek miniatúráiról. Ez a munka mintha elakadt volna a második világháborút követő években, vagy legalábbis nem jelentek meg ezzel kapcsolatos újabb publikációk. Jó másfél évtized múlva azonban ismét előkerült a Corvina problémája. Az eredetileg újkoros történész, Csapodi Csaba (1910–2004) kezdett vele foglalkozni – Madas Edit elegáns fordulatával élve¹¹⁵⁰ – autodidaktaként, és 1960-tól kezdve sorra publikálta a könyvtárral összefüggő írásait. Ezek sokszor érintettek művészettörténeti kérdéseket. Az ütemesen folytatott kutatás elég gyorsan eredményre vezetett: 1973-ban megjelent a Corvina angol nyelvű repertórium, amit azóta is mindannyian nagy haszonnal – bár egyre növekvő, kritikus figyelemmel – forgatunk. A könyv a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének új, idegen nyelvű sorozatába jelent meg, a *Studia Humanitatis*-ban, annak első köteteként.

Csapodi azonban nemcsak tudományos írásokat produkált, hanem – és erről is szólni kell – népszerűsítő műveket is. 1967-ben jelent meg a Helikon Kiadónál a *Bibliotheca Corviniana* című album, amelyet a bevezető szöveg és a kódexek jegyzéke után sorakozó 143 színes tábla tett igazán gazdaggá. Összeállítói Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára és Szántó Tibor voltak; utóbbi név jelzi, hogy a könyvkiadói részvételnek is komoly szerepe volt a kiadványban. Még az UNESCO is támogatta a vállalkozást; a színes képek beszerzése nyugatról akkoriban nem lehetett egyszerű.¹¹⁵¹ Az ENSZ kulturális szervezetének emlegetése egyértelműen jelzi, hogy a kiadványnak volt politikai olvasata; a kádári konszolidáció éveiben vagyunk, a magyar politikai berendezkedést ekkoriban próbálták szalonképessé tenni nyugaton. A kiadói vállalkozás mindenesetre sikeresnek bizonyult. 1969-ben németül is kiadta a Corvina Kiadó Budapesten a könyvet, de megjelent Berlin–München impresszummal is; ugyanígy angolul Budapesten és Angliában, és New York–Washington impresszummal az Amerikai Egyesült Államokban. 1976-ban második, javított kiadása jött ki, majd ez 1978-ban németül, 1981-ben ismét magyarul, majd lengyelül és angolul, 1982-ben újra németül, majd franciául. 1990-ben jelent meg a legteljesebb, negyedik kiadása a könyvnek, Mátyás király

¹¹⁵⁰ MADAS EDIT: A Corvina újkori története Magyarországon. In: *A holló jegyében 2004*, 79.

¹¹⁵¹ Vö. CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *Humanista kódexek nyomában*. Budapest 1978, 47–51.

halálának 500. évfordulójára.¹¹⁵² A Corvina Könyvtár nemzetközi diadalútja azóta is tart; ma már hivatalosan is része a kulturális világörökségnek.

A hatvanas–hetvenes években mindenesetre a Corvina-kutatás kétségkívül a politika által támogatott tudományos tevékenységek közé tartozott. De nemcsak a Corvina-kutatás. Ne feledjük: ekkor jelenhetett meg végre Balogh Jolán nagy Mátyás-monográfiája, legalábbis a 2. és a 3. kötet; az elsőt ugyanis – állítólag ideológiai okokból – 1966-ban sem adta ki az Akadémia.¹¹⁵³ (Nem ismerjük a részleteket.) Ugyancsak 1966-ban jelent meg Gerevich László monográfiája a budai vár feltárásáról is, benne az újabb reneszánsz leletek tömegével.¹¹⁵⁴ 1966-ban jelent meg Zlinszky-Sternegg Mária könyvecskéje a magyarországi, reneszánsz intarziadíszes bútorokról.¹¹⁵⁵ Egy évvel korábban Héjjné Détári Angéla apró kötete a régi magyar ékszerekről,¹¹⁵⁶ 1967-ben pedig Tombor Ilonáé a festett asztalosmunkákról, ugyanebben a sorozatban.¹¹⁵⁷ A festett famennyezetek és rokon emlékek nagy monográfiája 1968-ban, ugyancsak ötöle.¹¹⁵⁸ 1967-ben jött ki Radocsay Dénesnek a középkori Magyarország faszobrait feldolgozó adattára is.¹¹⁵⁹ Úgy tűnik fel, hogy a hatvanas évek közepétől kezdve több – kisebb-nagyobb – könyv is megjelent, amely részben vagy teljes egészében a magyarországi reneszánsz művészetről szólt. (S még nem beszéltünk a folyóiratcikkekről, például Radocsay Dénesnek a reneszánsz címeresleveleket ismertető munkáiról [1965–1966].¹¹⁶⁰) 1965-ben adta ki Boskovits Miklós a magyar (művészet)történet-írásnak a gótikára és a kora reneszánszra vonatkozó publikációit összegyűjtő és rendszerező, hatalmas bibliográfiáját, amely ma is nélkülözhetetlen segédeszköz.¹¹⁶¹ 1964 nagy éve volt a hazai irodalomtörténet-írásnak is: ekkor jelent meg – Klaniczay Tibor szerkesztésében –

¹¹⁵² Ld. Csapodi Csaba bibliográfiáját (TÓTH GÁBOR összeállításában): Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. Budapest 2002, 405–433, különösen: 409–413.

¹¹⁵³ BALOGH 1966, I–II.

¹¹⁵⁴ GEREVICH 1966

¹¹⁵⁵ MÁRIA ZLINSZKY-STERNEGG: *Marqueterie Renaissance dans l'ancien Hongrie*. Budapest 1966; *Renaissance Inlay in Old Hungary*. Budapest 1966

¹¹⁵⁶ HÉJJNÉ DÉTÁRI ANGÉLA: *Régi magyar ékszerek*. Budapest 1965

¹¹⁵⁷ R. TOMBOR ILONA: *Régi festett asztalosmunkák a XV–XIX. században*. Budapest 1967

¹¹⁵⁸ TOMBOR ILONA: *Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek*. Budapest 1968

¹¹⁵⁹ RADOCSAY DÉNES: *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest 1967

¹¹⁶⁰ RADOCSAY 1965, 241–264, és RADOCSAY 1966, 71–82.

¹¹⁶¹ *L'art du gothique et de la Renaissance (1300–1500)*. Bibliographie raisonnée des ouvrages publiés en Hongrie. Rédigée par MIKLÓS BOSKOVITS. Budapest 1965, I–II.

a magyar irodalomtörténeti kézikönyv első két kötete, benne a reneszánsz kori magyar irodalom új történetével, kiváló szerzőgárda tollából.¹¹⁶²

1969-ben alapították meg az Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportját, amelynek egyik fő feladata „a nagy magyar művészettörténeti összefoglalás előkészítése”, a *kézikönyv* megalkotása volt.¹¹⁶³ Kezdetüket vették a periodizációs viták: melyik stíluskorszak mettől meddig tart, hogyan korszakolható stb. Terítékre került a reneszánsz is.¹¹⁶⁴ 1973-ban jelent meg Galavics Géának a késő reneszánsz és a kora barokk elkülöníthetőségének gyakorlati problémáival szembenező cikke;¹¹⁶⁵ 1975-ben pedig az ő szerkesztésében egy komoly tanulmánykötet, benne több jelentős reneszánsz és barokk tárgyú írással.¹¹⁶⁶

13. Párhuzamok: a hagyományos modell képviselői és kritikusai

Abban az időben Balogh Jolán tudományos hegemoniája – a *szakmai* második nyilvánosságban – megkérdőjelezhetetlen volt, ám egyszerre volt valóságos és látszólagos. Konkrét volt, mert – bár erre akkor ta n senki sem gondolt – az alapelveket, a nagystruktúrát ő, az ő évtizedek óta hangoztatott nézetei határozták meg, pontosabban az általa megfogalmazott, sokfelől összegyűlt, kanonikussá tett alapelvek. Látszólagosnak pedig azért neveztem, mert az ő – inkább átfogó, mint részletekbe menő – publikációi mellett egy sor másik is megjelent, mások tollából. Ezek persze nem alkottak egyetlen, zárt tömböt. Csak

¹¹⁶² A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1964; A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1964

¹¹⁶³ ARADI NÓRA: Előszó. In: *Művészettörténet – tudománytörténet 1973*, 7.

¹¹⁶⁴ BEKE LÁSZLÓ: Megjegyzések a magyarországi művészet történetének korszakolásához, illetve: A periodizációs vita hozzászólásai. In: *Művészettörténet – tudománytörténet 1973*, 131–155, illetve 157–160.

¹¹⁶⁵ GALAVICS 1973, 41–90.

¹¹⁶⁶ *Magyarországi reneszánsz és barokk 1975*

pár rangos példa: Voit Pálnak az ötvenes–hatvanas években megjelent reneszánsz iparművészeti dolgozatait is a korábbi szemléletmód hatotta át, Bertalan Vilmosnéét szintűgy,¹¹⁶⁷ és Zlinszkyné Sternegg Mária reneszánsz bútortörténeti – a műfaj máig leggondosabban megírt – tanulmányai¹¹⁶⁸ is ugyanebbe a gondolkörbe illeszkedtek. Mivel lehetne ezt röviden jellemezni? Elsősorban a Mátyás-központúsággal. Mindennek kiindulópontja a király és udvara volt, és ennek megfelelően a reneszánsz művészeti jelenségek magyarázatában a fejlődés, a központ és periféria ok-okozati modellje érvényesült.

A legfontosabb szemléleti változás lehetősége Détsky Mihály forráspublikációiban és a belőlük levont következtetéseikben rejtőzött.¹¹⁶⁹ Széttört az egyik legfontosabb kapocs: az országot a reneszánsz stílussal „ellátó” kőfaragóműhelyek összefüggő láncolata. És ami ebből következett: a városi kőfaragóműhelyek szerepének újraértékelése, az olasz és a magyar – vagy, ha tetszik, helyi – mesterek viszonyának átfogalmazása.¹¹⁷⁰ A klasszikus filológusi és építészeti tanultságú, kiválóan képzett Détsky Mihály a műemlékvédelemben tevékenykedett, publikációinak zöme műemlékes és vidéki múzeumi kiadványokban, csaknem elrejtve jelent meg. A maga csendes módján mégis nagyvadakat ejtett: feltárta az egri vár késő középkori építéstörténetének forrásait,¹¹⁷¹ megírta – javarészt publikálatlan források segítségével – a sárospataki vár történetét,¹¹⁷² alapvető közleményeket írt az erdélyi fejedelmek

¹¹⁶⁷ VOIT PÁL – HOLL IMRE: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. Budapest Régiségei 17 (1956) 73–150; BERTALAN VILMOSNÉ: Budavári majolika padlótegglák. Archaeologiai Értesítő 79 (1952) 186–190; UŐ: Faenzai majolikátalak a budavári ásatások anyagából. Művészettörténeti Értesítő 3 (1954) 106–113; ill. legutóbb: UŐ: Majolikaművészet Mátyás király udvarában. (Import tárgyak és a budai műhely) In: *Pannonia Regia 1994*, 378–380. A budai műhelyről a legújabb álláspont: KOVÁCS ESZTER: A budai majolikák – a budai majolikaműhely. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 351–353, és FÉNYES GABRIELLA: Majolika padlócsempék a budai palotából. In: *uo.*, 354–356.

¹¹⁶⁸ MÁRIA ZLINSZKY-STERNEGG: Renaissance in Old Hungary. Budapest 1966A kötet megjelent franciául és németül is; magyarul sajnos nem.

¹¹⁶⁹ Bibliográfiája 2002-ig, Bardoly István összeállításában: *Détsky Mihály emlékkönyv 2002*, 29–33.

¹¹⁷⁰ VÖ. DÁVID FERENC hozzászólásával az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának 1974. november 11–13-án rendezett felolvasó ülésén: *Ars Hungarica* 3 (1975) 350.

¹¹⁷¹ DÉTSKY MIHÁLY: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között, I. In: Heves Megyei Múzeumok Közleményei, I. Eger 1963, 173–199.

¹¹⁷² DÉTSKY1970; DÉTSKY 1989; DÉTSKY 1996; DÉTSKY MIHÁLY: Sárospatak várának egykori kertjei és szőlői. In: Magyar Műemlékvédelem XI. (Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal évkönyve, 1991–2001.) Budapest 2002, 153–171.

építői tevékenységéről,¹¹⁷³ ismeretlen adatokat közölt a gyulafehérvári székesegyház fedelmi síremlékeiről.¹¹⁷⁴ Csak a leghíresebb trouvaille-ját idézem: kiderítette, hogy a sárospataki vár Vörös tornyának külső lépcsőjét, az (egészen addig) ún. Perényi-loggiát nem Perényi Péter vagy Gábor építtette, hanem I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna, vagyis mintegy száz évvel később épült, mint korábban gondolni lehetett.¹¹⁷⁵ A *Lorántffy*-loggia átdatálása lavinát kellett volna elindítson az erdélyi késő reneszánsz építészet kutatásában is. A lavina a z nban egyelőre késett. Ma má r nem is érti a z ember a z akkori hitetlenkedés okát.

A Dunántúl – igen nagyszámú, jelentős – reneszánsz építményeiről Koppány Tibor közölt fontos tanulmányokat, nagyjából ugyanúgy, mint Détsky Mihály, egyszerre hasznosítva a régészeti kutatások eredményeit és a korábban sokszor ismeretlen írásos forrásokat.¹¹⁷⁶ A részletek gondos feltárása itt is azt a felismerést eredményezte, hogy a Balogh Jolán által kodifikált általános kép nem felelt meg annak, ami a részletekben most megmutatkozott. A Dunántúl déli – baranyai, tolnai – csücskével, Péccsel és környékével G. Sándor Mária foglalkozott hosszasan, több cikkben és egy monográfiában ismertette a rendkívül jelentős régió kőfaragványait.¹¹⁷⁷

A hetvenes években az egyik legjelentősebb – vagyis akkor annak tetsző – reneszánsz műemléki helyreállítása a simontornyai vár loggiájának rekonstrukciója volt. Horler Miklós neve fémjelezte a végeredményt, amely mögött kétségkívül részletes régészeti kutatás és gondos helyreállítói munka állt.¹¹⁷⁸ A reneszánsz kor egyik alapvető építészeti formulája materializálódott itt a romokból és töredékekből. Egyfajta megépített állásfoglalás volt ez a tudományban, amelyben addig (és, kiderült, a z őa is) inkább a pa írmunka, a szöveg és a rajz dominált. Új tudományos módszer látszott születni, amely – ma már látjuk – a legtávolabbra vezetett, de amely egyben a tudomá nytól is a

¹¹⁷³ DÉTSKY MIHÁLY: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templomépítkezésének adatai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 35–36. Miskolc 1988, 229–242; DÉTSKY MIHÁLY: A pocsaji Rákóczi udvarház. Bihari Múzeum Évkönyve, 3. Berettyóújfalu 1983, 93–122; DÉTSKY 1972, 348–378.

¹¹⁷⁴ DÉTSKY 1966, 26–30.

¹¹⁷⁵ DÉTSKY 1973, 51–93.

¹¹⁷⁶ Bibliográfiája, 1998-ig, Bardoly István összeállításában: *Koppány Tibor emlékkönyv* 1998, 25–33. Összegyűjtött cikkei (köztük 1998 után megjelentek is): KOPPÁNY TIBOR: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest 2006. Összefoglaló műve, sok késő középkori (gótikus és reneszánsz) épületekre vonatkozó adatokkal: KOPPÁNY 1999

¹¹⁷⁷ G. SÁNDOR 1984

¹¹⁷⁸ Röviden: HORLER MIKLÓS – H. TABAJDI MÁRTA: A simontornyai vár. Szekszárd 1987

legtávolabbra került.¹¹⁷⁹ Nem szeretném, ha bárki félre értene: nem gondolom a visegrádi (vagy kivált a nyírbátori) épületrekonstrukciókat a simontornyai vár helyreállításából egyenesen levezetni, de aki az ezredfordulóra megépített „reneszánszunk” gyökereit keresi, aligha mellőzheti majd a hatvanas-hetvenes évek műemlékes anasztylósisait.

A simontornyai loggia egyik meglepő újítása az volt, hogy kimutatta a földszinti és első emeleti támaszok kiosztása egymástól való függetlenségének lehetőségét, s ezzel látszólag megoldotta a budai vár loggiájának problémáját. A vár nagy udvarán ugyanis nem egyenlő kiosztású pilléralapozásokat tártak fel, ami nem felelt meg a reneszánsz szabályosságáról, a traktátusok moduljaiból alkotott ideáknak. Arra azóta sem gondolt senki, hogy talán a kérdésfeltevés volt a rossz; azon a szárnyon azért nincs szabályosság, mert nem is volt soha. Ehhez azonban azon a helyen le kellene mondani Mátyás király all'antica loggiájáról. Belátom, még mindig nehéz feladat.

A hetvenes évekről szólva két kutatói életművet kell kiemelniünk: B. Nagy Margitét (1928–2007) és Feuerné Tóth Rózsáét (1928–1985).

B. Nagy Margit is jóval korábban kezdett publikálni, de 1970-ben, 1973-ban és 1977-ben három vaskos kötetben adta ki az erdélyi reneszánsz és barokk művészetet elemző tanulmányait, illetve a korszakra vonatkozó forrásokat.¹¹⁸⁰ Kovács András hívta fel a figyelmet arra, hogy B. Nagy Margit sem járt jobban a maga újdonságaival Balogh Jolánnál, mint Détshy Mihály. A bethlenszentmiklósi Bethlen-kastély előremutató, a barokkra utaló részleteiről derítette ki, hogy 18. századi hozzátételek – Balogh Jolán azonban 1986-ban megjelent cikkében is csak a szerző 1954-es tanulmányára hivatkozott, az 1970-esről (ebben voltak az új adatok) nem vett tudomást.¹¹⁸¹ B. Nagy Margit a „virágos reneszánsz” fogalmát is elhibázottnak és félrevezetőnek tartotta.¹¹⁸² 1977-ben és 1982-ben két kötetben rendezte sajtó alá Kelemen Lajos művészettörténeti jellegű közleményeit, mintaszerűen jegyzetelve, kommentálva.¹¹⁸³ Mindenkinek, aki az erdélyi késő

¹¹⁷⁹ FELD ISTVÁN: Kutatás – dokumentálás – rekonstrukció. Műemlékvédelmi Szemle 1999/1–2, 27–56.

¹¹⁸⁰ B. NAGY 1970; B. NAGY 1973; B. NAGY 1977. Teljes bibliográfiája: KOVÁCS ANDRÁS: B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma, 1928. május 4. – Budapest, 2007. március 4. Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 359–366., valamint Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. ORBÁN JÁNOS. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011, 331–334.

¹¹⁸¹ Kovács András előző jegyzetben i. m., 364/10.

¹¹⁸² Uo.

¹¹⁸³ KELEMEN 1977; KELEMEN 1982

reneszánsz és barokk művész tben sz etne tá ékoz dni, B. Na g Margit műveivel kell kezdenie.

Feuerné Tóth Rózsa munkássága volt hivatva arra, hogy idehaza végrehajtsa a szemléletváltást. Ő volt az, aki „ringbe szállt” a nagysztruktúra egészének átalakításáért. Tette ezt hivatalból is: a Magyar Tudományos Akadémia frissiben alapított Művészettörténeti Kutatócsoportjának reneszánsz kutatójaként. Az 1969-ben létrehozott műhely őt kooptálta 1972-ben, hogy az akadémiai művészettörténeti kézikönyv harmadik – késő gótikus és reneszánsz – kötetének belső szerkesztője, „felelőse” legyen.¹¹⁸⁴ A kötet külső szerkesztője Radocsay Dénes (1918–1974) volt, akinek sajnálatosan korai halála után Entz Géza (1913–1993) vette át a feladatot. Radocsay Dénes a késő középkori művészet anyagát igen alaposan ismerte, korpuszszerűen is feldolgozta több műfaját; Entz Géza a reneszánsz művészettel nem foglalkozott részletekbe menően, de a késő középkori építészetet kiválóan ismerte, az erdélyi művészet egészét pedig szinte *ex officio*; kettejük kiválasztása mindenképp ideálisnak volt mondható. A kötetben a késő reneszánsz is nagy helyet kellett volna kapjon – itt mutatkoztak meg Feuerné Tóth Rózsa kompetenciájának határai. Amikor 1983-ban megjelent a Gondolat Kiadónál az új (egy kötetes) összefoglalás,¹¹⁸⁵ a reneszánsz szakasz késői (nem építészeti) részeit Galavics Géza írta meg – rövid fejezete jobban szétfeszítette a hagyományos kereteket, mint a Feuerné írta részek. Tóth Rózsa kompetenciájának ugyanis volt még egy korlátja, s ez már saját korszakára vonatkozott. A kora reneszánsz művészetét ugyanis – az építészetten és művészetelméleten kívül – nem kutatta,¹¹⁸⁶ s ezért óhatatlanul kissé felületesen, másodkézből ismerte. Az 1983-ban megjelent kötetben például a Corvina Könyvtárra vonatkozó részben sok az elírás, a félreértés;¹¹⁸⁷ a Mátyás-kori

¹¹⁸⁴ TÍMÁR ÁRPÁD: Művészettörténeti Kutatóintézet. (A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 2000, 7–9. A kötet szinopszisa: RADOCSAY DÉNES: Késő gótika, reneszánsz. In: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport tájékoztatója I. (Kézirat gyanánt) Budapest 1972, 37–46; ENTZ GÉZA: Magyarországi művészet 1470 és 1630 között. Operatív tanulmány a magyarországi művészettörténeti kézikönyv III. kötete számára. Művészettörténeti Értesítő 25 (1976) 269–272.

¹¹⁸⁵ A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Szerk. ARADI NÓRA. Budapest 1983

¹¹⁸⁶ Bibliográfiája, Farbak Péter és Bardoly István összeállításában: *Ars Hungarica* 14 (1986) 11–15. Rövid életrajza: FARBAKY PÉTER – MELIS KATALIN: Tóth Rózsa, F. In: *Arcképcsarnok* 2002, 900–901.

¹¹⁸⁷ Például azt írta, hogy Vitéz János könyvgyűjteménye „Mátyás híres, 1470 táján alapított Corvina könyvtárába került”, jóllehet nem került Vitéz összes könyve a Corvinába, amelyet egyébként nem „1470 táján” alapítottak, hanem egyáltalán nem tudjuk, hogy lett volna alapítási dátuma. Lindvai Bánfi Miklós *adománylevelet*, az enyingi Török család pedig *címeres nemeslevelet*

iparművészet rossz arányú és integrálatlan. Új mondanivalója a korai reneszánsz építészetéről volt igazán. Ez azzal függhetett össze, hogy korábban a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa volt, részt vett a palota feltárásában, valamint a múzeum (részben ma is álló) reneszánsz kőtára installációinak összeállításában. A szemléletváltást azonban az tette lehetővé, hogy felismerte a humanista szövegek fontosságát.¹¹⁸⁸ Ezek segítségével sikerült integrálnia Bonfini és a többi budai humanistát, elsősorban Francesco Bandini da Baroncellit, a Mátyás-kori művészet intellektuális környezetébe.

Nagy hatást gyakorolt a további kutatásra ez a filológiai interpretáció. Néhány részletkérdést persze ma már másképp látunk. Csak néhány példa: a Filarete-fordítás előszavának Visegrád-leírásában ő ismerte fel a Plinius-helyeket (ez & még a z oly akkurátus Kulcsár Péter figyelmét is elkerülték), de mint tervezetet, egy terv nyomait fedezte fel bennük, s ebből a feltételezésből vont le a stíláriis következtetéseket. Ma már inkább úgy látjuk, hogy a visegrádi királyi palota zömében gótikus épület volt, *all'antica* részletekkel; magam pedig úgy vélem, hogy Bonfini szövegei inkább olvasatai, illetve tendenciózus leírásai, ekphrasisai voltak Visegrádnak;¹¹⁸⁹ arra biztosan lehet következtetni belőlük, hogy mit látott bele, mit vélte propagandisztikus lehetőségnek előadni az épület kapcsán az olasz humanista. Arra, hogy valójában mit látott, sokkal nehezebb következtetni. Tanulságos villa-interpretációja is.¹¹⁹⁰ Bandini 1480-ban Vácról Firenzébe, Jacopo Salviatinak írott levelében közös barátjuk, Simone Gondi halálának helyét Visegrádon jelölte meg. Az „...in quadam villa regis quae dicitur Visegrado...” fordulatot Feuerné úgy értelmezte, hogy Simone Gondi a visegrádi „nyaralópalotában” halt meg, s maga Bandini ekként a palotát villának tekintette volna. Freudi félrehallás volt; a villa településformát is jelent, és – ez grammatikailag is korrektebb – Gondi csupán a király Visegrádnak nevezett

kapott. Az, hogy az egész probléma egyetlen, 18 soros bekezdést kapott, mutatja, mennyire tartotta a szerző fontosnak a könyvtárat és a miniaturafestészetet a Mátyás-kori reneszánsz fejezetben szinte egyeduralkodó építészetéhez és a kőfaragók tevékenységéhez képest (FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: A korai reneszánsz. In: A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Szerk. ARADI NÓRA. Budapest 1983, 150).

¹¹⁸⁸ Monográfiája (1981-ben írt kandidátusi disszertációja) posztumusz jelent meg, Farbaky Péter gondozásában: FEUERNÉ 1987, 1–53; ill. angolul: FEUER-TÓTH 1990

¹¹⁸⁹ MIKÓ 1989, 37–40.

¹¹⁹⁰ FEUERNÉ 1987, 20.

villájában halhatott meg.¹¹⁹¹ Ettől még Bonfini Plinius-idézetei interpretálhatók egy *villaépület* leírásaként, de Bandini levele, mint érv, kiesik.¹¹⁹²

Nagy hatású volt akkoriban Feuerné ornamentum-elmélete is; annak az albertiánus elvnek a magyar emlékanyagra való alkalmazása, amely minden, a falszövetbe illeszkedő faragványt – a szigorú értelemben vett struktív darabokat is – díszítőelemként interpretál.¹¹⁹³ Szellemes válasz volt ez arra a kérdésre, miként importálhatta maroknyi itáliai és dalmát scalpellino a reneszánsz stílust Budára: a faragványokat készítették a külföldről jött mesterek, a hazai kőművesek pedig felhúzták a falakat. Mindez ellentétes a gótikus építőgyakorlattal, amelynek során a falszövetbe folyamatosan építették bele a struktív darabok rétegekőveit. Az elmélet párhuzamba volt állítható a francia gyakorlattal, az olasz talán ennél sokszínűbb volt; mindenesetre a magyarországi kora reneszánsz építészeti sajátosságokra (technika, munkaszervezet) általában jellemző volt. Látható, hogy Feuerné Tóth Rózsa a Balogh Jolán-féle nagystruktúrát feszegette több ponton is, nem kis sikerrel. Ez már 1977-ben mérlegre került: ekkor jelent meg ugyanis a Helikon Kiadó nagylélegzetű építészettörténeti összefoglalásai között a magyarországi reneszánszot ismertető album, Feuerné tanulmányával, képválogatásában.¹¹⁹⁴ A sorozat kötetait általában az előző nemzedék nagy kutatói írták; Dercsényi Dezső a román kort, Entz Géza a gótikát, Zádor Anna a klasszicizmust és romantikát (összesen négy jelent meg).¹¹⁹⁵ Feuerné kísérlete izgalmas vállalkozás volt.

A Balogh Jolán-i mozaik-technika, a szigorú részletkezelés (a kimondatlan mélystruktúrák felett) és a Feuerné-féle nagyvonalú detaille-írozás a deklarált nagyszerkezeten kétségkívül ellentmondtak egymásnak. Ez a kutatói szemléletkülönbség – a leírtakon kívül – jól látható kőfaragványkiállítási technikáján is. Ne feledjük, mindketten muzeológusok is voltak. Balogh

¹¹⁹¹ Nem szabad királyi városában, vagy személynöki városában; Bandinit egyébként aligha érdekelte egy magánlevélben a terminológia. Az ekkorra elnéptelenedett, Mátyás által újra felélesztteni kívánt Visegrád különleges jogi státuszáról ld. VÉGH ANDRÁS: Visegrád város kárhozatos szabadságairól. In: „Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. ROMHÁNYI BEATRIX – GRYNÆUS ANDRÁS – MAGYAR KÁROLY – VÉGH ANDRÁS. Budapest 2004, 71–76.

¹¹⁹² Vö. MIKÓ 2007, 121–122.

¹¹⁹³ FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: A magyar reneszánsz építészet európai helyzete. *Ars Hungarica* 5 (1977) 7–29.

¹¹⁹⁴ FEUERNÉ 1977

¹¹⁹⁵ DERCSÉNYI DEZSŐ: Románkori építészet Magyarországon. Budapest 1972; ENTZ GÉZA: Gótikus építészet Magyarországon. Budapest 1974; ZÁDOR ANNA: A klasszicizmus és romantika építészete Magyarországon. Budapest 1981

Jolán – és lehetne sorolni társait máig – a töredékek puritán kezeléséhez ragaszkodott: a kőfaragvány önmagában, esetleg összefüggéseit más darabokkal érzékeltetve állítható csak ki, a rekonstrukciós kísérleteknek legfeljebb papíron, dokumentációként van létjogosultságuk: az ilyesmi a tudományos publikációkra tartozik. A Budapesti Történeti Múzeum reneszánsz kőtárában viszont a kövek többnyire kiegészítve, összeépítve jelentek meg – tiszteletre méltóan didaktikus céllal. Legtöbbször csak arányok, méretek alapján hoztak össze egy-egy rekonstrukciót. A proveniencia ugyanis nem segíthette ezt a munkát, hiszen szinte minden darab másodlagosan került elő.¹¹⁹⁶ A kiállítás bejáratától balra eső márgaajtókeret például sok kisebb fragmentum mozaikját rejtje: a szárkövek darabjait, a – talán csak színe alapján beválasztott – fríz morzsáit, az ide túl finom párkány fragmentumát, a keskeny lunettakeret-darabot, és a filigrán koronázó akrotériont. A frízben látható holló felső fele 1897-es darab, hozzá pontosan nem illeszkedő alsó része 1950-es lelet, a vágásos címerpajzs-darabok szintűgy. A már a Vármúzeum előző – a régi Városházán rendezett – kiállításán¹¹⁹⁷ is rekonstruált együttes határozott, éles kritikáját Balogh Jolán nem hallgatta el.¹¹⁹⁸ A nagyméretű, vörösmárvány ajtókeret-rekonstrukcióval is baj van: a három rész, fríz, a párkány és a szárkövek összetartozását semmi sem bizonyítja.¹¹⁹⁹ A sor folytatható volna még, hadd utaljak csupán arra, hogy a budai „prágai-típusú”, pilaszteres keretelésű ablakok kiállított rekonstrukciója is légből kapottnak bizonyult.¹²⁰⁰ Úgy tetszik, a corvinák miniatúrai is megmozgatták a rendezők fantáziáját: talán azért kerülhetett a delfines pilaszterfő a sasos pilaszter tetejére, mert a Didymus-corvina címlap-miniatúráján van ilyen együttes, és az sem volt akadály, hogy a pilaszterfő szélesebb,¹²⁰¹ a Királypincében felállított hatalmas oszlopot (ez ma már nincs meg) a z Averulinus-corvina egyik képecskéje ihlette.¹²⁰²

¹¹⁹⁶ Balogh Jolán a budai palota Mátyás-kori kőfaragványainak – számára hozzáférhető – proveniencia-adatait közölte nagymonográfiájában (BALOGH 1966, I–II.).

¹¹⁹⁷ HOLL IMRE: Művelődéstörténet – középkori régészeti és az első kiállítás In: Tanulmányok Budapest Múltjából 32 (2004–2005) 261–274.

¹¹⁹⁸ BALOGH 1966, I., 109, 123, 130.

¹¹⁹⁹ Képe: FEUERNE TÓTH RÓZSA: A magyar reneszánsz építészet európai helyzete. Ars Hungarica 5 (1977) 1. kép

¹²⁰⁰ VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz ablakkeretek az egykori budai királyi palotából. Két vörösmárvány faragványcsoport egy készülő katalógusból. Művészettörténeti Értesítő 58 (2009) 29–44.

¹²⁰¹ Az összeállítás ma is tanulmányozható a múzeum állandó kiállításán (reneszánsz terem). Fotója: FEUERNE 1977, 24–25. kép.

¹²⁰² Uo. 14. kép. Balra látható az oszlop sziluettje. Az oszlopot tartó építmény elemeihez ld. VÉGH ANDRÁS: Szobortalapzatok a budai várpalotában. In: *Pannonia regia* 1994, 339–340. Ld. újabban

A puritán kiállítási installációknak azóta is van gyakorlata, szerencsére. Ilyen a például a Magyar Nemzeti Múzeum¹²⁰³ vagy a Magyar Nemzeti Galéria lapidáriuma,¹²⁰⁴ és a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai is lebontották már a szocreál rekonstrukciók egyik felét. Ma már látni: súlyos tévedés volt harminc-negyven évvel ezelőtt abban hinni, hogy a műemléki rekonstrukció a tudományos kutatás eszköze lehet. Legfeljebb – gyakorta kérdéses – eredménye. A rekonstrukció mint módszer a múzeumból és a műemlékvédelmi rezervátumból azóta az életbe költözött. A 2006-ban Budapesten – a Central European University, Open Society Archiv szervezésében – nyílt, „Ragályos középkor a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európában” című kiállítás panorámája nem sok jóval biztatott;¹²⁰⁵ az újjáépített-újraálmódott horvát, lengyel, litván stb. épületek között előkelő helyen szerepelhettünk mi is, elsősorban a visegrádi – frissen fölhúzott – királyi palotával.¹²⁰⁶

14. A nyolcvanas évektől napjainkig

VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz szobortalapzatok a budai királyi palotából. In: *Reneszánsz látványtár 2009*, 99–103. Az 1. kép rekonstrukciói közül számomra egyik sem látszik meggyőzőnek.

¹²⁰³ A Nemzeti Múzeum középkori és kora újkori lapidáriumát – a földszinti kerek csarnokban – Biczó Piroska rendezte, mintaszerűen; megnyílt 1998-ban. BICZÓ PIROSKA: A Középkori és Kora Újkori Kőfaragványok Gyűjteménye. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk. PINTÉR JÁNOS. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002, 172.

¹²⁰⁴ A Magyar Nemzeti Galéria reneszánsz kőtárát Török Gyöngyi kezdte szervezni az ezerkilencszázhetvenes évek végén, Balogh Jolán segítségével. A schallaburgi/budavári Mátyás-kiállítás kőfaragványaival jelentősen kibővült anyagból 1985-ben nyílt meg végül a kőtár; Balogh Jolán szellemi irányításával, Török Gyöngyi és Szentkirályi Miklós tervei szerint, e sorok írójának részvételével. A reneszánsz kőtárat azután én rendeztem át 2003–2004-ben (a múzeum előcsarnokának átalakítása miatt), kitűnő restaurátor-kollégám, Nagy Miklós segítségével. A kövek puritán installálása nem változott. 2011-ben azután újabb átrendezés következett, hasonló okból; ezúttal Hering Zoltán kőszobrász-restaurátor kollégám segített. A puritán kiállítási szemléletet ezúttal is igyekeztünk megőrizni.

¹²⁰⁵ Nyomtatott kiadvány nem jelent meg a kiállításhoz. A dokumentumok egy része megtekinthető a CEU honlapján: <http://www.osa.ceu.hu/>

¹²⁰⁶ MAROSI ERNŐ: Forrásfoglalás. Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben. *BUKSZ* 12 (2001/4) 348–362; ROSTÁS TIBOR: A hamis emlékezet. A visegrádi palota újjászületése. *Magyar Narancs* 14 (2002. január 17.) 26–28; ROSTÁS TIBOR: A műemlékvédelem a magyar Millenniumban. *Műemlékvédelmi Szemle* 2003/1, 121–162.

A nyolcvanas évek – legalábbis ma így látom – fordulópontot jelentettek a hazai reneszánsz kutatás történetében.¹²⁰⁷ 1983-ban a schallaburgi, parádés Mátyás-kiállítást bemutatták Budapesten is, a Magyar Nemzeti Galériában.¹²⁰⁸ Ez volt a húszas–harmincas években megszületett *magyar reneszánsz* apoteózisa. 1988-ban meghalt Balogh Jolán; három évvel korábban pedig váratlanul elhunyt Feuerné Tóth Rózsa, aki 1983-ban tette közzé összefoglalását. 1982/83-ban némult el B. Nagy Margit, és a szempontunkból oly fontos magyar nyelvű erdélyi tudományosságra 1989-ig egyébként is publikációs tilalom nehezedett. Az utóbbi húsz-huszonöt esztendőnek már mindannyian tevékeny részesei vagyunk.

Erről az időszakról csak vázlatosan beszélek,¹²⁰⁹ nem tendenciák szerint (azok kevésbé látszanak még), hanem néhány témát kiragadva, kicsit annotált bibliográfiászerűen. Annyi általánosságban elmondható, hogy a Mátyás-korra – Marosi Ernő átfogó tanulmányai¹²¹⁰ mellett – az újításra sarkalló impulzusok sokszor céhen kívülről érkeztek. A schallaburgi kiállítás művészettörténeti részét Balogh Jolán ideáinak apoteózisaként interpretálni aligha túlzás. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy Balogh Jolán mellett ott állt Klaniczay Tibor (1923–1992), a régi magyar – s azon belül különösen a reneszánsz és barokk – irodalomtörténet-írás nagy alakja, és máig legnagyobb hatású tudományszervezője. Az általa összeállított szakaszok a legkorszerűbb elveket tükrözték, és legfrissebb eredményeket hozták. A művészettörténészek akkortájt csak némi irigységgel tudtak a Klaniczay-vezette, legendás REBAKUCS-ra tekinteni,¹²¹¹ ahol persze mindig szívesen látott vendégek voltak.

Ennek a kutatói műhelynek tudományos eredményei hatottak a legerősebben a reneszánsz művészet hazai történetének alakulására. Itt elsősorban Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányaira kell utalnom, akinek nem egy felfedezése nyitott számunkra új utakat, kalauzolt új – további felfedezésre

¹²⁰⁷ Vö. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után. In: *RITOÓKNÉ 2002*, 9–21.

¹²⁰⁸ Mátyás király és a magyarországi reneszánsz, 1458–1541. Szerk. TÖRÖK GYÖNGYI. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1983

¹²⁰⁹ Egyszer már megtettem – mintegy tizenöt évvel ezelőtt – az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának egyik felolvasó ülésén. (A szöveg nyomtatásban nem jelent meg.)

¹²¹⁰ MAROSI 1990, 434–444; MAROSI 1993, 11–38; MAROSI ERNŐ: Mátyás király udvari művészete: stílus és politika. *Korunk* (harmadik folyam) 9 (1998/5) 4–11; MAROSI ERNŐ: „Mátyást mostan választotta mind ez ország királyságra.” Mátyás király kora és udvara a művészettörténetben. *Korunk* (harmadik folyam) 19 (2008/7) 4–11.

¹²¹¹ Eredetileg a Renesz ánsz és Ba okk Kuta ócsoport nevének rövidítése, amely a z MTA Irodalomtudományi Intézetén belül működött. Mai utódja az intézet Reneszánsz Osztálya.

csábító – vidékekre. Megtalálta Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének (elpusztult) feliratát, amely jó hetven évvel későbbre datálta magát a síremléket,¹²¹² felderítette a Mátyás- és Jagelló-kori, hazai és itt megfordult olasz humanisták feliratgyűjteményeit és azok hatását, integrálódását a kor irodalmi és politikai életébe,¹²¹³ kimutatta és értelmezte a morva reneszánsz kezdeteinek magyarországi gyökereit,¹²¹⁴ feldolgozta a veszprémi humanista kör szereplőinek tevékenységét.¹²¹⁵ Az utóbbi években a Janus-filológiából kiindulva több, a hazai reneszánsz kezdeteit megvilágító adatot tett közzé.¹²¹⁶ A késő reneszánsz korszakából pedig a Radéczi-kör – szinte teljesen elfeledett – irodalmi (és művészeti) kultúrájának emlékeit köszönhetjük az ő kutatómunkájának.¹²¹⁷ Kulcsár Péter oknyomozó Corvinus-tanulmányára,¹²¹⁸ Karsay Orsolya szellemes Naldo Naldi-interpretációira,¹²¹⁹ Pajorin Klára Antonio Bonfinire¹²²⁰ és a Corvinára vonatkozó vizsgálódásaira,¹²²¹ vagy Rozsonдай Marianne reneszánsz kötetéstörténeti eredményeire kell még felhívni itt a figyelmet,¹²²² amelyek közvetlenül kapcsolódnak a művészettörténet-íráshoz; a késő reneszánsz

¹²¹² RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: *Történelem – kép 2000*, 297–299. (IV-16. sz.)

¹²¹³ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Nympha super ripam Danubii. Irodalomtörténeti Közlemények 87 (1983) 67–74; RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A római fölíratok gyűjtői Pannoniában. In: *Pannonia regia* 1994, 318–325, ill. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: *Történelem – kép 2000*, 258–261. (Mindhárom újra közölve, részben más illusztrációkkal: In: *RITOÓKNÉ 2002*, 87–102, 75–86, 103–108.)

¹²¹⁴ RITOÓKNÉ 1991, 79–82. (Újra közölve, képek nélkül: *RITOÓKNÉ 2002*, 147–154.)

¹²¹⁵ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Humanista veszprémi főpapok. In: Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 6.) Veszprém 1996, 90–98; Uő: A veszprémi Camena. In: *Klaniczay-emlékkönyv 1994*, 101–109. (Utóbbi újra közölve: *RITOÓKNÉ 2002*, 137–145.)

¹²¹⁶ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Mert van egy istennő, neve Rágalom”. Lukianosz *Calumniája* Janus Pannoniusnál. In: *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Edd. ANITA CZEGLÉDY – LÁSZLÓ HORVÁTH – EDIT KRÄHLING – KRISZTINA LACZKÓ – DÁVID ÁDÁM LIGETI – GYULA MAYER. Budapest 2010, 845–855; RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A kút. Matteo de’Pasti Guarinóról készült érméről. In: *„Ez világ, mint egy kert...” 2010*, 338–346.

¹²¹⁷ Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei. Összegyűjtötte és bemutatja RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES. Budapest 1984. (Újra közölve: *RITOÓKNÉ 2002*, 219–241.)

¹²¹⁸ KULCSÁR 1990, 17–40.

¹²¹⁹ KARSAY ORSOLYA: A fenséges könyvtár dicsérete. Magyar Könyvszemle 107 (1991) 316–324; KARSAY ORSOLYA: Uralkodók és studiólók. In: *Uralkodók és corvinák 2002*, 19–35.

¹²²⁰ PAJORIN KLÁRA: Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére. In: *Hunyadi Mátyás 1990*, 333–361.

¹²²¹ PAJORIN KLÁRA: Az eszményi humanista könyvtár. Magyar Könyvszemle 120 (2004) 1–13.

¹²²² Összefoglalóan: ROZSONDAI MARIANNE: A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről. In: *A holló jegyében 2004*, 193–210.

korában pedig – amint ezt több műve tanúsítja – elsősorban Ács Pál találta meg a két terület határának átjárási pontjait.¹²²³

Ezek előrebocsátása után kezdjük rövid szemlénket a kiállításokkal, amelyek az utóbbi évtizedekben ismét fontosakká váltak; kivált amiatt, hogy tudományos katalógus kíséri őket. (A sort a Művészettörténeti Intézet kezdte az Árpád-kori kőfaragványok székesfehérvári bemutatásával, még 1978-ban.¹²²⁴) A Magyar Nemzeti Galéria az 1982/1983-as Mátyás-kiállítás bemutatása után legközelebb 1994-ben rendezett reneszánsz anyagot felvonultató időszak kiállítást (*Pannonia Regia*), amely a Dunántúl középkori művészeti emlékeire koncentrált.¹²²⁵ Ez azért volt jelentős, mert egyrészt a Jagelló-kori reneszánsz emlékek zöme éppen erre a területre esett, másrészt nagyon sok új művet sikerült bemutatni. Vagy frissiben előkerült leleteket, vagy olyanokat, amelyek a korábbi reneszánsz képből kimaradtak. Sok „kanonikus” reneszánsz alkotás került új kontextusba 2000-ben is, a *Történelem – kép*-kiállítás katalógusában.¹²²⁶

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára is jelentős mértékben hozzájárult a változásokhoz. 1990-ben a könyvtár minden eddiginél nagyobb számú corvinát – máig a legtöbbet – összegyűjtő kiállítást rendezett (a katalógus rövid bevezetőjét még a Csapodi-házaspár jegyezte),¹²²⁷ majd 2002-ben egy újabbat, amelynek katalógus-tanulmányai robbanásszerűen változtatták meg a Corvináról a hatvanas években rögzült képet.¹²²⁸ Ez a tendencia folytatódott tovább a modenai corvina-kiállítással és katalógusával.¹²²⁹ A Budapesti Történeti Múzeum 2005-ben rendezett Habsburg Mária királyné-kiállításával csatlakozott a

¹²²³ ÁCS PÁL: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció korában. *Vigilia* 64 (1999) 360–374; ÁCS PÁL: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. In: *Történelem – kép* 2000, 48–62; ÁCS PÁL: A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns martirológia kezdetei. In: ÁCS PÁL: „Az idő órája” Történetiség és történetisélelem a régi magyar irodalomban. Budapest 2001, 165–185; ÁCS PÁL: „Egy út készítettik” – Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában. In: ÁCS PÁL: „Elváltozott idők.” Irányváltások a régi magyar irodalomban. Budapest 2006, 119–139; ÁCS PÁL: A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus. In: *Mátyás király öröksége* 2008, I., 36–50.

¹²²⁴ Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Szerk. TÓTH MELINDA – MAROSI ERNŐ. Budapest–Székesfehérvár 1978

¹²²⁵ *Pannonia Regia* 1994

¹²²⁶ *Történelem – kép* 2000

¹²²⁷ Bibliotheca Corviniana, 1490–1990. Nemzetközi corvina-kiállítás. Szerk. FÖLDESI FERENC. Budapest 1990

¹²²⁸ *Uralkodók és corvinák* 2002

¹²²⁹ *Nel segno del corvo* 2002 (Magyar változata: *A holló jegyében* 2004)

magyarországi reneszánszot átértékelő tudományos megmozdulásokhoz.¹²³⁰ E kutatásoknak logikus folytatása lett a 2008-ban kialakított együttműködés a három várbeli intézmény között. Az Országos Széchényi Könyvtár az eddig elhanyagoltabb magyarországi korai humanizmust, a Mátyás és a Corvina árnyékában teljesen eltűnő Vitéz Jánost, Janus Pannoniust és kortársaikat, az ő könyvkultúrájukat dolgozta fel,¹²³¹ a Budapesti Történeti Múzeum egy erőteljesebben történeti profilú bemutatót prezentált, Mátyás királlyal mint címszereplővel,¹²³² a Nemzeti Galéria pedig a Mátyás halála utáni két évszázad reneszánsz művészeti jelenségeinek áttekintéséhez igyekezett újabb szempontokat adni, lehetőleg ismeretlen darabok közzé tételével.¹²³³ Az Iparművészeti Múzeum ragyogó majolika-kiállítása szerencsésen egészítette ki a maga egyszerre egyetemes és magyar szempontjaival e vállalkozásokat.¹²³⁴

Innét kezdve tematikusan szeretném áttekinteni a szakirodalmat, pontosabban, egyetlen műfajt emelek ki, mustraként, az építészetet, illetve a kőfaragást, amely – a régi hagyományoknak megfelelően – ma is a legtöbbször által számon tartott, vizsgált terület. Nem is annyira a teljes irodalmat, mint inkább az új leleteket, és az új gondolatokat, ötleteket.

A budai vár, a királyi székhely továbbra is a tudományos érdeklődés homlokterében áll, bár a rajzi rekonstrukciós buzgalom elcsitulni látszik. A reneszánsz kőfaragványok leggazdagabb adattára továbbra is Balogh Jolán 1966-ban megjelent monográfiájában található,¹²³⁵ teljes kőkatalógus azóta sem született. A palota épületeinek és mestereinek problémái újra és újra felszínre kerülnek.¹²³⁶ Giovanni Dalmatáról és magyarországi műveiről fontos publikációk

¹²³⁰ *Habsburg Mária* 2005. A kiállítás részben szűkített, részben bővített változatát bemutatták Pozsonyban, a Slovenská národná galériában is. ZUZANA LUDIKOVÁ: Mária Uhorská, 1505–1558. Slovenská národná galéria, Bratislava 2006

¹²³¹ *Csillag a holló árnyékában* 2008

¹²³² *Hunyadi Mátyás, a király* 2008

¹²³³ *Mátyás király öröksége* 2008, I–II.

¹²³⁴ Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. Szerk. BALLA GABRIELLA. Iparművészeti Múzeum, Budapest 2008.

¹²³⁵ BALOGH 1966, I., 102–132.

¹²³⁶ FARBAKY 1988, 143–171; PÉTER FARBAKY: Der Königsplatz von Buda im Zeitalter der Renaissance. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 259–271; FARBAKY PÉTER: A budai királyi palota Mátyás és a Jagellók idején. Tanulmányok Budapest Múltjából 29 (2001) 205–216; FARBAKY PÉTER: Chimenti Camicia, Mátyás király firenzei asztalos-építész és szerepe a budai királyi építkezésekben. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 313–315.

születtek,¹²³⁷ a Márványmadonnák mesterét pedig az előttünk mostanáig ismeretlen Gregorio di Lorenzóval azonosítják.¹²³⁸ A királyi palota Mátyás- és Jagelló-kori periódusairól aggályos körütekintéssel, nagy – folyvást bővülő – anyagismeret birtokában írott összefoglalókat olvashatunk,¹²³⁹ és nemrég a második világháború utáni feltárásokról is újabb adatok birtokába jutottunk.¹²⁴⁰ A várbeli – nem királyi palotai – régészeti kutatások közül ki kell emelni azt az ásatást, amelyen teljes egészében sikerült feltárni egy Jagelló-kori budai palotát, Raguzai István királyi borbély házát. A leletek között kőfaragványok, terrakotta építészeti elemek, freskó-töredékek, valamint iparművészeti tárgyak – közöttük olasz majolikatálak – töredékei is szép számmal akadtak.¹²⁴¹ Nagy tanulsága ennek a lelet-együttesnek, hogy a budai polgárvárosban éppúgy voltak reneszánsz részletekkel ékes épületek, mint például Pécssett. Arra is adódott most példa, hogy egy korábban a palotához kötött (és persze Mátyás-korinak tartott) faragvány nem tartozott a palotához: itt került elő másik darabja.¹²⁴² Végh András disszertációja a középkori város topográfiájáról a késő középkorra nézve is alapvető fontosságú mű.¹²⁴³

A nyéki királyi villa hitelesítő ásatása korábban ismeretlen all'antica kőfaragványokat hozott a napvilágra.¹²⁴⁴ A gondosan publikált eredmények közelebb vittek az építmények szerkezetének ismeretéhez és pontosabb

¹²³⁷ Johannes Röhl idézett monográfiáján kívül: LIVIA VARGA: The Reconsideration of the Portrait Reliefs of King Matthias Corvinus (1458–1490) and Queen Beatrix of Aragon (1476–1508) / Mátyás király és Beatrix királyné budapesti domborműveiről. In: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 90–91. Budapest 1999, 53–72 / 175–188; valamint JOHANNES RÖHL: Giovanni Dalmata (1440/45–1514 után) In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 451–455.

¹²³⁸ FRANCESCO CAGLIOTI: A firenzei Gregorio di Lorenzo, Mátyás király szobrása In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 129–137. A Gregorio di Lorenzónak tulajdonított oeuvre nem fedti teljesen azt az életművet, amelyet Balogh Jolán attribuíalt a Márványmadonnák Mesterének.

¹²³⁹ KÁROLY MAGYAR: Der Königspalast in Buda. In: *Budapest im Mittelalter 1991*, 201–235; MAGYAR KÁROLY: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója, I. Budapest Régiségei 31 (1997) 101–120; MAGYAR KÁROLY: „Et introivit... ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria...” Habsburg Mária és Buda. In: *Habsburg Mária 2005*, 87–105; KÁROLY MAGYAR: Residenzen des Königs und der Königin. In: *Maria von Ungarn 2007*, 381–412; MAGYAR KÁROLY: Gondolatok a Mátyás-kori rezidenciák kérdésköréhez. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 89–99.

¹²⁴⁰ HOLL IMRE: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. Budapest Régiségei 31 (1997) 79–99.

¹²⁴¹ VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 54–59.

¹²⁴² *Mátyás király öröksége 2008*, I., 56–57 (I-2. sz.) (VÉGH ANDRÁS)

¹²⁴³ VÉGH 2006–2008

¹²⁴⁴ FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki királyi villák történetéhez. In: *Horler Miklós emlékkönyv 1993*, 259–267; FELD 2002, 161–180.

datálásához is, ami sokáig kruciális pontja volt a kutatásnak.¹²⁴⁵ A visegrádi palota anyagának tudományos feldolgozása sokat haladt: megjelent például a faragott kőanyag részletes katalógusa,¹²⁴⁶ és publikáció készült a legjelentősebb újabb lelet, a gótikus zárterkély problémáiról.¹²⁴⁷ A Hercules-kút rekonstrukciójáról gazdagon illusztrált kötetet adtak ki.¹²⁴⁸

Esztergom reneszánsz korszakáról több közlemény is napvilágot látott az utóbbi évtizedekben. Tisztázódott Vitéz János gótikus palotájának művészettörténeti helye.¹²⁴⁹ Ippolito d'Este (és Beatrix királyné) udvaráról, művészeti reprezentációjukról több írás is megjelent,¹²⁵⁰ nemkülönben az esztergomi kora reneszánsz sírkövekről,¹²⁵¹ vagy más Jagelló-kori kőfaragványokról.¹²⁵² A késő középkori Esztergom topográfiájához fontos adalékul szolgált egy tanúvallomás (1548) közzététele.¹²⁵³ A Bakócz-kápolnáról – műemléki helyreállítása után – könyv jelent meg (Horler Miklós munkája)¹²⁵⁴ valamint terjedelmes cikk is, Tóth Sándor tollából, aki a csak rá jellemző könyörtelen precizitással és elmélyültséggel mutatta ki, hogy a kápolna stiláris eredete nemcsak Firenzében, hanem Beatrix királyné Nápolyában is kereshető.¹²⁵⁵

¹²⁴⁵ HORLER MIKLÓS: Újabb adalékok a buda-nyéki királyi villa épületeinek történetéhez. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.* Szerk. VADAS FERENC. Budapest 2004, 53–65.

¹²⁴⁶ A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Szerk. BUZÁS GERGELY. (Visegrád Régészeti Monográfiái, 1.) Visegrád 1994

¹²⁴⁷ BUZÁS GERGELY – LŐVEI PÁL: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárterkélye. (Visegrád Régészeti Monográfiái, 4.) Visegrád 2001

¹²⁴⁸ BUZÁS 2001

¹²⁴⁹ MAROSI ERNŐ: Buda és Vajdahunyad, a 15. század magyarországi építészet tartópillérei. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 293–310. Az esztergomi palotáról: HORVÁTH ISTVÁN – VUKOV KONSTANTIN: Vitéz János esztergomi palotája. (Újabb kutatások az esztergomi várban) Tata 1986; legújabban: HORVÁTH ISTVÁN: Vitéz János esztergomi érsek palotájának kutatásáról. In: *Csillag a holló árnyékában* 2008, 191–201.

¹²⁵⁰ MIKÓ 1988, 133–142.

¹²⁵¹ MIKÓ ÁRPÁD: Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke. *Ars Hungarica* 10 (1983) 49–75.

¹²⁵² MIKÓ ÁRPÁD: Esztergom. *Pannonia Regia* 1994, 354–356; Uo. 356–360 (VII-26–28., VII-30–35. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD), 360–361 (VII-36–37. sz.) (HORVÁTH ISTVÁN); *FARBAKY* 2002, 62–68. Ld. még *Mátyás király öröksége* 2008, I., 198–199 (VII-7. sz.) (HORVÁTH ISTVÁN)

¹²⁵³ DÉTSHY MIHÁLY: A hódoltság előtti Esztergom egy vallomás tükrében. In: *Esztergom Évlapjai / Annales Strigonienses* 1983. Esztergom 1984, 410–420.

¹²⁵⁴ HORLER MIKLÓS: A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban. [Budapest,] 1987

¹²⁵⁵ TÓTH SÁNDOR: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. *Ars Hungarica* 18 (1990) 207–228.

Pilisszentkereszten a ciszterci kolostorban kerültek elő – korábban teljesen ismeretlen – reneszánsz részletek.¹²⁵⁶ Győrben felbukkant a városban az első all’antica vörösmárvány faragvány, amelynek pontos pécsi analógiái munkaszervezeti problémákat is fölvetettek.¹²⁵⁷ Pannonhalmán az északi reneszánsz elemei kerültek új stiláris kontextusba; hasonlókat Somogyvároton is sikerült felismerni.¹²⁵⁸ Ezekkel, valamint a soproni oltártöredékekkel¹²⁵⁹ (és a bajnai szentségházzal) egyre élesebben rajzolódik ki az Alpokon túli reneszánsz – persze továbbra sem igazán jelentős – hatása az ország nyugati részein.

Székesfehérvárat nemrégiben vált ismertté az első komoly all’antica faragvány, egy feliratos tábla, amely Szent Imre születési helyére utalt, és amelyet valószínűleg Kálmáncsehi Domonkos prépost állíttatott.¹²⁶⁰ Veszprém különösen kiemelt helyre avanszált korábban ismert és újonnan előbukkant reneszánsz kőemlékeivel. A Vetési Albert által átépített Szent György-kápolnából újabb (korai) antikvabetűs fragmentum került előnk, és a székesegyház szentélyéből is publikus lett egy szép pilasztertöredék – talán tabernákulum része.¹²⁶¹ A pápai ún. Corvin-ház all’antica faragványairól – a kapualj peduccióiról is – kiderült, hogy másodlagos elhelyezésűek, az épület nem középkori.¹²⁶² A devecseri Choron-kastély (1526)¹²⁶³ mellett a legfontosabb reneszánsz világi épület a Nyugat-Dunántúlon a jánosházai Erdődy-Choron-kastély, all’antica periódusa okán. Kőfaragványairól nemrégiben jelent meg részletes közlemény.¹²⁶⁴ A dombói Dombai-kastély egyelőre csak leltárakból ismert, de faragott ajtókereteit – felirataikkal – szinte magunk előtt láthatjuk.¹²⁶⁵ Ez már délre vezet át, Pécs vonzáskörzetébe.

¹²⁵⁶ *Pannonia Regia* 1994, 361–362 (VII-38–40. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

¹²⁵⁷ *Pannonia Regia* 1994, 367 (VII-47. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

¹²⁵⁸ PAPP SZILÁRD: Pannonhalma és Somogyvár. Bencés reform és építész a 15–16. század fordulóján. In: *Paradisum plantavit* 2001, 289–315.

¹²⁵⁹ Ld. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 204–206 (VII-19. sz.) (BARTOS GYÖRGY)

¹²⁶⁰ Ld. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 201 (VII-10. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD)

¹²⁶¹ MIKÓ ÁRPÁD: Pannonia újjászületése. In: *Pannonia Regia* 1994, 46.

¹²⁶² HARIS ANDREA: A pápai Corvin-ház építéstörténetének kérdőjelei. In: *Műemlékvédelmi Szemle* 1992/2, 49–60., 16–19. kép.

¹²⁶³ KOPPÁNY TIBOR: A devecseri kastély kutatása. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 261–271.

¹²⁶⁴ M. KOZÁK ÉVA: Jánosháza, Erdődy-Choron-kastély. In: *Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei I. Belsővár-Kőszegszerdahely*. (Lapidarium Hungaricum, 5.) Szerk. LŐVEI PÁL. Budapest 2002, 385–455; csatolva SIMON ZOLTÁN – M. KOZÁK ÉVA szerkezeti és formai összefüggéseket bemutató katalógusa (427–428).

¹²⁶⁵ KOPPÁNY TIBOR: A Tolna megyei Dombó vára. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. PAMER NÓRA. Budapest 1994, 159–168.

Pécsett G. Sándor Mária monográfiájának¹²⁶⁶ megjelenése óta kevés új faragvány vált ismeretessé.¹²⁶⁷ Az egyik épp a mina p előbukkaná a és a székesegyház környékén folytatott ásatások mindenestre újabb adatokkal – és felismerésekkel – kecsegtetnek.¹²⁶⁸ A siklósi várban kőfaragványok sokasága került elő,¹²⁶⁹ közöttük egy különlegesen szép márgakonzol, amely itt valószínűleg budai import.¹²⁷⁰ Pécsváradon is egyre világosabban körvonalazódik az apátság épületének reneszánsz periódusa.¹²⁷¹ Délebbre kevés az adatunk. A pozsegi (Požega) rk. templom szép tabernákulumát – amelyet 1985–1986-ban restauráltak – valószínűleg Pécsről szállították mai helyére.¹²⁷² Nem lehetetlen, hogy erről a vidékről további, Pécsett készült faragványok bukkannak még elő. Tabernákulum egyébként kettő is volt még errefelé, ezekről is újonnan jött elő a 19. századi adat. Siklóson, az Ágoston-rendiek (utóbb ferencesek) templomában 1535-ben állítottak egyet (töredékét Koller József említette 1805-ben),¹²⁷³ a középkori Valkó megyei Cseregen (Čeríc?) pedig Rómer Flóris látott egy carrarai márványból való töredéket, igen szép betűvel véssett „Ecce Panis” felirattal.¹²⁷⁴ Újabb adatokat ismertünk meg a bácsi várról is, Váradi Péter építkezéseiről. Péterváradról egy fríztöredék vált publikussá, szalagokkal, tölgyleveles koszorúba zárt címerpajzzsal (talán Frangepán-címerrel). A Bácshoz közeli Bodrog várának helyén pedig egy építési emléktáblát találtak, rajta Pöstyéni Gergely nevével, 1532-ből.¹²⁷⁵

A Dunától keletre eső területeken Pest városa – Buda tőszomszédságában – igen fontos központ volt. A középkori plébániatemplom nagy

¹²⁶⁶ G. SÁNDOR 1984

¹²⁶⁷ *Pannonia regia* 1994, 372 (VII-56. sz.) (MIKÓ ÁRPÁD); a kövek újabb listája: FARBAKY 2002, 139–157.

¹²⁶⁸ Ld. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 201–202 (VII-11. sz.) (KIKINDAI ANDRÁS)

¹²⁶⁹ JUAN CABELLO – BARTOS GYÖRGY: A Perényiek és a siklósi reneszánsz. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. FEDELES TAMÁS. Budapest–Pécs 2007, 81–114.

¹²⁷⁰ Ld. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 200 (VII-9. sz.) (BARTOS GYÖRGY)

¹²⁷¹ BODÓ BALÁZS: Reneszánsz építkezések a pécsvárad apátságban. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. FEDELES TAMÁS. Budapest–Pécs 2007, 115–128.

¹²⁷² VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1988–1989, 207–213; PELC 2006, 71–75.

¹²⁷³ MIKÓ ÁRPÁD: *Pannonia újjászületése*. In: *Pannonia Regia* 1994, 46.

¹²⁷⁴ HORVÁTH ALICE: „Tenplvm Domini”. A tereskei pasztofóriumról és a magyarországi reneszánsz pasztofóriumokról. In: *Báthory Miklós emlékezete* 2007, 199., 223 (4. kép). Vö. CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest 1894, 301.

¹²⁷⁵ HORVÁTH ALICE: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései. (15. századi építészeti központ Magyarországon.) *Művészettörténeti Értesítő* 36 (1987) 54–85.

tabernákulumairól, illetve reneszánsz kőfaragványairól két alapos cikk is született az utóbbi időben, új adatokkal, új felismerésekkel.¹²⁷⁶

Vácról különösképpen megszorodtak az ismereteink. A vár különböző ásatásain előkerült reneszánsz kőfaragványokról összefoglaló feldolgozás látott napvilágot, az egyes darabok katalógusával,¹²⁷⁷ és újabb művészettörténeti elemzésükre is – a szentélykorlát egyik pillérén nemrég felismert Mátyás-embléma bevonásával – tettünk kísérletet.¹²⁷⁸ Megoldódott Báthory Miklós síremlékének hosszú ideje nyugtalanító dilemmája is: a sírkő, amelyből tényleg lavabót faragtattak a ferencesek, csakugyan középkori volt.¹²⁷⁹ A Hungaroring építése miatt feltárt mogoródi kolostor kőfaragványait ugyancsak mintaszerű közleményből ismerjük.¹²⁸⁰ A 18. században talált váci reneszánsz kövek – valamint a Báthory-Madonna – provenienciájáról is újabb tudnivalók jelentek meg.¹²⁸¹ A legfontosabb lelet azonban egy csodaszép terrakottadombormű töredéke, amely biztosan itáliai (firenzei) mester műve, s amely Báthory Miklós püspök műpártolásának egyik legfontosabb ránk maradt emléke lehet.¹²⁸²

Egerben címertartó angyalok fragmentumai bukkantak fel; anyaguk szürkésfehér márvány, amely helyi eredetűnek bizonyult.¹²⁸³ (A kőanyagvizsgálat azt is kiderítette, hogy ugyanebből a bányából származik a diósgyőri Madonna márványa is.¹²⁸⁴) Az egri középkeresztény kőszobrászat késő gótikus periódusának reneszánsz részletei is voltak, amint ez az épület most közzétett részletes építéstörténetéből kiviláglik.¹²⁸⁵

¹²⁷⁶ PATTANTYÚS MANGA: Nagyrévy András és a pesti belvárosi plébániatemplom reneszánsz tabernákulumai. *Művészettörténeti Értesítő* 47 (1998) 219–228; TÓTH SÁNDOR: Észrevételek a pesti reneszánsz szentségházak tárgyában. In: *Détschy Mihály emlékkönyv 2002*, 181–227.

¹²⁷⁷ KOPPÁNY 1994, 175–204.

¹²⁷⁸ MIKÓ ÁRPÁD: Báthory Miklós püspök és a reneszánsz művészet emlékei Vácott. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 117–130.

¹²⁷⁹ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Báthory Miklós sírverse. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 157–171.

¹²⁸⁰ KOPPÁNY 1994, 175–204.

¹²⁸¹ PAPP JÚLIA: Báthory Miklós címerének, sírkövének és Báthory András Madonnájának említései a 18. század végén és a 19. század elején. *Művészettörténeti Értesítő* 48 (1999) 157–160.

¹²⁸² Ld. *Mátyás király öröksége 2008*, I., 59–61 (I-5. sz.) (MÉRAI DÓRA)

¹²⁸³ HAVASI KRISZTINA: Reneszánsz márványdombormű töredékei az egri várból. *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2006) 95–117.

¹²⁸⁴ Tóth Mária szíves közlése. Vö. HAVASI KRISZTINA: 1200 körüli kisarchitektúra a középkori egri székesegyházról, művészettörténeti kérdések és természettudományos vizsgálatok. In: *Archeometriai Műhely* 2009/4., 69.

¹²⁸⁵ HAVASI KRISZTINA: Fragmentumok a késő középkori egri székesegyházról és kutatásának történetéből. Ld. *Mátyás király öröksége 2008*, I., 188–191. Az egyes töredékek ugyanott, 191–197 (VII-1–4. sz.) (HAVASI KRISZTINA).

Észak felé a legjelentősebb felfedezés a nyitrai székesegyház kora reneszánsz tabernákulum. Ezt tavaly találták a szentély barokk stukkóburkolata alatt.¹²⁸⁶ Bár kicsit sérült, annyi mégis látszik, hogy ma ez a pesti tabernákulumok legközelebbi társa, kettős (márga és vörösmárvány) anyagában, motívumaiban és talán kvalitásában egyaránt – csak éppen egy évtizeddel korábban készült, valószínűleg a humanista nyitrai püspök, Sánkfalvi Antal megrendelésére.

Fontos levéltári adatok kerültek elő a bártfai városháza építéstörténetéhez is: Myskovszky Viktor annak idején csak a töredékét hasznosította a számadásoknak. Ráadásul az építkezések egyik főszereplőjének, Alexander mesternek a nevét egyszer félre is olvasta: így lett az „olasz ablakok”-nak külön mestere, a soha nem volt Alexius, aki – ahhoz képest, hogy egyáltalán nem létezett – a lexikonokban és a kézikönyvekben óriási karriert futott be. A forrásokban említett „olasz ablakok” pedig természetesen az északi reneszánsz felől tekintve voltak olaszok, nem Budáról nézve.¹²⁸⁷

Erdélyre nézve a legnagyobb újdonság – bár *argumentum ex silentio* –, hogy a korai (Mohács előtti) korszak építészetéből továbbra sincsenek elsöprő erejű újdonságok. A későbbiből annál több. A korai szakaszból kiemelkedik a szásztörpényi templom két levélmaszkos sarokgyámköve; a templomot valószínűleg Wolphard Adorján, a gyulafehérvári káptalan humanista tagja építtette át, 1520 körül, gótikus stílusban.¹²⁸⁸ Halmos Balázsnak a Lázói-kápolnáról írott monográfiája bővelkedik új adatokban és megfigyelésekben.¹²⁸⁹ Azt pedig felsorolni sem lehet, mi mindent köszönhetünk a két megszállott, kitűnő restaurátornak, Lángi Józsefnek és Mihály Ferencnek, akik eddig három gazdag kötetben tették közzé hosszú évek óta folytatott erdélyi leletmentéseik, szondázásaik eredményeit.¹²⁹⁰ Munkájuk zöme a késő reneszánsz és kora barokk időszakot is érinti.

Ezt az időszakot viszont érdemes Erdéllyel kezdeni. Kovács András egyre bővülő életműve teljesen átalakította a korábban rögzült képet. Számtalan tanulmányt

¹²⁸⁶ JOZEF MEDVECKÝ: Renesančné pastofórium v Nitre. Pamiatky a múzeá 57 (2008/1) 72–73.

¹²⁸⁷ MIKÓ 2004, 19–52.

¹²⁸⁸ KOVÁCS 2003, 11–12.

¹²⁸⁹ HALMOS BALÁZS: Adalékok a gyulafehérvári Lázói-kápolna reneszánsz díszítéséhez. Építés-Építészettudomány 32 (2004) 265–287, valamint HALMOS 2006; reflexióimat ld. *Mátyás király öröksége* 2008, I., 24–25.

¹²⁹⁰ LÁNGI JÓZSEF – MIHÁLY FERENC: Erdélyi falképek és festett faberendezések 1–3. Budapest é. n., 2004, 2007

tett közzé elsősorban Bethlen Gábor műpártolásáról; a nagy fejedelem építkezéseiről írta disszertációját is.¹²⁹¹ A radnóti kastélyról,¹²⁹² a dévai Magna Curiáról,¹²⁹³ a marosillyei Veres bástyáról,¹²⁹⁴ a váradi fejedelmi palota stukkóiról¹²⁹⁵ és különösképpen Gyulafehérvárról¹²⁹⁶ szóló dolgozatai az erdélyi fejedelmek műpártolását mindig magyarországi és kelet-európai kontextusba helyezik el; nemcsak társadalmi jelentőségét, hanem intellektuális tartalmát is elemzik, bevonva a kortárs történeti és szépirodalmat is.¹²⁹⁷ Az erdélyi szabályos alaprajzú várkastélyokról írott tanulmányát olvasni a Magyar Királyság területén álló várkastélyokra nézve is revelatív volt.¹²⁹⁸ Azonosította a váradi vár régóta keresett tervező építészt is.¹²⁹⁹ A több évtizedes kutatómunka eredményét monográfiában is összegezte: az Erdély késő reneszánsz építészetéről írott modern monográfia – amely a stílus felső határát 1720-ban jelöli ki – a magyar reneszánsz kutatásnak is egyik csúcsteljesítménye.¹³⁰⁰ Erdély műemlékeiről írott „zsebmonográfiái” – köztük a besztercei templomról szóló – nemrég összegyűjtve is megjelentek.¹³⁰¹ Nemcsak az építészettel, hanem más műfajokkal

¹²⁹¹ Ld. ANDREI KOVÁCS: Construcții patronate de Gabriel Bethlen. (Tézisek) [Cluj] 1984

¹²⁹² KOVÁCS ANDRÁS: A radnóti várkastély. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 215) Kolozsvár 1994

¹²⁹³ KOVÁCS ANDRÁS: Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor. Ars Transilvaniae 3 (1993) 153–174.

¹²⁹⁴ KOVÁCS ANDRÁS: A marosillyei Veres-bástya. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 2.) Kolozsvár 2004

¹²⁹⁵ KOVÁCS ANDRÁS – ȚOCA, MIRCEA: Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. CSETRI ELEK – JAKÓ ZSIGMOND – TONK SÁNDOR. Bukarest 1979, 107–115.

¹²⁹⁶ KOVÁCS ANDRÁS: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középkori helyrajzához. In: Szamosközy István: *Analecta Lapidea* 1593. *IscRIPTIONES ROMANAE* 1598. Kiad. BALÁZS MIHÁLY – MONOK ISTVÁN. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33.) Szeged 1992 25–35; KOVÁCS ANDRÁS: Colegiul Academic de la Alba Julia. *Ars Transilvaniae* 4 (1994) 35–47; KOVÁCS ANDRÁS: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. KOVÁCS ANDRÁS–SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR. Kolozsvár 1996, 276–294; KOVÁCS ANDRÁS: I. Rákóczy György fejedelem udvarának építkezéseiről. In: Erdély és Patak fejedelemisszonya – Lorántffy Zsuzsanna, I–II. Szerk. TAMÁS EDIT. Sárospatak 2000, II., 63–96; KOVÁCS ANDRÁS: Egy nagyhatású északolasz építész – Giacomo Resti. *Korunk* (harmadik folyam) 19 (2008/7) 52–59.

¹²⁹⁷ Vö. KOVÁCS ANDRÁS: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica* 19 (1991) 157–164; KOVÁCS ANDRÁS: Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-empléktábla (1606). *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2006) 251–257.

¹²⁹⁸ KOVÁCS ANDRÁS: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. CSETRI ELEK – JAKÓ ZSIGMOND – SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR. Bukarest 1980, 77–106.

¹²⁹⁹ KOVÁCS ANDRÁS: L’architetto dell’anno 1570 della fortezza di Oradea. In: *Omaggio a Dinu Adamesteanu*. A cura di MARIUS PORUMB. Clusium, Cluj–Napoca 1996, 253–258.

¹³⁰⁰ KOVÁCS 2003

¹³⁰¹ KOVÁCS 2007

is foglalkozik.¹³⁰² Az Entz Géza Alapítvány általa szerkesztett művelődéstörténeti forráskiadványai rengeteg művészettörténeti adatot is tartalmaznak.¹³⁰³ Az erdélyi reneszánsz művészet kutatását nemcsak publikációi hosszú sorával újította meg, hanem oktatói tevékenységével is; mára tanítványai sora foglalkozik Erdély kora újkori művészetével.¹³⁰⁴

Nehéz tallózni – de csak tallózni lehet – a késő reneszánsz építészet utóbbi két- két és fél évtizedének újdonságaiból. Csak néhány tétel: Az erdélyi építészeti kutatások megújulásakor fontosnak bizonyult a nagyváradi múzeum kőfaragványainak katalógusa (1989); sok – korábban elveszettnek hitt – reneszánsz kőfaragványt sikerült közölni benne.¹³⁰⁵ E Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének szerkesztésében megjelent kötet biztatóan hatott az erdélyi – magyar és román – kutatók számára is.¹³⁰⁶ A Partiumban a Telegdi család építkezéseiről kiváló cikk jelent meg,¹³⁰⁷ a Rákócziak kelet-Magyarországi építkezéseiről pedig több is.¹³⁰⁸ Sárospatak a régió legtöbbet kutatott vára. Détshy Mihály foglalta össze teljességre törekedve a sárospataki vár birtoklás- és építéstörténetét.¹³⁰⁹ Eredményeit több ponton sikerült kiegészíteni, kivált a vár restaurálása – a Vörös torony eredeti

¹³⁰² PL. KOVÁCS ANDRÁS: Címeríró Pál deák történetéhez. In: Csetri Elek nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. PÁL JUDIT – SIPOS GÁBOR. Kolozsvár, 2004, 246–257; Uő: Képfaragók és dekorátorok a 17. század Erdélyben. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat 1 (2006) 163–178.

¹³⁰³ PL. Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737. Közzéteszi KOVÁCS ANDRÁS – KOVÁCS ZSOLT. Kolozsvár 2002; Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681). Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közzéteszi FEHÉR JÁNOS. Kolozsvár 2007.

¹³⁰⁴ PL. Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. KOVÁCS ZSOLT. (Sapientia Könyvek, 31.) Kolozsvár 2004. KOVÁCS ZSOLT, SZÉKELY SEBESTYÉN GYÖRGY és MIHÁLY MELINDA közleményei. Mihály Melinda szisztematikusan foglalkozik Kolozsvár kora újkori topográfiájával. PL. MIHÁLY MELINDA: A kolozsvári Filstich–Kemény-ház. In: Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. PÁL-ANTAL SÁNDOR – SIPOS GÁBOR – W. KOVÁCS ANDRÁS – WOLF RUDOLF. Kolozsvár 2003, 349–365; MIHÁLY MELINDA: Reneszánsz polgárházak Kolozsvár Fő terének északi során. Néhány kísérlet a megrendelők azonosítására. Korunk (harmadik folyam) 19 (2008/7) 60–68.

¹³⁰⁵ *Váradi kőtöredékek 1989*

¹³⁰⁶ Cetatea Oradea. Monografia archeologica, I. Zona palatului episcopal. Sub red. ADRIAN ANDREI RUSU. Oradea 2002

¹³⁰⁷ EMŐDI TAMÁS: A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyében. Művészettörténeti Értesítő 47 (1998) 177–198.

¹³⁰⁸ DÉTSHY MIHÁLY: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templomépítésének adatai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 35–36. Miskolc 1988, 229–242; DÉTSHY MIHÁLY: A pocsaji Rákóczi-udvarház. Bihari Múzeum Évkönyve, 3. Berettyóújfalu 1983, 93–122; DÉTSHY MIHÁLY: Joannes Landi fundator. In: *Koppány Tibor emlékkönyve 1998*, 227–234.

¹³⁰⁹ DÉTSHY 1989; DÉTSHY MIHÁLY: Sárospatak vára a Rákócziak alatt, 1616–1710. Sárospatak 1996 (Egyetlen, önálló kötetben is megjelent.)

kőfaragványainak kiemelése – után.¹³¹⁰ Észak-kelet Magyarország késő reneszánsz kastélyépítészetről önálló monográfia is napvilágot látott (Feld István).¹³¹¹ A Lorántffy Zsuzsanna születésének 400. évfordulójára kiadott kötet sok idevágó cikket tartalmaz,¹³¹² akárcsak a török művészet és kultúra magyarországi hatását elemző új tanulmány-gyűjtemények.¹³¹³ A sárospataki (vagy a gyulafehérvári) „bokályos ház” helyzetét például sokkal világosabban látjuk, mint korábban. Monográfia jelent meg Ottavio Baldigaráról, a korszak itt tevékenykedő legjelentősebb hadiépítészeinek egyikéről.¹³¹⁴ A Felföldről Szlovákiában is intenzív művészettörténeti kutatómunka folyik: hadd utaljak általában Fedor Kresák,¹³¹⁵ Ingrid Ciulisová¹³¹⁶ vagy – a síremlék-faragással összefüggésben – Viera Luxová¹³¹⁷ vagy újabban különösen Zuzana Ludiková¹³¹⁸ cikkeire, és nem utolsósorban Ivan Rusina szobrászati kötetére.¹³¹⁹ Megjelent Pozsony városának kora újkori topográfiája is.¹³²⁰

¹³¹⁰ FELD ISTVÁN – SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. PAMER NÓRA. Budapest 1994, 169–196; JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN – OSGYÁNYI VILMOS: Janus arcú kövek. A sárospataki vár legújabb kőtárának tanulságairól. In: *Détshy Mihály emlékkönyv 2002*, 299–316.

¹³¹¹ FELD 2000

¹³¹² Erdély és Patak fejedelemasszonya – Lorántffy Zsuzsanna, I–II. Szerk. TAMÁS EDIT. Sárospatak 2000. DÉTSHY MIHÁLY, FELD ISTVÁN, KOVÁCS ANDRÁS és KOVÁCS ZSOLT – részben már idézett – tanulmányai.

¹³¹³ A hódoltság régészeti kutatása. (Opuscula Hungarica, III.) Szerk. GERELYES IBOLYA – KOVÁCS GYÖNGYI. Budapest 2002; Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary. Ed. IBOLYA GERELYES. Budapest 2005

¹³¹⁴ DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest 2000

¹³¹⁵ FEDOR KRESÁK: Manieristická výzdoba interiérov Bratislavského hradu. In: Problémy umenia 16.–18. storočia. (Zborník referátov zo sympóza) Bratislava 1987, 57–69; FEDOR KRESÁK: Úvahy o renesancii na Slovensku, najmä o architektúre. Ars 1988/1, 21–50; FEDOR KRESÁK: Staré slovenskej radnice. Ars 1992/2, 156–174; FEDOR KRESÁK: O počiatkoch renesancie na Slovensku. Ars 1995/1, 1–23.

¹³¹⁶ INGRID CIULISOVÁ: Humanizmus a renesancia. Mestá, umenie a idey Erazma Rotterdamského. In: Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska. Bratislava 2002, 120–144.

¹³¹⁷ VIERA LUXOVÁ: Príspevok k životu a dielu Jána Weinharta. Ars 1983/2, 61–73.

¹³¹⁸ ZUZANA LUDIKOVÁ: Niekoľko príkladov náhrobných pamiatok humanistov zo západného Slovenska. (Tumba Ladislava Kubínského.) In: Galéria. Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave 2002. Bratislava 2002, 123–136; ZUZANA LUDIKOVÁ: Monumenta sepulcrorum. In: Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave 2003. Bratislava 2004, 169–175; ZUZANA LUDIKOVÁ: O niektorých renesančných sepulkralných pamiatkach Levoče. Epitaf Andrea Dadia Kyenpauma v kostole sv. Jakuba v Levoči (okolo 1560). In: Pohľady do minulosti. Zborník prednášok z histórie, V. Levoča 2005, 191–206.

¹³¹⁹ IVAN RUSINA: Renesančná a baroková plastika na Bratislave. Bratislava 1983

¹³²⁰ FREDERIK FEDERMAYER: Rody staého Prešporka. Geneaogický rozbor obyvaelstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624. Bratislava–Pressburg–Pozsony 2003

Ami a Dunántúlt illeti – hogy térben nagyot ugorjunk – Koppány Tibor már 1984-ben alapvető tanulmányt közölt a régió közepének kora reneszánsz építészeti emlékeiről, majd ezt követően több fontos cikket írt a késő reneszánsz és kora barokk kastély- és várépítészetről.¹³²¹ A középkori várakról szóló monográfiája 1999-ben,¹³²² kisebb írásainak egy része 2006-ban összegyűjtve, önálló kötetben is megjelent.¹³²³ Legújabban Koltai András foglalkozott a Batthyányak építészeti mecénatúrájával (is).¹³²⁴ A Dunántúlhoz – majd e régió török-kori maradványához – közvetlenül kapcsolódó Szlavónia, illetve kontinentális Horvátország művészetének reneszánsz korszaka előttünk általában sajnos kevésbé ismeretes. Nemrégiben jelent meg a horvát művészettörténeti kézikönyv reneszánsz kötete, amely számtalan kapcsolódási pontot talált a magyarországi művészettel;¹³²⁵ Diana Vukičević–Samaržija, Lelja Dobronić vagy Milan Pelc kutatásai fontos újdonságokat – és a miénkétől sokban eltérő, ám hasonlóképp regionális személetet – közvetítenek számunkra.¹³²⁶

Ilyen gyorslistát befejezni nem, csak abbahagyni lehet. A kutatások láthatólag elevenek, és nem véletlen, hogy a mostanában megjelent művészettörténeti és építészettörténeti összefoglaló munkák reneszánsz fejezetei elődeikhez képest mennyi újat tartalmaznak.¹³²⁷ Kellett volna még beszélni például a szobrászatról (különösen a sírkő kutatás lódult meg mostanában), vagy a könyvművészetről és -kultúráról (sok a hozadéka ennek is), vagy az iparművészet primáriusi szerepéről a késő reneszánsz korában (amelyről viszont

¹³²¹ Pl. KOPPÁNY 1987, 217–227; KOPPÁNY TIBOR: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben. In: *Collectanea Tiburtiana* 1990, 451–461; KOPPÁNY TIBOR: Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva építkezései – 1590–1640. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körnenden, 2005. október 27–29.* Szerk. NAGY ZOLTÁN. Körnend–Szombathely 2006, 89–114.

¹³²² KOPPÁNY 1999

¹³²³ KOPPÁNY TIBOR: *A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből.* Budapest 2006

¹³²⁴ KOLTAI ANDRÁS: Portré végvidékkel: Batthyány Ádám és a képzőművészet (1636–1659). In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a korai újkorban.* Szerk. G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest 2008, 401–435.

¹³²⁵ PELC 2007

¹³²⁶ VUKIČEVIĆ–SAMARŽIJA 1988–1989, 207–213; DOBRONIĆ 1994; DIANA VUKIČEVIĆ–SAMARŽIJA: *Umjetnost renesance.* In: *Sveti trag* 1994, 173–184; PELC 2006, 71–75.

¹³²⁷ FARBAKY PÉTER: Késő gótika és kora reneszánsz. *Török építészet Magyarországon. Késő reneszánsz.* In: *Magyarország építészetének története.* Szerk. SISA JÓZSEF – DORA WIEBENSON. Budapest 1998, 63–107; GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: *Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig.* Budapest 2001; FELD 2002

nem esik sok sző).¹³²⁸ Ezek mégoly vázlatos elősorolására sem maradt azonban most idő. Az kétségtelen, hogy Galavics Gézának a késő reneszánszra vonatkozó, jó húsz–huszonöt évvel ezelőtti kutatásai, tudományszervezései kezdeményezései messze hatónak bizonyultak.¹³²⁹

Ha e záró szakasz felvezetéséül a humanizmus kutatásának termékenyítő erejéről írtam, befejezésképp hadd utaljak az újabb történeti kutatások inspiratív hatására. Pálffy Gézának a művészettörténészeket (is) nem egyszer gondolkodásuk megváltoztatására kényszerítő, provokáló írásai,¹³³⁰ vagy Molnár Antal elsüllyedt világot feltáró egyháztörténeti monográfiái¹³³¹ szemléletükkel, új adataikkal egészen biztosan befolyásolni fogják a késő reneszánsz művészet hazai történetírását. Egyszer talán eljutunk oda is, hogy a Kelet- vagy Közép-Európa reneszánsz és barokk művészetének nagy történeti összefoglalóiból nem marad ki (a Mátyás- és a Jagelló-kort leszámítva) teljes egészében ennek a

¹³²⁸ Feltétlenül meg kell itt említeni azt a nagy munkát, amelyet P. Szalay Emőke és munkatársai végeztek – és folytatnak jelenleg is – a történeti Magyarország református egyházai klenódiáinak teljességre törekvő vizsgálatával. Eredményeik a *Magyar Református Egyházak Javainak Tára* című sorozatban jelentek meg, 1999-től kezdve, előbb Budapesten, később Debrecenben. A Kárpátaljai Református Egyház anyaga hat kötetben (1999–2004), a Református Keresztyén Egyház Szerbia-Montenegró (Debrecen 2005) egy kötetben, a Szlovákiai Református Keresztyén Egyházé (Debrecen 2006–2007) egyelőre három kötetben jelent meg. P. Szalay Emőke megírta a debreceni ötvösség monográfiáját is: P. SZALAY EMŐKE: 2001. A feltárt műtárgyakat – sok közöttük a korábban teljesen ismeretlen darab – kisebb közleményekben is publikálta, pl.: P. SZALAY EMŐKE: XVII. századi ötvösmunkák a Kárpátaljai Református Egyház gyűlekezeteiben. (Cápás, karéjos, tölcseres és talpas poharak.) In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2000–2001. Debrecen 2001, 225–248; P. SZALAY EMŐKE: XV–XVII. századi kelyhek a kárpátaljai református gyűlekezetekben. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2002–2003. Debrecen 2003, 263–284.

¹³²⁹ Elsősorban a *Kössünk kardot az pogány ellen* c. monográfiára, valamint a késő reneszánsz hazai síremlékekről és portrékról írott műveire szeretnék itt utalni. GALAVICS 1983; GALAVICS 1987; GALAVICS 1990.

¹³³⁰ Ld. PÁLFFY GÉZA: Szétdarabolódva a közép-európai kultúrkörben. In: *Mátyás király öröksége* 2008, I., 13 – 21, vagy pl. PÁLFFY GÉZA: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 923–1008; PÁLFFY GÉZA: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. *Századok* 138 (2004) 1005–1101; PÁLFFY GÉZA: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 241–275; PÁLFFY GÉZA: A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. *Századok* 141 (2007) 1075–1120; PÁLFFY 2010

¹³³¹ Pl.: MOLNÁR ANTAL: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647) (Humanizmus és reformáció, 26.) Budapest 2002; MOLNÁR ANTAL: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. (METEM Könyvek, 44.) Budapest 2003; MOLNÁR ANTAL: Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. (METEM Könyvek, 45) Budapest 2005 MOLNÁR ANTAL: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. (METEM Könyvek, 49.) Budapest 2005

régióknak a művészete – mint történt eddig már nem egyszer.¹³³² A művek kvalitása okán – lássuk be – könnyű bejutásra nincs lehetőségünk,¹³³³ reményt csak mondanivalónk kvalitása nyújthat. Ebben azonban a réges-régi, rossz akusztikájú, nacionalista patronoknak biztosan nincs helyük.

15. „A reneszánsz éve” tudományos hozadécai: 2008–2009

A Mátyás király trónra lépésének ötszázötvenedik évfordulója, a 2008-as év – amelyet a „reneszánsz éve”-nek tettek meg – újabb fordulópontra lehetett volna a magyar reneszánsz kutatásoknak. A kérdés, hogy az lett-e, ma még megválaszolhatatlan. A hivatalos programok nem érték igazán felkészülten a kutatókat – most ezt általában, és nem különösen a művészettörténészekre vagy a régészekre értem –, és ez jól láthatóan nyomot hagyott a produkción. Pontosabban, a produkció hiányán. Új történeti munkák nem születtek, szerencsére ki lehetett adni Kubinyi András – korábban magyarul már megjelent¹³³⁴ – Mátyás-monográfiáját angolul,¹³³⁵ és a Fraknoi Vilmos szerkesztette Mátyás-levelezés reprintje is megjelenhetett. Eredeti vállalkozás volt az Osiris Kiadó *Nemzet és emlékezet*-sorozatában kiadott – Csukovits Enikő szerkesztette – Mátyás és a humanizmus-kötet,¹³³⁶ amely a korszakhoz és a korszak recepciójához válogatott, hasznos szöveggyűjtemény.

Az új monográfiák hiányát konferenciák hivatottak volna pótolni, ezek aktái máig csak részben jelentek meg.¹³³⁷ Az már most látszik, hogy tizenhét évvel ezelőtt, 1990-ben, Mátyás halálának 500. évfordulóján jobb volt a helyzet. A Zrínyi Kiadó Mátyás emlékkönyve tele volt jó, új tanulmányokkal.¹³³⁸ Egy másik kötet utánközlésekből válogatott ugyan, de Kulcsár Péter nagy Corvinus-tanulmánya ebben jelent meg először.¹³³⁹ Kiadták a Csapodi-házaspár

¹³³² Vö.: BIAŁOSTOCKI 1976; DACOSTA KAUFMANN 1995

¹³³³ Vö.: FEURNÉ TÓTH RÓZSA és MOJZER MIKLÓS recenziójával Jan Białostocki könyvéről: *Művészettörténeti Értesítő* 27 (1978) 212–214.

¹³³⁴ KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király. (Történeti Életrajzok) Budapest 2001

¹³³⁵ ANDRÁS KUBINYI: Mathias Rex. Translated by ANDREW T. GANE. Budapest 2008

¹³³⁶ Mátyás és a humanizmus. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. (Nemzet és emlékezet) Budapest 2008

¹³³⁷ Pl. *Veszprém reneszánsza 2008; Erdély reneszánsza 2009; Matthias and his Legacy 2009*. A 2008. évben csak a veszprémi vállalkozás jelent meg, a kötetet – idehaza példa nélküli módon – már a konferencia napján kézbe vehették az érdeklődők.

¹³³⁸ *Hunyadi Mátyás 1990*

¹³³⁹ *Mátyás király 1990*

reprezentatív *Bibliotheca Corviniana*-kötetének negyedik – bővített – kiadását is.¹³⁴⁰
(Lásd erről szemlézésemet az *Ars Hungarica*-ban.¹³⁴¹)

Úgy látszik, hogy a múzeumoknak viszont sikerült maradandót alkotniuk 2008-ban. A „4x a reneszánszról” fantázianevet kapott produkció négy, illetve végül öt nagy közgyűjtemény közös vállalkozása volt. Mivel erre a sorozatra már érkeztek reflexiók, és láthatóan olykor értetlenek, úgy gondolom, jobb, ha ezt kicsit részletesebben ismertetem. Nemcsak azért, mert tevékeny részese voltam kettőnek, hanem azért is, mert nem kis részben rajtam múlt, milyen lett végül a munkamegosztás az egyes nagy intézmények között.

Eredetileg a Magyar Nemzeti Galéria – az Országos Széchényi Könyvtárral a háttérben – volt kiszemelve egy nagy Mátyás király kiállítás megrendezésére, még hozzá lehetőleg úgy, hogy a bemutatóra előbb kerüljön sor Itáliában, s csak azután itthon. Mivel egy ilyen vállalkozás megszervezésére már semmi esély nem volt, a Nemzeti Galéria épp futó ötéves tervében viszont szerepelt 2008-ra egy késő reneszánsz kiállítás (amelynek anyagválogatása folyamatban is volt), önként a dődt, hogy a reneszánsz évben a z egyes intézményekben ennek megfelelően alakuljon ki a munkamegosztás. Az Országos Széchényi Könyvtár rendezzen kódexkiállítást, de ne a corvinákból, mert olyat a közelmúltban nem egyet rendezett (1990, 2002), hanem az előzményekből, a *Bibliotheca Corvina* mellett folyvást háttérbe szorult magyarországi korai humanista könyvkultúra emlékeiből, vagyis Vitéz János bibliotékájának darabjaiból és körének könyveiből szervezzék bemutatót.¹³⁴² A Mátyás király-kiállítást rendezze meg a Budapesti Történeti Múzeum, mivel ők őrzik, gondozzák a középkori királyi palota romjait és maradványait, de hogy vállalkozásuk ne legyen óhatatlanul az 1982-es schallaburgi kiállítás sápadt visszfénye, erősebben történeti és régészeti hangsúlyokkal – amit végül sikerült is kibontakoztatni.¹³⁴³ A Nemzeti Galéria pedig rendezze meg – az eredeti terveinek megfelelően – az 1490 utáni korszakot bemutató tárlatot, eredendően a *művészet* történetét állítva a középpontba.¹³⁴⁴ Ezt a korszakot ugyanis igen kevésbé ismerjük. Tehát mindhárom nagy közgyűjtemény a saját profiljának megfelelő kiállítást rendezhetett, egymástól jelentősen eltérő

¹³⁴⁰ *Bibliotheca Corviniana* 1990⁴

¹³⁴¹ MIKÓ ÁRPÁD: A Mátyás-kori művészet recepciójáról – néhány jubileumi kiadvány tükrében. *Ars Hungarica* 19 (1991) 237–241.

¹³⁴² *Csillag a holló árnyékában* 2008

¹³⁴³ *Hunyadi Mátyás, a király* 2008

¹³⁴⁴ *Mátyás király öröksége* 2008

hangsúlyokkal; ugyanakkor példát adva egy összeillő történet időben egymást követő elemeinek különböző szempontú vizsgálatára és bemutatására. A három várbeli intézmény vállalkozásához jól illett az Iparművészeti Múzeum önkéntes ajánlkozása: a budai majolikaművészet egyszerre egyetemes és magyar problémáját feltárni tudományosan is fölöttébb nyereségesnek bizonyult, és a bemutató is szép lett.¹³⁴⁵ Fényes szatellitje a várbeli kiállításoknak.

Érdekes, hogy ez a számomra – és a résztvevőknek is – világos összefüggés mily kevésbé vált szembetűnővé a nem elsősorban műtárgyakból kiinduló művészettörténet-írás művelői számára. Pedig jól átgondolt, gazdagon illusztrált közös vezető is összefogta a négy vállalkozást.¹³⁴⁶ A Néprajzi Múzeumban viszont gyorsan felismerték, hogy miképpen csatlakozhatnak e nagyszabású sorozathoz, és megrendezték az ötödik, logikusan ideillő kiállítást, amely számos ponton ott vette fel a fonalat, ahol a Nemzeti Galéria elejtette. Ugyanakkor az ötödik szempontot is belevegyítették a vállalkozásba: az etnográfia, a népművészet – a reneszánsz művészettel, stílussal kapcsolatban korábban oly élesen felvetett – kérdését.¹³⁴⁷ Valamennyi kiállítást terjedelmes tudományos katalógus, kézikönyvvé váló kötet kísérte.

A Jagelló-kori és késő reneszánsz kiállítás koncepciójának időszerűségét és kompatibilitását mi sem bizonyította azonban jobban, mint az, hogy a pozsonyi Slovenská národná galéria 2009-ben megrendezett reneszánsz kiállítása sok ponton követte a Magyar Nemzeti Galériaét, sőt, nem egyszer még a műtárgyak is azonosak voltak.¹³⁴⁸ Ugyanakkor újabb szempontok is fölvetődtek, új műtárgycsoportok jelentek meg. A pozsonyi kiállítás egyébként kísérője volt a szlovák művészettörténeti kézikönyv-sorozat reneszánsz kötete megjelenésének.¹³⁴⁹ A kiállítási katalógus és a kézikönyv szerzői között szerepeltek magyarországi művészettörténészek és történészek is.

„A reneszánsz éve” kulturális programjainak lezárásaként a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete konferenciát szervezett, hogy a szűkebb szakma közösen vonhassa le a múzeumok vállalkozásának tudományos tanulságait. Marosi Ernő kritikai észrevételeket is jócskán megfogalmazó

¹³⁴⁵ Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. Szerk. BALLA GABRIELLA. Iparművészeti Múzeum, Budapest 2008

¹³⁴⁶ Reneszánsz év 2008. Vezető a Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulója alkalmából rendezett kiállításokhoz. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD. (A MNG kiadványai, 2008/2.) Budapest 2008

¹³⁴⁷ *Legendás lények... 2008*

¹³⁴⁸ *Renesancia 2009*

¹³⁴⁹ *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom 2009*

írása hamarosan megjelent;¹³⁵⁰ elvi ellenvetéseit nehezen kerülheti meg a további művészettörténeti kutatás. A másik komoly reflexiósort Sinkó Katalin fogalmazta meg a Nemzeti Képtár történetét feldolgozó, nagy ívű monográfiájában. A kiállításokat történeti kontextusban szemlélte, és rámutatott azok közép-európai összefüggéseire.¹³⁵¹ Különös, hogy a Széchényi Könyvtár Vitéz- és Janus Pannonius-kiállítását – talán, mert katalógusába végül is nem került művészettörténeti tanulmány – nem igazán sikerült historiográfiailag integrálni.

Fordulópontnak fog-e látszani huszonöt év múlva a 2008-as év a hazai reneszánsz korszak tudományos kutatásának történetében? Aligha. Nem kell látnoknak lenni ahhoz, hogy ezt prognosztizáljuk. A 1980-as évek eseményeiről már volt szó; a schallaburgi kiállítás hatását nem lehet túlbecsülni. Hosszú évtizedek kutatómunkájának eredményei bukkantak felszínre ekkor, váratlanul, s egy hosszú évtizedek alatt tökéletesített vágykép öltött benne testet. Most ilyesmiről szó nem volt, a legtöbb, amit a Budapesti Történeti Múzeum Mátyás-kiállítása adhatott, az utóbbi huszonöt év (nem kevés) tárgyi hozadéka, s a korábbi nézetek (olykor) öntudatlan kritikája volt. A Nemzeti Galéria kiállításán a Jagelló-kor mint ellenpont jelent meg, pontosabban mint az *egyik* ellenpont, mert a másik a barokk volt, s e két magnetikus pólus – a késő gótika és kora reneszánsz egyvelege és a barokk – között próbáltuk meg delejezni, mi is lehet az a késő reneszánsz. Ehhez fűzött hosszú, tárgyasult széljegyzetet a Néprajzi Múzeum kiállítása. A megfogható, materiális művészeti hagyaték tárult a szemünk elé 2008-ban; ez is lehet kommentár a reneszánsz oly sokat vitatott – most megint átfogalmazás előtt álló¹³⁵² – ideájához.

Ez a ponton meg is áll; ma még valóban nem lehet pontosan megvonni „A reneszánsz éve” művészettörténeti hozadékanak pontos mérlegét. Új műtárgyak, fontos régészeti leletek, korábban ismeretlen források kerültek elő

¹³⁵⁰ MAROSI ERNŐ: Reneszánsz, humanizmus. Fogalmi problémák *A reneszánsz éve* kiállításain. BUKSZ 20 (2008) 345–352.

¹³⁵¹ SINKÓ KATALIN: Nemzeti Képtár. (Annales de la Galerie Nationale Hongroise, 2008.) Budapest 2009, 133–135, 171–172.

¹³⁵² Csak utalásul a hazai irodalomtörténet-írás problémájára: BENE SÁNDOR – KECSKEMÉTI GÁBOR: Javaslatok egy új irodalomtörténeti elvi alapvetéshez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez. Helikon 55 (2009) 201–225., ill. a kiindulásként szolgáló JOHN MONFASANI-tanulmány fordítása: A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza. Helikon 55 (2009) 183–200. Ld. még: ÁCS PÁL: Reneszánsz. 1. A reneszánsz fogalma; MIKÓ ÁRPÁD: 2. A magyarországi reneszánsz művészet kutatástörténete. In: MAMÚL X., Budapest 2010, 7–19. Vö. még: HENRI ZERNER: Renaissance Art in France. The Invention of Classicism. (1996) Translated from the French by DEKE DUSINBERRE – SCOTT WILSON – RACHEL ZERNER. Paris 2003, 5–10.

dc_139_10

nagy számban, ez kétségtelen pozitívum. Azt azonban, hogy az utánunk jövők mit fognak majd kérdezni és hogyan fognak gondolkodni, nem kísérelném meg kitalálni.

BIBLIOGRÁFIA

a leggyakrabban használt irodalom rövidítései jegyzékével

ÁBEL JENŐ: Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, VIII. k., VIII. sz.) Budapest 1880

ÁCS PÁL: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. In: *Történelem – kép* 2000, 48–62.

ÁCS PÁL: Attila-kultusz a Báthory-korban. In: ÁCS PÁL: „Az idő ősága”. Történetiség és történet-szemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest 2001, 204–210.

ÁCS PÁL: Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában. In: Uő: *Az idő ősága. Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest 2001, 220–234.

ÁCS PÁL: A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns martirológia kezdetei. In: ÁCS PÁL: „Az idő ősága”. Történetiség és történet-szemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest 2001, 165–185.

ÁCS PÁL: „Egy út készítettik” – Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában. In: ÁCS PÁL: „Elváltzott idők.” Irányváltások a régi magyar irodalomban. Budapest 2006, 119–139.

ÁCS PÁL: A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus. In: *Mátyás király öröksége 2008, I.*, 36–50.

AGGHÁZY 1958 –

AGGHÁZY MÁRIA: Grabdenkmäler des Hochadels in Oberungarn aus dem XVII. Jahrhundert und ihre Stilquellen. *Acta Historiae Artium* 5 (1958) 107–117

AGGHÁZY 1959 –

AGGHÁZY MÁRIA: A barokk szobrászat Magyarországon, I–III. Budapest 1959

AGGHÁZY MÁRIA: Balogh Jolán. *Művészettörténeti Értesítő* 37 (1988) 164–165.

ÁGOSTON GÁBOR – OBORNI TERÉZ: *A tizenhetedik század története*. Budapest 2000

MICHAEL VON ALBRECHT: *A római irodalom története. I–II.* Ford. TAR IBOLYA. Budapest 2003–2004

ÁLDÁSY 1904 –

ÁLDÁSY ANTAL: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei [1]. 1200–1868.* (Catalogus Bibliothecae Musaei Nat. Hungarici, II. Litterae armales [vol. 1.]) Budapest 1904

ÁLDÁSY 1923/1930 –

ÁLDÁSY ANTAL: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei, 2. 1092–1600. (Catalogus Bibliothecae Musaei Nat. Hungarici, II. Litterae armales, vol. 2., fasc. [1]–2.) Budapest 1923–1930

ÁLDÁSY 1937 –

ÁLDÁSY ANTAL: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei, 3. 1601–1657. (Catalogus Bibliothecae Musaei Nat. Hungarici, II. Litterae armales, vol. 3.) Budapest 1937

JONATHAN J. G. ALEXANDER: Patrons, Libraries and Illuminators in the Italian Renaissance. In: The Painted Page. Italian Renaissance Illumination 1450–1550. Ed. by JONATHAN J. G. ALEXANDER. London–New York 1994, 11–20.

JONATHAN J. G. ALEXANDER: Francesco da Castello in Lombardy and in Hungary. In: *Italy & Hungary* 2011, 267–291.

Analecta nova... 1903 –

Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Ex scriptis ab EUGENIO ABEL relictis cum commentariis edidit partimque auxit STEPHANUS HEGEDÜS. Budapestini 1903

Analecta recentiora... 1906 –

Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Ed. STEPHANUS HEGEDÜS. Budapestini 1906

Antonio Averlino detto il Filarete: Trattato dell'Architettura. Edd. ANNA MARIA FINOLI – LILIANA GRASSI. Milano 1972

Apponyi Hungarica 1903 –

ALEXANDER APPONYI: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–II. München 1903

Apponyi Hungarica 1925 –

ALEXANDER APPONYI: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III–IV. München 1925–1927

ARADI NÓRA: Előszó. In: *Művészettörténet – tudománytörténet* 1973, 7–12.

Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből. 1477–1898. Szerk. MOLNÁR ANDRÁS. Zalaegerszeg 2004

Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Szerk. TÓTH MELINDA – MAROSI ERNŐ. Budapest–Székesfehérvár 1978

BÁGYUJ LAJOS: A gyulafehérvári székesegyház restaurálása. Építés- Építészettudomány 15 (1983) 11–26.

BÁLINT SÁNDOR: Szeged városa. Budapest 1959

BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége. (Humanizmus és reformáció, 5.) Budapest 1975

BALOGH JOLÁN: Adatok Milano és Magyarország kulturális kapcsolatának történetéhez. Budapest 1928

BALOGH 1933 –

BALOGH Jolán: A renaissance építészet Magyarországon, I–II. Magyar Művészet 9 (1933) 12–26., 328–350;

BALOGH 1934 –

BALOGH JOLÁN: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Stílustörténeti vázlat. Magyar Művészet 10 (1934) 129–158.

BALOGH JOLÁN: A késő-gótikus és a renaissance-kor művészete. In: Magyar renaissance. Magyar Művelődéstörténet, 2. Szerk. DOMANOVSKY SÁNDOR. Budapest [1939], 580–581.

BALOGH 1940 –

BALOGH JOLÁN: Mátyás király ikonográfiája. In: Mátyás király emlékkönyv, I–II. Szerk. LUKINICH IMRE. Budapest 1940, I., 435–548.

BALOGH 1943 –

BALOGH JOLÁN: Az erdélyi renaissance, I. 1460–1541. Kolozsvár 1943

BALOGH JOLÁN: Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 186.) Kolozsvár 1944

BALOGH JOLÁN: La Madone d'André Báthory / Báthory András Madonnája. In: Az O. M. Szépművészeti Múzeum Közleményei, 1. Budapest 1947, 8–14, 28–30.

JOLÁN BALOGH: Magister Albertus pictor Fiorentinus. In: Annuario 1947. Istituto Ungherese di Storia dell'Arte. Firenze 1948, 74–80.

BALOGH JOLÁN: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. Művészettörténeti Értesítő 1 (1952) 29–40.

BALOGH 1955 –

BALOGH JOLÁN: Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest 1955

BALOGH 1962 –

BALOGH Jolán: Renaissance oltár Sopronban. Soproni Szemle 16 (1962) 144–146.

BALOGH 1966 –

BALOGH JOLÁN: A művészet Mátyás király udvarában, I–II. Budapest 1966

BALOGH 1973⁵ –

BALOGH Jolán: A reneszánsz kor művészete. In: A magyarországi művészet története. Főszerk. FÜLEP LAJOS, szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ – ZÁDOR ANNA. Budapest 1973⁵

BALOGH 1974 –

BALOGH Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek, I. Ars Hungarica 2 (1974) 27–58.

BALOGH 1975 –

BALOGH JOLÁN: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk 1975*, 55–135.

JOLÁN BALOGH: Katalog der ausländischen Bildwerke des Museums der Bildenden Künste in Budapest, IV–XVIII. Jahrhundert. I–II. Budapest 1975

BALOGH JOLÁN: Janus Pannonius képmásai. In: *Janus Pannonius 1975*, 83–92.

BALOGH 1982 –

BALOGH JOLÁN: Varadinum – Várad vára. I–II. (Művészettörténeti Füzetek, 13/1–2.) Budapest 1982

BALOGH 1985 –

BALOGH JOLÁN: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Budapest 1985

BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Budapest 1985

BÁNHEGYI B. MIKSA: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 8.) Budapest 1991

BARANYAINÉ 1961 –

BARANYAI BÉLÁNÉ: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. In: *Művészettörténeti tanulmányok. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1959–1960*. Budapest 1961, 229–258.

BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: A nyírbátori stallumok. (Bibliotheca Humanitatis Historica, II.) Budapest 1937

BARDOLY ISTVÁN: Kápolna vagy lakóház? Arányi Lajos jelentése a pesti belváros két régi házáról. *Ars Hungarica* 34 (2006) 235–254.

BARDOLY ISTVÁN: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. In: *Magyar Műemlékvédelem (A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei, 13.)* Budapest 2006, 7–72.

Barok 1998 –

Barok. Dejiny Slovenského výtvarného umenia. Szerk. IVAN RUSINA. Slovenská národná galéria, Bratislava 1998

BARTA 1987 –

BARTA GÁBOR: Humanisták I. János király udvarában. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes – SZÉKELY Júlia. Budapest 1987, 193–216.

BARTA GÁBOR: Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis). In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Szeged 1988, 61–76.

BARTONIEK 1940 –

BARTONIEK EMMA: Codices Latini Medii Aevi. (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici, XII.) Budapestini 1940

BARTONIEK 1975 –

BARTONIEK EMMA: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Sajtó alá rendezte RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. Budapest 1975

BARTÓK ISTVÁN: A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkozásra. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. SÖPTEI ISTVÁN. Sárvár 1999. 117–130.

Báthory Miklós emlékezete 2007 –

Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Szerk. HORVÁTH ALICE. Vác 2007

ULRIKE BAUER-EBERHARD: Italienischer Buchschmuck in den Münchner Corvinen. In: *München* 2008, 122–126., 17–18. kép

Bayern – Ungarn 2001 –

Bayern – Ungarn. Tausend Jahre. Bajorország és Magyarország 1000 éve. Szerk. WOLFGANG JAHN – CHRISTIAN LANKES – WOLFGANG PETZ – EVAMARIA BROCKHOFF. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, 43/2001.) Augsburg 2001

JAN BAŽANT: The Death of Bacchus and the Salvation of the Human Soul. Meditations on a golden bowl from the year 1508. In: Gedenkschrift Ulrike Horak. Papyrologica Florentina XXXIV. Firenze 2004, 511–525.

Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. Szerk. BALLA GABRIELLA. Iparművészeti Múzeum, Budapest 2008

DORIS BEHRENS-ABOUSEIF: From Sárospatak to Cairo: the Odyssey of a Design. In: Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary. Szerk. GERELYES IBOLYA. Budapest, 2005, 51–54.

BEKE LÁSZLÓ: Megjegyzések a magyarországi művészet történetének korszakolásához. (valamint: A periodizációs vita hozzászólásai.) In: *Művészettörténet – tudománytörténet* 1973, 131–155. (valamint: 157–160.)

BEKE MARGIT: Aragóniai VI. János. In: *Esztergomi érsekek* 2003, 219–222.

MATHIAS BEL: Notitia Hungariae novae geographico-historica. Pars III, Viennae 1737

BELLÁK GÁBOR – JERNYEI KISS JÁNOS – KESERÜ KATALIN – MIKÓ ÁRPÁD – SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Magyar művészet. Budapest 2009

ALFREDO BELLANDI: L'attività dello scoltore Gregorio di Lorenzo per Mattia Corvino e due episodi sulla fortuna del Rinascimento nel collezionismo ungherese. Il *San Giovannino* e un *Salvatore coronato di spine* al Museo di Belle Arti (Szépművészeti Múzeum) di Budapest. In: *Italy & Hungary* 2011, 611–643.

MARIA BELTRAMINI: Filarete in toga: la latinizzazione del Trattato dell'Architettura. *Arte Lombarda* 139, 2003, 14–20.

BENE SÁNDOR: A Jövő története és az olvasók. In: A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSZKY GÉZA. Budapest 2007, 490–491.

BENE SÁNDOR – KECSKEMÉTI GÁBOR: Javaslatok egy új irodalomtörténeti elvi alapvetéshez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez. *Helikon* 55 (2009) 201–225.

B. BENKHARD LILLA: A Bajnai Both család késő középkori udvarháza. Régészeti kutatások a bajnai Sándor–Metternich-kastélyban, 1995–2004. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 55–74.

BERKOVITS ILONA: A budapesti Egyetemi Könyvtár Pámonhámi kódexe. *Magyar Művészet* 5 (1929) 181–196.

BERKOVITS ILONA: Az esztergomi Ulászló-Graduale. *Magyar Könyvszemle* 45 (1941) 342–353.

ELENA BERKOVITS: Felice Petanzio Ragusino. Capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. Budapest 1941 [Kny. Corvina. Rassegna Italo–Ungherese 3 (1940) 53–84.]

BERKOVITS ILONA: Várdai Ferenc pontificaléja Bécsben. *Magyar Könyvszemle* 66 (1942) 259–266.

BERKOVITS ILONA: A Kassai Graduale és a XVI. századi kassai festészet. In: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára.* Budapest 1942, 64–86.

BERKOVITS ILONA: Egy Corvin-kódex származása. *Magyar Könyvszemle* 69 (1945) 2–37.

BERKOVITS 1948 –

BERKOVITS ILONA: Főszékesegyházi könyvtár. In: *Esztergom műemlékei, I. Múzeumok, kincstár, könyvtár.* Összeállította GENTHON István. (Magyarországi műemléki topográfiája, 1.) Budapest 1948, 287–371.

BERKOVITS 1962 –

BERKOVITS Ilona: A magyarországi corvinák. Budapest 1962

BERKOVITS 1975 –

BERKOVITS ILONA: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Budapest 1975²

BERTALAN VILMOSNÉ: Budavári majolika padlótegélák. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 186–190.

BERTALAN VILMOSNÉ: Faenzai majolikatalak a budavári ásatások anyagából. *Művészettörténeti Értesítő* 3 (1954) 106–113.

BERTALAN VILMOSNÉ: Majolikaművészet Mátyás király udvarában. (Import tárgyak és a budai műhely.) In: *Pannonia regia* 1994, 378–380.

BERTÉNYI IVÁN: I. Mátyás király címerváltozatai. *Levéltári Közlemények* 79 (2008) 77–100.

BERTÉNYI 2009 –

BERTÉNYI IVÁN: A címertan reneszánsza. *Tanulmányok.* Budapest 2009

BERZEVICZY ALBERT: Beatrix királyné 1457–1508. (Magyar történelmi életrajzok) Budapest 1908

BESSENYEI FERENC: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. SÖPTEI ISTVÁN. Sárvár 1999, 9–28.

Bethlen Miklós önéletírása. I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH ÉVA. Budapest 1955

BIAŁOSTOCKI 1976 –

JAN BIAŁOSTOCKI: The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary, Bohemia, Poland. London 1976

Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma. Összeállította ZOLNAI KLÁRA. Budapest 1942

Bibliotheca Corviniana 1990^a –

CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Bibliotheca Corviniana. Budapest 1990^a

Bibliotheca Corviniana, 1490–1990. Nemzetközi corvina-kiállítás. Szerk. FÖLDESI FERENC. Budapest 1990

Bibliotheca Hungarica I. (1988) –

CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új Sorozat, 23. [98.]) Budapest 1988

Bibliotheca Hungarica II. (1993) –

CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, II. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új Sorozat, 31. [106.]) Budapest 1993.

Bibliotheca Zriniana 1991 –

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk. KLANICZAY TIBOR. (Zrínyi Könyvtár, IV.) Budapest 1991

BICZÓ PIROSKA: A Középkori és Kora Újkori Kőfaragványok Gyűjteménye. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk. PINTÉR JÁNOS. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002, 172.

BIRÓ JÓZSEF: A nemzet jelleme. Csabai István könyvéről. Pásztortűz 19 (1939) 487–490. (Újra közölve: *Biró 2008*, 275–278.)

BIRÓ JÓZSEF: Erdélyi kastélyok. Budapest 1943

BIRÓ 2008 –

BIRÓ JÓZSEF: Erdély beszélő kövei. Válogatta, sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta SAS PÉTER. Kolozsvár 2008

Biró József (1907–1945) emlékkiállítása. Szerk. ADAM BIRO – LŐVEI PÁL. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest 1991

FRANZ BISCHOFF: Benedikt Ried: Forschungsstand und Forschungsproblematik. In: Die Länder der Böhmisches Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagellonenkönige. Hrsg. EVELIN WETTER. (Studia Jagellonica Lipsiensia, 2.) Ostfildern 2004, 85–98.

BITSKEY ISTVÁN: Egy humanista polihisztor Egerben: Celio Calcagnini. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. OBORNI TERÉZ – Á. VARGA LÁSZLÓ. Eger 2008, 63–71.

BOBROVSZKY 1980

B. BOBROVSZKY IDA: A XVII. századi mezővárosok iparművészete. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen) Budapest 1980

BODNÁR SZILVIA: Perényi Péter Konkordanciakönyvének illusztrációi. In: *Mátyás király öröksége 2008*, 165–167.

BODÓ BALÁZS: Reneszánsz építkezések a pécsvárad apátságban. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. FEDELES TAMÁS. Budapest–Pécs 2007, 115–128.

BOLLÓK JÁNOS – KAPITÁNYFÉ ISTVÁN: Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexének bejegyzéséhez. *Antik Tanulmányok* 26 (1979) 106–109.

BOLONYAI GÁBOR: Philostratos szofistái – Bonfini fordításában. In: *Oratoris officium*. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére. Szerk. DÉRI BALÁZS. Budapest 2008, 47–58.

BÓNIS 1971 –

BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971

Bonfini

ANTONIUS DE BONFINIS: *Rerum Ungaricarum decades*. I–IV/1. Edd. IOSEPHUS FÓGEL – BÉLA IVÁNYI – LADISLAUS JUHÁSZ. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) Lipsiae–Budapest 1936–1941; IV/2. Edd. MARGARITA KULCSÁR – PETRUS KULCSÁR. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova) Budapest 1976

BONFINI 1995 –

ANTONIO BONFINI: A magyar történelem tizedei. Ford. KULCSÁR PÉTER. Budapest 1995

ANTONIO BONFINI: *La latinizzazione del trattato d'architettura di Filarete*. A cura di MARIA BELTRAMINI. Pisa 2000

Bonum ut pulchrum 2010 –

Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday. Edited by LIVIA VARGA – LÁSZLÓ BEKE – ANNA JÁVOR – PÁL LŐVEI – IMRE TAKÁCS. Budapest 2010

BOROVSKY SAMU: Szegedi Baratin Lukács zágrábi püspök, 1500–1510. *Századok* 34 (1900) 831–834.

BOROSS KLÁRA: Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványgyűjteményében. *Magyar Könyvszemle* 101 (1985) 276–280.

BOROSS KLÁRA: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* XIII. Budapest 2007, 157–185.

BORSA GEDEON: Hess betűöntvényeinek mérete és az abból levonható következtetések. In: BORSA GEDEON: Könyvtörténeti írások, I. A hazai nyomdászat. Budapest 1996, 67–75.

BORSA GEDEON: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. (1983) In: BORSA GEDEON: Könyvtörténeti írások, II. A külföldi nyomdászat, 15–16. század. Budapest 1997, 336–345.

BORSOS BÉLA: A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig (1888). In: Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. (Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség Kiadványai, 7.) Budapest 1974, 23–46.

BORZSÁK ISTVÁN: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Antik Tanulmányok 30 (1983) 1–18.

Braunschweig 1991 –

Budapest im Mittelalter. Szerk. GERD BIEGEL. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums, 62.) Braunschweig 1991

BUNYITAI VINCE: A menyői keresztút és a renaissance Szilágymegyében. Századok 20 (1886) 886–895.

BUNYITAI VINCE: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Budapest 1893

DUŠAN BURAN: Bratislavská kapitula a Univerzita Istropolitana na prahu novoveku. In: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom* 2009, 10–18.

DUŠAN BURAN – JURAJ ŠEDIVÝ: Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku. In: *Gotika* 2003, 513–527.

JACOB BURCKHARDT: A renaissancekori műveltség Olaszországban, I–II. Ford. BÁNÓCZI JÓZSEF. Budapest 1895–1896

BUZÁS 1990 –

BUZÁS GERGELY: A kápolna és az északeleti palota. (Pest megye I., Visegrád, királyi palota 1.) (Lapidarium Hungaricum, 2.) Budapest 1990

BUZÁS GERGELY: A budai királyi palota. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 187–199.

BUZÁS GERGELY: A diósgyőri oltár. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 472–475.

BUZÁS GERGELY – LŐVEI PÁL: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárterkélye. (Visegrád régészeti monográfiái, 4.) Visegrád 2001

BUZÁS–RÉTI–SZŐNYI 2001 –

BUZÁS GERGELY – RÉTI MÁRIA – SZŐNYI ENDRE: Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában. Szerk. ÉRI ISTVÁN. Budapest 2001

BUZÁS GERGELY – SZÓKE MÁTYÁS: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Castrum Bene*, 2. Budapest 1992, 132–156.

BUZÁSI ENIKŐ: Régi magyar arcképek / Alte ungarische Bildnisse. Budapest 1988

BUZÁSI ENIKŐ: Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: a Mátyás-kultusz a Batthyá-nyak családi reprezentációjában. *Művészettörténeti Értesítő* 56 (2007) 115–138.

BUZÁSI 2008 –

BUZÁSI ENIKŐ: Portrék, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 24–53.

BUZÁSI ENIKŐ: Kakas István és felesége portréi: adalék a 16–17. századi portré-mecenatúra történetéhez. In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. ORBÁN JÁNOS. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011, 29–40.

JUAN CABELLO – BARTOS GYÖRGY: A Perényiek és a siklósi reneszánsz. In: *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére.* Szerk. FEDELES TAMÁS. Budapest–Pécs 2007, 81–114.

FRANCESCO CAGLIOTI: A firenzei Gregorio di Lorenzo, Mátyás király szobrásza. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 129–137.

CENNERNÉ 1955 –

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Martino Rota magyar arcképei. *Folia Archaeologica*, 7. Budapest 1955, 157–163.

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk 1975*, 279–312.

Cetatea Oradea. Monografia arheologică, vol. I. Zona palatului episcopal. Szerk. ADRIAN ANDREI RUSU. Oradea 2002

ANDRÉ CHASTEL: I centri del Rinascimento. *Arte Italiana 1460–1500*. (1965) Trad. GIULIA VERONESI. Milano 1988²

ANDRÉ CHASTEL: La grande officina. *Arte Italiana 1460–1500*. (1965) Trad. GIULIA VERONESI. Milano 1988²

PETR CHOTĚBOŘ: Die Frührenaissance in der Umgestaltung des königlichen Palastes der Prager Burg. Előadás az ELTE Mátyás-konferenciáján (Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance) Budapesten, 2008. május 21-én. [Megjelenik a kongresszus aktáiban.]

Cimélie 2000 –

Cimélie. Az Országos Széchényi Könyvtár kincsei. Szerk. KARSAY ORSOLYA. (Libri de libris, 1.) Budapest 2000

Cimeliotheca Nationalis Musaei Hungarici sive catalogus historico-criticus ... Budae 1825

MARIA CIONINI-VISANI: Giulio Clovio. Zagreb 1993

INGRID CIULISOVÁ: Príspevok k poznaniu východoslovenskej renesančnej atiky. *Ars* 1/1988, 61–70.

CIULISOVÁ 2002 –

INGRID CIULISOVÁ: Humanizmus a reneszancia. Mestá, umenie a idey Erazma Rotterdamského. In: Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska. Bratislava 2002, 120–144.

ALISON COLE: Art of the Italian Renaissance Courts. Virtue and Magnificence. (The Everyman Art Library) London 1995

Collectanea Tiburtiana 1990 –

Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS GÉZA – HERNER JÁNOS – KESERŐ BÁLINT. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) Szeged 1990

BOGUSŁAW CZECHOWICZ – MATEUSZ KAPUSTKA: Hunyadi Mátyás uralkodása és képzőművészeti reprezentációja Sziléziában és Lausitzban. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 77–87.

CSABAI 1934 –

CSABAI ISTVÁN: Az erdélyi reneszánsz művészet. Budapest 1934

CSANÁDI SZILVIA: Rekonstrukció, fikció, irodalom. A művészettörténeti és az irodalmi rekonstrukció jellegzetességeiről a budai vár néhány leírása alapján. In: Szemközt a történelemmel. Szerk. KELLER MÁRKUS. (Studia Ignatiana, III.) Budapest 2003, 165–195.

CSAPODI 1973 –

CSABA CSAPODI: The Corvinian Library. History and Stock. (Studia Humanitatis, 1.) Budapest 1973

CSAPODI CSABA: A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Tudományos Közleményei, 15. [90.]) Budapest 1984

Csapodi 1985 –

Csaba Csapodi: Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum. K 393 – K 500. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 16.) Budapest 1985

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Humanista kódexek nyomában. (Gyorsuló idő) Budapest 1978

CSAPODI-GÁRDONYI 1984 –

KLÁRA CSAPODI-GÁRDONYI: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. (Studia Humanitatis, 6.) Budapest 1984

CSATKAI 1956² –

CSATKAI ENDRE et al.: Sopron és környéke műemlékei. Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ. (Magyarország Műemléki Topográfiája, II. Győr-Sopron Megye Műemlékei, I.) Budapest 1956²

CSÉFALVAY 1984 –

CSÉFALVAY PÁL: Az esztergomi főszékesegyházi kincstár. Budapest 1984

CSEHY ZOLTÁN: Magán- és közélet Istvánffy Miklós sírverseiben. In: *Magistrae Discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Szerk. NEMERKÉNYI ELŐD. Budapest 2009, 58–61.

CSEMEGI JÓZSEF: Jelentés a Pécs, Káptalan utca 2. sz. épületen végzett helyreállítások eredményeiről. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956*. Pécs 1957, 8–29.

CSEREI MIHÁLY: Erdély históriája [1661–1711]. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta BÁNKUTI IMRE. Budapest 1983

CSERGHEŐ–CSOMA 1890 –

GÉZA VON CSERGHEŐ – JOSEF VON CSOMA: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Beitrag zur Kunst- und Culturgeschichte. Budapest 1890

CSERNYÁNSZKY MÁRIA: Az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár paramentumai. Budapest 1933

CSERNYÁNSZKY MÁRIA: Magyar úrihímezű miseruháink. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest 1942, 139–151.

MÁRIA CSERNYÁNSZKY: Kaseln „cum cruce veneziana”. Ars Decorativa 6., Budapest 1979, 11–38.

CSETRI ELEK: Bethlen Gábor életútja. Bukarest 1992

Csillag a holló árnyékában 2008 –

Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Szerk. FÖLDESI FERENC. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008

DACOSTA KAUFMANN 1995 –

THOMAS DACOSTA KAUFMANN: Court, Cloister, City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800. London 1995

DANKANITS ÁDÁM: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974

DÁVID FERENC hozzászólása az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának 1974. november 11–13-án rendezett felolvasó ülésén: Ars Hungarica 3 (1975) 350.

DÁVID FERENC – GODA KÁROLY – THIRING GUSZTÁV: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai, 1488–1939. Sopron 2008

ALBINIA DE LA MARE 1985 –

ALBINIA DE LA MARE: New Research on Humanistic Scribes in Florence. In: Miniatura Fiorentina del Rinascimento, 1440–1525. I–II. A cura di ANNAROSA GARZELLI. Firenze 1985, 395–600.

DERCSÉNYI DEZSŐ: Románkori építészet Magyarországon. Budapest 1972

DERCSÉNYI DEZSŐ – ZÁDOR ANNA: Kis magyar művészettörténet. (A honfoglalás korától a XIX. század végéig.) Budapest 1980

DÉTSZY MIHÁLY: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között, I. In: Heves Megyei Múzeumok Közleményei, I. Eger 1963, 173–199.

DÉTSZY MIHÁLY: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. Művészettörténeti Értesítő 13 (1964) 1–19.

DÉTSZY MIHÁLY: Palladio magyar vonatkozású levele. Műemlékvédelem 8 (1964) 242–244.

DÉTSZY 1970 –

DÉTSHY, MIHÁLY: I maestri cinquecenteschi del castello di Sárospatak. *Acta Technica* 67 (1970) 105–124.

DÉTSHY 1972 –

DÉTSHY MIHÁLY: I. Rákóczi György fundálói. *Építés- Építészettudomány* 3 (1972) 348–378.

DÉTSHY 1973 –

DÉTSHY MIHÁLY: „Perényi-loggia” vagy „Lorántffy-Loggia”? A sárospataki várkastély loggiájának építéstörténete. *Építés- Építészettudomány* 4 (1973) 51–93.

DÉTSHY MIHÁLY: Az ónodi vár korai építkezései. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 13–14. 1974–1975. Miskolc 1975, 191–209.

DÉTSHY MIHÁLY: A pocsaji Rákóczi-udvarház. Bihari Múzeum Évkönyve, 3. Berettyóújfalu 1983, 93–122.

DÉTSHY MIHÁLY: A hódoltság előtti Esztergom egy vallomás tükrében. In: Esztergom Évlapjai / Annales Strigonienses 1983. Esztergom 1984, 410–420.

DÉTSHY 1987 –

DÉTSHY MIHÁLY: Adalékok Perényi Péter sárospataki várépítkezésének és mestereinek kérdéséhez. *Ars Hungarica* 15 (1987) 123–132.

DÉTSHY MIHÁLY: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templomépítkezésének adatai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 35–36. Miskolc 1988, 229–242.

DÉTSHY 1989 –

DÉTSHY MIHÁLY: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 28.) Sárospatak 1989

DÉTSHY MIHÁLY: Sárospatak vára a Rákócziak alatt, 1616–1710. Sárospatak 1996

DÉTSHY MIHÁLY: Joannes Landi fundator. In: *Koppány Tibor emlékkönyv 1998*, 227–234.

DÉTSHY MIHÁLY: Sárospatak várának egykori kertjei és szőlői. In: Magyar Műemlékvédelem XI. (Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal évkönyve, 1991–2001.) Budapest 2002, 153–171.

Détshy Mihály emlékkönyv 2002 –

Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. BARDOLY ISTVÁN – HARIS ANDREA. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, XI.) Budapest 2002

ADRIANA DI DOMENICO: I minia bri. In: *Il libro d’Ore di Lorenzo de’Medici. Volume di Comento. A cura di FRANCA ARDUINI.* Modena 2005, 109–113.

Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule. 1846–1930. Szerk. ERNŐ MAROSI. Collegium Hungaricum, Wien 1983

ANGELA DILLON BUSSI: Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról. In: *Uralkodók és corvinák 2002*, 55–62.

DINNYÉS ISTVÁN – KÓVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT – MIKLÓS ZSUZSA – TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. (XIII/2.) (Magyarország Régészeti Topográfiája, 9.) Budapest 1993

DIVALD 1905 –

DIVALD KORNÉL: Szepes vármegye művészeti emlékei, I. Építészeti emlékek. Budapest 1905

DIVALD 1906 –

DIVALD KORNÉL: Szepes vármegye művészeti emlékei, II. Szobrászat és festészet. Budapest 1906

DIVALD KORNÉL: Budapest művészete a török hódoltság előtt. Budapest é. n.

DIVALD KORNÉL: Magyar művészettörténet. (Szent István könyvek, 47.) Budapest 1927

DIVÉKY 1910 –

DIVÉKY ADORJÁN: Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. Különlenyomat az Archaeologiai Értesítő 1910-es évfolyamából. Budapest 1910

DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505). (Magyar Történelmi Tár, 26.) Budapest 1914

Dizionario biografico... 2004 –

Dizionario biografico dei miniatori Italiani. Secoli IX–XVI. A cura di MILVIA BOLLATI, prefazione di MIKLÓS BOSKOVITS. Milano 2004

DOBRONIĆ 1994 –

LELJA DOBRONIĆ: Renesansa u Zagrebu. Zagreb 1994

DOBSZAY LÁSZLÓ: A „Budai Antiphonále” megtalált töredékei. In: Zenetudományi Dolgozatok 1978. Budapest 1979, 35–39.

DOMINKOVITS PÉTER: Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai. (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyonleltárak, osztályok 1591–1632.) Sopron 2007

DOMOKOS 2000 –

DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest 2000

GYÖRGY DOMOKOS: La corvina albertiana di Olomouc. Nuova Corvina. Rivista Italianistica. N. 20, 2008, 117–121.

DOMOKOS GYÖRGY – HAUSNER GÁBOR – VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. Magyar Könyvszemle 113 (1997) 33–57.

DORNYAY BÉLA: A nógrádmegyei Kisgerge renaissance pasztofórium. Archaeologiai Értesítő 42 (1928) 237–241.

DRASKÓCZY ISTVÁN: A tizenötödik század története. (Magyar századok) Budapest 2000

TOMÁS DURDÍK – PETR CHOTĚBOŘ: Die Ausstattung der Prager Burg während der Regierung von Wladislaw Jagiellone. In: Várak a későközépkorban / Die Burgen im Spätmittelalter. Szerk. JUAN CABELLO. (Castrum Bene 2/1990.) Budapest 1992, 340–350.

V. ECSEDY 1999 –

V. ECSEDY JUDIT: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Budapest 1999

ÉBER LÁSZLÓ: Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban. Archaeologiai Értesítő 18 (1898) 196–214.

LÁSZLÓ ÉBER: Über einige Denkmäler der italienischen Renaissance Plastik in Ungarn. Offizieller Bericht über die Verhandlungen des kunsthist. Kongress in Lübeck, 16 bis 19 Sept. 1900. Nürnberg 1900, 91–92.

ÉBER LÁSZLÓ: Apaffy György síremléke. Archaeologiai Értesítő 22 (1902) 97–113.

ÉBER LÁSZLÓ: Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. In: Budapest Régiségei, VIII. Budapest 1904, 49–84.

ÉBER LÁSZLÓ: A bútorművesség emlékei Magyarországon. [A bútor, IV–VII. fejezet] In: Az iparművészet könyve, I–III. Szerk. RÁTH GYÖRGY. Budapest 1902–1912. II. kötet, Budapest 1905, 430–505.

ÉBER LÁSZLÓ: A szigetvári plébániatemplom kupolafestménye. In: Magyarország Művészeti Emlékei, III. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1913, 193–220.

ÉBER LÁSZLÓ: A váci székesegyház szentélykorlátja. In: Magyarország műemlékei, III. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1913, 181–184.

ÉBER LÁSZLÓ: Egervári Bereck síremléke. Archaeologiai Értesítő 35 (1915) 288–292.

ÉBER LÁSZLÓ: A pozsonyszentgyörgyi oltár. In: Az Országos Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, I. Budapest 1918, 135–151.

V. ECSEDY JUDIT: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai, 1473–1600. (Hungaria Typographica, I.) Budapest 2004

EGYED EDIT: Vetési Albert püspök velencei casulája. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, II. Veszprém 1964, 209–223.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, IV. Szerk. KARÁCSONYI JÁNOS – KOLLÁNYI FERENC. Budapest 1909

Ékszerek, érmek, rendjelek. Válogatás az Esterházy-gyűjteményből. Szerk. PATAKI JUDIT. Iparművészeti Múzeum, Budapest 1994

ELEKES LAJOS: Mátyás és kora. Budapest 1956

- V. EMBER MÁRIA: Régi textíliák. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei) Budapest 1980
- V. EMBER MÁRIA: Úrihímezés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Budapest 1981
- Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Hrsg. ARTHUR HENKEL – ALBRECHT SCHÖNE. Taschenausgabe. Stuttgart–Weimar 1996
- EMŐDI TAMÁS: A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyében. Művészettörténeti Értesítő 47 (1998) 177–198.
- EMŐDI TAMÁS: A gyulafehérvári fejedelmi palota bokályos háza. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. GERELYES IBOLYA – KOVÁCS Gyöngyi. (Opuscula Hungarica, III.) Budapest 2002, 317–324.
- EMŐDI TAMÁS: Adalékok az erdélyi késő reneszánsz fejedelmi palotabelsők művészetéhez. In: *Liber discipulorum* 2011, 115–138.
- ENGEL 2001 –
- ENGEL PÁL: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár, Monográfiák, 17.) Budapest 2001
- Enigma 2006 –
- „Emberek, és nem frakkok.” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Szerk. MARKÓJA CSILLA – BARDOLY ISTVÁN. I–III. Enigma, 47–49. Budapest 2006
- Enigma 2010 –
- „Emberek, és nem frakkok.” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Szerk. MARKÓJA CSILLA – BARDOLY ISTVÁN. IV–V. Enigma, 62–63. Budapest 2010
- ENGEL PÁL: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest 2001
- ENTZ 1958 –
- ENTZ GÉZA: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest 1958
- ENTZ GÉZA: Gótikus építészet Magyarországon. Budapest 1974
- ENTZ GÉZA: Magyarországi művészet 1470 és 1630 között. Operatív tanulmány a magyarországi művészettörténeti kézikönyv III. kötete számára. Művészettörténeti Értesítő 25 (1976) 269–272.
- ENTZ GÉZA: Erdély építésze a 14–16. században. Budapest 1996
- Erdély és Patak fejedelemszövege – Lorántffy Zsuzsanna, I–II. Szerk. TAMÁS EDIT. Sárospatak 2000
- Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. KOVÁCS ZSOLT. (Sapientia Könyvek, 31.) Kolozsvár 2004
- Erdély története, I–III. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS – SZÁSZ ZOLTÁN. Budapest 1986
- Erdély reneszánsza 2009 –

Erdély reneszánsza, I-II. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai. Szerk. GÁBOR CSILLA – LUFFY KATALIN – SIPOS GÁBOR. Kolozsvár 2009

Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737. Közzéteszi KOVÁCS ANDRÁS – KOVÁCS ZSOLT. Kolozsvár 2002

ERDŐSI PÉTER: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. In: Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből. Szerk. CZOCH GÁBOR – FEDINEC CSILLA. Budapest 2006, 53–86.

Ernst Lajos történeti gyűjteménye. Jegyzékbe vették és leírták VARJÚ ELEMÉR – HÖLLRIGL JÓZSEF. (A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai, VII.) Budapest 1932

ERNUSZT 1939 –

ERNUSZT JOHANNA: Adrianus Wolphardus. (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 1.) Budapest 1939

Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei... –

Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei. 1500–1508. Közzéteszi: E. KOVÁCS PÉTER. (A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai) Eger 1992

Esterházy kincsek 2006 –

Esterházy kincsek. Öt évszázad alkotásai a hercegi gyűjteményekből. Az Iparművészeti Múzeum és a kismartoni Esterházy Magánalapítvány közös kiállítása a budapesti Iparművészeti Múzeumban. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: SZILÁGYI ANDRÁS. Iparművészeti Múzeum, Budapest 2006

Esztergomi érsekek 2003 –

Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. BEKE MARGIT. Budapest 2003

Az esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Szerk. BUZÁS GERGELY – TOLNAI GERGELY. (Az Esztergomi Vármúzeum füzetek, 2.) Esztergom 2004

G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ – SZABÓ PÉTER: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. Budapest [2006]

EURÓPA SZÍNPADÁN 2009 –

Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez. Szerk. MAROSI ERNŐ. Budapest 2009

„Ez világ, mint egy kert...” 2010 –

„Ez világ mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. BUBRYÁK ORSOLYA. Budapest 2010

PAULLUS FABRI: De Augusta Budensi Bibliotheca commentatio. Lipsiae 1756

KARSTEN FALKENAU: Die „Concordantz Alt vnd News Testament” von 1550: ein Hauptwerk biblischer Typologie des 16. Jahrhunderts, illustriert von Augustin Hirschvogel. Regensburg 1999

FARAGÓ JÁNOS: Marcali, Városi Múzeum. A Joannes Fiorentinus szignójával ellátott Forgách-sírkő restaurálása. In: Műemlékvédelmi Szemle 2002/2, 74–76.

PÉTER FARBAKY: Der Königspalast von Buda im Zeitalter der Renaissance. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 259–271.

FARBAKY 1998 –

FARBAKY PÉTER: Késő gótika és kora reneszánsz. Török építészet Magyarországon. Késő reneszánsz. In: Magyarország építészetének története. Szerk. SISA JÓZSEF – DORA WIEBENSON. Budapest 1998, 63–107.

FARBAKY PÉTER: A budai királypalota Mátyás és a Jagellók idején. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, XXIX. Budapest 2001, 205–216.

FARBAKY 2002 –

FARBAKY PÉTER: Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. (Művészettörténeti Füzetek, 27.) Budapest 2002

PÉTER FARBAKY: Pietro Ferrabosco in Ungheria e nell'impero asburgico. *Arte Lombarda*, 139. 2003/3, 127–134.

FARBAKY PÉTER: Chimenti Camicia, a Florentine woodworker-architect, and the early Renaissance reconstruction of the royal palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus (cca. 1470–1490). *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 50 (2006) 215–256.

FARBAKY PÉTER: Chimenti Camicia, Mátyás firenzei asztalos-építész és szerepe a budai királyi építkezéseken. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 303–315.

PÉTER FARBAKY: The Heir. The Role of John Corvinus in the Political Representation of Matthias Corvinus, and as Patron of Arts. In: *Bonum ut pulchrum* 2010, 413–432.

PÉTER FARBAKY: Florence and/or Rome? The Origins of Early Renaissance Architecture in Hungary. In: *Italy & Hungary* 2011, 345–367.

FARBAKY PÉTER – MELIS KATALIN: Tóth Rózsa, F. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok* 2002, 900–901.

FÁY ZOLTÁN: Ferencesek Gyöngyösön. Budapest 1999

FAZEKAS ISTVÁN: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyve* 1998, 154–164.

FAZEKAS ISTVÁN: Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539). In: *Habsburg Mária* 2005, 37–43.

FAZEKAS ISTVÁN: Oláh Miklós esztergomi érsek udvara. In: *Idővel paloták...* 2005, 343–360.

FEDELES 2005 –

FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs Történetéből, 17.) Pécs 2005

FEDERMAYER 2002 –

FREDERIK FEDERMAYER: Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvateľstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624. Bratislava–Pressburg–Pozsony 2003

FEKETE CSABA – SZABÓ BOTOND: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa (1850 előtti kéziratok). (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 1.) Budapest 1979

FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki villák építéstörténetéhez. In: *Horler Miklós emlékkönyve 1993*, 259–268.

FELD ISTVÁN: A nyéki királyi villák. In: *Pannonia Regia 1994*, 348–349.

FELD ISTVÁN: Kutatás – dokumentálás – rekonstrukció. Műemlékvédelmi Szemle 1999/1–2, 27–56.

FELD 2000 –

FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 38.) Sárospatak 2000

FELD ISTVÁN: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építészet elterjedése Magyarországon. A régészeti kutatások és a rajzi rekonstrukciók szerepe és jelentősége. In: *Détshy Mihály emlékkönyve 2002*, 168–171.

FELD 2002 –

FELD ISTVÁN: Magyar építészet, 3. Késő reneszánsz és kora barokk. Budapest 2002

FELD ISTVÁN: A magyarországi építészet Szapolyai János korában. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF – HORVÁTH ZITA – TÓTH PÉTER – GYULAI ÉVA – SOMORJAI LEHEL. (Studia Miskolciensia, 5.) Miskolc 2004, 71–79.

FELD ISTVÁN: A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadászcastély–nyaraló a budai hegyekben. In: *Koppány Tibor emlékkönyve 2008*, 21–42.

FELD ISTVÁN: A Batoriak kegyúri temploma. Megjegyzések az újabb nyírbátori épületrégészeti kutatások értékeléséhez. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 43 (2009/1) 155–158.

FELD ISTVÁN – GÁL-MLAKÁR VIKTOR – GIBER MIHÁLY – MORDOVIN MAXIM: Ozora, várkastély. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Szerk. KISFALUDI JÚLIA. Budapest 2009, 242–246.

FELD ISTVÁN – LÁSZLÓ CSABA: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csővári és a solymári várból. Művészettörténeti Értesítő 30 (1981) 81–94.

FELD ISTVÁN – SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. PAMER NÓRA. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, VI.) Budapest 1994, 169–196.

FÉNYES GABRIELLA: Majolika padlócsempék a budai palotából. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 354–356.

FERENCZI 2009 –

FERENCZI SÁNDOR: A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára. Budapest–Kolozsvár 2009

Festetics-kódex, 1494 előtt. Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. (Régi Magyar Kódexek, 20.) Budapest 1996

FEUERNÉ 1977 –

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: Reneszánsz építészet Magyarországon. Budapest 1977

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: A magyar reneszánsz európai helyzete. *Ars Hungarica* 5 (1977) 7–29.

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: A korai reneszánsz. In: A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Szerk. ARADI NÓRA. Budapest 1983, 168–169.

FEUERNÉ 1986 –

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: A budai királyi palota 1476–1500 között épült reneszánsz homlokzatai. Egy eszmei rekonstrukció variációs lehetőségei. (Sajtó alá rendezte, a új rekonstrukciókat és a jegyzeteket készítette FARBAKY PÉTER.) *Ars Hungarica* 14 (1986) 17–50.

FEUERNÉ 1987 –

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* 36 (1987) 1–54.

FEUERNÉ 1990 –

RÓZSA FEUER-TÓTH: Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus. (Ed. by PÉTER FARBAKY) (*Studia Humanitatis*, 8.) Budapest 1990

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA – MOJZER MIKLÓS: Jan Białostocki: The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary, Bohemia, Poland. London 1976. *Művészettörténeti Értesítő* 27 (1978) 209–217.

ANDREJ FIALA: Stará radnica v Bratislave. Bratislava 1987

MICHAL FIALA: Erbovní listiny Archivu Národního Muzea. (*Documenta Pragensia Monographia*, 13.) Praha 2000

MICHAL FIALA – JAKUB HRDLÍČKA – JAN ŽUPANIČ: Erbovní listiny Archivu hlavního města Prahy a nobilitační privilegia studentské legie roku 1648. (*Documenta Pragensia Monographia*, 4.) Praha 1997

FODOR ISTVÁN: Oláh Miklós Hungariája. Egy ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai. (*Humanizmus és reformáció*, 17.) Budapest 1990

FÓGEL 1913 –

FÓGEL JÓZSEF: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Budapest 1913

FÓGEL 1916 –

FÓGEL SÁNDOR: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. Budapest 1916

FORSTER GYULA: Árpádházi síremlékek. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1900, 328–342.

FORSTER GYULA: A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta, 1867–1902. In: Magyarország műemlékei, I. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1905, 3–59.

FÖLDESI FERENC: Budától Bécsig. In: *Uralkodók és corvinák 2002*, 91–95.

FÖLDESI FERENC: Tudósok és könyvek társasága. Vitéz János könyvtára. In: *Csillag a holló árnyékában 2008*, 88–100.

FERENC FÖLDESI: Bibliotheca Corviniana – Die Bibliothek und ihr Gedächtnis. In: *München 2008*, 13–27.

Főúri ősgalériák 1988 –

Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Szerk. BUZÁSI ENIKŐ. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1988

FRAKNÓI VILMOS: Erdődi Bakócz Tamás élete. (Magyar Történelmi Életrajzok, 5.) Budapest 1889

FRAKNÓI VILMOS: Mátyás király élete. Budapest 1890

GAÁL GYÖRGY – MIKLÓSI-SIKES CSABA: Pákei Lajos. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok 2002*, 671–672.

GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. *Fons* 14 (2007) 279–337.

GALAVICS 1973 –

GALAVICS GÉZA: Későreneszánsz és korabarrokk. (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez.) In: *Művészettörténet – tudománytörténet 1973*, 41–90.

GALAVICS GÉZA: Barokk. In: *A művészet története Magyarországon 1983*, 215–331.

GALAVICS 1986 –

GALAVICS GÉZA: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986

GALAVICS 1987 –

GALAVICS GÉZA: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra 1987*, 228–248.

GALAVICS 1990 –

GALAVICS GÉZA: Személyiség és reneszánsz portré. In: *Collectanea Tiburtiana 1990*, 401–418.

GALAVICS 2001 –

GALAVICS GÉZA: Barokk. In: GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WHLI TÜNDE: Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig. (Egyetemi Könyvtár) Budapest 2001, 317–441.

GALAVICS GÉZA: Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 55–85.

GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig. (Egyetemi Könyvtár) Budapest 2001

GALEOTTUS MARTIUS NARNENSIS: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad du-cem Iohannem eius filum liber. Ed. LADISLAUS JUHÁSZ. Lipsia 1934

DIEGO GALIZZI: Gherardo di Giovanni. In: *Dizionario biografico...* 2004, 258–262;

DIEGO GALIZZI: Monte di Giovanni. In: *Dizionario biografico...* 2004, 798–801.

DIEGO GALIZZI: Francesco Rosselli. In: *Dizionario biografico...* 2004, 914–916

DIEGO GALIZZI: Vante di Gabriello di Vante detto Attavante. In: *Dizionario biografico...* 2004, 975–979.

GANGEL JUDIT: Rozsnyó műemlékei. (A budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 77.) Budapest 1942

GARAS 1953 –

GARAS KLÁRA: Magyarországi festészet a XVII. században. Budapest 1953

GARAS KLÁRA: A barokk kor művészete. In: *A magyarországi művészet története 1973⁵*, 259–311.

GARAS 1975 –

GARAS KLÁRA: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk 1975*, 201–229.

GARZELLI 1985 –

ANNAROSA GARZELLI: Le immagini, gli autori, i destinatari. In: *Miniatura Fiorentina del Rinascimento, 1440–1525. I–II. A cura di ANNAROSA GARZELLI.* Firenze 1985, 5–391.

GECSÉNYI LAJOS: Győr városa 1526 után. In: *GECSÉNYI 2008*, 25–52.

GECSÉNYI LAJOS: Győr erődváros kiépítése a 16. század második felében: In: *GECSÉNYI 2008*, 445–452.

GECSÉNYI 2008 –

GECSÉNYI LAJOS: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2008

GENTHON ISTVÁN: Egy budai humanista aranycsészéje. Budapest 1934 (klny. Tanulmányok Budapest Múltjából, III. kötet)

GERECZE 1905 –

GERECZE PÉTER: A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke. In: *Magyarország Műemlékei I. Szerk. FORSTER GYULA.* Budapest 1905, 171–604.

GERECZE 1906 –

GERECZE PÉTER: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In: *Magyarország Műemlékei II. Szerk. FORSTER GYULA.* Budapest 1906

GEREVICH TIBOR: A régi magyar művészet európai helyzete. Budapest 1924

GEREVICH 1925 –

GEREVICH TIBOR: Antonio Abondio császári és királyi udvari szobrász, festő és éremkészítő. In: Emlékkönyv Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulójára. Szerk. LUKINICH IMRE. Budapest 1925, 463–497.

GEREVICH 1966 –

GEREVICH LÁSZLÓ: A budai vár feltárása. Budapest 1966

GEREVICH 1971 –

LÁSZLÓ GEREVICH: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest 1971

GEREVICH LÁSZLÓ: Budapest művészete a későbbi középkorban a Mohácsi vészig. In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. GEREVICH LÁSZLÓ – KOSÁRY DOMONKOS. (Budapest története, 2.) Budapest 1973

GERÉZDI RABÁN: Aldus Mantius és magyar barátai. (1945) In: GERÉZDI 1968, 219–223.

GERÉZDI RABÁN: Egy költői hírnév utóélete. (A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban) (1962) In: GERÉZDI 1968, 48–67.

GERÉZDI 1968 –

GERÉZDI RABÁN: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Budapest 1968

GESZTELYI TAMÁS – RÁCZ GYÖRGY: Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. (ΑΓΑΘΑ, XIX.) Debrecen 2006

GOSZTONYI FERENC: „A modernség is relatív”. Genthon István írásai a modern művészetről az 1920-as és az 1930-as években. Ars Hungarica 32 (2004) 29–44.

Gotika 2003 –

Gotika. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia, [2.]) Szerk. DUŠAN BURAN. Slovenská národná galéria, Bratislava 2003

Graduale Strigonienese (S. XV/XVI.). Kiad. SZENDREI JANKA. (Musicalia Danubiana, 12/1–2.) Budapest 1990–1993

BARRY FREDERIC HUNTER GRAHAM: Bohemian and Moravian Graduals 1420–1620. Turnhout 2006

GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY KATALIN: A Műemlékek Országos Ideiglenes Bizottsága és a Műemlékek Országos Bizottsága tisztségviselői és tagjai (1872–1949). In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. Szerk. BARDOLY ISTVÁN – HARIS ANDREA. Budapest 1996, 267–276.

GULYÁS –

GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. I–XIX. Budapest 1939–2002

GUNST PÉTER: Acsády Ignác történetírása. Budapest 1961

GUNST PÉTER: A magyar történetírás története. (Történelmi Kézírókönyvtár) Debrecen 2000²

GUTHEIL JENŐ: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1977

GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1955 –

ALŽBETA GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ: Renesančné umenie na Slovensku. Pamiatky a múzeá 4 (1955) 97–114.

GÜNTHEROVÁ-MIŠIANIK 1961 –

ALŽBETA GÜNTHEROVÁ – JÁN MIŠIANIK: Stredoveká knižna maľba na Slovensku. Bratislava 1961

GYULAI 2008 –

GYULAI ÉVA: Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia. In: Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. CZOCH GÁBOR – HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN – POZSGAI PÉTER. Budapest 2008, 162–186.

LAURENT HABLOT: Usages de l’emblématique dans les livres de Matthias Corvin et pratique contemporaines du discours politique. In: *Mathias Corvin 2009*, 177–192.

Habsburg Mária 2005 –

Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara, 1521–1531. Szerk. RÉTHELYI ORSOLYA – F. ROMHÁNYI BEATRIX – SPEKNER ENIKŐ – VÉGH ANDRÁS. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2005

HAJNÓCZI GÁBOR: Nemzeti építészetünk stíluskérdései az Akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. *Építés-Építészettudomány* 17 (1985) 81–98.

HAJNÓCZI GÁBOR: Vitruvius De architectura című műve a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 32. kéziratában. In: *Collectanea Tiburtiana* 1990, 363–373.

HAJNÓCZI GÁBOR: Volt-e Vitruvius-példány Mátyás király budai könyvtárában? In: Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére. Szerk. MAKK FERENC – GALÁNTAI ERZSÉBET. Szeged 2002, 41–48.

HAJNÓCZI GÁBOR: Vitruvius öröksége. Tanulmányok a „De architectura” utóéletéről a XV, és XVI. században. Budapest 2002, 77–91.

HALMOS BALÁZS: Adalékok a gyulafehérvári Lázói-kápolna reneszánsz díszítéséhez. *Építés-Építészettudomány* 32 (2004) 265–287.

HALMOS 2006 –

HALMOS BALÁZS: A gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnája. Építészettörténeti monográfia. PhD-értekezés, kézirat. Budapest 2006

JAN HARASIMOWICZ: Il Rinascimento fuori dal *limes Romanus*. In: *Storia e storiografia. (Il Rinascimento Italiano e l’Europa, 1.)* A cura di MARCELLO FANTONI. Vicenza 2005, 415–422.

HARIS ANDREA: A pápai Corvin-ház építéstörténetének kérdőjelei. *Műemlékvédelmi Szemle* 1992/2, 49–60.

BOHUSLAI HASSENSTEINI A LOBKOWICZ epistulae. Edd. JAN MARTINEK – DANA MARTINKOVÁ. Tom. II. Epistulae ad familiares. (Bibliotheca Teubneriana) Leipzig 1980

HAUSZMANN ALAJOS: A magyar királyi vár építésének története. Budapest 1900

HAVASI KRISZTINA: Reneszánsz márványdombormű töredékei az egri várból. Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 95–117.

HAVASI KRISZTINA: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei. Budapest Régiségei XL. Budapest 2006, 221–252.

HAVASI KRISZTINA: Fragmentumok a késő középkori egri székesegyházból és kutatásának történetéből. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 188–191.

HAVASI KRISZTINA: A pilisszentkereszti ciszterci apátság töredékei Esztergomban. Művészettörténeti Értesítő 57 (2008) 189–232.

HAVASI KRISZTINA: 1200 körüli kisarchitektúra a középkori egri székesegyházból, művészettörténeti kérdések és természettudományos vizsgálatok. In: *Archaeometriai Műhely 2009/4.*, 65–70.

HÁZI JENŐ: Pozsony vármegye középkori földrajza. Pozsony 2000

HECKENAST GUSZTÁV: János Zsigmond végrendelete (1567). In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. GALAVICS GÉZA – HERNER JÁNOS – KESERŰ BÁLINT. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) Szeged 1990, 158–159.

HÉJJNÉ DÉTÁRI ANGÉLA: Régi magyar ékszerek. Budapest 1965

HEKLER ANTAL: A magyar művészettörténelem föladatai. Századok 50–51 (1921–1922) 161–171.

HEKLER ANTAL: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészettörténet. (Bemutatta a M. Tudományos Akadémia 1927. évi dec. 19-én tartott összes ülésében.) Budapest 1928

HEKLER 1934 –

HEKLER ANTAL: A magyar művészet története. Budapest [1934]

HEKLER 1937 –

ANTON HEKLER: Ungarische Kunstgeschichte. Berlin 1937

ISTVÁN HELLER: Ungarische und siebenbürgische Goldschmiedearbeiten. Vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. München 2000

HELTAI GÁSPÁR: Krónika az magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte KULCSÁR MARGIT, a bevezetőt KULCSÁR PÉTER írta. Budapest 1981

EMERICH HENSZLMANN: Die Gra hungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald. Leipzig 1873

HENSZLMANN 1876 –

HENSZLMANN IMRE: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stylü műemlékeinek rövid ismertetése. Budapest 1876

HENSZLMANN 1880 –

HENSZLMANN IMRE: Magyarország csúcs-íves stílusú műemlékei. Győr, Sopron, Pozsony, Sz.-György, Bazin, Modor és Nagyszombat. II. kötet. Budapest 1880

HERZOG JÓZSEF: Andrea Palladio egy levele Magyarországon. Magyar Művészet 3 (1927) 136–137.

HERCZEG FERENC: Hűvösvölgy. [Budapest 1993]

HLOBIL–PETRŮ 1992 –

IVO HLOBIL – EDUARD PETRŮ: Humanismus a raná renesance na Morave. Praha 1992

HLOBIL–PETRŮ 1999 –

IVO HLOBIL – EDUARD PETRŮ: Humanism and the Early Renaissance in Morava. Olomouc 1999

ANTHONY HOBSON: Humanists and Bookbinders. The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459–1559. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney 1989

A hódoltság régészeti kutatása. (Opuscula Hungarica, III.) Szerk. GERELYES IBOLYA – KOVÁCS GYÖNGYI. Budapest 2002

HOFFMANN EDITH: Az Iparművészeti Múzeum brüsszeli kárpitja. In: Magyarország műemlékei, IV. Szerk. FORSTER GYULA. Budapest 1915, 105–148.

HOFFMANN EDITH: Christophoro Persona Agathias-fordításának néhány példányáról. Magyar Könyvszemle 31 (1924) 9–12.

HOFFMANN 1928 –

HOFFMANN EDITH: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratok. (Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kiadványai, 1.) Budapest 1928

HOFFMANN 1929/1992 –

HOFFMANN EDITH: Régi magyar bibliofilek. Budapest 1929 (Új kiadása WEHLI TÜNDE előszavával és új jegyzeteivel: Budapest 1992)

HOFFMANN EDITH: Garázda Péter könyvtárának címeres darabja. Turul 47 (1933) 79.

HOFFMANN EDITH: Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. Magyar Művészet 9 (1933) 42–48.

HOFFMANN EDITH: A Bécsből hazakerült műkincsek kiállítása a Nemzeti Múzeumban. III. A kéziratok. Magyar Művészet 9 (1933) 296–297.

HOFFMANN 1940 –

HOFFMANN EDITH: Mátyás király könyvtára. In: Mátyás király emlékkönyv, I–II. Szerk. LUKINICH IMRE. Budapest 1940, II., 251–275.

HOLČÍK–RUSINA 1987 –

ŠTEFAN HOLČÍK – IVAN RUSINA: Bratislava alt und Neu. Ein Bild-Kunstführer. Bratislava 1987

HOLL BÉLA: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest 1980

HOLL IMRE: Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. (Fontes Archaeologici Hungariae) Budapest 1992

HOLL IMRE: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. Budapest Régiségei 31 (1997) 79–99.

HOLL IMRE: Művelődéstörténet – középkori régészeti és a z első kiállítás. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 32 (2004–2005) 261–274.

JEAN-M. HOREMANS: Le Missel de Mathias Corvin et la Renaissance en Hongrie. (Dossiers de la Bibliothèque royale Albert Ier, 1.) Bruxelles 1993

HORLER MIKLÓS: Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke. Építés- Építészettudomány 15 (1983) 237–259.

HORLER MIKLÓS: A buda-nyéki királyi villa épületei. Ars Hungarica 14 (1986) 51–80.

HORLER 1987 –

HORLER MIKLÓS: A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban. Budapest 1987

HORLER MIKLÓS – H. TABAJDI MÁRTA: A simontornyai vár. Szekszárd 1987

HORLER MIKLÓS: Újabb adalékok a buda-nyéki királyi villa épületeinek történetéhez. In: Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Szerk. VADAS FERENC. Budapest 2004, 53–65.

Horler Miklós emlékkönyv 1993 –

Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. LŐVEI PÁL. (Műemlékvédelem – művészettörténet, IV.) Budapest 1993

HORN ILDIKÓ: Báthory András és Boldizsár barczewói síremléke. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. KRÁSZ LILLA – OBORNI TERÉZ. Budapest 2008, 37–48.

HORN ILDIKÓ: Felekezeti és vallási szimuláció. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátéka. Szerk. G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest 2010, 125–139.

HOROGSZEGI ZOLTÁN: Az egyszerű ember mindennapjai Zsigmond herceg számadásainak tükrében. In: Középkortörténeti tanulmányok, 6. Szerk. G. TÓTH PÉTER – SZABÓ PÁL. Szeged 2010, 75–82.

Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei. Összegyűjtötte és bemutatja: RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES. Budapest 1984

HORVAT 1975 –

ANĐELA HORVAT: Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700. Zagreb 1975

HORVÁTH ALICE: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései. (15. századi építészeti központ Magyarországon.) Művészettörténeti Értesítő 36 (1987) 54–85.

HORVÁTH ALICE: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) élete és kora. A váci Egyházmegyei Gyűjtemény kiállításán bemutatott tárgyak és dokumentumok katalógusa. Vác 2006

HORVÁTH ALICE: „Tenplvm Domini”. A tereskei pasztofóriumról és a magyarországi reneszánsz pasztofóriumokról. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 191–235.

ENRICO HORVÁTH: Il Rinascimento in Ungheria. (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma, 20–24.) Roma 1939

HORVÁTH ISTVÁN: Vitéz János érsek esztergomi palotájának kutatásáról. In: *Csillag a holló árnyékában 2008*, 191–201.

HORVÁTH ISTVÁN: Régészeti kutatások Esztergom-Vízivárosban. In: *Özicseli Hadzsi Ibrahim-dzsámi, Esztergom*. [Esztergom 2008]

HORVÁTH ISTVÁN – VUKOV KONSTANTIN: Vitéz János esztergomi palotája. (Újabb kutatások az esztergomi várban) Tata 1986

HORVÁTH ISTVÁN – ZSEMBERY ÁKOS: Az esztergomi Özicseli Hadzsi Ibrahim-dzsámi kutatása és műemléki bemutatása. *Építés-Építészettudomány* 36 (2008) 3–41.

HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest 1944²

HORVÁTH RICHÁRD: Bakócz IV. Tamás. In: *Esztergomi érsekek 2003*, 228–232.

HORVÁTH RICHÁRD: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a késő középkorban. *Szabolcs-Szantmár-Beregi Szemle* 41 (2006) 305–326.

JÖRG K. HÖNSCH: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1457. München 1996

JÖRG K. HÖNSCH: Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen. Graz–Köln–Wien 1998

HUBAY ILONA: *Missalia Hungarica*. Régi magyar misekönyvek. Budapest 1938

ERICH HUBALA: Palast- und Schloßbau, Villa und Gartena rchitektur in Prag und Böhmen. In: *Renaissance in Böhmen*. Geschichte, Wissenschaft, Architektur, Plastik, Malerei, Kunsthandwerk. Szerk. FERDINAND SEIBT. München 1985, 31–52.

Hunyadi Mátyás 1990 –

Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. RÁZSÓ GYULA – V. MOLNÁR LÁSZLÓ. Budapest 1990

Hunyadi Mátyás, a király 2008 –

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Szerk. FARBAKY PÉTER – SPEKNER ENIKŐ – SZENDE KATALIN – VÉGH ANDRÁS. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2008

HUSZÁR LAJOS: Személyi érmek. (Bibliotheca Humanitatis Historica) Budapest 1999

Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus. Szerk. FEJŐS ZOLTÁN. Budapest 2006

Idővel paloták... 2005 –

Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. HORN ILDIKÓ – G. ETÉNYI NÓRA. Budapest 2005

IGAZ RITA: A barokk Magyarországon. (Stílusok – korszakok) Budapest 2007

IPOLYI 1859 –

IPOLYI ARNOLD: Csallóköz műemlékei. (Magyar műemlékek, I.) Pest 1859

IPOLYI 1997 –

IPOLYI ARNOLD: Tanulmányok a középkori magyar művészetről. Szerk. VERŐ MÁRIA. Budapest 1997

Italy & Hungary 2011 –

Italy & Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance. Ed. by PÉTER FARBAKY – LOUIS A. WALDMANN. Milano 2011

IVÁNYI SÁNDOR: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa (1850 előtti kéziratok). (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 5.) Budapest 1986

JAKÓ 1977 –

JAKÓ ZSIGMOND: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1977

JAKÓ ZSIGMOND: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: *Uő: Írás, könyv értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bukarest 1977, 138–168.

JAKÓ ZSIGMOND – RADU MANOLESCU: A latin írás története. Budapest 1987

JAKÓ KLÁRA: Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben. *Korunk* III. folyam 1 (1990) 246–249.

JAKÓ KLÁRA 1991 –

JAKÓ KLÁRA: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579–1604. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1.) Szeged 1991

JAKÓ KLÁRA: A Wolphard–Kakas-könyvtár. In: *A reneszánsz Kolozsvár.* Összeáll. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár 2008, 126–145.

Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok. Szerk. BELITSCHKA-SCHOLZ HEDVIG. (Művészettörténeti Füzetek, 17.) Budapest 1985

Jankovich Miklós gyűjteményei 2002 –

Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2002

JANKOVITS LÁSZLÓ: A Mohács előtti humanista költészet szakaszai. In: *A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig.* Szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSZKY GÉZA. Budapest 2007, 146–152.

Janus Pannonius (1434–1472). Válogatott bibliográfia. Összeállította BÉKÉS ENIKŐ. Budapest 2002

Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY TIBOR munkája. Budapest 1982

Iani Pannonii opera quae manserunt omnia. Vol. I. Epigrammata. Fasc. 1. Textus. Ed. IULIUS MAYER. Budapest 2006

Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Kiad. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1982

JANKOVITS LÁSZLÓ: Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében. (Humanizmus és reformáció, 27.) Budapest 2002

JENEI FERENC: Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 137–151.

JEDLICSKA PÁL: Kiskárpáti emlékek Éleskőtől – Vágújhelyig. Eger 1891

JOÓ TIBOR: A sajkázai vörösmárvány tabernákulum. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 35–36. Miskolc 1987, 243–257.

JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN – OSGYÁNYI VILMOS: Janus arcú kövek. A sárospataki vár legújabb kőtárának tanulságairól. In: *Détshy Mihály emlékkönyve 2002*, 299–316.

JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi püspökség története, 5 (1434–1500). (Csanád vármegyei Könyvtár, 42.) Makó 1947

KAROL KAHOUN: Neskorogotická architektúra na Slovensku. Bratislava 1973

ANTONÍN KALOUS: Csehek és morvák Mátyás udvarában. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 65–75.

KÁRPÁTI GÁBOR: A pécsi majolikaműhely emlékei. In: *Pannonia Regia 1994*, 390–394.

KARSAY ORSOLYA: A fenséges könyvtár dicsérete. Magyar Könyvszemle 107 (1991) 316–324.

KARSAY ORSOLYA: Uralkodók és studiolók. In: *Uralkodók és corvinák 2002*, 19–35.

KASZA PÉTER: Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz Szapolyai János királyhoz való csatlakozásáról. Turul 24 (2011) 7–14.

Katalog över handskrifterna i Kungl. biblioteket i Stockholm skriven omkr. 1650 under ledning av Isaac Vossius. Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Holmiensis c. annum MDCL. ductu et auspicio Isaac Vosii conscriptus. Utg. med förord på svenska och engelska samt med register av CHRISTIAN CALLMER. Stockholm 1971

Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rendezte ZVARA EDINA. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1.) Szeged 2001

KATONA ISTVÁN: A ka bcsa i érseki egyhá z története. Ford. TAKÁCS JÓZSEF. Az elősz d és a kiegészítő jegyzeteket írta THOROCZKAY GÁBOR. I–II. Kalocsa 2001

KECSKÉS LÁSZLÓ: Komárom az erődök városa. Budapest 1984

KELEMEN LAJOS: Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból. In: *KELEMEN 1977*, 41–80., 234–250.

KELEMEN LAJOS: Nagybányai Csengeri Képiró István. In: *KELEMEN 1977*, 134–140., 253.

KELEMEN 1977 –

KELEMEN LAJOS: Művészettörténeti tanulmányok, I. Sajtó alá rendezte B. NAGY MARGIT. Bukarest 1977

KELEMEN 1982 –

KELEMEN LAJOS: Művészettörténeti tanulmányok, II. A bevezető tanulmányt írta, és a kötetet sajtó alá rendezte B. NAGY MARGIT. Bukarest 1982

KELÉNYI B. OTTÓ: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. (Tanulmányok, kiadja a Fővárosi Könyvtár, 13.) Budapest 1940

KEMÉNY LAJOS – GYIMESY KÁROLY: Evangélikus templomok. Budapest 1944

KERNY TERÉZIA – ZAKARIÁS JÁNOS: Myskovszky Viktor „Magyarország renaissance stílu műemlékei” című rajzalbumáról. *Ars Hungarica* 18 (1990) 263–275.

KIRÁLY PÉTER: Josquin des Prez járt Magyarországon? In: *KIRÁLY 2003*, 14–15.

KIRÁLY 2003 –

KIRÁLY PÉTER: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások. Budapest 2003

PÉTER KIRÁLY: Königin Maria von Habsburg und die Musik. In: *Maria von Ungarn [1505-1558]. Eine Renaissancefürstin. [Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 8.] Szerk. MARTINA FUCHS – ORSOLYA RÉTHELYI. Münster 2007, 363–379.*

KISS ERIKA: Ékszerviselet a 17–19. századi Magyarországon. In: *Geschichten in Gold / Ékes krónika. Szerk. GERELYES IBOLYA. Pforzheim, Schmuckmuseum / Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, 10–14.*

KISÉRY ZSUZSANNA: Vergerio és Luxemburgi Zsigmond. In: *Sigismundus rex et imperator 2007, 292–294.*

KISS ERIKA: Arany kereszt és reneszánsz lánc részlete a Magyar Nemzeti Múzeum Ötvösgyűjteményében. *Folia Historica* 19 (1994–1995) 153–164.

KISS ERIKA: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008, 99–113.*

KISS ERIKA: *Nachgotik* és kora barokk – Brózer István kelyhéről. *Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010) 1–14.

KLANICZAY TIBOR: Udvar és társadalom szembeállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: KLANICZAY TIBOR: Pallas magyar ivadéka. Budapest 1985, 104–123.

KLANICZAY TIBOR: Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban. Irodalomtörténeti Közlemények 91–92 (1987–1988) 1–19.

KLANICZAY 1993 –

KLANICZAY TIBOR: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. (Humanizmus és Reformáció, 20.) Budapest 1993

Klaniczay-émlékkönyv 1994 –

Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk. JANKOVICS JÓZSEF. Budapest 1994

KNAPP ÉVA: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. (Historia Litteraria, 14.) Budapest 2003

KNAUZ NÁNDOR: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Esztergom 1870

KNIEWALD KÁROLY: Kálmáncsehi Domonkos zágrábi misekönyve. Magyar Könyvszemle 67 (1943) 1–15.

Kódexek a középkori Magyarországon 1985 –

Kódexek a középkori Magyarországon. [Szerk. VIZKELETY ANDRÁS.] Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1985

HEINRICH KOHLHAUSSEN: Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540. Berlin 1968

H. KOLBA JUDIT: A győri egyházmegye liturgikus kincsei. In: A Győri Egyházmegye Ezer Éve. Szerk. KISS TAMÁS. Győr 2000, 136–137.

KOLLÁNYI 1900 –

KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok, 1100–1900. Esztergom 1900

JOSEPHUS KOLLER: Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii 1804

EVA KOLNÍKOVÁ: Mince vo výzdobe nitrianskeho liturgického kalicha. Pamiatky a múzeá 50 (2002/3) 52–57.

KOLTAI ANDRÁS: Portré végvidékkel: Batthyány Ádám és a képzőművészet (1636–1659). In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a korai újkorban. Szerk. G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest 2008, 401–435.

KOMÁRIK DÉNES: Budapest középítkezései és a historizmus. In: A historizmus művészete Magyarországon. Szerk. ZÁDOR ANNA. Budapest 1993, 51–53.

Komárom megye régészeti topográfiája 1979 –

HORVÁTH ISTVÁN – H. KELEMEN MÁRTA – TORMA ISTVÁN: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom régészeti topográfiája. (Magyarország régészeti topográfiája, 5.) Budapest 1979

KOMÁROMY ANDRÁS: A báró Perényi család levéltárából. In: Történelmi Tár (Új Folyam) 1 (1900) 132–133.

KOPPÁNY TIBOR: A devecseri kastély kutatása. Építés- Építészettudomány 15 (1983) 261–271.

KOPPÁNY 1984 –

KOPPÁNY TIBOR: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. Ars Hungarica 12 (1984) 183–232.

KOPPÁNY 1987 –

KOPPÁNY TIBOR: Nádasdy Tamás udvara és az építészet. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra 1987*, 217–227.

KOPPÁNY TIBOR: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben. In: *Collectanea Tiburtiana 1990*, 451–461.

KOPPÁNY TIBOR: A Balaton környékének műemlékei. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 3.) Budapest 1993

KOPPÁNY 1994 –

KOPPÁNY TIBOR: A váci vár reneszánsz kőfaragványai. In: Váci könyvek, 7. Vác 1994, 175–204.

KOPPÁNY TIBOR: A Tolna megyei Dombó vára. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pámer Nóra. Budapest 1994, 159–168.

KOPPÁNY 1999 –

KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti Füzetek, 26.) Budapest 1999

KOPPÁNY 2002 –

KOPPÁNY TIBOR: Művészek és mesterek a 16–17. századi Kanizsai–Nádasdy-birtokok építkezéseiben. In: *Détsly Mihály emlékkönyv 2002*, 379–396.

KOPPÁNY TIBOR: Zalaszentő közép-kori temploma. Műemlékvédelmi Szemle 2003/1, 5–42.

KOPPÁNY TIBOR: Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva építkezései – 1590–1640. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. NAGY ZOLTÁN. Körmend–Szombathely 2006, 89–114.

KOPPÁNY TIBOR: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest 2006

KOPPÁNY TIBOR: A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai. Szerk. LŐVEI PÁL. (Lapidarium Hungaricum, 7. Veszprém megye, I.) Budapest 2009, 89–191.

Koppány Tibor emlékkönyv 2008 –

Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a nyolcvanéves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008

KOROKNAY GYULA: A mátészalkai reneszánsz Báthory-címer. Művészettörténeti Értesítő 7 (1958) 253–256.

KÓSA LÁSZLÓ: A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest 2001

KOSÁRY DOMONKOS: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest 1980

KOTVAN 1979 –

IMRICH KOTVAN: Inkunábuly na Slovensku. Martín 1979

ANDREI KOVÁCS: Diplomele de înnobilare și iconografia lui Nicolaus Olahus. Studii și Cercetari. Revista Muzeelor 6 (1969/2) 102–110.

KOVÁCS ANDRÁS – MIRCEA ȚOCA: Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. CSETRI ELEK – JAKÓ ZSIGMOND – TONK SÁNDOR. Bukarest 1979, 107–115.

KOVÁCS ANDRÁS: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. CSETRI ELEK – JAKÓ ZSIGMOND – SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR. Bukarest 1980, 77–106.

KOVÁCS ANDREI: Construcții patronate de Gabriel Bethlen. Teza de doctorat. Universitatea din Cluj-Napoca, Facultatea de istorie-filozofie. Cluj-Napoca 1984

KOVÁCS ANDRÁS: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. Ars Hungarica 19 (1991) 157–164.

KOVÁCS ANDRÁS: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középkori és koraújkori helyrajzához. In: Szamosközy István: Analecta lapidum..., 1593. Inscriptiones Romanae..., 1598. Sajtó alá rendezte BALÁZS MIHÁLY – MONOK ISTVÁN. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33.) Szeged 1992, 25–35.

KOVÁCS ANDRÁS: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. Ars Hungarica 19 (1991) 157–164.

KOVÁCS ANDRÁS: Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor. Ars Transsilvaniae 3 (1993) 153–174.

KOVÁCS ANDRÁS: A radnóti várkastély. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 215.) Kolozsvár 1994

KOVÁCS ANDRÁS: Colegiul Academic de la Alba Julia. Ars Transsilvaniae 4 (1994) 35–47.

KOVÁCS ANDRÁS: L'architetto del'anno 1570 della fortezza di Oradea. In: Omaggio a Dinu Adamesteanu. A cura di MARIUS PORUMB. Clusium, Cluj-Napoca 1996, 253–258.

KOVÁCS ANDRÁS: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. KOVÁCS ANDRÁS – SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR. Kolozsvár, 1996, 276–294.

KOVÁCS ANDRÁS: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára, I–II. Szerk. TAMÁS EDIT. Sárospatak 2000, II., 63–96.

KOVÁCS 2003 –

KOVÁCS ANDRÁS: Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720. Budapest–Kolozsvár 2003

KOVÁCS ANDRÁS: Apafi György almakereki sírkápolnájáról. Református Szemle 96 (2003/6) 625–634.

KOVÁCS ANDRÁS: A marosillyei Veres-bástya. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 2.) Kolozsvár 2004

KOVÁCS ANDRÁS: Az alvinci kastély és leltárai. In: Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. KOVÁCS ZSOLT. (Sapientia Könyvek, 31.) Kolozsvár 2004, 9–65.

KOVÁCS ANDRÁS: Alvinc. Martinuzzi–Bethlen kastély. (Erdélyi Műemlékek, 38.) Kolozsvár 2005

KOVÁCS ANDRÁS: Erdélyi reneszánsz kastélyok. Korunk, III. folyam 16 (2005/12) 11–21.

KOVÁCS ANDRÁS: Címeríró Pál deák történetéhez. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. PÁL JUDIT – SIPOS GÁBOR. Kolozsvár 2005, 246–257.

KOVÁCS 2006 –

KOVÁCS ANDRÁS: A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata. Korunk, III. Folyam 17 (2006/10) 11–21.

KOVÁCS ANDRÁS: Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 251–257.

KOVÁCS ANDRÁS: Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben. In: Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat, I. (XI.), Kolozsvár 2006, 163–178.

KOVÁCS 2007 –

KOVÁCS ANDRÁS: Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben. (Múltidéző zsebkönyvtár) Budapest 2007

KOVÁCS ANDRÁS: B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma, 1928. május 4–Budapest, 2007. március 4. Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 359–364.

KOVÁCS ANDRÁS: Déva, Magna Curia. (Erdélyi műemlékek, 46.) Kolozsvár 2007

KOVÁCS ANDRÁS: Egy nagyhatású északolasz építész – Giacomo Resti. Korunk (harmadik folyam) 19 (2008/7) 52–59.

KOVÁCS ANDRÁS: A kolozsvári Farkas utcai templom és kolostor jezsuita korszaka. In: *Erdély reneszánsza 2009*, I., 100–109.

KOVÁCS ESZTER: A budai majolikák – a budai majolikaműhely. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 351–353.

KOVÁCS ÉVA: A gótikus arany *ronde-bosse* zománc időrendje, elterjedése az írott források tükrében. Művészettörténeti Értesítő 30 (1981) 165–170. (Újra megjelent: KOVÁCS 1998, 299–307.)

KOVÁCS ÉVA: A Mátyás-kálvária az esztergomi főszékesegyház kincstárában. Budapest 1983

KOVÁCS 1998 –

KOVÁCS ÉVA: Species, modus, ordo. Válogatott tanulmányok. Budapest 1998

KOVÁCS ESZTER: A budai majolikák – a budai majolikaműhely. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 351–353.

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: Lackner Kristóf és kora (1571–1631) Sopron 2004²

KOVÁCS KLÁRA: A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80. éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 75–90.

P. KOVÁCS KLÁRA: Egy összefüggő reneszánsz feliratcsoport a 16. századi Erdélyben. In: A reneszánsz Kolozsvár. Összeáll. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár 2008, 84–83.

KOVÁCS A. KLÁRA: The Fortress of Gherla. The Spread of the Bastion-system Fortification in Transilvania. Doctoral Thesis. Cluj-Napoca 2009

E. KOVÁCS PÉTER: Matthias Corvinus. Budapest 1990¹ [2008²]

E. KOVÁCS PÉTER: Léhűtők Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. OBORNI TERÉZ – Á. VARGA LÁSZLÓ. Eger 2008, 157–177.

V. KOVÁCS SÁNDOR: Garázda Péter élete és költészete. (Janus költői iskolájának történetéhez.) (1957) In: Uő: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok. Budapest 1987, 353–383.

V. KOVÁCS SÁNDOR: A Pieridák harmadik dicsősége. (Megyericsei János neoplatonikus költészete.) In: Uő: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok. Budapest 1987, 384–395.

V. KOVÁCS SÁNDOR: Egy epigramma-költő a Jagelló-korban. (Lászlai János latin versei.) In: Uő: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok. Budapest 1987, 396–427.

KOVALOVSKI JÚLIA: Gótikus és reneszánsz bútorok. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei) Budapest 1980

M. KOZÁK ÉVA: Jánosháza, Erdődy-Choron-kastély. In: Lapidarium Hungaricum, 5. Vas megye, I. Szerk. LŐVEI PÁL. Budapest 2002, 385–455. (A szerkezeti és tipológiai összefüggések tipológiai katalógusának társszerzője: SIMON ZOLTÁN)

KOZÁK KÁROLY – SEDLMAYR JÁNOS: Az egri vár középkori kőtára. Eger 1987

KOZAKIEWICZOWA 1984 –

HELENA KOZAKIEWICZOWA: Rzeźba XVI wieku w Polsce. Warszawa 1984

KÖBLÖS 1994 –

KÖBLÖS JÓZSEF: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával) (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 12.) Budapest 1994

Könyvkiállítás 1882 –

Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Budapest 1882

KÖRMENDY KINGA: A Kna α -hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. (A MTA Könyvtárának közleményei, 7. [82.] sz.) Budapest 1979

KÖRMENDY 2007 –

KÖRMENDY KINGA: *Studentes extra Regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata, 1183–1543.* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominate, III. Studia, 9.) Budapest 2007

KÖRMENDY KINGA: A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessorai. Magyar Könyvszemle 125 (2009) 212–220.

KŐSZEGHY PÉTER: Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész. Budapest 2008

Középkori magyar verseink. Kiad. HORVÁTH CYRILL. (Régi Magyar Költők Tára, 1.) Budapest 1921

A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. Szerk. BODOR IMRE. Budapest 1984

JOSEF KRÁSA: Nástěnná malba. In: *Pozdné gotické umění v Čechách... 1984²*, 255–314.

JOSEF KRÁSA: Knižní malířsvi. In: *Pozdné gotické umění v Čechách... 1984²*, 387–457.

FEDOR KRESÁK: Manieristická výzdoba interiérov Bratislavského hradu. In: *Problémy umenia 16.–18. storočia.* (Zborník referátov zo sympóza) Bratislava 1987, 57–69.

KRESÁK 1988 –

FEDOR KRESÁK: Úvahy o renesancii na Slovensku, najmä o architektúre. *Ars* 1988/1, 21–50.

FEDOR KRESÁK: Staré slovenskej radnice. *Ars* 1992/2, 156–174.

KRESÁK 1995 –

FEDOR KRESÁK: O pačiatkoch renesancie na Slovensku. *Ars* 1995/1, 1–23.

Kriza-kódex, 1532. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. (Régi Magyar Kódexek, 5.) Budapest 1988

EVA KRIŽANOVÁ: Renesancia ako nový výtvarný štýl. *Pamiatky a múzeá* 50 (2001/4) 3–12.

KUBINYI ANDRÁS: A kincstári személyzet a 15. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12. Budapest 1957, 25–49.

KUBINYI ANDRÁS: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetései tükrében. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 203–264. (Újra közölve: *KUBINYI 2009*, II., 457–512.)

KUBINYI ANDRÁS: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: *Humanista műveltség Pannoniában*. Szerk. BARTÓK ISTVÁN – JANKOVITS LÁSZLÓ – KECSKEMÉTI GÁBOR. Pécs 2000, 7–26.

KUBINYI ANDRÁS: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33 (1991) 1–54.

KUBINYI ANDRÁS: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999, 107–121.

KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király. (Tudomány–Egyetem) Budapest 2001

KUBINYI ANDRÁS: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok* 140 (2006) 361–374.

ANDRÁS KUBINYI: *Matthias rex*. Translated by ANDREW T. GANE. Budapest 2008

KUBINYI 2009 –

KUBINYI ANDRÁS: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*, I–II. Szerk. KENYERES ISTVÁN – KIS PÉTER – SASFI CSABA. Budapest 2009

KUHN 1982 –

IVAN KUHN: *Renesančná architektúra na Slovensku*. *Ars* 1982/2, 16–72.

KULCSÁR 1973 –

KULCSÁR PÉTER: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. (Humanizmus és reformáció, 1.) Budapest 1973

KULCSÁR 1990 –

KULCSÁR PÉTER: *A Corvinus-legenda*. In: *Mátyás király 1990*, 17–40.

KULCSÁR PÉTER: *Berger Illés történeti művei*. In: KULCSÁR PÉTER: *Humanista történetírás Magyarországon*. (Tanulmányok.) Budapest 2008, 184–199.

KUMOROVITZ 1932 –

KUMOROVITZ BERNÁT: *Mátyás király pecsétjei*. *Turul* 46 (1932) 5–19.

Kunsthandwerk der Dürerzeit und der deutschen Renaissance. Berlin 1971

L'art du gothique et de la Renaissance (1300–1500). Bibliographie raisonnée des ouvrages publiés en Hongrie. Rédigée par MIKLÓS BOSKOVITS. Budapest 1965, I–II.

Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. *Vitae Christophori Lackhner I. U. D. Hominis, brevis consignatio*. A szöveget gondozta és fordította, a jegyzeteket, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette TÓTH GERGELY. (Sopron Város Történeti Forrásai, C sorozat, 5. kötet) Sopron 2008

LACKÓ MIKLÓS: Szekfű-problémák. In: Uő: Korszellem és tudomány, 1910–1945. Budapest 1988, 12–111.

LACZLAVIK GYÖRGY: Estei Hippolit. In: *Esztergomi érsekek 2003*, 222–228.

LACZLAVIK GYÖRGY: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. *Levéltári Közlemények* 75 (2004) 3–43.

LACZLAVIK GYÖRGY: Brodarics Itván címereslevele. *Turul* 84 (2011) 28–30.

LAKATOS ADÉL: Verancsics Antal. In: *Esztergomi érsekek 2003*, 261–268.

LAKATOS BÁLINT: Egy 16. századi humanista, Megyericsi János feliratgyűjtései. In: ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk. HORVÁTH LÁSZLÓ – LACZKÓ KRISZTINA – MAYER GYULA – TAKÁCS LÁSZLÓ. Budapest 2004, 737–748.

LÁNGI JÓZSEF – MIHÁLY FERENC: Erdélyi falképek és festett faberendezések 1–3. Budapest é. n., 2004, 2007

PETRUS LAMBECIUS: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus*. Vindobonae 1666

PETRUS LAMBECIUS: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber secundus*. Vindobonae 1669

PETRI LAMBECHII *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesareae Vindobonensi Liber secundus*. Editio altera, opera et studio ADAMI FRANCISCI KOLLARI. Vindobonae 1769

JOHN LANDWEHR: *German Emblem Books 1531–1888. A Bibliography*. Utrecht 1972

LÁSZLÓ 1980 –

LÁSZLÓ EMŐKE: *Flamand és francia kárpitok Magyarországon*. Budapest 1980

LÁSZLÓ EMŐKE: *Magyar reneszánsz és barokk hímzések. Vászonalapú úríhmzések. (Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei, 2.)* Budapest 2001

„*Látjátok feleim...*” 2009 –

„*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Szerk. MADAS EDIT. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2009

Legendás lények... 2008 –

Legendás lények, varázslatos virágok. A közkedvelt reneszánsz. Szerk. FEJŐS ZOLTÁN. Néprajzi Múzeum, Budapest 2008

LEHEL FERENC: *Magyar művészet a török világ idején*. Budapest 1913

Leonardo da Vinci: *The Literary Works*. Comp. and ed. by J. P. RICHTER. I–II. Bath 1969³

Leonardo da Vinci: *A festészetről*. Ford. GULYÁS DÉNES. (A művészettörténet forrásai) Budapest 1967; 1973²

LEPOLD ANTAL: Az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstár katalógusa. Budapest 1942

LEPOLD ANTAL: Vitéz János esztergomi dolgozósobája. Szépművészet 5 (1944) 115–119.

Lexikon des Mittelalters, I–IX. München 2003²

Liber discipulorum 2011 –

Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. KOVÁCS ZSOLT – SARKADI NAGY EMESE – WEISZ ATTILA. Kolozsvár 2011

HELLMUT LORENZ: Spätgotik und Renaissance in Mitteleuropa – ein „Stil zwischen den Stilen“? In: Die Länder der Böhmisches Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagellonenkönige. Hrsg. EVELIN WETTER. (Studia Jagellonica Lipsiensia, 2.) Ostfildern 2004, 31–47.

KURT LÖCHER: Hans Krell – II. Lajos magyar király és Habsburg Mária udvari festője. In: *Habsburg Mária* 2005, 63–71.

LŐVEI PÁL: A Sárkány-rend fennmaradt emlékei. In: *Zsigmond* 1987, I., 148–179.

LŐVEI PÁL: A siklósi plébániatemplom szentélye és középkori falképei. Műemlékvédelmi Szemle 1995/1–2., 177–214.

LŐVEI 2001 –

PÁL LŐVEI: „Virtus, es, Marmor, scripta”. Red Marble and Bronze Letters. Acta Historiae Artium 42 (2001) 39–55.

LŐVEI PÁL: Biró József és az erdélyi Gubernium története. Ars Hungarica 34 (2006) 415–428.

LŐVEI PÁL – VARGA LIVIA: Síremlékszobrászat. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk. MAROSI ERNŐ. Budapest 1987, I., 694–701., II., 1679–1709. kép

LUDIKOVÁ 2002 –

ZUZANA LUDIKOVÁ: A nagyszombati székesegyház késő reneszánsz és barokk síremlékei. (16–17. század) Művészettörténeti Értesítő 51 (2002) 85–106.

ZUZANA LUDIKOVÁ: Niekoľko príkladov náhrobných pamiatok humanistov zo západného Slovenska. (Tumba Ladislava Kubínskeho.) In: Galéria. Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave 2002. Bratislava 2002, 123–136.

ZUZANA LUDIKOVÁ: Monumenta sepulcrorum. In: Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave 2003. Bratislava 2004, 169–175.

ZUZANA LUDIKOVÁ: O niektorých renesančných sepulkrálnych pamiatkách Levoče. Epitaf Andrea Dadia Kyenpauma v kostole sv. Jakuba v Levoči (okolo 1560). In: Pohľady do minulosti. Zborník prednášok z histórie, V. Levoča 2005, 191–206.

ZUZANA LUDIKOVÁ: Epitaf miestrodzriteľa Alexeja Thurza od sochára Loya Heringa v Levoči. In: Acta Musaei Scepusiensis 2006. Levoča 2006, 173–188.

ZUZANA LUDIKOVÁ: Mária Uhorská, 1505–1558. Slovenská národná galéria, Bratislava 2006

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2002 –

ZUZANA LUDIKOVÁ – MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk síremlékei (16–17. század) Művészettörténeti Értesítő 51 (2002) 107–172.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006 –

ZUZANA LUDIKOVÁ – MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700). Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 327–410.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2007 –

ZUZANA LUDIKOVÁ – MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-Magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 313–344.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008 –

ZUZANA LUDIKOVÁ – MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A turócszentmártoni Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk funerális emlékei (16–17. század) Művészettörténeti Értesítő 57 (2008) 353–375.

JOSEPHUS LUKCSICS: Series episcoporum Vesprimiensium e documentis correcta. Budapestinum 1907

LUKCSICS PÁL: A gróf Zichy család okmánytára, XII. Budapest 1931

ANDRIJA LUKINOVIC: Luka Baratin. In: Zagrebački biskupi i nadpiskupi. Zagreb 1995, 223–227.

Luther 1983 –

Luther Márton emlékezete. A lutheri reformáció emlékei Magyarországon a XVI–XVII. századból. Összeállította FABINY TIBOR – PAPP IVÁNNÉ – PÉTER MÁRTA. Szépművészeti Múzeum, Budapest 1983

VIERA LUXOVÁ: Príspevok k životu a dielu Jána Weinharta. Ars 1983/2, 61–73.

MADAS EDIT: A Corvina újkori története Magyarországon. In: *A holló jegyében 2004.*, 65–81.

Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére. Szerk. NEMERKÉNYI ELŐD. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 2.) Budapest 2009

Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század. Szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR. (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet) Budapest 1971

Magyar irodalom 2010 –

Magyar irodalom. Főszerk. GINTLI TIBOR. Budapest 2010

A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1964

A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1964

A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig. Főszerk. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSZKY GÉZA. Budapest 2007

MAGYAR KÁLMÁN: Az ötvöskónyi Báthori várka tély. (Somogyi Múzeumok Füzetek, 18.) Kaposvár 1974

KÁROLY MAGYAR: Der Königspalast in Buda. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 201–235.

MAGYAR KÁROLY: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója, I. Budapest Régiségei 31 (1997) 101–120.

MAGYAR KÁROLY: „E... introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria...” Habsburg Maria és Buda. In: *Habsburg Mária* 2005, 87–105.

KÁROLY MAGYAR: Residenzen des Königs und der Königin. In: *Maria von Ungarn* 2007, 381–412.

MAGYAR KÁROLY: Gondolatok a Mátyás-kori rezidenciák kérdésköréhez. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 89–99.

Magyar múzeumi arcképcsarnok 2002 –

Magyar múzeumi arcképcsarnok. Szerk. ÉLESZTŐS LÁSZLÓ. Budapest 2002

Magyar művelődéstörténet, III. –

A kereszténység védőbástyája. (Magyar művelődéstörténet, 3.) Szerk. DOMANOVSKY SÁNDOR. [Budapest 1940]

A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból. Szerk. MAROSI ERNŐ. Budapest 1999

A Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményei. Kalauz. Szerk. GOSZTONYI FERENC – VESZPRÉMI NÓRA. Budapest 2007

A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei 1984 –

A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei. Szerk. MOJZER MIKLÓS. Budapest 1984

Magyar Nemzeti Múzeum. Vezető a történeti gyűjteményekben (Történeti Tár, Fegyvertár) Összeáll. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA – TÓTH ZOLTÁN. Budapest 1938,

Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. SZAMOSKÖZY ISTVÁN történetíró kézirata. XVII. század eleje. Közzéteszi, és a jegyzeteket írta E. ABÁFFY ERZSÉBET – KOZOCSA SÁNDOR. (A magyar nyelvtörténet forrásai, 2.) Budapest 1991

Magyar Református Egyházak javainak tára, I–V. Kárpátaljai Református Egyház. Szerk. P. SZALAY EMŐKE – KÜLLŐS IMRE. Budapest 1999–2002

Magyar reneszánsz udvari kultúra 1987 –

Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES–SZÉKELY JÚLIA. Budapest 1987

Magyarország története, 1526–1686. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL. Szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES. (Magyarország története tíz kötetben, 3/1–2.) Budapest 1987²

Magyarország zenetörténete, II. 1541–1686. Szerk. BÁRDOS KORNÉL. Budapest 1990

Magyarországi magánkönyvtárak, I. 1533–1657. Sajtó alá rendezte VARGA ANDRÁS. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.) Budapest–Szeged 1986

Magyarországi művészet 1300–1470 k. 1987 –

Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. (A magyarországi művészet története, [2.]) Szerk. MAROSI ERNŐ. Budapest 1987

Magyarországi reneszánsz és barokk 1975 –

Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. GALAVICS GÉZA. Budapest 1975

MAKSAY FERENC: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, I–II. Budapest 1990

MAMŰL –

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY PÉTER, szerk. TAMÁS ZSUZSANNA. I–XI., Budapest 2003–2011

MÁLYUSZ 1971 –

MÁLYUSZ ELEMÉR: Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971

MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest 1984

Maradandóság és változás 2004 –

Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia. Ráckeve, 2000. Szerk. BODNÁR SZILVIA – JÁVOR ANNA – LŐVEI PÁL – PATAKY GÁBOR – SÜMEGHI GYÖRGY – SZILÁGYI ANDRÁS. Budapest 2004

DANIELA MARCU ISTRATE: A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002). Budapest 2008

Maria von Ungarn [1505–1558]. Eine Renaissancefürstin. Szerk. MARTINA FUCHS – ORSOLYA RÉTHELYI. (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 8.) Münster 2007

GIORDANA MARIANI CANOVA: Guglielmo Giraldi miniatore estense. Catalogo delle opere a cura di FEDERICA TONIOLO. Modena 1995

MAROSI ERNŐ: Magyar falusi templomok. Budapest 1975

MAROSI ERNŐ: Buda és Vajdahunyad, a 15. század magyarországi építészet tartópillérei. Építés-Építészettudomány 15 (1983) 293–310.

MAROSI ERNŐ: A rekonstrukció a művészettörténetben. Ars Hungarica 26 (1988) 353–369.

MAROSI 1993 –

MAROSI ERNŐ: Mátyás király és korának művészete. A mecénás nevelése. Ars Hungarica 21 (1993) 11–38.

MAROSI ERNŐ: Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stílusú templomai. [Budapest] 1996, 1–6. (Kísérőfüzet a „Kassa városának ónémet stílusú templomai. Rajzoló és magyarázó Dr. Henszlmann Imre.” reprintjéhez.)

MAROSI ERNŐ: Mátyás király udvari művészete: stílus és politika. *Korunk* (harmadik folyam) 9 (1998/5) 4–11.

MAROSI ERNŐ: Forrásfoglalás. Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben. *BUKSZ* 12 (2001/4) 348–362.

MAROSI ERNŐ: Éber László (1871–1935). A normális művészettörténész. In: *Enigma* 2006, I, 143–160.

MAROSI ERNŐ: Sandro ifjúkora. A Botticelli-történet tanulságai. *Mozgó Világ* 33 (2007/7) 94–100.

MAROSI ERNŐ: „Mátyást mostan választotta mind ez ország királyságra.” Mátyás király kora és udvara a művészettörténetben. *Korunk* (harmadik folyam) 19 (2008/7) 4–11.

MAROSI ERNŐ: Reneszánsz, humanizmus. Fogalmi problémák *A reneszánsz éve* kiállításain. *BUKSZ* 20 (2008) 345–352.

MAROSI ERNŐ: Erdélyi művészet: középkori és kora újkori struktúrák. In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. ORBÁN JÁNOS. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011 11–28.

ERNŐ MAROSI: Risorgimento e Rinascimento in Ungheria. In: *Italy & Hungary* 2011, 5–42.

MARUBBI 2003 –

MARIO MARUBBI: Miniatura tra Lombardia e Ungheria. Riflessioni su Bartolomeo Gossi, Francesco da Castello e Giovanni Antonio Cattaneo. *Arte Lombarda* 139, 2003/3., 86–99.

Matthias and his Legacy 2009 –

Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West. Eds. ATTILA BÁRÁNY – ATTILA GYÖRKÖS. Debrecen 2009

Matthias Corvin 2009 – Mathias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne. Publié par JEAN-FRANCOIS MAILLARD – ISTVÁN MONOK – DONATELLA NEBBIAI. (Supplementum Corvinianum, 2.) Budapest 2009

Matthias Corvinus 1994 –

Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance. Hrsg. ERNST GAMILLSCHEG – BRIGITTE MERSICH. Wien 1994

Mátyás corvinái a nemzet könyvtárában. [Írta] MIKÓ ÁRPÁD; [a felvételeket készítette] HAPÁK JÓZSEF; [a képaláírásokat és a magyarázó szövegeket írta ZSUPÁN EDINA]. Kossuth Kiadó, [Budapest] 2008

Mátyás és a humanizmus. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. (Nemzet és emlékezet) Budapest 2008

A Mátyás-graduále. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ írta. Budapest 1980

Mátyás-graduále. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat írta SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ, a tanulmány szövegét gondozta FÖLDESI FERENC. Budapest 2007

Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán. Szerk. BIBOR MÁTÉ JÁNOS. Budapest 2008

Mátyás király 1990 –

Mátyás király 1458–1490. Szerk. BARTA GÁBOR. Budapest 1990

Mátyás király és a magyarországi reneszánsz, 1458–1541. Szerk. TÖRÖK GYÖNGYI. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1983

Mátyás király emlékkönyv, I–II. Szerk. LUKINICH IMRE. Budapest 1940

Mátyás király öröksége 2008 –

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). I–II. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD – VERŐ MÁRIA. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2008

MARIE MAUQUOY-HENDRICKX: Les estampes des Wierix..., I. Bruxelles 1978

JOZEF MEDVECKÝ: Speculum Iustificationis. Thurzov oltár z roku 1611 a jeho protestantské ikonografia. Ars 1994/1, 78–102.

JOZEF MEDVECKÝ: Addenda k Thurzovmu oltáru „Speculum iustificationis” (predlohy a realizácia). Ars 36 (2003/2) 92–121.

JOZEF MEDVECKÝ: Renesančné pastofórium v Nitre. Pamiatky a múzeá 57 (2008/1) 72–73.

JOZEF MEDVECKÝ: Ranorenesančné tabernákulum z roku 1497 v Nitre. Pamiatky a múzeá 57 (2008/3) 28–30.

MEDVECKÝ 2007 [2009] –

JOZEF MEDVECKÝ: Novovek. In: ZUZANA BARTOŠOVÁ – IVAN GERÁT – MARTA HERUCOVÁ – JOZEF MEDVECKÝ – MARTIN VANČO: Umenie na Slovensku. Stručné dejiny obrazov. Bratislava 2007 [recte 2009], 74–125.

MEDVIGY MIHÁLY: A Mátyás-graduále egyik miniatúrája és az Ábrahám-ikonográfia. Művészettörténeti Értesítő 47 (1998) 215–218.

PÉTER MELLER: La fontana di Mattia Corvino a Visegrád. In: Annuario dell'Istituto Ungherese di Storia dell'Arte di Firenze, I. Firenze 1947, 47–73.

MELLER PÉTER: Gótikus és reneszánsz kutak Magyarországon. Magyar Művészet 15 (1948) 138–143.

MELLER, PÉTER: Leonardo da Vinci's Drawings to the Divine Comedy. Acta Historiae Artium 2 (1954) 135–168.

MELLER, PÉTER: Physiognomical Theory in Renaissance Heroic Portraits. In: Acts of the XX. International Congress of the History of Art. Studies in Western Art, II. The Renaissance and Mannerism. Princeton–New Jersey 1963, 53–62.

MELLER PÉTER: A Verrocchio-kút problémája. Előadás Budapesten, az MTA Jakobinus-termében 2000. október 17-én. (A szöveg nem jelent meg nyomtatásban.)

VÁCLAV MENCL: Architektura. In: *Pozdné gotické umění v Čechách...* 1984², 76–98.

MENTÉNYI KLÁRA: A körmendi Batthyány-kastély. Klasszicizáló késő barokk és klasszikus stílusú építkezések. In: *Kastélyok évszázadai...* 2008, 233–246.

MÉRAI DÓRA: Apafi György síremléke. Credo 11 (2005/1–2) 3–26.

MIHALIK JÓZSEF: Az ötvösművesség emlékei a renaissance-től a XVIII. század végéig. In: Magyarország történeti emlékei az 1996. évi ezredéves országos kiállításon, I–II. Szerk. CZOBOR BÉLA – SZALAY IMRE. Budapest 1897–1905

MIHÁLY MELINDA: A kolozsvári Filstich–Kemény-ház. In: Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. PÁL-ANTAL SÁNDOR – SIPOS GÁBOR – W. KOVÁCS ANDRÁS – WOLF RUDOLF. Kolozsvár 2003, 349–365.

MIHÁLY MELINDA: Reneszánsz polgárházak Kolozsvár Fő terének északi során. Néhány kísérlet a megrendelők azonosítására. Korunk (harmadik folyam) 19 (2008/7) 60–68.

MIHÁLY MELINDA: A Híd utcai Henczel- és Hensler-ház. In: *Liber discipulorum 2011*, 87–96.

MÁRIA MIHÓKOVÁ: Myskovszky Viktor, mirowi. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok 2002*, 632–633.

MIKLÓSI-SIKES 2001 –

MIKLÓSI-SIKES CSABA: Kolozsvár bástyái és városfalai. Adatok a középkori Kolozsvár katonai jellegű építkezéseihez. Művészettörténeti Értesítő 50 (2001) 269–284.

MIKÓ ÁRPÁD: Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsi János síremléke. Ars Hungarica 11 (1983) 49–75.

MIKÓ ÁRPÁD: Riznica Zagrebačke katedrale. Zagreb, Muzejski prostor 1983. [Recenzió] Művészettörténeti Értesítő 33 (1984) 189–195.

MIKÓ ÁRPÁD: Az olomouci Alberti-corvina – Augustinus Olomucensis könyve. Művészettörténeti Értesítő 34 (1985) 65–72.

MIKÓ 1986 –

MIKÓ ÁRPÁD: Jagelló-kori reneszánsz sírköveinkről. Ars Hungarica 14 (1986) 97–113.

MIKÓ 1988 –

MIKÓ ÁRPÁD: Ippolito d'Este esztergomi érseki udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon (1487–1497). Ars Hungarica 16 (1988) 133–142.

MIKÓ ÁRPÁD: A menyőii templom keresztelőkútja. In: *Várad i kőtüredékek 1989*, 265–267.

MIKÓ 1989 –

MIKÓ ÁRPÁD: Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezéséhez. In: Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos hatvanadik születésnapja alkalmából. Budapest 1989, 37–40.

MIKÓ ÁRPÁD: Ianua mortis. Nicasius Ellebodius (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana* 1990, 419–429.

MIKÓ ÁRPÁD: A Mátyás-kori művészet recepciójáról – néhány jubileumi kiadvány tükrében. *Ars Hungarica* 19 (1991) 237–241.

MIKÓ 1991 –

MIKÓ ÁRPÁD: Ekphraseis. (A budapesti Philostratus-kódex és a Bibliotheca Corvina.) In: Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991. Budapest 1991, 69–77.

MIKÓ ÁRPÁD: Dolium. A váci kora reneszánsz balusztrád datálása egy Mátyás-embléma alapján. *Művészettörténeti Értesítő* 41 (1992) 62–66.

MIKÓ ÁRPÁD: Listhius János kancellár (†1577) breviáriuma. A magyarországi késő reneszánsz könyvművészet ismeretlen emléke Győrben. *Művészettörténeti Értesítő* 42 (1993) 10–13.

MIKÓ ÁRPÁD: „Pogánypénzes” kehely a 16. század elejéről. Budai Udalricus gyulafehérvári kanonok kelyhe a nyitrai székesegyház kincstárában? *Ars Decorativa* 13. Budapest 1993, 137–140.

MIKÓ 1994 –

MIKÓ ÁRPÁD: Várdai Pál esztergomi érsek hagyatéki leltára (1549) és az esztergomi egyház kincseinek sorsa Mohács után. *Ars Hungarica* 21 (1994) 61–89.

MIKÓ ÁRPÁD: Esztergom. In: *Pannonia regia* 1994, 354–356.

MIKÓ ÁRPÁD: Vitruvius redivivus? Bonfini Filarete-fordítása és az antik hagyomány. *Ars Hungarica* 22 (1994) 30–35.

MIKÓ 1995 –

MIKÓ ÁRPÁD: Szirének szatírok, kentaurok. Klasszikus mitológiai figurák Jagelló-kori címeresleveleinken. *Ars Hungarica* 23 (1995) 253–258.

MIKÓ ÁRPÁD: Ivánczy János győri nagyprépost (†1636) sírköve. *Művészettörténeti Értesítő* 44 (1995) 266–268.

MIKÓ ÁRPÁD: Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerkesztette Wehli Tünde. Budapest 1992. [Recenzió.] *Művészettörténeti Értesítő* 44 (1995) 139–148.

MIKÓ ÁRPÁD: Tolnai Máté főapát és a reneszánsz művészet emlékei Pannonhalmán. In: *Mons Sacer* 1996, I., 572–575.

MIKÓ 1997 –

MIKÓ ÁRPÁD: A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban. *Ars Hungarica* 25 (1997) 133–144.

MIKÓ 1998 –

MIKÓ ÁRPÁD: Rész és egész. A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. BARDOLY ISTVÁN – LÁSZLÓ CSABA. Budapest 1998, 207–225.

MIKÓ ÁRPÁD: Báthory András Madonnája. Művészettörténeti Értesítő 47 (1998) 167–175.

MIKÓ 2000 –

MIKÓ ÁRPÁD: Imago historiae. In: *Történelem – kép 2000*, 34–47.

MIKÓ ÁRPÁD: Nagylucsei Orbán Psalteriuma. In: Három kódex. Az Országos Széchényi könyvtár millenniumi kiállítása. Szerk. KARSAY ORSOLYA – FÖLDESI FERENC. Budapest 2000, 121–139., 60–83. kép

MIKÓ ÁRPÁD: Reneszánsz. In: GALAVICS GÉZA – MAROSI ERNŐ – MIKÓ ÁRPÁD – WEHLI TÜNDE: Magyar[országi] művészet a kezdetektől 1800-ig. Budapest 2001, 212–316.

MIKÓ 2002 –

MIKÓ ÁRPÁD: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). In: *Détszy Mihály emlékkönyv 2002*, 229–254.

MIKÓ ÁRPÁD: Johann Dominicus Fiorillo (1748–1821) Mátyás király olasz művészeiről. Adalékok a Corvina recepciójának történetéhez. In: Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1997–2001. Budapest 2002, 81–86.

MIKÓ 2004 –

MIKÓ ÁRPÁD: A bártfai városháza. Adalékok a Jagelló-kori reneszánsz történetéhez Felső-Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 53 (2004) 19–52.

ÁRPÁD MIKÓ: Matthias Corvinus oppure Attila secundus. I ritra ti di Ma tia Corvino e gli umanisti Italiani. In: *La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l'Italie et la Hongrie*. Éditions par AMEDEO DI FRANCESCO – ADELIN CHARLES FIORATO. Napoli 2004, 113–120.

MIKÓ ÁRPÁD: Il *De re aedificatoria* e la corte di re Mattia Corvino. In: *Nuova Corvina*, 16. Budapest 2004, 71–76.

ÁRPÁD MIKÓ: Liturgical Objects in the Cathedrals of Early Modern Hungary. In: *A Celebration of Hungarian Gold und Silver*. Ed. ERIKA KISS. Gilbert Collection, [London] 2004, 12–19.

MIKÓ Stílus és felirat 2005 –

MIKÓ ÁRPÁD: Stílus és felirat. Kőbe vésett klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 54 (2005) 205–244.

MIKÓ Síremlékek 2005 –

MIKÓ ÁRPÁD: Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690). In: *Idővel paloták...* 2005, 625–660.

MIKÓ ÁRPÁD: II. Lajos király címerlevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késői Jagelló-korban Magyarországon. In: *Habsburg Mária* 2005, 73–85.

MIKÓ 2006 –

MIKÓ ÁRPÁD: Balogh Jolán (1900–1988). In: *Enigma* 2006, II., 421–439.

ÁRPÁD MIKÓ: La Madonna di András Báthory. *Acta Historiae Artium* 47 (2006) 93–102.

MIKÓ 2007 –

MIKÓ ÁRPÁD: Báthory Miklós püspök és a reneszánsz művészeti emlékei Vácott. In: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Szerk. HORVÁTH ALICE. Vác 2007, 117–131.

ÁRPÁD MIKÓ: Italienische Künstler in Ofen/Buda zur Zeit der Jagiellonen. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Szerk. MARTINA FUCHS – ORSOLYA RÉTHELYI. Münster 2007, 347–362.

MIKÓ ÁRPÁD: A corvinák és a magyar Akadémia. A Bibliotheca Corvina történetének nyitott kérdéseire. *Művészettörténeti Értesítő* 56 (2007) 107–110.

MIKÓ ÁRPÁD: A reneszánsz művészet emlékei Veszprémben. In: *Veszprém reneszánsza 2008*, 79–86.

MIKÓ ÁRPÁD: Beatrix királyné. In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 251–253.

MIKÓ ÁRPÁD: Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 22–35.

MIKÓ ÁRPÁD: Illuminált könyvek a kora újkori Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége 2008*, 70–73.

MIKÓ ÁRPÁD: Reneszánsz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz. In: *Mátyás király öröksége 2008*, II., 115–146.

MIKÓ 2009 –

MIKÓ ÁRPÁD: A reneszánsz Magyarországon. (Stílusok – korszakok, [3.]) Corvina Kiadó, Budapest 2009

MIKÓ ÁRPÁD: Meller Péter (Budapest, 1923–Solvang, USA, 2008). *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009) 149–153.

MIKÓ ÁRPÁD: Lukács Szegedi, the Bishop of Zagreb and the Arts. Paths of the all’antica Style in the Kingdom of Hungary in the Early 16th Century. In: *Bonum ut pulchrum 2010*, 443–456.

MIKÓ 2010 –

MIKÓ ÁRPÁD: Via Hungarica. Az itáliai reneszánsz al Apokon túl: olasz művészek a Jagelló-kori Magyarországon. In: „Ez világ mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. BUBRYÁK ORSOLYA. Budapest 2010, 355–366.

MIKÓ ÁRPÁD: Beatrix királyné psalteriumának helye. Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül. *Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010) 261–273.

ÁRPÁD MIKÓ: Beatrice d’Aragona ed il Rinascimento in Ungheria. In: *Italy & Hungary 2011*, 409–425.

MIKÓ ÁRPÁD: A középkori váradi székesegyház gyöngyhímzéses paramentumai és ezüsttárgyai Bornemissza Gergely püspök hagyatékában (Kassa, 1588). *Művészettörténeti Értesítő* 60 (2011/2) (sajtó alatt)

MIKÓ–MOLNÁR 2003 –

MIKÓ ÁRPÁD – MOLNÁR ANTAL: A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557). Művészettörténeti Értesítő 52 (2003) 303–318.

MIKÓ–PÁLFFY 1999 –

MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. SZÁZAD) Művészettörténeti Értesítő 48 (1999) 137–156.

MIKÓ–PÁLFFY 2002 –

MIKÓ ÁRPÁD – PÁLFFY GÉZA: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk síremlékei (16–17. század). Művészettörténeti Értesítő 51 (2002) 107–172.

MILDE 1995 –

WOLFGANG MILDE: Die Wolfenbütteler Corvinen. (Aus den Sammlungen der Herzog August Bibliothek, 1.) Wolfenbüttel 1995

Minijatura u Jugoslaviji 1964 –

Minijatura u Jugoslaviji. Urednik: ZDENKA MUNK. Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1964

MOJZER MIKLÓS: Torony, kupola, kolonnád. (Művészettörténeti füzetek, 1.) Budapest 1971

MOJZER MIKLÓS: Veit Stoss krakkói barátja – László magyar asztalos. Építés- Építészettudomány 12 (1980) 349–356.

MOJZER MIKLÓS: A történeti MS Mester sive Marten Swarcz seu Martinus Niger alias Marcin Czarny, Veit Stoss krakkói főoltárának festője, I. Művészettörténeti Értesítő 55 (2006) 223–250.

MOLNÁR ANTAL: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I. (1572–1647) (Humanizmus és Reformáció, 26.) Budapest 2002

MOLNÁR 2003 –

MOLNÁR ANTAL: Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. (METEM könyvek, 41.) Budapest 2003

MOLNÁR ANTAL: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. (METEM Könyvek, 44.) Budapest 2003

MOLNÁR ANTAL: Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. (METEM Könyvek, 45.) Budapest 2004

MOLNÁR ANTAL: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. (METEM Könyvek, 49.) Budapest 2005

MOLNÁR 2006 –

MOLNÁR ANTAL: A bátai apátság és népei a török korban. (METEM könyvek, 56.) Budapest 2006

MOLNÁR ANTAL: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. (TDI Könyvek, 3.) Budapest 2009

V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Kanizsa vára. Budapest 1987

JOHN MONFASANI: A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza. *Helikon* 55 (2009) 183–200.

MONOK ISTVÁN: Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében. In: *A holló jegyében 2004*, 45–63.

Mons Sacer 1996 –

Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk. TAKÁCS IMRE et al. Pannonhalma 1996

STANISLAW MOSSAKOWSKI: Kaplica Zygmuntowska (1515–1533). Problematyka artystyczna i ideowa mauzoleum Zygmunta I. Warszawa 2007

STANISLAW MOSSAKOWSKI: The Sigismund Chapel (1515–1533). Mausoleum of King Sigismund within the Circle of Humanist Ideas of the Jagiellons' Court in Cracow. *Ars* 42 (2009/1) 153–167.

B. MURÁDIN KATALIN: Faragott kőszoszékek Erdélyben. (METEM-könyvek, 6.) Budapest–Kolozsvár 1994

München 2008 –

Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. Hrsg. CLAUDIA FABIAN – EDINA ZSUPÁN. (Supplementum Corvinianum, I. – Bavarica et Hungarica, I.) Budapest 2008

Művészet I. Lajos király korában, 1342–1382. Szerk. MAROSI ERNŐ – TÓTH MELINDA – VARGA LIVIA. Székesfehérvár 1982

Művészet Zsigmond király korában 1987 –

Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. I–II. Szerk. BEKE LÁSZLÓ – MAROSI ERNŐ – WEHLI TÜNDE. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 1987

Művészeti Lexikon, I–IV. Főszerk. ZÁDOR ANNA – GENTHON ISTVÁN. Budapest 1965–1968

Művészettörténet – tudománytörténet 1973 –

Művészettörténet – tudománytörténet. Szerk. TÍMÁR ÁRPÁD. Budapest 1973

MYSKOVŠKY 1879 –

MYSKOVŠKY VIKTOR: Bártfa középkori műemlékei. A Szent Egyed templomának műrégészeti leírása. (Monumenta Hungariae Archaeologica, IV/1.) Budapest 1879

MYSKOVŠKY 1880 –

MYSKOVŠKY VIKTOR: Bártfa középkori műemlékei. A városház és a város erődítményeinek műrégészeti leírása. (Monumenta Hungariae Archaeologica, IV/2.) Budapest 1880

MYSKOVŠKY 1881 –

MYSKOVŠKY VIKTOR: A renaissance kezdete és fejlődése. Különös tekintettel hazánk építészeti műemlékeire. Előadta mint székfoglaló értekezést a M. T. Akadémia II. oszt. 1881. március 7-iki ülésén (Értekezések a történelmi tudományok köréből, 9. kötet, VIII. sz.) Budapest 1881

MYSKOVŠKY 1885 –

Magyarország középkori és renaissance stíli műemlékei. Bécs 1885

Viktor Miškovský a súčasná ochrana pamiatok v strednej Európe. / Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. Zostavil / Összeállította ALEXANDER BALEGA. Bratislava–Budapest 1999

NAGY ÁRPÁD MIKLÓS: Hekler Antal (1882–1940) Pont – ellenpont. Hekler Antal, a klasszika archeológus. In: *Enigma* 2006, I., 161–177.

EMESE NAGY: Die gotische Architektur im Königspalast von Buda. In: *Braunschweig* 1991, 245–249.

NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, 1–12. és Pótkötet. Pest 1857–1868

B. NAGY 1970 –

B. NAGY Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest 1970

B. NAGY 1973 –

B. NAGY MARGIT: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest 1973

B. NAGY 1977 –

B. NAGY MARGIT: Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest 1977

NAGY ZOLTÁN: Vitéz János művészeti alkotásai Janus Pannonius műveiben. In: *Janus Pannonius* 1975, 265–290.

ZOLTÁN NAGY: Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz. In: *Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento*. A cura di TIBOR KLANICZAY. (Studia Humanitatis, 2.) Budapest 1975, 65–93.

NAGYBÁKAY PÉTER: Berisz b Péter veszprémi püspök címeres síköve. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 13. Veszprém 1978, 113–132.

Nel segno del corvo 2002 –

Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino. Szerk. PAOLA DI PIETRO LOMBARDI – MILENA RICCI. (Il giardino delle Esperidi, 16.) Modena 2002

NÉMETH ANDRÁS: I. Miksa Willibald Pirckheimernek küldött ajándékkönyvei: újabb budai eredetű görög kódexek? *Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010) 275–291.

NÉMETH ANDRÁS: Willibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda. *Gutenberg Jahrbuch* 2011, 175–198.

NÉMETH ANDRÁS: A Myna skódex és VII. Konstantin történeti kivonatgyűjteménye. *Antik Tanulmányok* 55 (2011) 70–95.

T. NÉMETH ANNAMÁRIA – NÉMETH GÁBOR: A szikszói református egyház úrasztali edényei. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 30–31. Miskolc 1993, 147–169.

NÉMETH S. KATALIN: A wolfenbütteli corvinák 1799-ben. In: *Csonka Ferenc 80. születésnapjára*. Budapest 1996, 15.

NÉMETH PÉTER: A nyírbátori Szent György-templom – új megvilágításban. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 41 (2006) 377–382.

Nemzetközi corvina-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. FÖLDESI FERENC. Budapest 1990

NEUMANN TIBOR: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492), I–II. Századok 144 (2010) 335–372., Századok 145 (2011) 293–347.

Nógrád megye műemlékei 1954 –

GENTHON ISTVÁN et al.: Nógrád megye műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája, III.) Budapest 1954

ARMANDO NOVASCONI: Le miniature di Lodi. Milano 1976

NYULÁSZINÉ 1987 –

NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest 1987

NYULÁSZINÉ 2005 –

NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA: Mohács előtti címereslevelek. In: Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. ALMÁSI TIBOR – DRASKÓCZI ISTVÁN – JANCsó ÉVA. Budapest 2005, 245–260.

OBORNI TERÉZ: Bornemissza Pál és Dobó István távozása Egerből. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. OBORNI TERÉZ – Á. VARGA LÁSZLÓ. Eger 2008, 349–361.

OBORNI TERÉZ: Szapolyai (I.) János király diplomatája, Brodarics István. Turul 84 (2011) 21–27.

NICOLAUS OLAHUS: Hungaria – Athila. Edd. COLOMANNUS EPERJESSY – LADISLAUS JUHÁSZ. Budapest 1938

Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. III. Olomoucko. Szerk. IVO HLOBIL – MAREK PERŮTKA – MICHAL SOUKUP. Olomouc 1999

Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. Összeállította VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN. Budapest 2000

PACH ZSIGMOND PÁL: A Mátyás-kérdés történetéből. In: *Hunyadi Mátyás* 1990, 5–28.

PAJORIN KLÁRA: A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai. In: *Művészet Zsigmond király korában* 1987, I., 193–211.

PAJORIN KLÁRA: Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére. In: *Hunyadi Mátyás* 1990, 333–361.

KLÁRA PAJORIN: La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino. In: Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo Corviniano. A cura di SANTE GRACIOTTI – CESARE VASOLI. Firenze 1994, 179–228.

PAJORIN KLÁRA: Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtárídeálja és Mátyás király könyvtára. Magyar Könyvszemle 120 (2004) 1–13.

KLÁRA PAJORIN: L'influsso del concilio di Basilea sull'umanesimo in Ungheria. I primi contatti degli ungheresi con gli umanisti greci. In: *Italy & Hungary 2011*, 97–125.

PAJKOSSY GÁBORNÉ: Ellebodus és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 99 (1983) 225–242.

Pákei Lajos rajzai Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeiről. Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma, Székesfehérvár 1983–1984

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In: Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, szerk. FLÓRIÁN MÁRTA. (Magyar néprajz, I.2.) Budapest 2009, 11–38.

PÁLFFY GÉZA: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. SÖPTEI ISTVÁN. Sárvár 1999, 29–54.

PÁLFFY GÉZA: A tizenhatodik század története. Budapest 2000

PÁLFFY GÉZA: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. Hadtörténeti Közlemények 115 (2002) 923–1008.

PÁLFFY GÉZA: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Századok 138 (2004) 1005–1101.

PÁLFFY GÉZA: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. Történelmi Szemle 47 (2005) 241–275.

PÁLFFY GÉZA: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: *Idővel paloták...* 2005, 45–59.

PÁLFFY GÉZA: Új dinasztia, új udvar, új politikai döntéshozatal. Korszakváltás Magyarországon a mohácsi csata után. In: *Habsburg Mária* 2005, 25–35.

PÁLFFY GÉZA: A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. Századok 141 (2007) 1075–1120.

PÁLFFY GÉZA: Szétdarabolódva a közép-európai kultúrkörben. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 13–21.

PÁLFFY 2010–

PÁLFFY GÉZA: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár, Monográfiák, 27.) Budapest 2010

PÁLFFY GÉZA: A hadtérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angiolini várpépítész-família rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken. Budapest 2011

PÁLFFY GÉZA: Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. *Turul* 84 (2011) 3–6.

Pannonia regia 1994 –

Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD – TAKÁCS IMRE. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994

PAPP JÚLIA: Báthori Miklós címerének, sírkövének és Báthori András Madonnájának említései a 18. század végén és a 19. század elején. *Művészettörténeti Értesítő* 48 (1999) 157–160.

PAPP JÚLIA: A Romy-serleg története. Budapest 2008

PAPP SZILÁRD: Késő gótikus építkezések Pannonhalmán. In: *Mons Sacer* 1996, I., 250–264.

PAPP SZILÁRD: Pannonhalma és Somogyvár. Bencés reform és építészet a 15–16. század fordulóján. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma 2001, 289–315.

PAPP 2005 –

PAPP SZILÁRD: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. Budapest 2005

PAPP SZILÁRD: Késő gótikus boltozattöredék-együttes a budai királyi palotából. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 320–323.

Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma 2001

PASTEINER GYULA: Báthory-féle Madonna a Nemzeti Múzeumban. *Archaeologiai Értesítő* 5 (1985) 378–381.

PATTANTYÚS 1998 –

PATTANTYÚS MANGA: Nagyrévy András és a pesti belvárosi plébániatemplom reneszánsz tabernákulumai. *Művészettörténeti Értesítő* 47 (1998) 219–228.

PATTANTYÚS MANGA: Adalékok a gyulafehérvári székesegyház úgynevezett Várdai-kápolnájának építéstörténetéhez. In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapja* a. Szerk. ROSTÁS TIBOR – SIMON ANNA. Budapest 2000, 175–184.

PELC 1997 –

MILAN PELC: Život i djela šibenskog bakroresca Martina Rote Kolunića. Zagreb 1997

PELC 2006 –

MILAN PELC: Ugarske kiparske radionice i renesansa u sjevernoj Hrvatskoj. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30 (2006) 67–80.

PELC 2007 –

MILAN PELC: Renesansa. (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj) Zagreb 2007

Pest megye műemlékei 1958 –

Pest megye műemlékei, I–II. Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ. (Magyarország Műemléki Topográfiája, 5/1–2.) Budapest 1958

PÉTER ANDRÁS: A magyar művészet története, I–II. Budapest 1930

PÉTER KATALIN: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század. (Múltidéző Zsebkönyvtár) Budapest 2008

PETROVICS ELEK: Emléksorok Hekler Antalról. In: HEKLER ANTAL: Gondolatok. Budapest 1941, 3–16.

GERD PICHLER: Neue Erkenntnisse zum Auftreten der Renaissancebaukunst in Wien. Drei Portalfragmente von 1497. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 52 (1998) 424–431.

PAOLA DI PIETRO LOMBARDI: Mattia Corvino e i suoi emblemi. In: *Nel segno del Corvo* 2002, 117–128.

PIGLER ANDOR: Giovanni Antonio da Pordenone ismeretlen festményei. Az Országos Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, VI. 1929–1930. Budapest 1931, 118–128.

CORNELIA PLIEGER: Plastik der Renaissance. In: Geschichte der bildenden Kunst in Österreich, Bd. 3. Spätmittelalter und Renaissance. Hrsg. ARTHUR ROSENAUER. München–Berlin–London–New York 2003, 367–368.

PÓCS DÁNIEL: Exemplum és analógia. In: *Uralkodók és corvinák* 2002, 81–89.

PÓCS DÁNIEL: Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében. In: *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 147–163.

DÁNIEL PÓCS: White Marble Sculptures from the Buda Castle: Reconsidering some Facts about Antique Statue and a Fountain by Verrocchio. In: *Italy & Hungary* 2011, 553–608.

Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest 2008

Pozdné gotické umění v Čechách... 1984² –

JAROMÍR HOMOLKA – JOZEF KRÁSA – VÁCLAV MENCL – JAROSLAV PEŠINA – JOZEF PETRÁŇ: Pozdné gotické umění v Čechách (1471–1526). Praha 1984²

PROKOPP MÁRIA: Vitéz János esztergomi palotája. In: Janus Pannonius (Tanulmányok). Szerk. KARDOS TIBOR – V. KOVÁCS SÁNDOR. (Memoria Saeculorum Hungariae, 2.) Budapest 1975, 255–264.

PROKOPP MÁRIA: Újabb kutatások Vitéz János esztergomi stúdiójához. In: *Collectanea Tiburtiana* 1990, 393–400.

PROKOPP MÁRIA: Vitéz János és a művészetek. In: Vitéz János Emlékkönyv. Esztergom Évlapjai 1990. Esztergom 1990, 53–58.

PROKOPP MÁRIA: Az egyetemszervező Vitéz János esztergomi érsek. In: Válogatott történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. ERDEI GYÖNGYI – NAGY BALÁZS. (Monumenta Historica Budapestiensia, 14.) Budapest [2004], 263–268.

PROKOPP MÁRIA: Botticelli-freskó Magyarországon – Un affresco di Botticelli in Ungheria? Italia – Italy 17 [2007/37–41] 14–17.

PROKOPP MÁRIA: Vitéz János váradi püspök (1445–65) királyi főjegyző, majd fő- és titkos kancellár európai jelentőségű kulturális és politikai tevékenysége. In: *Erdély reneszánsza 2009*, 44–54.

PULSZKY FERENC: Adalékok a magyarországi műtörténelemhez. Budapesti Szemle 1874, 4. kötet, 7.8. szám, 226–228.

PULSZKY 1897 –

PULSZKY FERENC: Magyarország archaeológiája, I–II. Budapest 1897

PULSZKY KÁROLY: A győri alakos kárpit. Archaeologiai Értesítő 9 (1889) 8–14.

RÁBAI KRISZTINA: Adalékok Zsigmond lengyel herceg számadásaihoz. In: Középkortörténeti tanulmányok, 6. Szerk. G. TÓTH PÉTER – SZABÓ PÁL. Szeged 2010, 179–187.

RADÓ 1943 –

RADÓ POLIKÁRP: Nyomtatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései. In: A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1942/43-i tanévre. Pannonhalma 1943, 313–429.

RADÓ–MEZEY 1973 –

Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum, quos recensuit D. POLYCARPUS RADÓ OSB, primae partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit LADISLAUS MEZEY. Budapest 1973

RADOCSAY DÉNES: A középkori Magyarország falképei. Budapest 1954

RADOCSAY DÉNES: Magyarországi reneszánsz művészet. (Művészettörténet, 34.) Budapest 1959

RADOCSAY 1964 –

DÉNES RADOCSAY: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen, II. Acta Historiae Artium 10 (1964) 57–68.

RADOCSAY 1965 –

DÉNES RADOCSAY: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary, I. Acta Historiae Artium 11 (1965) 241–264.

RADOCSAY 1966 –

DÉNES RADOCSAY: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary, II. Acta Historiae Artium 12 (1966) 71–92.

RADOCSAY 1971 –

RADOCSAY DÉNES: Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay... Ed. comte D'ADHÉMAR DE PANAT et al. Braga 1971, 461–486.

RADOCSAY DÉNES: Késő gótika, reneszánsz. In: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport tájékoztatója I. (Kézirat gyanánt) Budapest 1972, 37–46.

RADOCSAY DÉNES: Az utolsó budai miniátorok. In: Reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. GALAVICS GÉZA. Budapest 1975, 137–152.

RADOCSAY DÉNES: Falképek a középkori Magyarországon. Budapest 1977

II. Rákóczy György esküvője. Kiad. VÁRKONYI GÁBOR. (Régi magyar történelmi források, 2.) Budapest 1990

Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I. Humanizmus. Szerk. ÁCS PÁL – JANKOVICS JÓZSEF – KŐSZEGHY PÉTER. Budapest 1998

Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbeli magyar költők művei, IX. kötet. Kiad. HORVÁTH IVÁN et al. Budapest 1990

Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbeli magyar költők művei, XI. kötet. Sajtó alá rendezte ÁCS PÁL. Budapest 1999

REIZNER JÁNOS: Szeged története, I–IV. Szeged 1899–1900

Renaissance in Böhmen. Geschichte, Wissenschaft, Architektur, Plastik, Malerei, Kunsthandwerk. Szerk. FERDINAND SEIBT. München 1985

Renaissance in Österreich. Schriftleitung RUPERT FEUCHTMÜLLER – GERHARD WINKLER. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge, 57.) Wien 1974³

Renesancia 2009 –

Renesancia. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia, [3.]) Szerk. ZUZANA LUDIKOVÁ. Slovenská národná galéria, Bratislava 2009

Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom 2009 –

Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom. (Dejiny slovenského výtvarného umenia, [3.]) Szerk. IVAN RUSINA. Bratislava 2009

Reneszánsz és manierizmus 1988 –

Reneszánsz és manierizmus. Szerk. PÉTER MÁRTA – BARDOLY ISTVÁN. I–II. (Az európai iparművészet stíluskorszakai, [2.]) Iparművészeti Múzeum, Budapest 1988

Reneszánsz év 2008. Vezető a Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulója alkalmából rendezett kiállításokhoz. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD. (A MNG kiadványai, 2008/2.) Budapest 2008

Reneszánsz látványtár 2009 –

Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Szerk. BUZÁS GERGELY – OROSZ KRISZTINA – VASÁROS ZSOLT. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009

Répertoire de la poésie hongrois ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Direction: IVÁN HORVÁTH, assisté par GABRIELLA H. HUBERT. (Ad Corpus Poeticarum) Paris 1992

RÉTHELYI ORSOLYA: „... Maria regina... nuda venerat ad Hungariam...” A királyné kincsei. In: *Habsburg Mária* 2005, 107–113.

RÉTI MÁRIA: Visegrád reneszánsz szobrászatának újabb kutatásai. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. LŐVEI PÁL. Budapest 1993, 219–224.

RÉTI MÁRIA – ZSILINSZKY ZSÓFIA: A visegrádi palotakápolna szentségháza. In: *Reneszánsz látványtár 2009*, 477–489.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Az ónodi vár régészeti kutatása 1985–89. In: *Várak a későközépkorban / Die Burgen im Spätmittelalter*. Szerk. JUAN CABELLO. (Castrum Bene 2/1990) Budapest 1992, 193–197.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantuuncula. (1980) In: *RITOÓKNÉ 2002*, 196–197.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Nympha super ripam Danubii. Iroda bmtörténeti Közlemények 87 (1983) 67–74.

RITOÓKNÉ 1991 –

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Egy ideális fejedelem és ideális városa a morva reneszánsz kezdetén. In: *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*. Annales de la Galerie Nationale Hongroise 1991. Budapest 1991, 79–83.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Bakócz Bálint titeli és budai prépost síremléke a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Művészettörténeti Értesítő* 43 (1994) 231–233.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A római föliratok gyűjtői Pannoniában. In: *Pannonia regia 1994*, 318–325.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A veszprémi Camena. In: *Klaniczay-émlékkönyv 1994*, 101–109. (újra közölve: *RITOÓKNÉ 2002*, 137–145.)

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Humanista veszprémi főpapok. In: *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 6.) Veszprém 1996, 90–97.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Az öreg Leó. In: *Csonka Ferenc 80. születésnapjára*. Szerk. TAMÁS ZSUZSANNA. Budapest 1996, 18. (újra közölve: *RITOÓKNÉ 2002*, 135–136.)

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: *Történelem – kép 2000*, 258–261.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Hunyadi János (+1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: *Történelem – kép 2000*, 297–299 (IV–16. sz.)

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után. In: *RITOÓKNÉ 2002*, 9–21.

RITOÓKNÉ 2002 –

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (Humanizmus és reformáció, 28.) Budapest 2002

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A római föliratok gyűjtői Pannoniában. (1994) In: *RITOÓKNÉ 2002*, 75–86.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: *RITOÓKNÉ 2002*, 103–108.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Báthory Miklós sírverse. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 157–171.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A humanisták közös Európája. In: A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSZKY GÉZA. Budapest 2007, 112–117.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Andrea Mantegna és Janus Pannonius. Művészettörténeti Értesítő 58 (2009) 1–16.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Mert van egy istennő, neve Rága km”. Lukianosz *Calumniája* Janus Pannoniusnál. In: Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata. Edd. ANITA CZEGLÉDY – LÁSZLÓ HORVÁTH – EDIT KRÄHLING – KRISZTINA LACZKÓ – DÁVID ÁDÁM LIGETI – GYULA MAYER. Budapest 2010, 845–855.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: A kút. Matteo de’ Pasti Guarinóról készült érméről. In: „Ez világ, mint egy kert...” 2010, 338–346.

Riznica 1987 –

Riznica zagrebačke katedrale. Szerk. ZDENKA MUNK et al. Zagreb 1987²

JOHANNES ROKA: Alt und Neu Waitzen. Preßburg–Kaschau 1777

RMK III –

Régi magyar könyvtár, III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták: SZABÓ KÁROLY – HELLEBRANT ÁRPÁD. I–II. Budapest 1896–1898

CRISTINA ROMANO: Francesco Castello. In: *Dizionario biografico...* 2004, 223–228.

ROMSICS IGNÁC: Clio [bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században](#). Budapest 2011

JULIUSZ ROSS: Związki Słowaczyny i Małopolski w dziedzinie rzeźby nagrobkowej z okresu renesansu i manierizmu. *Foliae Historiae Artium* 5 (1968) 132–148.

ROSTÁS TIBOR: A hamis emlékezet. A visegrádi palota újjászületése. *Magyar Narancs* 14 (2002. január 17.) 26–28.

ROSTÁS TIBOR: A műemlékvédelem a magyar Millenniumban. *Műemlékvédelmi Szemle* 2003/1, 121–162.

ROTH 1906 –

VICTOR ROTH: Geschichte der Deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg 1906

RÓZSA 1973 –

RÓZSA GYÖRGY: Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest 1973

RÓZSA GYÖRGY: Grafikatörténeti tanulmányok. (Művészettörténeti Füzetek, 25.) Budapest 1998

RÓZSA GYÖRGY: Paul Juvenel elveszett pozsonyi mennyezetképei. In: *Történelem – kép* 2000, 403–410.

ROZSONDAI MARIANNE: Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések. In: *Pannonia Regia* 1994, 451–456.

ROZSONDAI MARIANNE: Lucas Coronensis. A master of Hungarian Renaissance bindings, early 16th century, Buda. *The Book Collector*, Vol. 46, No. 4. Winter 1997, 515–540.

ROZSONDAI MARIANNE: Kinek készült valójában Nagylucsei Orbán Psalteriuma? In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. Budapest 2002, 233–248.

ROZSONDAI MARIANNE: A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről. In: *A holló jegyében 2004*, 193–210.

ROZSONDAI MARIANNE: Báthory Miklós feltételezhető könyvei. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 131–144.

RÖLL 1994 –

JOHANNES RÖLL: Giovanni Dalmata. (Römische Studien der Bibliotheca Hertziana, 10.) Worms 1994

JOHANNES RÖLL: Giovanni Dalmata (1440/45–1514 után). In: *Hunyadi Mátyás, a király 2008*, 451–455.

JOHANNES RÖLL: Giovanni Dalmata at the Court of Matthias Corvinus in Hungary. In: *Italy and Hungary 2011*, 645–674.

RUGÁSI GYULA: Szellemtörténet és történetfilozófia. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ MIKLÓS. Budapest 1994, 7–36.

RUSINA 1983 –

IVAN RUSINA: Renesančná a baroková plastika v Bratislave. Bratislava 1983

EVA ŠAMÁNKOVÁ: Architektura české renesance. Praha 1961

G. SÁNDOR 1984 –

G. SÁNDOR MÁRIA: Reneszánsz Baranyában. Budapest 1984

SARKADI MÁRTON: A gyulafehérvári székesegyház és érseki palota 1999–2002 között végzett helyreállítási munkáinak tanulságai. *Műemlékvédelmi Szemle* 2003/1, 43–87.

SARKADI 2010 –

SARKADI MÁRTON: „s folytatva magát a régi művet” Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről. Budapest 2010

SARKADINÉ HÁRS ÉVA: A Pécs, Káptalan utca 2. számú épület díszítő elemei. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956. Pécs 1957, 48–54.

ŠÁŠKY 1988 –

LADISLAV ŠÁŠKY: Kunstdenkmäler der Slowakei. Bratislava 1988

SBS –

Slovenský biografický slovník, 1–5. Bratislava 1986–1994

Schallaburg 1982 –

Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541. [Schriftleitung: KLANICZAY TIBOR – GOTTFRIED STANGLER – TÖRÖK GYÖNGY.] (Katalog des Nö. Landesmuseums, Neue Folge, 118.) Schloß Schallaburg, Wien 1982

P. X. SCHIER: Dissertatio de regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, et reliquiis. Vindobonae 1766

GÜNTHER SCHUHMANN: Die Markgrafen von Brandenburg-Ansbach. Eine Bilddokumentation zur Geschichte der Hohenzollern in Franken. (Jahrbuch des Historischen Vereins für Mittelfranken, Neunzigster Band, Festschrift des Historischen Vereins für Mittelfranken zur feier seines Einhundertfünfzigjährigen Bestehens 1830–1980) Ansbach 1980

SEBŐK MARCELL: Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600). (Mikrotörténelem, 1.) Budapest 2007

JURAJ ŠEDIVÝ: Gotische Minuskel in Handschriften aus dem Königreich Ungarn. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére.* Szerk. NEMERKÉNYI ELŐD. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetek, 2.) Budapest 2009, 279–289.

MARIJA ŠERCER: Djelatnost Giovannija Riccija i njegovih pomoćnika na području Hrvatskog primorja. In: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38. Split 1999–2000 [*recte* 2007], 179–214.

Sigilla regum 2001 –

Sigilla regum – reges sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA, a pecsétek leírását készítette SÖLCH MIKLÓS. Veszprém–Budapest 2001

Sigismundus rex et imperator 2007 –

Sigismundus rex et mperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. Szerk. TAKÁCS IMRE. Budapest–Luxemburg 2007

SIMON ZOLTÁN: Egy lépés előre: újabb középkori részletek a sajókazai református templomon. In: *Détshy Mihály emlékkönyv 2002*, 105–126.

SIMON ZOLTÁN: Wall-Tiles from Regéc Castle. In: *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary.* Szerk. GERELYES IBOLYA. Budapest, 2005, 27–34.

SIMON ZOLTÁN: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle* 43 (2009/1) 135–154.

SISA JÓZSEF: Pákei Lajos, Theophil Hansen és a budapesti József Múzeum. *Ars Hungarica* 31 (2002) 441–446.

SISA JÓZSEF: Steindl Imre, a műemlékrestaurátor. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.* Szerk. VADAS FERENC. Budapest 2004, 305.

ŠMATLÁK 2002 –

STANISLAV ŠMATLÁK: *Dejiny slovenskej literatúry*, 1. (9. – 18. storočie) Bratislava 2002

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: Garázd Péter, Nagylucsei Orbán és Szatmári György ismeretlen könyvei. *Művészettörténeti Értesítő* 5 (1958) 120–124.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ utószava In: Basilius Magnus: A költők olvasásáról. Xenophón: Socrates védőbeszéde. Hess András budai műhelyének humanista könyvecskéje. Hasonmás kiadásban, RITÓÓK ZSIGMOND fordításával és SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ tanulmányával megjelentette a Magyar Helikon. Budapest 1978, 95–159.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: Berkovits Ilona (1904–1986). Magyar Könyvszemle 102 (1986) 325–326.

SOLYMOSI 1989 –

SOLYMOSI LÁSZLÓ: Könyvhasználat a középkor végén. (Könyvkölcsönzés veszprémi székesegyházi könyvtárban.) In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. SZELESTEI N. LÁSZLÓ. Budapest 1989, 77–119.

SOLYMOSI LÁSZLÓ: A veszprémi szinodiális könyv. In: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi SOLYMOSI LÁSZLÓ. Budapest 1997

LÁSZLÓ SOLYMOSI: König Matthias Corvinus und der ungarische hohe Klerus. In: *Matthias and his Legacy* 2009, 283–299.

SONNEVEND GERGELY: Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. In: *Veszprém reneszánsza 2008*, 121–174.

SOÓS FERENC: Magyarország kincstartói, 1340–1540. Budapest 1999

SOPKO 1981 –

JÚLIUS SOPKO: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. (Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie, 1.) Martin 1981

SOPKO 1982 –

JÚLIUS SOPKO: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. (Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie, 2.) Martin 1982

SOPKO 1986 –

JÚLIUS SOPKO: Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach. (Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie, 3.) Martin 1986

SÖRÖS PONGRÁC: Verancsics Antal élete. Esztergom 1898

JEAN LOUIS SPONSEL: Das Grüne Gewölbe zu Dresden, II. Leipzig 1928

STÉFAICS ISTVÁN: Adalékok a publikálatlan váci reneszánsz töredék stílusához. In: *Studia Comitatus*, 2. Szentendre 1973, 303–313.

Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. ORBÁN JÁNOS. Marosvásárhely–Kolozsvár 2011

STOLL 2002 –

STOLL BÉLA: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840). Budapest 2002²

Storia e storiogra fa. (Il Rinascimento Italiano e l'Europa, 1.) A cura di MARCELLO FANTONI. Vicenza 2005

SUGÁR 1984 –

SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa, 1.) Budapest 1984

Súpis pamiatok na Slovensku, 1–4. Ed. ALŽBETA GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ (JURAJ LICHNER) Bratislava 1967–1969, 1978

Sveti trag 1994 –

Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadpiskupije, 1094–1994. Zagreb 1994

JOHN ADDINGTON SYMONDS: A renaissance Olaszországban, I–III. Budapest 1881–1886. (Az első két kötetet PULSZKY KÁROLY, a harmadikat [A szépművészetek] WOHL JANKA fordította.)

Symphonia Hungarorum 2001 –

„Symphonia Hungarorum.” Magyarország zenekultúrájának ezer éve. Szerk. Kárpáti János. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2001

SZABÓ GYÖRGY: Nagylucsei Orbán imádságoskönyve. Új Látóhatár 1964, 385–392.

SZABÓ 2008 –

SZABÓ PÉTER: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon. (TDI Könyvek, 7.)Budapest 2008

SZABÓ PÉTER: Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. In: SZABÓ 2008, 179–190.

SZABÓ PÉTER: Temetkezési kultúránk újonnan felfedezett forrásai elé. In: SZABÓ 2008, 159–178.

Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1986/1987 –

Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, I–II. Szerk. ENTZ GÉZA. (Magyarország műemléki topográfiája, 10–11.) Budapest 1986–1987

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Gerevich Tibor (1882–1954). In: *Enigma* 2006, I., 47, 178–204.

SZAKÁLY FERENC: Virágkor és hanyatlás. 1440–1711. (Magyarok Európában, II.) Budapest 1990

SZAKÁLY FERENC: Vitéz János, a politikus és államférfi. (Pályavázlat – kérdőjelekkel) In: Vitéz János Emlékkönyv. Esztergom Évlapjai 1990., 9–38.

SZAKÁLY FERENC: Sárvár, mint helyi kulturális központ. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. SÖPTEI ISTVÁN. Sárvár 1999, 87–103;

SZAKÁLY FERENC – SZŰCS JENŐ: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. (História Könyvtár, Okmánytárak, 4.) Budapest 2005

Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Kiad. SZAKÁLY FERENC. Budapest 1980

P. SZALAY EMŐKE: Debreceni ötvösség. Debrecen 2001

P. SZALAY EMŐKE: XVII. századi ötvösmunkák a Kárpátaljai Református Egyház gyülekezeteiben. (Cápas, karéjos, tölcséres és talpas poharak.) In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2000–2001. Debrecen 2001, 225–248.

P. SZALAY EMŐKE: XV–XVII. századi kelyhek a kárpátaljai református gyülekezetekben. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2002–2003. Debrecen 2003, 263–284.

SZÁLKAI 2009 –

SZÁLKAI TAMÁS: Armales Transylvanorum. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományából. Máriabesnyő–Gödöllő 2009

SZÁNTÓ KONRÁD: Gizella tisztelete. (1988) In: Gizella királyné, 985 k. – 1060. Vár ucca tizenhét 8 (2000/1) 215–218.

SZARKA GYULA: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. (Vácegyházmegye múltjából, 4.) Vác 1947

SZATMÁRI GIZELLA: Berkovits Ilona (1904–1986). In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok* 2002, 90.

SZÉKELY GYÖRGY: A harmadik magyar egyetemalapítás: Academia Istropolitana. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. KÖRMENDI TAMÁS – THOROCZKAY GÁBOR. Budapest 2009, 321–325.

SZÉKELY ZOLTÁN: A győri vár XVI. századi reneszánsz kapui. In: *Arrabona*, 41. Győr 2003, 83–118.

A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Szent Imre 1000 éve című kiállításának katalógusa. Szerk. KERNY TERÉZIA. Székesfehérvár 2008

SZEKFÜ GYULA: A magyar renaissance álam. In: HÓMAN BÁLINT – SZEKFÜ GYULA: *Magyar történet, I–V*. Budapest 1935–1936., II., 465–563.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Oláh Miklós könyvtáráról. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szerk. MÓZES HUBA. Budapest [1994,] 59, 64)

Szent Imre 1000 éve. Multimédiás DVD-ROM a székesfehérvári millenniumi emlékévé és kiállítás dokumentumaiból. Szerk. KERNY TERÉZIA. Székesfehérvár 2007

SZENTESI EDIT: Szobrászattörténeti másolatgyűjtemények a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század utolsó harmadában, I. Pulszky Ferenc görög szobrászattörténeti másolatgyűjteménye. *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2006) 1–94.

SZENDREI 1981 –

SZENDREI JANKA: A magyar középkori hangjegyes forrásai. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.) Budapest 1981

SZILÁGYI ANDRÁS: Erasmus Bergmann és Johann Weidner úrvacsorai kannái a 17. századból. *Művészettörténeti Értesítő* 33 (1984) 153–163.

SZILÁGYI ANDRÁS: „Az Losonczy Antal mozdója medenczéstől” – és az esztergomi Mátyás-kálvária. *Ars Decorativa* 11. Budapest 1991, 87–117.

SZILÁGYI 1994 –

SZILÁGYI ANDRÁS: Az Esterházy-kincstár. Budapest 1994

SZILÁGYI ANDRÁS: Die Goldschmiedearbeiten der Esterházy-Schatzkammer. In: Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy. Szerk. GERDA MRAZ – GÉZA GALAVICS. (Esterházy-Studien, 2.) Wien–Köln–Weimar 1999, 23–24.

ANDRÁS SZILÁGYI: Deutsche Kupferstiche als Kompositionsvorlagen für berühmte Goldschmiede Ungarns im 17. Jahrhundert. Zur Frage der graphischen Vorbilder und ihrer Verwendung. In: Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für Interdisziplinäre Hungarologie 28 (2005–2007) 321–346.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY: Aki két rókára vadászik. Meller Péter (1923–2008). In: *Enigma* 2010, V., 20–34.

SZILÁGYI SÁNDOR: Jelentés a gyulafehérvári káptalan országos levéltárában tett kutatásokról. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, IX. kötet, 3. szám) Budapest 1880

SZINNYEI –

SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái, I–XIV. Budapest 1891–1914

SZŐCS PÉTER LEVENTE: Az aranyosmedgyesi kastély története és kutatása. In: Kastélyok évszázadai – évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. FELD ISTVÁN – SOMORJAY SÉLYSETTE. Budapest 2008, 131–144.

SZŐNYI OTTÓ: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs 1906

SZŐNYI OTTÓ: A pécsi Dómmúzeum. Magyar Művészet 5 (1929) 508–536.

SZŐNYI 1933 –

SZŐNYI OTTÓ: Ismeretlen siklósi renaissance kőemlékek. Magyar Művészet 9 (1933) 169–180.

SZÖRÉNYI 2009 –

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról. (Kisebbségkutatási könyvek) Budapest 2009

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Animus regis. In: *SZÖRÉNYI 2009*, 9–10.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Mátyás király és Silius Italicus. In: *SZÖRÉNYI 2009*, 97–106.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Magyar történelmi vonatkozások Bonfini Symposionjában, In: *SZÖRÉNYI 2009*, 117–129.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: A magyarországi humanista latin történetírás és népnyelvű átalakítása: Antonio Bonfini és Heltai Gáspár. In: *SZÖRÉNYI 2009*, 131–140.

SZTÁRAI MIHÁLY: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta TÉGLÁSY IMRE. (Magyar Ritkaságok) Budapest 1985

SZÜCS JENŐ: A nemzet historikuma és a történetsszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához), In: Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Budapest 1974², 11–188

SZÜCS JENŐ: A magyar szellemtörténet nemzetkonceptiójának ideológiájához. In: Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Budapest 1974², 281–326

Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, szerk. FLÓRIÁN MÁRTA. (Magyar néprajz, I.2.) Budapest 2009

TAKÁCS IMRE: Bátori András „második temploma”. A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei. In: *Váradi kőföredékek 1989*, 39–52.

TAKÁCS IMRE: Az 1200 körüli márványművesség néhány emléke. In: *Maradandóság és változás 2004*, 39–52.

TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. (Irodalomtudomány és kritika) Budapest 1984

TARNAI ANDOR: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. (Historia Litteraria, 16.) Budapest 2004

TARNÓC MÁRTON: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Budapest 1994

TARDY 1983 –

TARDY LAJOS: Régi magyar követjárások Keleten. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11.) Budapest 1983²

STEPHANUS TAURINUS OLOMUCENSIS: Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum. Ed. LADISLAUS JUHÁSZ. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saec. XVI.) Budapest 1944

TÉGLÁSY IMRE: Hercules Hungaricus. (Egy Sambucus-embléma előtörténete és utóélete.) In: A reneszánsz szimbolizmus. Ikonográfia, emblematika, Shakespeare. Szerk. FABINY TIBOR – PÁL JÓZSEF – SZÓNYI GYÖRGY ENDRE. (Ikonológia és Műértelmezés, 2.) Szeged 1987, 193–201.

TEKE ZSUZSA: Mátyás, a győzhetetlen király. Budapest 1990

Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681). Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közléteszi FEHÉR JÁNOS. Kolozsvár 2007

KEES TESZELSZKY: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás (Historia pro futuro) Pannonhalma 2009

KEES TESZELSZKY: A magyar korona megjelenése a kora újkori képzőművészetben. Művészettörténeti Értesítő 60 (2011) 1–10.

TETTAMANTI SAROLTA: A váci vár. In: Váci Könyvek, 7. (Új sorozat) Vác 1994, 101–174.

THIENEMANN TIVADAR: Mohács és Erasmus. (Minerva-könyvtár, 2.) Pécs 1925

TÍMÁR ÁRPÁD: Művészettörténeti Kutatóintézet. (A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 2000, 7–9.

IVAN KRST. TKALČIĆ: Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba, 2. Zagreb 1895

R. TOMBOR ILONA: Régi festett asztalosmunkák a XV–XIX. században. Budapest 1967

TOMBOR ILONA: Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek. Budapest 1968

TÓTH ENDRE: Hekler Antal. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok 2002*, 364–365.

TÓTH GÁBOR: [Csapodi Csaba bibliográfiája.] In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. Szerk. ROZSONDAI MARIANNE. Budapest 2002, 405–433.

TÓTH ISTVÁN: A gyulafehérvári humanista költészet antológiája. „Költők virágoskertje.” Budapest 2001

C. TÓTH NORBERT: Észrevételek a nyírbátori stallum egykori elhelyezéséről. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 43 (2009/1) 159–164.

TÓTH MELINDA: A sárvári vár építéstörténete. In: Savaria, 4. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 1966–1970. Szombathely 1973, 193–286.

TÓTH SÁNDOR: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése, II.) In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 2. Veszprém 1964, 167–187.

TÓTH SÁNDOR: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. Ars Hungarica 18 (1990) 207–228.

TÓTH 1994 –

TÓTH SÁNDOR: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai, II. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 19–20. Veszprém 1994, 327–345.

TÓTH SÁNDOR: Észrevételek a pesti reneszánsz szentségházak tárgyában. In: *Détshy Mihály emlékkönyv 2002*, 181–227.

TÓTH SÁNDOR: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: *Sigismundus rex et imperator 2007*, 200–217.

TÓTH SÁNDOR: Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében. (A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai, I/1.) Budapest 2010

Történelem – kép 2000 –

Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD – SINKÓ KATALIN. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2000

GYÖNGYI TÖRÖK: Die Ursprünge der Jagiellonischen Renaissance in Ungarn während der Regierungszeit des Königs Matthias Corvinus (1458–1490) In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Hgg. DIETMAR POPP – ROBERT SUCKALE. Nürnberg 2002, 215–226.

TRENCSÉNYI WALDAPFEL IMRE: Erasmus és magyar barátai. (1941) In: Uő: Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest 1965, 50–132.

TRINGLI ISTVÁN: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. (Tudomány – Egyetem) Budapest 2003

HELMUT TRNEK: „ein köstlich creuz, so von dem Haus Burgundi herkommt”. Fragen zum Vorbesitz der Esztergomer Kalvarie – nebst einigen Bemerkungen zu den Anfängen des Maleremails im Dienst der heraldik. In: Studien zur europäischen Goldschmiedekunst des 14. bis 20. Jahrhunderts. Festschrift für Helmut Seling zum 80. Geburtstag am 12. Februar 2001 Hrsg. RENATE EIKELMANN – ANNETTE SCHOMMERS – LORENZ SEELIG. München 2001, 201–220.

TRÓCSÁNYI ZSOLT: Erdély központi kormányzata, 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III., Hatóság- és Hivataltörténet, 6.) Budapest 1980

Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary. Ed. IBOLYA GERELYES. Budapest 2005

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Egy 16. századi itáliai kőfaragómester és utódai Magyarországon. In: Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére. Szerk. TIMA RENÁTA. Budapest 2002, 39–49.

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete a kassai polgárok között a középkor újkorban. In: „Omnis creatura significans.” Tanulmányok Prokopp Mária hetvenedik születésnapjára. Szerk. TÜSKÉS ANNA. Budapest 2009, 341–348.

Uralkodók és corvinák 2002 –

Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása. Szerk. KARSAY ORSOLYA. Budapest 2002

UZSOKI ANDRÁS: Szent László hitvese, Adelhaid királyné, Rudolf német ellenkirály leánya. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk. MAGYAR KÁLMÁN. Kaposvár 1992, 145–152.

MIRKO VALENTIĆ: Kameni spomenici Hrvatske. XIII–XIX. stoljeća. Povijestni muzej Hrvatske, Zagreb. (Katalog muzejskih zbirki, 2.) Zagreb 1969

VÁNDOR LÁSZLÓ: A kassai vár építési idejének és topográfiai kérdései. In: Várak a későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalter. Szerk. JUAN CABELLO. (Castrum Bene, 2/1990.) Budapest 1992, 167–182.

Várad i kőtöredékek 1989 –

Várad i kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyváradi Múzeum gyűjteményéből. Szerk. KERNY TERÉZIA. Budapest 1989

LIVIA VARGA: The Reconsideration of the Portrait Reliefs of King Matthias Corvinus (1458–1490) and Queen Beatrix of Aragon (1476–1508) / Mátyás király és Beatrix királyné budapesti domborműveiről. In: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 90–91. Budapest 1999, 53–72 / 175–188.

VARGA LAJOS: A váci székeskáptalan Báthory püspök idejében. In: *Báthory Miklós emlékezete 2007*, 73–109.

R. VÁRKONYI ÁGNES: Thaly Kálmán történetírása. Budapest 1961

R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban. I–II. Budapest 1973

R. VÁRKONYI ÁGNES: *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok.* Budapest 1994

R. VÁRKONYI ÁGNES: Oláh Miklós. In: *Esztergomi érsekek 2003*, 256–261.

R. Várkonyi Ágnes *emlékkönyv 1998* –

R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. TUSOR PÉTER – RIHMER ZOLTÁN – THOROCZKAY GÁBOR. Budapest 1998

VÁSÁRHELYI 1980 –

VÁSÁRHELYI JUDIT: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai, I–IV. Magyar Könyvszemle 96 (1980) 117–130., 230–263., 325–349.

Le opere di Giorgio Vasari con nuove annotazioni e commenti di GAETANO MILANESI. Ultima impressione. Firenze 1906 (ristampa 1973)

VAYER LAJOS: Masolino és Róma. Művész és mecénás a reneszánsz kezdetén. Budapest 1962

VAYER LAJOS: Alexandrosz és Corvinus. (A Verrocchio-œuvre és az olasz–magyar humanizmus ikonológiája.) In: VAYER LAJOS: Témák, formák, ideák. Válogatott tanulmányok a festészet, a szobrászat és a grafika történetéből. Budapest 1988, 92–102.

VÉGH ANDRÁS: Balusztrád-elemek a budai várpalotában. In: *Pannonia regia 1994*, 343.

VÉGH ANDRÁS: Szobortalapzatok a budai várpalotában. In: *Pannonia regia 1994*, 339.

VÉGH ANDRÁS: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítésének változásai az alapítástól a tizenötéves háborúig. In: Budapest Régiségei XXXI. Budapest 1997, 295–312.

VÉGH ANDRÁS: Visegrád város kárhozatos szabadságairól. In: „Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. ROMHÁNYI BEATRIX – GRYNÆUS ANDRÁS – MAGYAR KÁROLY – VÉGH ANDRÁS. Budapest 2004, 71–76.

VÉGH 2006/2008 –

VÉGH ANDRÁS: Buda város középkori helyrajza, I–II. (Monumenta Historica Budapestiensia, XV–XVI.) Budapest 2006–2008

VÉGH 2008 –

VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: *Mátyás király öröksége 2008*, I., 54–59.

VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz szobortalapzatok a budai királyi palotából. In: *Reneszánsz látványtár 2009*, 99–103.

VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz ablakkeretek az egykori budai királyi palotából. Két vörösmárvány faragványcsoport egy készülő katalógusból. Művészettörténeti Értesítő 58 (2009) 29–44.

VÉGH 2010 –

VÉGH ANDRÁS: Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei. Művészettörténeti Értesítő 59 (2010) 211–232.

VÉGH JÁNOS: Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól. In: *Művészet Zsigmond király korában* 1987, I., 93–113.

KÁROLY VEKOV: Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI). Cluj-Napoca 2003

VEKOV KÁROLY: A kolozsvári egyháziak humanista törekvései. In: *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeáll. KOVÁCS ANDRÁS. Kolozsvár 2008, 162–175.

Vértes Antal összes munkái VI. kötet. Vegyes levelek 1533–1549. Közli SZALAY LÁSZLÓ. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum, IX.) Pest 1860

VERESS ENDRE: Müsztafa budai pasa álma és a nagy budai löporrobbanás. Szamosközy István feljegyzése. Történelmi Tár 1896, 741.

VERESS ENDRE: Zalánkeményi Kakas István. (Magyar Történelmi Életrajzok, 47.) Budapest 1905

VERESS 1915 –

A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864). Gyűjtötte és közrebocsátja VERESS ENDRE. (Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium, I.) Budapest 1915

VERESS 1943 –

Olasz egyetemeken járt Magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864. Kiadja: VERESS ENDRE. (Olaszországi Magyar Emlékek, III.) Budapest 1941

FRANZ-JOACHIM VERSPOHL: Kleinform–Großform. Italienisches Formgefühl und ungarisches Anspruchsniveau. Die Kunstentfaltung am Hof des Mathias Corvinus. In: *L'Europa e l'arte Italiana*. A cura di MAX SEIDEL. (Collana del Kunsthistorisches Institut in Florenz, 3.) Venezia 2000, 157–185.

VESPASIANO DA BISTICCI: Le vite. Edizione critica con introduzione e commento di AULO GRECO. I–II. Firenze 1970–1976

Veszprém reneszánsza 2008 –

Veszprém reneszánsza, 2008. Szerk. KILIÁN LÁSZLÓ – RAINER PÁL. Veszprém 2008

A veszprémi káptalan számadáskönyve, 1495–1553. Közzéteszi KREDICS LÁSZLÓ – MADARÁSZ LAJOS – SOLYMOSI LÁSZLÓ. Veszprém 1997

Vetési Albert. Vetési László. In: *Vár Ucca Tizenhét* 8 (1998/1) 13–99.

A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Szerk. BUZÁS GERGELY. (Visegrád Régészeti Monográfiái, 1.) Visegrád 1994

VISKOLCZ 2006 –

VISKOLCZ NOÉMI: Kié a könyvtár? I. Lipót kísérlete a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére. In: Ötvös Péter Festschrift. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXIX. Szeged 2006, 283–288.

VISKOLCZ NOÉMI: Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban. Magyar Könyvszemle 125 (2009) 149–188.

VIZKELETY 2007 –

ANDRÁS VIZKELETY: Mittelalterliche Lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek (Cod. Lat. 405–556.). (Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae, 6.) Budapest 2007

Voces paginarum. Magyar ókortudomány a XX. században. Szerkesztette SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY. Budapest 2008

VOIT PÁL: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat. In: Művészettörténeti tanulmányok. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1954–1955. Szerk. DÁVID KATALIN. Budapest 1957, 46–87.

VOIT PÁL: Műhely a Via de' Servin. Művészettörténeti Értesítő 10 (1961) 97–130.

VOIT PÁL – HOLL IMRE: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. Budapest Régiségei 17 (1956) 73–150.

VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1988–1989 –

DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA: Likovna kultura visoke renesanse za vrijeme Kloviceva boravka u Ugarsko–Hrvatskom kraljevstvu. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12–13 (1988–1989) 207–213.

DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA: Umjetnost renesanse. In: *Sveti trag* 1994, 173–184.

VUKOV KONSTANTIN: A Vitéz János-studiolo belső tere. Az esztergomi vár lakótornyának részleges elméleti rekonstrukciója. Műemlékvédelmi Szemle 2001, 71–88.

VUKOV KONSTANTIN: Az esztergomi Studiolo falképe és a festett architektúra. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára.* Szerk. TÜSKÉS ANNA. Budapest 2009, 171–175.

CAROLUS WAGNER: *Analecta Scepussii sacri et prophani. Pars II. Viennae* 1774

LOUIS A. WALDMANN: Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and his Sons, Jacopo and Raffello del Tedesco. In: *Italy & Hungary* 2011, 427–501.

LOUIS A. WALDMANN: Jagiellonian Epilogue: Three Tuscan Painters in the Buda of Louis II. With Notes on the Hungarian Community in Sixteenth-Century Florence. In: *Italy & Hungary* 2011, 677–693.

EIKO WAKAYAMA: La corte di re Sigismondo e l'arte italiana del Quattrocento. *Arte Lombarda* 139, 2003/3, 56–63.

ABY WARBURG – GERTRUDE BING: *Diario Romano (1928–1929).* A cura di MAURIZIO GHELARDI. Torino 2005

MARTIN WARNKE: *Spätmittelalter und Frühe Neuzeit 1400–1750. (Geschichte der deutschen Kunst, 2.)* München 1999

WEHLI TÜNDE: Francesco da Castello Ithallico Budán. In: *Pannonia Regia* 1994, 411–412.

WEHLI TÜNDE: Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez. Magyar Könyvszemle 101 (1985) 280–287; Pannonia Regia 1994, 421–423.

TÜNDE WEHLI: Influssi lombardi nella miniatura della corte di Mattia Corvino. Arte Lombarda 139, 2003/3, 81–86.

MORIZ WERTNER: Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Genealogische Studie. Wien 1891, 71–73.

WETTER 2003 –

EVELIN WETTER: Neskorogotické zlatníctvo. Úvahy o remeselných a umelecko-geografických súvislostiach. In: Gotika. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia, [2]). Szerk. DUŠAN BURAN et al. Bratislava 2003, 529–541.

EVELIN WETTER: Der Kronstädter Paramentenschatz. Altkirchliche Messgewänder in Nachreformationischer Nutzung. Acta Historiae Artium 45 (2004) 257–316.

WETTER 2011 –

EVELIN WETTER: Objekt, Überlieferung und Narrativ. Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im Historischen Königreich Ungarn. (Studia Lipsiensia, 8.) Ostfildern 2011

WICK BÉLA: Kassa régi síremlékei. Kassa 1933

WICK BÉLA: Kassa története és műemlékei. Kassa 1941

WIERDL ZSUZSANNA: Az esztergomi palotakápolna és a Vitéz János-studiolo falképeinek restaurálása. Műemlékvédelmi Szemle 2001, 89–109.

WINTER 2007 –

HEINZ WINTER: Katalog der Medaillen auf Herrscher des ungarischen Mittelalters. In: MÁRTON GYÖNGYÖSSY – HEINZ WINTER: Münzen und Medaillen des ungarischen Mittelalters 1000–1526. Hrsg. MICHAEL ALRAM – HEINZ WINTER. (Sammlungskataloge des Kunsthistorischen Museums, Bd. 4.) Wien 2007, 131–152.

WOLF RÓZSI: II. Lajos egy ismeretlen olasz címerfestője. Magyar Művészet 4 (1928) 697–708.

THEOBALD WORTITSCH: Das evangelische Kirchengebäude in Bistritz. Bistritz 1885

ZÁDOR 1952 –

ZÁDOR ANNA: A magyar művészettudomány történetének vázlata 1945-ig. In: A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951. Budapest 1952, 9–40.

ZÁDOR ANNA: Palladio és a magyarországi renaissance néhány kérdése. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 11 (1967) 213–242.

ZÁDOR ANNA: A klasszicizmus és romantika építészete Magyarországon. Budapest 1981

HENRI ZERNER: Renaissance Art in France. The Invention of Classicism. (1996) Translated from the French by DEKE DUSINBERRE – SCOTT WILSON – RACHEL ZERNER. Paris 2003

ZENTAI LORÁND: A Mátyás-emblémák értelmezéséhez. Építés- Építészettudomány 5 (1972) 365–371.

Zimelien. Abendländische Handschriften des Mittelalters aus dem Sammlungen der Stiftung Preussischer Kulturbesitz Berlin. Hrsg. TILO BRANDIS. Wiesbaden 1975

ZLINSZKY-STERNEGG 1966 –

MÁRIA ZLINSZKY-STERNEGG: Renaissance Inlay in Old Hungary. Budapest 1966

ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. LADÁNYI SÁNDOR. Budapest 1977³

A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Szerk. MONOK ISTVÁN. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2.) Szeged 1992

ZSUPÁN EDINA: Vitéz János leveleskönyve. ÖNB Cod. 431. In: *Erdély reneszánsza 2009*, 16–24.

ZSUPÁN EDINA: A Beatrix-psalterium geneziséhez. Művészettörténeti Értesítő 59 (2010) 233–260.